ANTI-REVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

MAANDELIJKS ORGAAN
VAN DE Dr. ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTI-REVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Dr. W. P. BERGHUIS, *voorzitter* - J. SMALLENBROEK, *vice-voorzitter*
Mr. W. AANTJES - Prof. Dr. W. ALBEDA - Mr. W. C. D. HOOGENDIJK
Mr. P. J. A. IDENBURG - Prof. Dr. P. H. KOOIJMANS
Prof. Dr. A. TROOST - Dr. C. J. VERPLANKE
Mr. J. G. H. KRAJENBRINK, *secretaris*

DRIE-EN-VEERTIGSTE JAARGANG

J. H. KOK KAMPEN 1973

REGISTER DRIE-EN-VEERTIGSTE JAARGANG

ALFABETISCHE LIJST VAN SCHRIJVERS

Aano, J.	Reactie van de Kristelig Folkeparti uit Noorwegen op de brief van 7/8 juli 1972 verzonden aan een aantal Europese christen-democratische partijen	94
Albeda, W.	Arbeidsmarktbeleid opnieuw beschouwd	133
Baumanns, L., H. Kohl en F.-J. Strauss	Reacties van de Christlich Demokratische Union uit de Duitse Bondsrepubliek op de brief van 7/8 juli 1972, verzonden aan een aantal Europese christen-democratische partijen	78
Berkhof, H.	Reactie op „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij"	1
Bernassola, A.	Reactie van de Democrazia Cristiana uit Italië op de brief van 7/8 juli 1972, verzonden aan een aantal Europese christen-democratische partijen	86
Borstlap, A.	Bezinning en inzicht	146
Bos Czn., W. van den	Programmatische overeenstemming basis voor collegevorming	361
Doel, H. G. van den	De externe democratisering als onderwijsdoelstelling voor het geïntegreerd voortgezet onderwijs	229
Elschner, G.	Reactie van de Christlich Soziale Union (CSU) uit de Duitse Bondsrepubliek op de brief van 7/8 juli 1972, verzonden aan een aantal Europese christen-democratische partijen	83
Fischbach, M.	Reactie van de Parti Chrétien Social uit Luxemburg op de brief van 7/8 juli 1972, verzonden aan een aantal Europese christen-democratische partijen	92
Haan, R. L.	Waar staan we met de ontwikkelingshulp?	7
Hoekstra, R. J.	Ontwikkelingen binnen het koninkrijk	303
Hoogendijk, W. C. D.	Doorrijden of overstappen; de nota van de contactraad en de vernieuwing van ons partijpolitieke bestel	33
Jong, E. W. de	De ARP en het onderwijsbeleid	410
Kooy, T. P. van der	Economie op nieuwe wegen	197
Kooijmans, P. H.	De christen-democratie in Europa	98
Krajenbrink, J. G. H.	Samen naar school?	384
Kuiper, D. Th.	Emancipatie en (des)-integratie; bespreking van een aantal sociologische studies over de veranderingen in de reformatorische en katholieke wereld	113
Oostlander, A. M.	Kanttekeningen bij „advies collegevorming"	379
Papini, R.	De relatie tussen geloof en politiek in de christen-democratische partijen van Latijns-Amerika	107
Popta, S. van	De „gemengde" economische orde en de christelijk-sociale gedachte	234
Rothuizen, G. Th.	Een te vroeg beëindigde discussie	3

REGISTER

ALFABETISCHE LIJST VAN SCHRIJVERS

Rousseau, L. J.	Enkele opmerkingen bij de „Nota over het onderwijsbeleid"	58
Schouten, A.	Inzicht en uitzicht	414
Segers, G. W.	Patstelling of platform	401
Storme, M.	Reactie van de Christelijke Volkspartij uit België op de brief van 7/8 juli 1972, verzonden aan een aantal Europese christen-democratische partijen	73
Thijssen, W. C.	De houding van A. Kuyper ten aanzien van de ontwerp-legerwet Bergansius	23
Vermaat, A. J.	Inkomensverdelingspolitiek I-II	277, 317
Woldring, H. E. S.	Dr. C. Rijnsdorp als cultuurcriticus	212

REGISTER

ALFABETISCH ZAKENREGISTER

Arbeidsmarktbeleid opnieuw beschouwd, door W. Albeda 133
Christelijke politiek en christelijke partijformatie
— Bezinning en inzicht, door A. Borstlap 146
— De christen-democratie in Europa, door P. H. Kooijmans 98
— Doorrijden of overstappen; de nota van de contactraad en de vernieuwing van ons partijpolitieke bestel, door W. C. D. Hoogendijk 33
— Een te vroeg beëindigde discussie, door G. Th. Rothuizen 3
— Inzicht en uitzicht, door A. Schouten 414
— Reactie op „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij", door H. Berkhof 1
— De relatie tussen geloof en politiek in de christen-democratische partijen van Latijns-Amerika, door R. Papini 107
— Tekst van de brief, verzonden op 7/8 juli 1972 aan een aantal Europese christen-democratische partijen 72
— Reactie van de Christelijke Volkspartij uit België op de brief van 7/8 juli 1972, door M. Sorme 73
— Reactie van de Christlich Demokratische Union (CDU) op de brief van 7/8 juli 1972, door L. Baumanns, H. Kohl en F.-J. Strauss 78
— Reactie van de Christlich Soziale Union (CSU) op de brief van 7/8 juli 1972, door G. Elschner 83
— Reactie van de Democrazia Cristiana uit Italië op de brief van 7/8 juli 1972, door A. Bernassola 86
— Reactie van de Kristelig Folkeparti uit Noorwegen op de brief van 7/8 juli 1972, door J. Aano 94
— Reactie van de Parti Chrétien Social uit Luxemburg op de brief van 7/8 juli 1972, door M. Fischbach 92
Collegevorming. Kanttekeningen bij „advies collegevorming", door A. M. Oostlander 379
Collegevorming. Programmatische overeenstemming basis voor collegevorming, door W. van den Bos Czn. 361
Cultuur. Dr. C. Rijnsdorp als cultuurcriticus, door H. E. S. Woldring 212
Defensie. Patstelling of platform, door G. W. Segers 401
Economie op nieuwe wegen, door T. P. van der Kooy 197
Economie. De „gemengde" economische orde en de christelijk-sociale gedachte, door S. van Popta 234
Inkomensverdelingspolitiek I en II, door A. J. Vermaat 277, 317
Kuyper, Abraham. De houding van A. Kuyper ten aanzien van de ontwerp-legerwet Bergansius, door W. C. Thijssen 23
Nederlandse Antillen. Ontwikkelingen binnen het koninkrijk, door R. J. Hoekstra 303
Onderwijs. De ARP en het onderwijsbeleid, door E. W. de Jong 410
Onderwijs. Enkele opmerkingen bij de „Nota over het onderwijsbeleid" door L. J. Rousseau 58
Onderwijs. De externe democratisering als onderwijsdoelstelling voor het geïntegreerd voortgezet onderwijs, door H. G. van den Doel 229
Onderwijs. Samen naar school? door J. G. H. Krajenbrink 384
Ontwikkelingshulp. Waar staan we met de ontwikkelingshulp?, door R. L. Haan . 7
Rijnsdorp, C. Dr. C. Rijnsdorp als cultuurcriticus, door H. E. S. Woldring . . . 212
Sociologie. Emancipatie en (des)integratie; bespreking van een aantal sociologische studies over de veranderingen in de reformatorische en katholieke wereld, door D. Th. Kuiper 113
Suriname. Ontwikkelingen binnen het koninkrijk, door R. J. Hoekstra 303

REGISTER

BOEKAANKONDIGINGEN

Beleid belicht; sociaal wetenschappelijke beleidsanalyse; onder red. van A. Hoogerwerf. 2 dln. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1972 273
Christelijke school, De, gewikt en gewogen. Kampen, Kok, 1972 32
Gemeente en Provincie 1974. Den Haag, 1973. A.R. Partijstichting en Verband van Ver. van AR-gemeente en provinciebestuurders 274
Gilhuis, T. M. De gezamenlijke school - voor of tegen? Kampen, Kok, 1972 . . 31
Puchinger, G. Polarisatie? Delft, Meinema, 1972 31
Puchinger, G. Zending en ontwikkeling. Delft, Meinema, 1972 31
Smit, C. Nederland in de eerste wereldoorlog, Dl. 2. 1914-1917. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1972 31
Spreken, Het, van de kerk in de samenleving. Kampen, Kok, 1972 31
Verbrugh, A. J., K. Wezeman en J. Francke. Autarkie of subsidie. Groningen, De Vuurbaak, 1972 32
Verkuyl, J. Bestrijding van het racisme en de kerken in Nederland. Kampen, Kok, 1972 32

BOEKBESPREKINGEN

Boshart, M. De grote uittocht; openluchtrecreatie in Nederland. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1973 (W. van Geelen) 312
Europa 2000; perspectieven voor een aanvaardbare toekomst. Deventer, Kluwer, 1972 157
Europa 2000. Cultuur en politiek (C. A. van Peursen) 159
Europa 2000. Informatie en communicatie. (J. P. I. van der Wilde) 185
Europa 2000. Milieubeheer. (J. van Houwelingen) 163
Europa 2000. Onze economie en de ecologische crisis. (W. Albeda) 169
Europa 2000. Werk en vrije tijd. (H. J. van Zuthem) 181
Illich, I. Ontscholing van de maatschappij. Baarn, Wereldvenster, 1972 (P. van den Broek) 154
Kuypers, G. Grondbegrippen van politiek. Utrecht enz., Spectrum, 1973. (W. van den Bos Czn.) 350
Nota betreffende de inkomenspolitiek. Den Haag, 1973. VVD-Tweede Kamerfractie (A. J. Vermaat) 218
Richtlijnen voor de buitenlandse politiek. Den Haag, 1972. Centrum voor Staatkundige Vorming (G. van Roon) 67
Roscam Abbing, P. J. Ethiek van de inkomensverdeling. Deventer, Kluwer, 1973. (A. J. Vermaat) 220
Verbrugh, A. J. Een wettige standaard voor de geldeenheid, anker voor de maatschappij. Groningen, De Vuurbaak, 1973. (A. J. Vermaat) 429

REACTIE OP 'OP WEG NAAR EEN VERANTWOORDELIJKE MAATSCHAPPIJ'

door

Prof. dr. H. Berkhof

Wie de titel ziet en jarenlang in de Wereldraad van Kerken met zijn concept van 'responsible society' heeft meegelopen, gaat dit stuk met verwachting lezen. En die verwachting wordt in allerlei opzicht niet beschaamd. Dat begint al direct in II a-e, vooral in de veelzeggende vooropstelling van de mondiale vraagstukken (a, b) waaraan men kennelijk prioriteit wil geven boven de nationale. Zo is er veel meer te noemen, waarvan een deel straks in meer kritisch verband ter sprake zal komen. Het is eigenlijk niet billijk om aan dat kritische zo veel meer ruimte te geven, maar de aard van de vraag en van haar contekst brengt dat nu eenmaal mee. Mijn kritiek richt zich op twee m.i. fundamentele punten.

I. *Herstructurering en harmonie*

Het is duidelijk, dat het rapport een diepingrijpende herstructurering van de maatschappij voor ogen staat: grote versobering, een inkomensbeleid, ingrijpende wijzigingen in de economische structuur, in de bezitsverhoudingen en in het menselijk gedrag, overheidsingrijpen ten dienste van een verschuiving in de te produceren goederen. Dat is niet kinderachtig. Het is zelfs rondweg revolutionair. De praktische gevolgen van zo'n beleid zullen in Nederland enorm zijn. Dat samenwerking met de V.V.D. dan voorgoed uitgesloten zal zijn, is nog maar een gering gevolg, vergeleken met de wijze waarop dit in de industrie en de consumptie zal ingrijpen. Men moet zich dan wel voorbereiden op spanningen en conflicten met een groot deel, zo niet met de meerderheid van het Nederlandse volk.

We zijn dus benieuwd naar de te volgen methode. Daarover licht het slot van II in. Tenminste: dat wordt ons aangekondigd. Maar er staat: „Wij kiezen met overtuiging voor een samenleving, die berust op de idee van de harmonie en de rechtvaardige afweging van tegengestelde belangen." Akkoord, maar dat gaat over de idee, niet over de methode; dit had b.v. ook Marx kunnen zeggen. Verderop echter noemt men deze idee „de weg (die) zal kunnen leiden tot meer geluk voor de mens". Dit dooreenhalen van ideaal en methode, van doel en weg, vind ik verwarrend. Maar erger is, dat men blijkbaar ook voor de methode het harmonie-model principieel verkiest en het conflict-model ver-

werpt. Dat is daarom erg, omdat men het ten aanzien van de ingrijpende wijzigingen die men blijkens III en IV nastreeft, gewoon niet waar zal kunnen maken. Wie offers eist, roept vanzelf conflicten op en moet daar niet bang voor zijn. Als de opstellers hoge eisen voor de toekomst stellen en tegelijk voor het harmonie-model kiezen, krijg ik het gevoel van hinken op twee gedachten. En als we dan bovendien bedenken, dat de politieke beginselensoep toch al nooit zo heet wordt gegeten als ze opgediend wordt, dan krijg ik het bange vermoeden dat wat hier 'politieke strategie' heet niet veel meer dan politieke ideaalvorming zal blijken te zijn.

II. *Evangelie en partijvorming*

Wat het Evangelie eigenlijk is en als kracht in de politiek beoogt, is me uit het stuk niet duidelijk geworden. Ik zou daarin kunnen berusten, als hier strategen van een methode en geen predikers van idealen aan het woord waren. Maar dat is allerminst duidelijk; zie mijn vorige punt. Hoe meer men hier idealen tekent, des te meer ga ik vragen naar de samenhang er van met de prediking, de kruisiging en de opstanding van Jezus. Ik krijg op die vraag geen antwoord. Ik krijg eer het gevoel dat 'het Evangelie' een vaag waardenpakket is. Waarom dit moet worden gerealiseerd via een bundeling van drie zgn. confessionele partijen, wordt ook niet duidelijk. Er wordt zelfs geen poging ondernomen om aan te tonen dat dit pakket bij andere christelijke partijen en bij het politiek akkoord van de linkse drie niet of in mindere mate aanwezig is. En juist dat zou in de huidige politieke constellatie van groot belang zijn. Nu wordt er met de vlag van het Evangelie gezwaaid, zonder dat we kunnen lezen wat er op staat, en zonder te kunnen zien waarom hij net deze lading moet dekken.

Tenslotte: de opstellers van het stuk hebben beseft, dat de tijd voorbij is dat christelijke partijen als de slippendragers van de bestaande verhoudingen kunnen optreden. Maar de kritische kracht van het Evangelie als 'antwoord aan de machten' durfden ze nog niet echt onder ogen te zien. Geen wonder, als men geen scheiding wil ('kritisch' betekent: scheidend), maar juist een zeer brede vereniging. Daarbij moet òf het Evangelie òf de dynamische strategie òf beide te kort komen. Het slot is dan een brede centrumpartij die de hoofdstukken III en IV als 'idealen' eerbiedig op stal zet.

EEN TE VROEG BEËINDIGDE DISCUSSIE

door

Prof. dr. G. Th. Rothuizen

Een knap stuk werk

De nota 'Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij' is terecht geprezen als een knap stuk werk. Naar mijn mening is zij nog meer dan dat.

Zelfs de filosofie van het verhaal is op menig punt verrassend concreet en dat zegt wat, want filosofieën zijn doorgaans verrassend vaag. Daarvan kan men dit stuk niet beschuldigen en aangenaam is bovendien, dat deze concreetheid duidelijk progressief wil zijn. Veelzeggend in dit verband is, dat een man als Lanser zich er zozeer in heeft kunnen vinden.

Aan kritiek heeft het 'de filosofie' intussen niet ontbroken. De visie op de specifieke taak van de overheid zou er onvoldoende in tot uitdrukking komen b.v. Men heeft deze kritiek enigszins de wind uit de zeilen kunnen nemen, enerzijds door royaal toe te geven, dat het stuk op dit punt feilen vertoont. Anderzijds door aan te tonen, dat aan het omstreden punt in de nota toch waarachtig wel wat was gedaan.

Het schilderij en de spijker

Daarmee is over 'de filosofie' niet alles gezegd en straks hoop ik er dan ook nog op terug te komen. Ik ben het eens met degenen, die het 'pièce de résistance' verderop hebben gezocht, met name bij het 'karakter' van de nieuwe organisatie. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat velen van de filosofie zeggen: dat is allemaal wel waar, alles goed en wel, maar hoe zit het nu precies met het christelijke?

Ik vind wel, dat men dit niet te snel moet zeggen. Iemand zou in de verzoeking kunnen komen het grote begin onvoldoende serieus te nemen, in zijn haast om aan het eind en bij de kern te komen. Daarvoor is het begin te veel waard, zoals ik al zei. Het is daarvoor ook te veel *waar* en iets wordt er niet minder waar van als het niet zo vreselijk christelijk is. Zelfs christenen kunnen niet volstaan met alleen maar christelijke dingen te zeggen, ze moeten ook gewoon ware dingen zeggen. Temeer, omdat niet alleen waar is, wat de Heilige Geest zegt, nee — alles, wat waar is, *is* door de Heilige Geest gezegd. Aldus Calvijn, nog steeds een autoriteit onder calvinisten! Bovendien: maakt de toevoeging van het christelijke dat, wat nu eenmaal waar is, méer waar? Dat kan

toch niet? Zoals het betere de vijand is van het goede, zo zou dan het christelijke de vijand worden van het ware! Ook zou het onbillijk zijn te suggereren, dat het schilderij al klaar was, toen het aan de spijker aan het eind werd opgehangen. Men heeft wel degelijk van meetaf er rekening mee gehouden of de spijker het schilderij zou kunnen, ja willen dragen. Maar het beeld kan ook omgekeerd. Dan verhoudt het begin zich tot het eind als de spijker tot het schilderij. Men kan zich immers heel goed voorstellen, dat juist een christen zich kan thuisvoelen in de aan het begin geschilderde filosofie en daarop aangesproken en vastgeprikt zou willen worden? Ook al zou hij ongetwijfeld er nog wat aan willen toevoegen!

Een enkele maal is wat door sommigen wel humanistisch genoemd is mij tè christelijk geworden. B.v. als men zich niet geneert om met de nieuwe partij zelfs te willen 'bekeren'. Het zal nog moeite genoeg kosten om met een partij tot mentaliteitsverandering te komen in het algemeen. In de politiek verwachten wij voor b.v. een veiliger verkeer nu eenmaal meer van forse bekeuringen dan van tot vernieuwing oproepende wandspreuken langs de weg, nietwaar? Maar stèl, dat een politieke partij ook aan mentaliteitsverandering moet doen, betekent dit hetzelfde als dat ze ook aan 'bekering' doet? Als ik voorzitter was van de Tweede Kamer zou ik dáarvoor een stokje steken. Daar zijn andere lichamen voor.

Een beetje meer Mansholt

Na het stuk verdedigd te hebben, zou ik thans ook enige kritiek en in ieder geval enige vragen willen inbrengen.

Deze betreffen in de eerste plaats wederom de filosofie. Hoe concreet op meerdere punten ook, graag zou ik de nota nog iets concreter willen hebben. Grif wordt toegegeven, dat de consequenties ervan ons heel wat zullen kosten. B.v. een andere maatschappij. Maar ik had die kosten graag wat duidelijker nog in rekenschap gebracht willen zien. Mijn dochter heeft mij bij gelegenheid van de verkiezingen er op gewezen, dat 'links' in de politiek nogal eens praktischer praat dan 'rechts'. Rechts munt uit in gezindheden, links mikt meer op resultaten, zo zou men ook kunnen zeggen. Het zou een reuze vergissing zijn nu juist het eerste christelijk te achten! Ik denk, dat dit komt door onze vermaledijde beginselenpolitiek. Als de beginselen maar goed waren ... Hoezeer men nu ook van niet functionerende beginselen àf wil in de nota, graag had ik nog wat meer gewroet gezien in de praktijk (al begrijp ik, dat ik thans gemakkelijk óvervraag).

Zo zijn we in deze nota toch nog teveel met bespiegeling, cultuur en interpretatie bezig geweest en te weinig met actie, politiek en verandering. En men weet, wat Marx de filosofie altijd — en terecht — verweten heeft, nl. dat deze het ver geschopt heeft in de interpretatie, maar in de verandering? Ho maar. Terecht heeft Lanser de nota nader uit de tent willen lokken. Erbij moet gezegd: juist òmdat hij haar op dit punt ten volle vertrouwt! Naar mijn stellige mening

zal voor de volvoering van wat ik nu bedoel niet wat minder, maar wat meer 'Mansholt' nodig zijn.

Een te vroeg beëindigde discussie

Na een vraag over de filosofie, nu toch ook nog een naar het christelijke van de nieuwe partij.

Daar is reden voor, al was het alleen al omdat 'De Volkskrant' de kans op een 'open' partij, waarop veel katholieken loeren, in de nota glad verkeken ziet, terwijl De Zeeuw tegenover Langebent met enige voldoening constateert, dat het woord christelijk er nergens in voor komt. Nu mag men de nota niet ophangen aan een interpretatie, zelfs niet als het die van de voorzitter van de KVP is. Daarin heeft collega Goudzwaard gelijk. Maar dus ook niet aan de zijne? Collega Van der Kooy vindt het niet iets om ongerust te worden, wanneer KVPers tot hun genoegen uit de nota geen confessionele partij meer kunnen halen. Heeft men vroeger van rooms-katholieke zijde onder confessioneel niet altijd 'kerkelijk' verstaan? En een politieke partij, ook een christelijke, kan natuurlijk nooit een kerkelijke partij zijn en dat is waar. Maar juist als men van katholieke zijde onder christelijk altijd kerkelijk heeft verstaan, zou het schrappen van het laatste ook dat van het eerste kunnen inhouden! Dus zo gerust als hij ben ik er niet op. Ook wijst Van der Kooy (wiens enthousiasme mij overigens wel wat zegt, hij is voor mij, evenals Goudzwaard, een autoriteit) er op, dat altijd al iedereen AR heeft kunnen stemmen, iedereen bij ons welkom was en dat de AR in deze zin dus altijd al een 'open' partij was. Maar om zulk soort openheid gaat het niet, het gaat om méer. Iemand, van niet-christelijke huize, mag meer doen dan stemmen in de nieuwe partij, maar minder dan voorzitter worden als ik Goudzwaard goed begrepen heb. Wat wordt nu precies zijn positie? Dat heb ik nog steeds níet begrepen en ik vind, dat *hij* in de eerste plaats recht heeft om dat te weten. Inderdaad, Christus zei niet alleen: „Wie niet voor Mij is, is tegen Mij". Hij zei óok: „Wie niet tegen Mij is, is vóor Mij". Maar degenen ten aanzien van wie het laatste gezegd wordt, zijn daarmee niet op slag zijn discipelen geworden. Nu gaat het ook in de nota niet om het discipel worden van niet-christenen, maar om het lid worden van een christen-democratische beweging (of hoe het beestje ook heten mag, drs. De Koning had het over een christelijke volkspartij en dat lijkt me beter). En dat, inderdaad is iets anders. Het christelijke is bovendien niet-exclusief (het Evangelie wèl!). Hetgeen betekent, dat christenen de politieke wijsheid niet in pacht hebben. Maar ook dit zegt maar weinig over de plaats van de niet-christen in een christelijk politieke partij.

Naar mijn mening getuigt de nota op dit punt van een argeloosheid, die zowel het christelijke als het wereldlijke te weinig uit de verf laat komen, met als gevolg, dat zowel de christen *als* de niet-christen zich wel eens te weinig serieus genomen zou kunnen voelen en dat was natuurlijk niet de bedoeling. Collega Ridderbos heeft gelijk, wanneer hij suggereert, dat de discussie hier al beëindigd

schijnt nog voor ze goed en wel begonnen is. Maar dat kunnen we nog goedmaken!

Voor wat ik tenslotte zelf onder het specifiek christelijke versta in de politiek (onder het 'extra', waarin ik óok geloof), moge ik verwijzen naar mijn te samen met Goudzwaard en Veerman gehouden verhaal voor de Partijraad in Zwolle, november 1971.

WAAR STAAN WE MET DE ONTWIKKELINGSHULP?

door

Dr. R. L. Haan

De economische betrekkingen tussen de arme en rijke landen als probleem

Internationale economische betrekkingen strekken, aldus de meest gangbare opvatting, tot wederzijds voordeel van de naties die deze betrekkingen onderhouden. In vele *opzichten* echter is het enkele feit dat de arme en de rijke landen in de wereld van vandaag contact met elkaar hebben nadelig voor het eerste. Het ontwikkelingsprobleem is voor hen daarom veel moeilijker dan het was voor de westerse landen in de voorbije eeuwen; zij hadden met een dergelijke complicerende factor niet te maken, integendeel: de 'derde' wereld van thans was destijds voor hen een verzameling 'wingewesten'. In deze tijd is het huidige ontwikkelingsvraagstuk als internationaal probleem ontstaan.

De internationale context van het ontwikkelingsvraagstuk van toen (d.w.z. voor de westerse landen) en nu (d.w.z. voor de zuidelijke landen) verschilt op tal van punten:

1. De arme landen thans staan voor het immense probleem gestalte te moeten geven aan een nieuwe cultuur, vooral in staatkundig opzicht ('nationbuilding'); dit is hun 'ontwikkelingsprobleem', dat ten onrechte veelal als 'economisch' probleem wordt gezien;
2. Zij beschikken in veel gevallen niet over veel (toegankelijke) hulpbronnen; er zijn gebieden met grote bevolkingsdichtheid (beide constateringen gelden voor Z.O.-Azië met name);
3. De arme landen kunnen niet op continue wijze voortbouwen op eeuwen van geleidelijke technische ontwikkeling, waarvan in West-Europa bij het begin van de industriële revolutie wel reeds sprake was;
4. Zij hebben op voor hen oncontroleerbare wijze blootgestaan aan westerse culturele invloeden die op hun eigen samenleving desintegrerend hebben gewerkt; te denken valt bijvoorbeeld aan het Zuid-Amerikaanse latifundia-systeem met zijn negatieve gevolgen voor produktiviteit en inkomensverhoudingen, de westerse technologie, medische zorg, consumptiegewoonten, vakbeweging, hoge lonen en westerse sociale voorzieningen, westerse politieke structuren, westerse economische theorieën en westerse onderwijsprogramma's; de eigen produktiestructuur werd tot een eenzijdige en kwetsbare gemaakt met als doel voor de westerse markt te produceren; de importen die met deze exporten konden worden betaald droegen verder bij tot de eenzijdigheid der eigen produktie;

5. Was de export destijds — en nog — voor de westerse landen een groeimotor, de ontwikkelingslanden zien hun export naar de rijke landen op allerlei wijzen bemoeilijkt, hetgeen des te ernstiger is gezien de juist bedoelde afhankelijkheid van de export naar de rijke landen, die in de koloniale tijd is ontstaan;
   — de inkomenselasticiteit van de vraag naar agrarische voedselprodukten is laag;
   — de rijke landen beschermen hun eigen produktie hiervan;
   — de vraag naar grondstoffen wordt geremd door grotere efficiëntie bij het verbruik ervan; en vooral door vervanging door synthetica; de afzetmogelijkheden van exclusief-tropische produkten als koffie, thee, cacao (wanneer gaan wij deze synthetisch maken?), zijn minder dan maximaal door de accijnzen die wij er op leggen;
   — de concurrentie van de westerse industrie bemoeilijkt de industriële export van de ontwikkelingslanden;
   — de rijke landen heffen hogere invoerrechten op industrie-produkten van de arme landen dan op die van elkaar;
   — de tariefstructuur vertoont nog de koloniale 'anti-verwerkingstendens'; op onbewerkte grondstoffen ligt een laag of nultarief, op halfbewerkte produkten ligt een hoger invoerrecht, en op eindprodukten een nog hoger. Het 'effectieve' tarief op in de ontwikkelingslanden geproduceerde *toegevoegde waarde* kan zo tot ver over de 100% oplopen;
6. De westerse techniek die naar de ontwikkelingslanden wordt overgebracht ontwikkelt zich volgens een 'exponentiële' groeicurve; de technologische research is echter gericht op produkten die de ontwikkelingslanden niet nodig hebben en op technieken waarvan de toepassing vooralsnog schadelijke effecten heeft op hun ontwikkeling;
7. Het aantrekken van geld is voor de arme landen duurder dan vroeger voor de ontwikkelde landen: zij konden in het pre-industriële tijdperk leningen sluiten tegen 5 à 6%, en konden ook terugbetaling schuldig blijven wanneer de credietnemer failliet ging; overdracht van 'lang' particulier kapitaal naar de ontwikkelingslanden neemt thans bijna geheel de vorm aan van directe investeringen en de aankoop van aandelen, waarop een veel hoger rendement moet worden vergoed; leningen worden zelden 'ongedaan' gemaakt door erkenning van bankroet; winsten worden veelvuldig aan het land onttrokken of dienen voor onverantwoorde herinvesteringen; hoge rentes verzwaren voorts het betalingsbalansprobleem van de arme landen;
8. Meer ontwikkelde landen lokken kapitaal en hooggeschoolde arbeiders (artsen, hoogleraren etc.) aan uit minder ontwikkelde landen;
9. Laaggeschoolde arbeiders kunnen echter nauwelijks emigreren naar de rijke landen, die zelf vroeger wel van deze mogelijkheid in omgekeerde

richting profiteerden;

10. Hulp van de rijke landen leidt tot camouflage en instandhouding van de ongezonde handelsverhoudingen tussen arm en rijk (met name de ontoereikende exportmogelijkheden van de arme landen); zij belemmert het ontstaan van voldoende eigen ondernemersactiviteit en bevordert handhaving van inkomensongelijkheid en een feudale status quo;
11. De ontwikkelingslanden zijn stelselmatig het slachtoffer van de conjuncturele en betalingsbalansproblemen van de rijke landen;
12. De moderne 'welvaartsstaat' is geneigd nationalistischer te zijn dan de 19-eeuwse vrijhandelsstaat;
13. De ontwikkelingslanden worden niet alleen economisch, maar ook in politiek en militair opzicht overheerst door de ontwikkelde landen en vormen het slagveld voor hun koude dan wel hete oorlog.

Het karakter van de ontwikkelingssamenwerking

Tegen de juist geschetste historische en actuele achtergrond moet worden gezien wat wij thans 'ontwikkelingssamenwerking' noemen. Het is duidelijk dat dit begrip meer inhoudt dan 'ontwikkelingshulp'; het gaat om veel meer dingen dan kapitaaloverdracht van rijk naar arm. Echte samenwerking is eigenlijk niet denkbaar zonder gemeenschappelijke samenlevings*verbanden* — zoals bijvoorbeeld geïnstitutionaliseerd in de V.N.-organisaties — en een gemeenschappelijke doelstelling waaráán wordt 'samen'gewerkt. In dit opzicht is de term veel te pretentieus. Men denkt in de rijke landen nog zeer weinig werkelijk mondiaal. Wel *spreekt* men in internationale termen, met name in het speciaal hiervoor gebruikte orgaan dat UNCTAD heet. Dit komt in belangrijke mate neer op wat Gunnar Myrdal 'vals internationalisme' heeft genoemd: de rijke landen hebben hun individueel initiatief uit handen gegeven doordat zij zich in internationale verbanden (EEG, OESO, VN, etc.) niet meer kunnen of willen 'isoleren' van hun groep; het beroep op de noodzaak van de 'haalbaarheid' van een bepaalde doelstelling gaat fungeren als excuus voor het zelf niet nastreven van die doelstelling. Worden aldus de internationale instellingen ontkracht, ook de door deze op basis van meerderheidsbeslissingen aanvaarde gezamenlijke doelstellingen worden niet serieus door de rijke landen als 'gezamenlijk' erkend. Dit kan niet duidelijker blijken dan uit het feit dat zij weinig ernst maken met de aanvaarde *middelen* waartoe tot het bereiken van die aanvaarde doelstellingen werd besloten. De officiële overheidshulp die nodig is om de doelstelling van het Tweede Ontwikkelingsdecennium te bereiken — 6% groei per jaar van het bruto nationaal produkt van de ontwikkelingslanden — zou in 1975 0,7% moeten bedragen van het BNP van de donorlanden. Het percentage bedraagt thans 35 voor deze groep landen als geheel (d.w.z. de groep die samenwerkt in het Development Assistance Committee van de OECD (OESO) en die 95% van de totale overheidshulp aan de arme landen voor zijn rekening neemt); zoals het er thans uitziet zal dit cijfer in 1975 niet noemens-

waard hoger liggen, hetgeen betekent dat in 1975 de hulp de helft minder zal bedragen dan in de ontwikkelingsstrategie van de V.N. is verondersteld.

De term 'ontwikkelingssamenwerking' die algemeen is ingeburgerd is dus misleidend. Het is dan ook een diplomatieke en eufemistische (gewetensussende) term. Met andere woorden, hier is hetzelfde gebeurd als met de uitdrukking 'ontwikkelingslanden', waarvan Myrdal heeft opgemerkt dat zij past in de 'escapist attitude' van de politici, in rijke en arme landen beide. Het probleem is dat de arme landen juist niet of onvoldoende ontwikkelen; de term 'onderontwikkeld' vindt men echter te onvriendelijk klinken. De magere inhoud die de ontwikkelings-'samenwerking' in de praktijk blijkt te hebben behoeft geen grote verwondering te wekken wanneer wordt gelet op de wijze waarop deze na-oorlogse plotselinge belangstelling voor de *zelfstandige* economische ontwikkeling van de derde wereld is ontstaan: niet uit ethische bewogenheid maar uit de historische stroomversnelling van de dekolonisatie der voormalige 'achterlijke gebieden' (via 'achtergebleven', 'onderontwikkeld', 'minder ontwikkeld' thans 'zich ontwikkelend' ('developing') genoemd), uit het optreden van krachtige nationale leiders in die landen die zich economische ontwikkeling tot eigen doelstelling kozen, en tenslotte uit het heersen van de koude oorlogstoestand. 'Ontwikkelingssamenwerking' is in feite veelal een mooi klinkende aanduiding van de buitenlandse politiek die rijke landen nu eenmaal voeren ten aanzien van de derde wereld tenzij deze op een of andere vorm van directe oorlogsvoering met die wereld aankomt (hoewel zelfs deze bewering niet staande kan worden gehouden indien men ziet dat in de DAC-statistiek Portugal een der hoogste plaatsen inneemt — in 1971 de allerhoogste — in de rij van verstrekkers van officiële ontwikkelingshulp).

In de uitdrukking 'ontwikkelingssamenwerking' klinkt te veel de pretentie van het westen door dat het in het ontwikkelingsproces van de arme landen een beslissende rol zou moeten spelen, of op zijn minst onmisbaar is. En ook dat de doelstellingen van economische politiek in de rijke en arme landen (in de laatste dan 'ontwikkelingsdoelstellingen' geheten) congruent of consistent zouden zijn. Ontwikkeling is echter een zaak van de ontwikkelingslanden zelf. De schrijnende inkomensongelijkheid in de ontwikkelingslanden spreekt soms nog duidelijker dan de scheefheid van de internationale inkomensverdeling. Internationale kapitaalhulp financiert slechts voor een fractie het investeringstotaal in de arme landen. Wezenlijke ontwikkelingssamenwerking is daarom negatief van karakter: de rijke landen moeten ophouden belemmeringen te zijn voor de eigen ontwikkeling van de arme landen. Zij moeten niet langer hun medewerking onthouden aan verbeteringen in de internationale handelsstructuur en produktiestructuur; noch aan de versteviging van de internationale instellingen en de opbouw van een wereldrechtsorde. Het losmaken van de financiële houdgreep waarin zij de derde wereld gevat houden (het betrekken van stromen kapitaalopbrengsten uit deze landen zonder hen in staat te stellen deze deviezen in voldoende mate te kunnen verdienen door

toegang op de westerse markten) is belangrijker dan het verstrekken van financiële hulp ter instandhouding van dit afhankelijkheidssysteem. En waar hulp om de 'hulp' wordt gegeven, dient het echte hulp te zijn: gericht op de eigen ontwikkeling van de arme landen en op hùn belang.

De omvang van de kapitaalstroom van de rijke naar de arme landen

Hieronder zullen we de omvang nagaan van de zgn. netto stroom van financiële middelen van de DAC-landen naar de ontwikkelingslanden, en de samenstelling van die stroom. (DAC is de afkorting van 'Development Assistance Committee', het Ontwikkelingscomité van de OESO). Het betreft derhalve de 16 landen die in het Development Assistance Committee vertegenwoordigd zijn (zie tabel 1).[1]

Deze netto stroom bedroeg in 1970 $ 15,5 miljard. Voor het eerst zijn de statistici van de OESO erin geslaagd hierin een bedrag op te nemen voor de giften die werden overgemaakt door particuliere charitatieve organisaties in de DAC-landen ($ 840 mln). Willen we dus dit cijfer $ 15,5 miljard vergelijken met de totale 'netto stroom' van vorige jaren, dan moet deze $ 840 miljoen ervan worden afgetrokken. (Tabel 1 geeft een indeling van dit particuliere giften-totaal). Dan rest $ 14,7 miljard.

Dit bedrag van $ 14,7 miljard komt overeen met 0,74% van het bruto nationaal produkt (BNP) van de DAC-landen als groep. Volgens de door de V.N. voor het Tweede Ontwikkelingsdecennium (1970-1980) aanvaarde ontwikkelingsstrategie moeten de rijke landen in 1972 eigenlijk al een niveau van 1% hebben bereikt. Dit zit er dus kennelijk niet in. Het percentage vertoont sinds 1960 zelfs een dalende lijn.

Nu is er vaak genoeg op gewezen, dat de totale 'netto stroom' een grootheid is, die we maar liever niet moesten hanteren; hieronder valt immers 'rijp en groen': ontwikkelingshulp èn commercieel kapitaal. De potentiële '1%' is eigenlijk een nogal irrelevante grootheid, die ten onrechte met 'hulp' wordt verward.

Wat moet er dus afgetrokken worden? Dat zijn de particuliere kapitaalstromen en een deel van de 'officiële', d.w.z. overheidsexporten van kapitaal. De eerstgenoemde bedroegen in 1970 $ 6,7 miljard. Dit cijfer kan worden gesplitst in $ 3,4 miljard aan directe investeringen in de ontwikkelingslanden; effectenverkeer van land tot land $ 0,8 miljard; netto emissies van multilaterale organisaties $ 0,3 miljard; en exportkredieten $ 2,2 miljard. Dit alles is geen hulp: economische ontwikkeling is niet het primaire doel, en de voorwaarden waarop dit kapitaal ter beschikking wordt gesteld zijn hard-zakelijk. Dit kan ook gezegd worden van een deel van de 'officiële' kapitaalstromen, namelijk exportcredieten ($ 0,9 miljard) en door de regeringen of centrale banken aangekochte Wereldbank-obligaties e.d. ($ 0,3 miljard), samen $ 1,2 miljard. Wanneer al deze posten zijn afgetrokken, blijft er van de $ 14,7 miljard een bedrag van $ 6,8 miljard over.

[1] Zie hiervoor blz. 20.

Dit is dan de echte 'ontwikkelingshulp' (afgezien van de particuliere schenkingen ad $ 0,8 miljard die reeds werden genoemd). Deze ziet er als volgt uit: bilaterale schenkingen, $ 3,3 miljard; bilaterale leningen tegen zachtere voorwaarden dan strikt commerciële, $ 2,4 miljard; bijdragen ten behoeve van multilaterale ontwikkelingsinstellingen, $ 1,1 miljard. Samen een bedrag van $ 6,8 miljard aan 'officiële', d.w.z. overheidshulp.

Ook voor dit bedrag heeft de V.N. een streefgetal aanvaard in de vorm van een verhoudingscijfer met betrekking tot het bruto nationale produkt van de donorlanden, nl. 0,7%. Dit is dus een veel zinvollere doelstelling dan de '1%'.

Het staat er dan ook met dit streefcijfer minder rooskleurig voor. Er is sprake van een voortdurend dalende trend sinds 1960; in 1970 stond het op 0,34%. De Wereldbank heeft uitgerekend dat in 1975, het jaar waarin de 0,7% moet zijn bereikt, men boven dit niveau — circa de helft van het percentage waarvan de ontwikkelingsstrategie uitgaat — niet zal zijn uitgekomen, tenzij de rijke landen hun huidige voornemens ingrijpend herzien. Tabel 2 geeft een overzicht van de prestaties van de DAC-landen in dit opzicht gedurende het afgelopen decennium (t/m 1971) en hun thans bekende voornemens voor de eerstvolgende vier jaren.[2]

Wat moeten we nu verder van deze 0,34% zeggen? Dit, dat het nog geen beeld geeft van de werkelijke 'netto' stroom van overheidsmiddelen die in de ontwikkelingshulp wordt gestoken. $ 6,8 miljard: dat is het totaal van de uitbetalingen die door de overheden van de DAC-landen in 1970 werden gedaan, minus de terug ontvangen aflossingen op eerder gedane leningen, maar *niet* minus de van de ontwikkelingslanden terugontvangen rentebetalingen. Natuurlijk is dit niet logisch; de rente moet worden afgetrokken. Deze bedroeg in 1970 volgens de DAC-cijfers ca. $ 450 miljoen. Wanneer dit cijfer juist is dan zou de 'netto overdracht' voor hulpgelden dus ca. $ 6,4 miljard hebben bedragen. Hebben we nu de werkelijke omvang van de overheidshulp van de DAC-landen? Nee, we zijn er nog niet, als we niet ook spreken over de voorwaarden waarop deze hulp is verstrekt.

De voorwaarden van de hulp

Wanneer de gehele hulp bestond uit schenkingen dan zouden we verder niets hoeven af te trekken. Maar slechts 63% van de in 1970 toegezegde kapitaaloverdrachten bestond uit schenkingen. Dit wil echter niet zeggen dat het 'schenkingselement' van de totale hulp slechts 63% bedroeg. Wanneer voor een lening een lagere rente dan de marktrente wordt gevraagd, dan vertegenwoordigt die lening ook een schenkingselement. Tenslotte is het schenkingselement van de lening hoger naarmate de totale looptijd of de afbetalingsvrije periode langer is (de eerste terugbetaling vindt b.v. pas plaats in het zesde of achtste jaar na de

[2] Zie blz. 21.

verstrekking van de lening). De DAC becijfert het schenkingselement van de in 1970 toegezegde hulp op 84%.

Moeten we het cijfer $ 6,4 miljard dus met 16% verminderen? Dat zou niet juist zijn: dit bedrag heeft betrekking op de in 1970 verrichte netto uitbetalingen; het schenkingselement betrof de in 1970 gedane toezeggingen ('commitments', 'authorizations'). De hulpstroom op 'kasbasis' is iets anders dan de hulpstroom op 'transactiebasis'. Wanneer dit laatste cijfer wordt gecorrigeerd voor elementen die geen werkelijke hulp zijn wordt het daardoor nog niet vergelijkbaar met de netto kasuitgaven van hetzelfde jaar. Toch moeten we deze elementen (de toekomstige terugbetalings- en renteverplichtingen van de ontwikkelingslanden) in gedachten houden bij de beoordeling van de in een bepaald jaar netto uitbetaalde hulp: immers dit bedrag is niet voor de volle 100% hulp, daar het toevoegt aan de *schuldenlast* van de ontwikkelingslanden.

Hoe is het gesteld met de 'hardheid' van de verschillende soorten van kapitaaloverdracht naar de ontwikkelingslanden? Uit tabel 3 [3] blijkt dat de 'officiële ontwikkelingshulp' van de DAC-landen inderdaad de meeste aanspraak op de betiteling 'hulp' maakt.

Tenslotte moet gewezen worden op een aantal minder gemakkelijk te beantwoorden vragen inzake de kwaliteit van de hulp. Het onderscheid moet gemaakt worden tussen gebonden hulp en ongebonden hulp. Van de DAC-hulp in 1970 ($ 6,8 miljard) bestond 16,5% uit bijdragen aan internationale instellingen. De hulp die deze instellingen op hun beurt verstrekken aan de ontwikkelingslanden is in principe ongebonden: de ontvanger is niet gehouden haar te besteden in een bepaald land. Op de gefinancierde projecten kunnen toeleverende bedrijven uit heel de wereld inschrijven, zodat het ontwikkelingsland in principe de beste en goedkoopste waar voor zijn geld krijgt.

Anders ligt dit met de bilaterale hulp. Deze is meestal beduidend duurder voor het ontvangende land, omdat het zijn bestedingen moet verrichten in het donorland, eventueel zelfs op een bepaalde afgesproken wijze. Dit komt in de praktijk er veelal op neer dat het ontwikkelingsland minder voor zijn geld krijgt dan het geval zou zijn indien het vrij op de wereldmarkt te kust en te keur zou kunnen gaan. In 1968 was nog 80% van de door de DAC-landen bruto uitgekeerde leengelden aan de ontwikkelingslanden gebonden. Het prijsnadeel van de binding kan uiteraard variëren; vaak denkt men aan een orde van grootte van 10-20%, in sommige gevallen aan nog grotere percentages.

„De bezwaren tegen de binding van hulp", aldus het jaarverslag 1970 van de voorzitter van het Ontwikkelingscomité van de OESO, „zijn wel bekend: de waarde ervan voor de ontvangers is in vele gevallen kleiner dan die van ongebonden hulp, zij brengt administratieve rompslomp met zich mee en vertragingen in de overmaking van de middelen, en zij belemmert de uitbreiding van de handel tussen de ontwikkelingslanden onderling. Dit is evenzeer in strijd

[3] Zie hiervoor blz. 20.

met de principes van een vrij internationaal handels- en betalingsverkeer, waartoe alle lidstaten van de OESO zich hebben verbonden" (blz. 53). Hoewel de DAC-landen zich in 1970 hebben verplicht tot ontbinding van hun bilaterale hulp, een afspraak die in de Ministerraad van de OESO in juni 1971 werd bevestigd, is door de monetaire crisis, die ontstond door de eenzijdige schending van de internationale monetaire spelregels door de Verenigde Staten in augustus 1971, een kink in de kabel gekomen. De meningsverschillen tussen de rijke landen over de internationale monetaire verhoudingen hebben een succesvolle afsluiting van de reeds vergevorderde onderhandelingen over hulpontbinding vooralsnog uitgesteld. Een van de voorbeelden ter illustratie van de stelling dat de interne spanningen tussen de rijke landen op monetair en handelsgebied nadelig zijn voor de ontwikkelingslanden, die zelf aan het ontstaan van dergelijke monetaire crises part noch deel hebben.

Hiermee zijn wij terecht gekomen bij het complexe probleem van de kwaliteit van de hulp. Wanneer wij cijfermatige correcties hebben aangebracht als die welke in het voorgaande ter sprake zijn gekomen, houden we dan pure hulp over? De totale DAC-hulp bestaat uit verschillende componenten: bijdragen aan multilaterale instellingen, voedselhulp, technische hulp, budgettaire hulp, en project- en programmaleningen. (Een gedeelte ook blijft in de donorlanden zelf: het zijn administratieve en andere 'indirecte' uitgaven die de ontwikkelingslanden niet direct ten goede komen). Bij elk van deze componenten zouden een aantal vragen gesteld kunnen worden omtrent het wezenlijke hulpkarakter of de ruimere welvaartsaspecten van deze middelenoverdrachten. Wat bijvoorbeeld te denken van de $ 500 miljoen die de V.S. in de periode 1968-1970 jaarlijks hebben geschonken aan landen als Zuid-Vietnam, Cambodja, Zuid-Korea, Laos en Thailand? Dit bedrag is bedoeld als compensatie voor de lokale kosten die ten laste van deze landen komen als gevolg van de aanwezigheid van Amerikaanse militaire bases en de oorlogsoperaties die daar gaande zijn. Het wordt niettemin beschouwd als een deel van de $ 6,8 miljard officiële DAC-hulp, waarvoor als criterium wordt opgegeven dat zij primair een ontwikkelingsdoel ten goede komt. Is de technische hulp die een groot deel beslaat van de bilaterale assistentie die door de DAC-landen wordt verleend (meer dan een kwart daarvan, ruim $ 1,5 miljard) zonder meer als hulp te kwalificeren? Zij varieert met de salarissen van de 30.000 Franse onderwijzers en andere buitenlandse werkers die in de ontwikkelingslanden ingeschakeld zijn. Hoeveel van dit geld blijft in de ontwikkelingslanden; hoe groot zijn de additionele kosten van de technische assistentie die het ontwikkelingsland zelf moet bijpassen? Ingaan op dergelijke problemen zou het bestek van dit overzicht te buiten gaan.

De buitenlandse schuld der ontwikkelingslanden

Alle kapitaaloverdracht aan de ontwikkelingslanden in de vorm van kredietverlening, of deze nu een commercieel of een hulpkarakter draagt, voegt toe aan de buitenlandse schuld der ontwikkelingslanden. Eind 1971 bedroeg de totale

schuld van de arme landen bijna $ 70 miljard. In dit bedrag is mede begrepen het nog niet uitgekeerde deel: $ 16 miljard (tegen de op 31 december 1970 bestaande koersen gewaardeerd). Wat er echter niet in begrepen is zijn schulden met een kortere looptijd van een jaar en alle particuliere, niet door de overheden der ontwikkelingslanden gegarandeerde schulden. Over deze beide categorieën bestaat geen bruikbare statistische informatie. Het schuldtotaal, aldus gedefinieerd, nam van het midden der vijftiger jaren tot 1970 met circa 14% per jaar toe. De schulden*dienst* (betaling van rente en aflossing) steeg in de zestiger jaren met 9% jaarlijks; in 1970 met 18%, tweemaal zo sterk dus als in de voorgaande jaren. De groei van deze telkenjare vervallende verplichtingen hoeft op zichzelf genomen niet noodzakelijkerwijs alarmerend te zijn. Zorgelijk is de toestand voor een land indien een hoge 'debt service ratio' (de verhouding tussen rente- en aflossingsbetalingen enerzijds en lopende deviezeninkomsten uit de uitvoer van goederen en diensten anderzijds) samengaat met een slechte 'credit rating' in de internationale kapitaalmarkt, een instabiele en weinig gediversificeerde exportstructuur, slechte kansen voor de exportgroei, afhankelijkheid van een hoog niveau van importen, een ongunstige *schuldenstructuur* (spoedig vervallende aflossingstermijnen of hoge renteverplichtingen), lage deviezenreserves, weinig of geen toegang tot extra credietfaciliteiten, of andere ongunstige factoren. Voor de meeste ontwikkelingslanden bestaat geen acuut of dreigend schuldenprobleem; voor andere daarentegen wel degelijk. Deze landen bevinden zich bijna alle in Zuid-Oost Azië en Afrika. Sinds 1 juli 1971 werden onderhandelingen gevoerd over uitstel van verplichtingen met India, Pakistan en Egypte. Landen met meer incidentele schuldenproblemen als Chili en Joegoslavië sloten eveneens met hun crediteuren nieuwe overeenkomsten. (De 'debt service ratio's' voor de hier genoemde landen waren in 1970 de volgende: India 23,2%; Pakistan 25,4%; Egypte 25,1%; Chili 18,4% (1969); Joegoslavië 8,1%).

Ook wat de buitenlandse schuld betreft hebben de ontwikkelingslanden als groep uiteraard geleden onder de monetaire crisis van de afgelopen periode.

Omgerekend tegen de wisselkoersen die in december 1971 van kracht werden bedroeg de totale schuld op 31 december 1970 $ 69,1 miljard, tegen $ 66,7 miljard op basis van de oude koersen, dit is 3,6% meer. Het zwaarst leden ook hier in Afrika en Azië (gebieden met relatief veel schulden luidende in gerevalueerde buitenlandse valuta); Afrika zag zijn buitenlandse schuld opgewaardeerd met 5%; Azië en het Pacific-gebied met 4,6%; Zuid-Europa met 4,2%; het Midden-Oosten met 2,8% en Latijns-Amerika met 1,7%. Uiteraard moet men om de totale invloed van de monetaire gebeurtenissen op de economische positie van de ontwikkelingslanden in het internationale verkeer te kunnen beoordelen, letten op tal van factoren zoals de effecten op deviezenvoorwaarden, schuldendienst, exportpositie en importcapaciteit. Een dergelijke complexe studie is de Wereldbank, tezamen met het IMF, het GATT, de UNCTAD en andere internationale organisaties momenteel aan het ondernemen.

Van directe betekenis voor de beoordeling van de zwaarte van de schuldenlast der ontwikkelingslanden is de *structuur* ervan. Bij de analyse hiervan valt op dat de voorwaarden van de overheidsleningen van de rijke landen gunstiger zijn dan die van particuliere credieten, welke laatste echter in relatieve betekenis geleidelijk toenemen. Zij bedroegen, inclusief de *commerciële* financiering van de zijde der overheden, naar schatting in 1971 0,43% van het gezamenlijk bruto nationaal produkt van de DAC-landen (in 1965 0,33%), terwijl de officiële overheidshulp relatief steeds minder belangrijk wordt (naar schatting in 1971 0,35% van het BNP der DAC-landen, tegen 0,44% in 1965).

Uit de cijfers die worden gegeven in het laatste verslag van de Wereldbank kan worden afgeleid dat van de op 31 december 1970 uitstaande totale schuld der ontwikkelingslanden, voor zover die betrekking heeft op de bilaterale leningen van de DAC-landen, in de volgende vijf jaren (1971—1975) een bedrag *aan rente en aflossing* moet worden betaald gelijk aan 39% van deze som. Dit percentage luidt voor wat betreft de schuld jegens multilaterale instellingen 36%; voor de schuld uit hoofde van particuliere leverancierscredieten echter niet minder dan 86%; voor de schuld wegens particuliere bankcredieten 95%, en voor de schuld ontstaan door overige particuliere credieten 63%. Deze cijfers spreken duidelijke taal. De 'echte ontwikkelingshulp' — schenkingen, zachte leningen, schuldconsolidaties — dient dus mede ter financiering van het eigen bedrijfsleven van de donorlanden, waarbij de ontwikkelingslanden fungeren als intermediair operatieterrein.

'Debt crises' ontstaan doordat de *totale* betalingsbalanslast te zwaar wordt; onmiddellijke oorzaak zijn bijna altijd de commerciële exportcredieten, waarmee de rijke landen in het troebele water vissen van de acute import- en deviezenbehoeften van de ontwikkelingslanden.

Adequate informatie?

Hiermee zijn we terug bij het probleem waarmee we begonnen: de *totale* 'netto stroom' van financiële middelen van de rijke naar de arme landen. Dit noemden we een irrelevante grootheid; het gaat om dat deel ervan dat aanspraak maakt op het predicaat '(officiële) ontwikkelingshulp'; dit deel behoort volgens internationale afspraak op 0,70% van het bruto nationaal produkt van de DAC-landen te worden gebracht. Deze 'netto stroom' van ontwikkelingshulp echter is zoals we zagen nog niet echt 'netto': de terugkomende renteontvangsten moeten er nog worden afgetrokken. Deze kan men in een verscholen hoekje van de DAC-statistieken inderdaad vinden. Wanneer wij nu echter *ook* zien naar de investeringsopbrengsten in het particuliere kapitaalverkeer met de ontwikkelingslanden moeten we onze conclusie weer omdraaien: relevant is het te zien naar de *totale 'echte' netto stroom* van financiële middelen naar de ontwikkelingslanden. Zojuist wezen we op de harde voorwaarden van de particuliere component daarin; het gat dat hierdoor in de deviezenvoorraden van de ontwikkelingslanden wordt geslagen, moet onder meer worden

gedicht door de — eveneens uit de DAC-landen afkomstige — ontwikkelingshulp. Vandaar dat we dan ook moeten letten op de totale betalingsbalansverhouding tussen de arme en rijke landen. Een betalingsbalans van een land of van een groep landen is een communicerend vatenstelsel: de monetaire reserves variëren niet met het saldo op de handelsbalans alleen, of op de overheidskapitaalrekening alleen, maar met het gecombineerde saldo van alle posten, inclusief de kapitaalopbrengsten-balans. Dus is *toch* 'de 1%' belangrijk, *maar dan opgevat als netto overdracht van financiële middelen in de echte zin van het woord.* En dan mag in de statistieken niet onder tafel worden geschoven dat er een stroom *investeringsopbrengsten* uit de ontwikkelingslanden naar de rijke landen vloeit in de orde van grootte van $ 6 tot 8 miljard. Dan moet er ook op gewezen worden dat tal van precieze gegevens over de samenstelling van de kapitaalstromen in beide richtingen ontbreken. 'Militaire hulp' (en aflossing en rentebetaling hierop) pleegt niet uit de beschikbare statistieken te kunnen worden afgelezen. De grootte van de kapitaalvlucht uit de ontwikkelingslanden staat niet vast. Een benadering van een meer zinvolle opstelling der cijfers door de OESO-staf is niettemin dringend gewenst. In ieder geval moet duidelijker gewezen worden op de onvolledigheid, de irrelevantie en daarom het misleidende karakter van de DAC-cijfers. Gunnar Myrdal merkt hierover op: „Het DAC-secretariaat als professioneel lichaam kan niet worden geëxcuseerd voor het feit dat het cijfers oplevert betreffende 'netto stromen' zonder dat er bij wordt gezegd, *en benadrukt,* dat deze geen echte netto waarden vertegenwoordigen. Gesalarieerd beroepspersoneel dat onethisch handelt kan zich zelf niet vrij pleiten door zich te beroepen op de instructies van zijn opdrachtgevers, de regeringen." ('The Challenge of World Poverty', Pelican Book, blz. 311.) Het komt mij voor dat dit met name geldt voor de *nationale* ambtenaren die een behandelende taak hebben ten aanzien van de internationale organisaties waarin hun regeringen samenwerken. Het is ook in Nederland zo dat normaliter een beleidsambtenaar niet verondersteld wordt een standpunt over het beleid te hebben. Aldus ontstaat een systematisch hiaat in het politieke besluitvormingsproces, waarvoor de ambtenaar als ambtenaar wel geen eindverantwoordelijkheid draagt, maar bij de totstandkoming waarvan hij als bij uitstek deskundige wel een onmisbare en vaak beslissende schakel vormt. De aard van *internationale* organisaties brengt met zich mee dat zij vaak weinig kunnen doen tegen de wil van de *nationale* regeringsfunctionarissen, op en onder het politieke niveau.

Hoewel er dus op het terrein van de netto '1%' tal van onduidelijkheden zijn, kunnen toch wel een paar significante opmerkingen worden gemaakt. Zo blijken de ontwikkelingslanden geen *betalingsbalanstekort* te hebben jegens de rijke landen. Hun inkomsten aan buitenlandse betaalmiddelen (monetaire reserves) nemen al jaren gestadig toe; zij financieren dus een *tekort* op de totale betalingsbalans van de rijke landen.

De betekenis van deze constatering is uiteraard slechts beperkt tot het inter-

nationale monetaire terrein (de verdeling van de netto deviezenposites in de wereld). Zien wij echter naar de mate waarin de rijke landen *reële middelen* overdragen naar de arme landen, dan kan eveneens een opvallende ontdekking worden gedaan. De gangbare veronderstelling dat de arme landen op hun 'lopende rekening' een tekort hebben jegens de rijke landen is inderdaad juist; maar zien wij naar de *handelsbalans* dan is die minder juist. Het tekort op de lopende rekening als geheel (handelsbalans + het 'onzichtbare' verkeer) heeft voornamelijk betrekking op de juist genoemde investeringsopbrengsten en *vracht- en verzekeringskosten voor de importen.* Deze laatste vormen namelijk een deviezenbron die voornamelijk is voorbehouden aan de westerse landen: een ander gedeelte van het gat in het deviezenbezit van de arme landen, dat wij met onze kapitaalhulp moeten dichten. Om na te gaan wat de ontwikkelingslanden aan de reële middelenoverdracht hebben, moeten we vooral zien naar hun *netto invoer op f.o.b.-basis,* d.w.z. na aftrek van de transportkosten. Uit tabel 4[4] blijkt, dat deze de laatste jaren zeer gering is geweest (de recentste cijfers zijn stijgende) en dat het handelsverkeer met de communistische landen (wier hulp sinds 1964 gemiddeld per jaar ca. $ 1 miljard slechts heeft bedragen) voor de ontwikkelingslanden in 1967—1969 een *grotere* netto import heeft opgeleverd. Uiteraard verschilt de situatie van land tot land. Laos ontving in de periode 1968—1970 gemiddeld per jaar 21% van zijn import (van goederen en diensten) aan officiële ontwikkelingshulp; dit percentage bedroeg voor ongeveer de helft van de ontwikkelingslanden echter minder dan 10. In deze verdeling reflecteert zich de 'politiek'. In procenten van zijn bruto nationaal produkt ontving Laos eveneens de meeste hulp (23%); India kwam met 1,7% op de 63ste plaats. Gemeten per hoofd van de bevolking stonden de Nederlandse Antillen als hulpontvangers bovenaan (met $ 109); India kwam op de 84ste plaats met één dollar en acht en zestig cent.

Wereldrechtsorde

De conclusie die getrokken kan worden na een vluchtige verkenning van het terrein van de 'ontwikkelingshulp' is dat deze moet worden gezien in de context van de internationale betrekkingen tussen arm en rijk in hun geheel. Dan blijken de ontwikkelingslanden in vele opzichten als de band te fungeren in het economisch biljartspel van de rijke landen. In wezen is de vraag wat nu eigenlijk hulp is en wat niet een kwestie die de gehele verhouding van onderontwikkelde en ontwikkelde landen raakt. Dit is een zeer complex probleem dat valt buiten het bestek van een overzicht over de aard en de stand van de ontwikkelingshulp in engere zin, zoals hier werd gegeven, maar waarvan men zich terdege bewust moest zijn.

Er bestaat een groeiende neiging om de ontwikkelingshulp negatief te beoordelen, als een conserverend element in het systeem van afhankelijkheid van de arme landen van de rijke (en ook van binnenlandse ongelijkheid

[4] Zie hiervoor blz. 22.

in de ontwikkelingslanden). Op grond van het voorgaande kan worden geconcludeerd dat dit aspect inderdaad niet ontbreekt en tot kritische zin moet stemmen. Maar dit betekent niet dat het kind met het badwater moet worden weggegooid. Economische ontwikkeling is geen zaak voornamelijk van *kapitaal*gebrek en westerse *deviezenhulp* is geen panacé voor de problemen van de derde wereld; het latente gevoel van irritatie bij het publiek in de donorlanden dat met hùn hulp die problemen niet automatisch worden opgelost berust op miskenning van het ontwikkelingsprobleem of onbescheidenheid; maar *goede* hulp kan uiteraard van uitnemend nut zijn.

Ontwikkelingssamenwerking is echter niet te koop. Het gaat voor alles om een betere internationale rechtsorde. Internationale instellingen moeten verstevigd worden, ter bevordering van consistente en gecoördineerde actie. Het is daarom verheugend dat de multinationale instellingen voor ontwikkelingsfinanciering — met name de Wereldbank — hun activiteiten de laatste jaren sterk hebben kunnen uitbreiden. De DAC-landen gaven in 1970 gezamenlijk 16,5% van hun officiële ontwikkelingshulp aan internationale instellingen; dit is 0,06% van hun bruto nationaal produkt. Noorwegen (0,20%), Zweden (0,17%), Nederland (0,13%), België (0,11%) en Canada (0,10%) lopen in dit opzicht voorop. Nederland slaat, in vergelijking althans met de andere DAC-landen en gemeten naar de DAC-cijfers (zie tabel 2), geen slecht figuur. Hieraan kan het een zeker moreel recht ontlenen voor het nemen van nieuwe initiatieven ter verbetering van de ontwikkelingssamenwerking en wereldrechtsorde. Zoals bijvoorbeeld door de ministers Langman en Nelissen[5] respectievelijk is gedaan tijdens de laatste UNCTAD- en IMF-vergadering, in welke zij een bescheiden bijdrage leverden aan de discussie omtrent inpassing van de 'speciale trekkingsrechten' *in die wereldrechtsorde* ten behoeve, onder meer, van de mondiale ontwikkelingsfinanciering.

GEBRUIKTE LITERATUUR:

De strategie van de Verenigde Naties 1970-1980.
(Deelgenoten in ontwikkeling, IV), Staatsuitgeverij 1972.

Jaarverslagen Development Assistance Committee 1970, 1971.

Jaarverslagen Wereldbank 1971, 1972.

Robert S. McNamara, *Address to the Board of Governors* (Wereldbank) 1972.

H. A. J. Coppens, *Europa en de ontwikkelingslanden,* NOVIB Cahier nr. 8, Den Haag 1971.

R. L. Haan, *Special Drawing Rights and Development,* Leiden 1971.

J. M. Healy, *The Economics of Aid,* Londen 1971.

G. Myrdal, *The Challenge of World Poverty,* Pelican Book 1971.

D. Seers and L. Joy (eds.), *Development in a Divided World,* Pelican Book 1971.

[5] Men zie het aan de door minister Nelissen gehouden redevoering toegevoegde Annex.

Tabel 1. Giften van particuliere organisaties uit de DAC-landen overgemaakt naar de ontwikkelingslanden.

Land	miljoen $	% van het BMP
Australië	15,6	0,05
Oostenrijk	3,6	0,02
België	14,8	0,06
Canada	47,9	00,6
Denemarken	3,0	0,02
Frankrijk	2,4	—
Duitsland	77,8	0,04
Italië	5,0	0,01
Japan	2,9	—
Nederland	(5,2)	(0,02)
Noorwegen	(3,9)	(0,03)
Portugal	0,8	0,01
Zweden	25,2	0,08
Zwitserland	11,8	0,06
Verenigd Koninkrijk	42,3	0,03
Verenigde Staten	578,0	0,06
Totaal	840,2	0,04

Bron: Jaarverslag DAC 1971.

Tabel 3. Gemiddelde voorwaarden waarop 80 ontwikkelingslanden buitenlands kapitaal ontvingen in de jaren 1967-1969 (bruto uitkeringen).

	rente (%)	looptijd (jaren)	aflossingsvrije periode (jaren)	schenkings-element [6]
particuliere credietverlening	6,8	6	2	13,9
obligaties en ander part. kap.	7,0	10	4	14,6
part. leverancierscredieten	6,0	9	2	16,1
door DAC-regeringen gefinancierde exportcredieten	6,0	12	3	20,1
leningen van multilaterale instellingen	5,6	25	5	32,0
bilaterale leningen van China en Rusland	2,0	16	3	46,0
overheidsleningen van de DAC-landen	2,0	34	8	66,6
schenkingen	—	—	—	100

Bron: Jaarverslag Wereldbank 1971.

[6] De absolute hoogte van het 'schenkingselement' valt moeilijk te bepalen: deze hangt af van het percentage waartegen de toekomstige terug te ontvangen rente- en aflossingsbetalingen in het heden worden verdisconteerd. Hoe hoger dit gekozen disconto, hoe hoger ook het schenkingselement. In de tabel is een disconto van 10% verondersteld; de absolute hoogte is niet zo belangrijk: het gaat om de onderlinge *rangorde* naar 'zachtheid' van de verschillende kapitaalstromen.

Tabel 2. Officiële ontwikkelingshulp en nationaal product.
De „netto stroom" (met aftrekking van terugontvangen aflossingen) van de overheidshulp van de DAC-landen in verhouding tot hun bruto nationaal product (tegen marktprijzen) 1960-1975.

Land	Percentages															
	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Australië	0,38	0,44	0,43	0,51	0,48	0,52	0,53	0,60	0,57	0,56	0,59	0,52	0,59	0,59	0,59	0,60
Oostenrijk	x	0,04	0,10	0,03	0,14	0,34	0,31	0,24	0,20	0,12	0,13	0,06	0,17	0,19	0,22	0,25
België	0,88	0,76	0,54	0,57	0,45	0,59	0,42	0,45	0,42	0,51	0,48	0,49	0,54	0,58	0,62	0,66
Canada	0,19	0,16	0,09	0,15	0,17	0,19	0,33	0,32	0,26	0,34	0,43	0,37	0,48	0,51	0,55	0,59
Denemarken	0,09	0,12	0,10	0,11	0,11	0,13	0,19	0,21	0,23	0,39	0,38	0,43	0,48	0,53	0,58	0,64
Frankrijk	1,38	1,35	1,26	0,98	0,89	0,75	0,69	0,71	0,67	0,68	0,65	0,68	0,65	0,65	0,65	0,65
Duitsland	0,31	0,44	0,45	0,41	0,44	0,40	0,34	0,41	0,41	0,38	0,32	0,34	0,33	0,36	0,36	0,38
Italië	0,22	0,15	0,18	0,14	0,09	0,10	0,12	0,22	0,19	0,16	0,16	0,17	0,16	0,16	0,16	0,16
Japan	0,24	0,20	0,15	0,20	0,15	0,28	0,28	0,32	0,25	0,26	0,23	0,23	0,28	0,32	0,36	0,40
Nederland	0,31	0,45	0,48	0,26	0,28	0,36	0,45	0,49	0,49	0,51	0,63	0,60	0,70	0,74	0,76	0,78
Noorwegen	0,11	0,14	0,14	0,17	0,15	0,16	0,18	0,17	0,29	0,30	0,33	0,33	0,47	0,56	0,67	0,75
Portugal	1,45	1,73	1,25	1,44	1,47	1,59	0,49	0,54	0,54	1,02	0,45	0,75	0,45	0,45	0,45	0,45
Zweden	0,05	0,06	0,12	0,14	0,18	0,19	0,26	0,25	0,28	0,43	0,37	0,45	0,50	0,56	0,65	0,71
Zwitserland	0,04	0,08	0,05	0,05	0,07	0,08	0,08	0,08	0,14	0,16	0,14	0,12	0,22	0,26	0,30	0,32
Verenigd Koninkrijk	0,56	0,59	0,52	0,48	0,53	0,47	0,46	0,44	0,40	0,39	0,37	0,41	0,41	0,41	0,45	0,46
Verenigde Staten	0,53	0,56	0,56	0,59	0,56	0,49	0,44	0,43	0,37	0,33	0,31	0,32	0,30	0,28	0,26	0,24
Totaal DAC-landen	0,52	0,54	0,53	0,52	0,49	0,45	0,42	0,43	0,38	0,36	0,34	0,35	0,36	0,36	0,36	0,37

Boon: Jaarverslag DAC 1971 voor de cijfers over 1966 t/m 1970; Robert S. McNamara, presidentiële rede voor de Raad van Bestuur van de Wereldbank, 25 september 1971, voor de cijfers betreffende 1971 en de projecties voor 1972-1975.

Tabel 4. Netto importen (f.o.b.) van de ontwikkelingslanden uit de ontwikkelde markteconomieën resp. de centraal geplande economieën.
(in milj. $)

	1961-66*	1967	1968	1969	1970	1971 (V)
Export (f.o.b.) van de ontwikkelde markteconomieën naar de ontwikkelingslanden	24.828	30.280	33.690	37.460	42.840	48.020
Idem, in omgekeerde richting	23.743	29.380	32.750	36.270	40.230	43.445
Netto import (f.o.b.) van de ontwikkelingslanden uit de ontwikkelde markteconomieën	1.085	900	940	1.190	2.610	4.575
Export (f.o.b.) van de centraal geplande economieën naar de ontwikkelingslanden	2.533	3.360	3.540	3.960	4.320	4.800
Idem, in omgekeerde richting	1.898	2.150	2.240	2.600	2.780	3.061
Netto import (f.o.b.) van de ontwikkelingslanden uit de centraal geplande economieën	635	1.210	1.300	1.360	1.540	1.739

Bron: Jaarverslag Wereldbank 1972.

* Jaarlijks gemiddelde.
(V) = voorlopige cijfers.

DE HOUDING VAN A. KUYPER TEN AANZIEN VAN DE ONTWERP-LEGERWET BERGANSIUS *)

door

Drs. W. C. Thijssen

De staatscommissie ter voorbereiding van een wet op de dienstplicht

In de Grondwet van 1848 was o.a. de regeling der 'levende' strijdkrachten vastgelegd. Deze regeling bij Grondwet maakte herziening bijzonder moeilijk. Dit veranderde pas bij de grondwetsherziening in 1887, toen de defensiebepalingen uit de Grondwet werden gelicht en de regeling der strijdkrachten werd overgelaten aan de wetgever.[1]

In mei 1888 trad het Kabinet-Mackay voor de volksvertegenwoordiging.[2] Op voorstel van Bergansius, de Minister van Oorlog in dit eerste 'rechtse' ministerie, was op 10 juni 1888 een staatscommissie benoemd die onder zijn leiding een wet op de dienstplicht zou voorbereiden.[3] Kuyper, die geen zitting had in de Kamer, prees in 'De Standaard' de spoed, waarmee het defensievraagstuk werd aangepakt.[4] In februari 1889 bracht de commissie verslag uit aan de Koning. Drie maanden later werd het openbaar gemaakt. Het behelsde o.a. een voorstel tot afschaffing der plaatsvervanging.[5] Reeds lang voor de openbaarmaking van dit verslag, toen nog slechts het gerucht ging dat de katholiek Bergansius de persoonlijke dienstplicht wilde invoeren,[6] hadden de roomse pers en kiesverenigingen zich tegen dit voornemen uitgesproken. De kiesvereniging Amersfoort had het bestuur van de Algemene Bond van Rooms-Katholieke kiesverenigingen tot het nemen van maatregelen opgeroepen. Dit bestuur besloot in maart 1889 het verslag van de staatscommissie af te wachten, maar sprak zich tevens al bij voorbaat uit tegen invoering van de persoonlijke dienstplicht.[7] Angst voor de niet-vrijstelling der geestelijken en afkeer van de zedeloze kazerne vormden belangrijke factoren in het katholieke verzet tegen de persoonlijke dienstplicht. De voornaamste factor was echter afkeer van wat werd beschouwd als militarisme.[8] Kuyper vond de angst voor het verlies der

*) Gedurende de laatste anderhalf jaar zijn met tussenpozen bijdragen geplaatst betrekking hebbende op enkele van de onderscheidene terreinen waarop dr. A. Kuyper zich heeft bewogen. Deze bijdragen zijn onder meer opgenomen omdat daarin aspecten aan de orde werden gesteld die niet in eerste instantie plegen te worden genoemd als het over Kuyper gaat, maar die toch typerend zijn zowel voor hem als voor zijn tijd. De laatste bijdrage in deze serie is de onderhavige.

vrijstellingen redelijk: in Frankrijk bv. was 'le prêtre au caserne' een lievelingsdenkbeeld der republikeinen.[9] Het tweede bezwaar werd ook gehoord in antirevolutionaire kring.

De Geer, door Kuyper bij de samenstelling van 'Ons Program' geraadpleegd, maakte ernstig voorbehoud over de eis van afschaffing der plaatsvervanging. In een brief aan Kuyper in 1877 noemde hij het leger een poel van onzedelijkheid, die gelukkig niet door alle jongens behoefde te worden bezocht.[10] Ook Schaepman had bezwaar tegen het plan van Bergansius; maar vanaf het begin verzette hij zich krachtig tegen de toeleg om de plaatsvervanging tot katholiek dogma te verheffen.[11] Zolang afschaffing hiervan de vrijstellingen niet in gevaar bracht, raakte zij geen katholieke beginselen.[12] Het was daarom een kwestie, die alle katholieken in vrijheid konden en moesten beoordelen.[13] Zelf beschouwde hij het twistpunt als een zuiver politieke zaak, die in geen geval de 'rechterzijde' tot verdeeldheid brengen mocht.[14] De door de kiesvereniging-Amersfoort gewekte en door Schaepman als 'ontijdig' veroordeelde agitatie nam in hevigheid toe en begon zich steeds meer tegen de katholieke leider zelf te richten, omdat hij zich niet 'kras' genoeg tegen de persoonlijke dienstplicht uitsprak.[15]

De beraadslagingen in de Tweede Kamer over Arbeidswet en Onderwijswet leidden de aandacht wat van de leger-kwestie af. Daarna brak de beweging weer met toenemende heftigheid uit en ging een steeds groter bedreiging vormen voor het kabinet-Mackay en de meerderheid waarop het steunde.[16] Tevergeefs waarschuwde Kuyper in 'De Standaard', dat de persoonlijke dienstplicht in geen geval mocht worden gebruikt als 'stormram' tegen het kabinet.[17] Schaepman drong er bij zijn geloofsgenoten op aan, zich van dreigementen tegen de antirevolutionairen te onthouden. 'De Maasbode' had al in januari 1889 een krijgsplan bedacht. Bij de stembus van 1891 moesten de katholieken zich verzetten tegen de herkiezing van alle kamerleden die voor de persoonlijke dienstplicht hadden gestemd. Vooral de antirevolutionaire afgevaardigden, die in 1888 voor een deel met steun der katholieken gekozen waren, mochten zich dit dreigement aantrekken.[18]

Indien Schaepman ooit een politieke blunder heeft gemaakt, meent Witlox, dan is het deze dat hij bij de formatie van het kabinet 'zijn machtigen invloed' niet heeft aangewend om te zorgen, dat de persoonlijke dienstplicht niet aan de orde kwam.[19] Van Wely meent echter, dat ook Schaepman er niets aan kon veranderen dat de antirevolutionairen de persoonlijke dienstplicht in hun vaandel hadden geschreven.[20] Witlox heeft hier m.i. gelijk. Het beginselprogram der antirevolutionairen en hun stembusprogram van 1888 eisten afschaffing der plaatsvervanging,[21] maar in 'De Standaard' van 16 april 1890 schreef Kuyper, dat de persoonlijke dienstplicht als zodanig voor de antirevolutionairen geenszins het kenmerkende van hun beginselen was: „persoonlijke dienstplicht is een afgeleide stelling, en op zich zelf is het zeer wel denkbaar, dat iemand goed Antirevolutionair en toch niet voor dit nieuwe stelsel was." De kwestie was

echter, of de antirevolutionairen op bevel van Bahlmann (katholiek kamerlid) een artikel van hun program moesten verscheuren. En daarmee was de eer als politieke partij gemoeid.[22] De katholieken hadden in 1888 moeten zeggen: „beding van ons accoord is, dat de plaatsvervanging blijve".[23] Nu was het daarvoor te laat. Schaepman zag zeer juist in, dat de agitatie de antirevolutionairen nog vaster aan hun program zou binden.[24] Zij stonden door de samenwerking met de katholieken toch al 'tussen twee vuren', de synodalen en liberalen, die beide wedijverden in het ten strijde oproepen tegen Rome. Toegeven zou dan ook in eigen kring worden beschouwd als 'bukken voor Rome'.[25]

Persoonlijke dienstplicht was dus een 'afgeleide stelling'. Gezien ook het feit, dat Kuyper dit punt in 1897 ter wille van de katholieken van het stembusprogram afvoerde,[26] dan was hier zeker geen sprake van een calvinistisch dogma, dat tot iedere prijs gehandhaafd diende te worden. Als Schaepman er vóór de stembus van 1888 bij Kuyper op had aangedrongen, deze kwestie voorlopig te laten rusten, dan was hem dit m.i. zeker gelukt. De oorzaak van de moeilijkheden was, dat de besprekingen in februari 1888 tussen antirevolutionairen en katholieken niet hadden geleid tot het sluiten van een 'vast akkoord'.[27] Door deze 'bedenkelijke leemte' moest het kabinet handelen naar eigen inzicht. Dit bond volgens Kuyper niemand om een legerwet te accepteren, die in strijd was met het eigen program. Dat echter de katholieke 'dissidenten' (de tegenstanders van persoonlijke dienstplicht) het kabinet aanvielen omdat het zelf besliste op een punt, waarover het katholieke stembusprogram zich niet uitliet, was volgens Kuyper een volstrekt onverdedigbare tactiek.[28]

De indiening van het wetsontwerp-Bergansius

Op 24 juni 1890 diende Bergansius zijn ontwerp bij de Tweede Kamer in. Naast invoering van de persoonlijke dienstplicht behelsde het verhoging van het jaarlijkse contingent dienstplichtigen, verlenging van de dienstplicht,[29] en vervanging van de schutterij door een landweer.[30]

Het ontwerp werd ongunstig ontvangen. De Raad van State bleek in zijn advies van 20 mei 1890 van oordeel, dat het te veel nadruk legde op „het verdedigen van onze nationaliteit door middel van een veldleger buiten onze verdedigingsliniën, op de wijze zooals zulks gedaan zou worden door een groote oorlogvoerende natie". Het ontwerp wilde Nederland hervormen tot een militaire staat, zoals het Duitse Rijk, waarbij al het andere op de achtergrond kwam. Dit alleen zou het ontwerp in de ogen van de grote meerderheid van het volk geheel verwerpelijk maken.[31]

Het ontwerp stuitte niet alleen op verzet vanwege de afschaffing der plaatsvervanging. Een voorname grief was tevens, dat het geen organisatie van het leger bood.[32] Ook Kuyper voelde dit als een bezwaar.[33] Overigens was hij van mening, dat de indiening van het ontwerp eerbied afdwong. Het kabinet wist immers, dat het hierdoor gevaar liep, de steun van de katholieke kamerleden te verliezen. Het voorstel tot afschaffing der plaatsvervanging deed het niet

lichtvaardig. Uit het ontwerp bleek z.i., dat het kabinet de gevoeligheden van de katholieken op dit punt gaarne zou hebben ontzien. Omdat het echter de veiligheid van het land niet verzekerd achtte met een leger, dat uitsluitend was samengesteld uit dienstplichtigen van lage sociale afkomst, kon en mocht het niet toegeven. Wellicht zouden de katholieken er met steun van het 'conservatieve hoopske' in de Kamer in kunnen slagen, het ontwerp en daarmee het kabinet te doen vallen. Maar op den duur konden zij de afschaffing der plaatsvervanging toch niet tegenhouden. Kuyper kon de katholieken geen gedragslijn voorschrijven, maar de antirevolutionairen zouden vasthouden aan hun beginselen. Voor hen was de afschaffing der plaatsvervanging een reden tot vreugde, omdat zij daardoor weer aan de verdedigbaarheid van het land zouden gaan geloven. Rekening houden met de stembus van 1891 (zie het dreigement van 'De Maasbode') „ware een gelegenheidspolitiek, die ons om ons onze eere en onze toekomst zou brengen". Sleepte de kwestie de val van het kabinet, een breuk met de katholieken en versmelting van de fractie tot minder dan de helft met zich mee, dan moest dit door de antirevolutionairen moedig worden gedragen.[34]

Kuyper vond het voorgestelde veldleger van 65.000 man te klein. Dat bij mobilisatie van de totale legersterkte van 95.000 man, 30.000 man moest worden afgestaan voor bezettingstroepen, weet hij aan een 'scherpe resolutie' van de 'conservatieve vestingmannen', die thans de kroon op hun werk wilden zetten. Met vermindering van de bezettingstroepen tot 12 à 15.000 man, was een veldleger mogelijk van 80 à 83.000 man. En daarom zou de vijand meer ontzag worden ingeboezemd, dan met de voorgestelde 65.000 man. Daarom moest de 'geconcentreerde defensie' worden gereduceerd tot een aantal aan het mobiele leger ondergeschikte veldwerken rondom Naarden en Utrecht.[35] 'De Tijd' begreep niet meer wat Kuyper nu eigenlijk met het land voorhad;[36] Schaepman wenste, dat de 'veldmaarschalk' in 'De Standaard' zijn militaire dromerijen zou staken.[37] Wat Kuyper wilde is wel duidelijk: het accent moest komen te liggen op de offensieve kracht van het leger en dat ten koste van de 'geconcentreerde defensie'.

Dat Bergansius de regimenten voortaan wilde recruteren uit de streek, waarin zij gelegerd waren, vond Kuyper een voortreffelijk idee (provinciale legerformatie!).[38]

De bewering, dat de antirevolutionairen het kazerneleven hadden aangegrepen om bij de roomse 'dissidenten' in het gevlij te komen, wees Kuyper verontwaardigd van de hand. De eis tot verbetering daarvan was uit 'innerlijke overtuiging' op het stembusprogram geplaatst. Het kazerneleven diende zo goed mogelijk te zijn, met of zonder plaatsvervanging.[39]

Wat Kuyper vooral tegenstond, dat was de negatieve houding der 'dissidenten'. Zij verzetten zich tegen de persoonlijke dienstplicht, maar deden geen enkel tegenvoorstel. Zij wilden de meerderheid voor zich laten bukken. Zelf had hij verschillende compromis-voorstellen gedaan, b.v. indeling der dienst-

plichtigen in sociale klassen, waarna plaatsvervanging zou zijn toegestaan, mits uit dezelfde klasse; of: het al dan niet handhaven der plaatsvervanging ter beslissing overlaten aan de provinciale staten. Maar de 'dissidenten' waardeerden niet eens de goede bedoeling van deze voorstellen![40]

De onenigheid tussen beide partijen nam dagelijks toe. Pogingen van Schaepman om Bergansius het ontwerp nog te doen intrekken, mislukten. Met even grote felheid als tegen het ontwerp, dat om de verhoging van het contingent en de verlenging van de diensttijd van een verderfelijke 'militaristische' strekking werd geacht,[41] bleef de strijd der 'dissidenten' zich richten tegen de coalitie en het daar op steunend kabinet. Al in oktober 1890 had de Provinciale Bond van R.K. Kiesverenigingen in Noord-Brabant in een motie de overtuiging uitgesproken, dat verdere samenwerking tussen kabinet en Staten-Generaal ongewenst moest worden geacht. In overeenstemming hiermee hadden sommige katholieke kamerleden al herhaaldelijk getracht, door op kritieke momenten tegen de begroting te stemmen, het kabinet te doen vallen. Deze toeleg was telkens mislukt.[42] Kuyper stelde dan ook vast, dat een 'vergelijk', waarvoor Schaepman zich inspande,[43] bij de 'dissidenten' geen genade zou vinden.[44]

De beraadslagingen over het wetsontwerp-Bergansius

Op 14 april 1891 werd het voorstel van de voorzitter der Tweede Kamer om de beraadslagingen over het ontwerp te openen, met grote meerderheid aangenomen. Trouw aan zijn opzet om een breuk in de 'rechterzijde' te voorkomen had Schaepman ter bevordering van een 'vergelijk' verschillende amendementen ingediend. Veel heil viel hiervan niet te verwachten. Hoogstens maakten zij het ontwerp voor de tegenstanders wat minder verderfelijk, meende 'De Tijd'.[45] Begin mei stelden de 'dissidenten' een beslissende daad. Zij richtten een proclamatie aan alle katholieke kiezers. Daarin stond o.a. het volgende: zij weigerden katholieke belangen op te offeren ter wille van de antirevolutionairen; na de komende stembus zouden zij weer als afzonderlijke fractie in de Kamer optreden. Deze kamerleden werden direct 'Bahlmannianen' genoemd, ter onderscheiding van de 'Schaepmannianen'. De laatsten werden in 'De Standaard' begroet als 'de nieuwe school', die de toekomst had.[46]

De beraadslagingen, die duurden van 21 april tot 29 mei,[47] hadden geen enkel resultaat. Op Schaepman's voorstellen was een ontstellend aantal amendementen en sub-amendementen gevolgd.[48] Kuyper sprak van 'obstructionisme'.[49] In de Kamer werd over van alles en nog wat gesproken, ook over de persoonlijke dienstplicht. Maar zij die meenden, dat dit de spil zou zijn waarom alles draaide, hadden zich volgens Kuyper behoorlijk vergist.[50] Hoe de kwestie der plaatsvervanging in de toekomst zou worden geregeld bleek op 8 mei, toen een motie van de liberaal Rutgers van Rozenburg met 49 tegen 27 stemmen werd aangenomen. De motie sprak de overtuiging uit, dat aan het ontwerp terecht het beginsel van persoonlijke dienstplicht ten grondslag was gelegd.

Alle katholieken stemden tegen.[51] Op 26 mei, toen nog slechts 29 van het 367 artikelen tellende ontwerp waren afgehandeld, werden de beraadslagingen stopgezet. De kamerleden hadden andere zorgen: de voorbereiding der verkiezingen was in volle gang.[52]

Besluit

De stembus van juni 1891 betekent het einde voor kabinet, 'rechterzijde' en ontwerp-legerwet. De antirevolutionairen konden ternauwernood tweederde van hun zetels redden. Schaepman verloor de zijne.[53] Nog in maart had Kuyper het verleden van het kabinet 'onberispelijk' genoemd, wat niet wilde zeggen, dat het geen verwachtingen had teleurgesteld en nog minder, „dat de aanloop wierd genomen, zooals wij, antirevolutionairen, dit het liefst gezien hadden . . .".[54] Kuyper's wens, dat de kwestie-Keuchenius voor het gehele kabinet een reden tot aftreden zou zijn, vormt voor ons een aanwijzing, dat de ondergang van het 'Kostelijke Kabinet' hem niet al te zeer verdroten zal hebben. De tweedracht over het wetsontwerp-Bergansius had echter voorkomen kunnen worden. Toen in februari 1888 het besluit viel om elkaar bij eventuele herstemmingen te steunen,[55] was het de katholieken bekend, dat persoonlijke dienstplicht een belangrijk punt was van het antirevolutionaire program. Deze eis was voor Kuyper een kwestie van billijkheid: plaatsvervanging schiep een onverdedigbaar privilege voor de rijkeren.[56] Is er wat betreft de gerezen tweedracht schuld, dan komt zij geheel voor rekening der katholieken, schreef de liberaal Buys al in januari 1891.[57] Met dit oordeel ben ik het volledig eens. De katholieken hadden voordat tot samenwerking besloten werd moeten zorgen, dat het geschilpunt van de agenda werd afgevoerd. Na de door de 'dissidenten' gewekte agitatie, was bij Kuyper geen sprake meer van toegeven. 'Bukken voor Rome' was hem de samenwerking met de katholieken niet waard.

Kuyper ging nooit werkelijk diep in op de bezwaren der katholieken. Dat zij zich verzetten tegen persoonlijke dienstplicht kon hij nog wel begrijpen. Angst voor de vrijstellingen leefde ook in zijn kring, evenals afkeer van de zedeloze kazerne. Aan de eis tot afschaffing der plaatsvervanging was in 1888 voor het eerst toegevoegd: „mits onder behoud van de noodige vrijstellingen".[58] Kuyper begreep echter niet, dat het verzet der katholieken zich niet richtte tegen persoonlijke dienstplicht alleen, maar tegen het gehele ontwerp dat naar hun mening van een verderfelijke 'militaristische' strekking was. Op dit punt hingen antirevolutionaren en katholieken totaal verschillende opvattingen aan. De polemiek, die Kuyper in 'De Standaard' voerde met 'De Tijd' en 'De Maasbode', verbreedde dan ook slechts de kloof tussen beide partijen. De compromis-voorstellen, die Kuyper aandroeg, waren absurd. Ook hier sluit ik mij aan bij de mening van Buys, die Kuyper's voorstel om de beslissing over de afschaffing der plaatsvervanging over te laten aan de provinciale staten een 'boven alle beschrijving dwaas' plan noemde.[59] Dezelfde kwalificatie is m.i. van toepassing op het voorstel tot indeling der dienstplichtigen in sociale

klassen, waarna Kuyper plaatsvervanging wilde toestaan, mits uit dezelfde klasse.

1 J. A. de Bruyne en N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onze tijd,* deel V: 1883—1888. Leiden 1918; blz. 427/8.
2 N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887—1917,* Leiden 1918; blz. 30.
3 W. J. van Welderen Rengers, *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland van 1849—1891,* deel II, 's-Gravenhage 1906; blz. 352 en Register blz. 139.
4 *De Standaard**) van 15 juni 1888.
5 H. J. A. M. Schaepman, *De rechterzijde en de persoon-lijke dienstplicht,* Utrecht 1890; blz. 8.
6 J. van Wely, *Schaepman,* Bussum 1952; blz. 396.
7 H. J. A. M. Schaepman, a.w. blz. 9.
8 J. Witlox, *Schaepman als Staatsman,* deel II, Amsterdam 1960; blz. 270.
9 *De Standaard* van 16 april 1890.
10 P. Kasteel, *Abraham Kuyper,* Kampen 1938; blz. 87.
11 J. van Wely, a.w. blz. 396.
12 J. van Wely, a.w. blz. 398.
13 J. van Wely, a.w. blz. 427.
14 H. J. A. M. Schaepman, a.w. blz. 29.
15 J. van Wely, a.w. blz. 399.
16 J. van Wely, a.w. blz. 427.
17 *De Standaard* van 14 februari 1889.
18 J. van Wely, a.w. blz. 430/1.
19 L. C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837—1921, zijn leven en werken,* 's-Gravenhage 1948; blz. 238, noot 52.
20 J. van Wely, a.w. blz. 434.
21 A. Kuyper, *Starrentritsen,* Kampen 1915; blz. 25.
22 *De Standaard* van 16 april 1890.
23 *De Standaard* van 14 januari 1891.
24 J. van Wely, a.w. blz. 434.
25 H. J. A. M. Schaepman, a.w. blz. 15/16.
26 P. Kasteel, a.w. blz. 219.
27 *De Standaard* van 6 mei 1891.
28 *De Standaard* van 14 januari 1891.
29 W. J. van Welderen Rengers, a.w. blz. 337/8.
30 P. H. Ritter, *Eene halve eeuw, 1848—1898,* Amsterdam 1898. Daarin: W. W. Rooseboom, Leger en Defensie; blz. 170.
31 J. Witlox, a.w. blz. 347.
32 W. J. van Welderen Rengers, a.w. blz. 337/8.
33 *De Standaard* van 31 december 1890.
34 *De Standaard* van 15 september 1890.
35 *De Standaard* van 29 december 1890.
36 J. Witlox, a.w. blz. 362, noot 2.
37 J. Witlox, a.w. blz. 362.
38 *De Standaard* van 19 september 1890.

*) Zie steeds artikel A. Kuyper.

39 *De Standaard* van 24 september 1890.
40 *De Standaard* van 11 februari 1891.
41 J. Witlox, a.w. blz. 270.
42 J. van Wely, a.w. blz. 442.
43 J. Witlox, a.w. blz. 378.
44 *De Standaard* van 24 februari 1891.
45 J. van Wely, a.w. blz. 441/2.
46 J. van Wely, a.w. blz. 443/4.
47 W. J. van Welderen Rengers, a.w. blz. 378.
48 J. van Wely, a.w. blz. 444.
49 *De Standaard* van 29 april 1891.
50 *De Standaard* van 6 mei 1891.
51 W. J. van Welderen Rengers, a.w. blz. 378.
52 J. Witlox, a.w. blz. 409.
53 J. van Wely, a.w. blz. 449.
54 *De Standaard* van 2 maart 1891.
55 *De Standaard* van 14 januari 1891.
56 *De Standaard* van 11 februari 1891.
57 J. T. Buys, *Studiën over Staatkunde en Staatsrecht.* Tweede Deel, Arnhem 1895; blz. 336.
58 *De Standaard* van 31 oktober 1890.
59 J. T. Buys, a.w. blz. 337.

BOEKAANKONDIGINGEN

Mr. dr. C. Smit, *Nederland in de eerste wereldoorlog, deel 2 1914—1917,* uitg. Wolters-Noordhoff B.V. Groningen. Prijs *f* 37,50.

Centraal thema in dit tweede deel van de serie over Nederland in de jaren, voorafgaande aan en tijdens de eerste wereldoorlog, is de neutraliteitspolitiek, die Nederland heeft gevoerd in de jaren 1914, 1915, 1916 tot aan de afkondiging van de onbeperkte duikbootoorlog op 31 januari 1917.

Dr. G. Puchinger, *Zending en ontwikkeling,* uitg. W. D. Meinema B.V. Delft. Prijs *f* 17,90.

Dit boek bevat o.a. een serie interviews over zending en ontwikkelingshulp met dr. B. de Gaay Fortman, dr. K. D. Kaunda, prof. dr. B. Goudzwaard, dr. A. H. van den Heuvel, prof. dr. J. Tinbergen, prof. dr. J. Verkuyl, dr. G. J. Leibbrandt, e.a.

Het spreken van de kerk in de samenleving, uitg. J. H. Kok B.V. Kampen. Prijs *f* 2,95.

Rapport van deputaten voor advies aan de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland inzake de bevoegdheid en de roeping van de kerk zich uit te spreken over actuele vragen van politieke en economische aard. Het deputaatschap bestond uit de hoogleraren mr. dr. W. F. de Gaay Fortman, dr. T. P. van der Kooy en dr. H. N. Ridderbos.

Dr. G. Puchinger, *Polarisatie?* uitg. W. D. Meinema B.V. Delft. Prijs *f* 15,90.

Interviews over een actueel begrip met prof. dr. H. G. Schulte Nordholt, mgr. dr. A. J. Simonis, drs. R. Zijlstra, ds. J. A. Eekhof, prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp, J. H. Scheps, mr. W. J. Geertsema, mr. W. Aantjes en mr. H. W. van Doorn.

Drs. T. M. Gilhuis, *De gezamenlijke school - voor of tegen?* uitg. J. H. Kok B.V. Kampen. Prijs *f* 7,50.

In de serie 'Cahiers voor het christelijk onderwijs' verschenen, geeft dit boek belangrijke informatie over de actuele problematiek rond begrippen als

compromisschool, samenwerkingsschool, open school, tertium, e.d. De schrijver steekt daarbij zijn afwijzend standpunt niet onder stoelen of banken.

Dr. A. J. Verburgh, drs. K. Wezeman, ds. Joh. Francke, *Autarkie of subsidie,* uitg. De Vuurbaak Groningen. Prijs *f* 12,—.

Een weergave van het denken in GPV-kring inzake het subsidievraagstuk.

De christelijke school gewikt en gewogen, uitg. J. H. Kok B.V. Kampen, 1972; 134 blz. Prijs *f* 9,90.

Deze bundel bevat de visies op het christelijk onderwijs van dr. J. J. Buskes, dr. Okke Jager, L. Kalsbeek, dr. J. L. Klink, J. Lanser, drs. J. P. Mooijman S.J., prof. dr. G. C. van Niftrik, prof. dr. G. Th. Rothuizen, prof. dr. W. H. Velema en dr. E. de Vries. Drs. T. M. Gilhuis schreef een concretiserende slotbeschouwing. Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met de Protestants Christelijke Bond voor Onderwijzend Personeel (PCBO) te 's-Gravenhage.

Dr. J. Verkuyl, *Bestrijding van het racisme en de kerken in Nederland,* uitg. J. H. Kok B.V. Kampen, 1972; 72 blz. Prijs *f* 5,50.

In dit boekje wordt informatie gegeven over het Programma van de Wereldraad van Kerken en het daaraan verbonden Speciale Fonds ter ondersteuning van de strijd tegen het racisme. In een afzonderlijk hoofdstuk worden aanbevelingen gedaan aan de Nederlandse regering en de politieke partijen betreffende de te voeren buitenlandse politiek ten aanzien van de landen in Zuidelijk Afrika.

PERSONALIA

Prof. dr. H. Berkhof, Kerkelijk hoogleraar in de dogmatiek en bijbelse theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Prof. dr. G. Th. Rothuizen, Hoogleraar in de ethiek en evangelistiek aan de Theologische Hogeschool te Kampen.

Dr. R. L. Haan, Wetenschappelijk medewerker aan de Economische Faculteit van de Vrije Universiteit.

Drs. W. C. Thijssen, Leraar geschiedenis bij het middelbaar onderwijs.

Dr. G. van Roon, Leraar geschiedenis en Nederlands contemporain historicus.

DOORRIJDEN OF OVERSTAPPEN

DE NOTA VAN DE CONTACTRAAD EN DE VERNIEUWING VAN ONS PARTIJPOLITIEKE BESTEL

door

Mr. W. C. D. Hoogendijk

Op de Partijraad van 19 mei a.s. zullen wij een van de belangrijkste beslissingen nemen uit de geschiedenis van de ARP. Dan zullen wij ons immers in principe er over moeten uitspreken, of wij als ARP bereid zijn, samen met de CHU en KVP, deel te nemen in een nieuwe politieke beweging.

Naar mijn mening doen wij er verstandig aan, op die dag de ARP tot inzet te maken van een broodnodig stuk partijpolitieke vernieuwing in ons land. Het ligt voor de hand dit te doen samen met de CHU en KVP. De nota van de Contactraad biedt daarvoor m.i. een uitstekend uitgangspunt.

In dit artikel wil ik dit standpunt nader motiveren.

Ons partijpolitieke bestel in de crisis

Wij kennen in ons land meningsverschillen. Maar ongeacht onze politieke kleur, onze kerkelijke gezindte of onze maatschappelijke status zijn wij het tegenwoordig over één zaak doorgaans volstrekt eens: namelijk, dat ons politieke bedrijf een beschamende vertoning aan het worden is. En het wordt steeds erger.

Het lijkt mij niet nodig deze stelling uitvoerig te argumenteren. Ik noem slechts temidden van een veelheid symptomen, ter gedachtenbepaling:

— Het optreden van het kabinet-Biesheuvel, als zwak vijfpartijen-kabinet, dat reeds na een jaar bezwijkt onder de interne onenigheid.
— Het politieke gescharrel, waaruit het huidige interimkabinet is voortgekomen op minderheidsbasis, dat na vervroegde verkiezingen reeds zo lang in demissionaire status de zaken moet gaande houden.
— De deprimerende verkiezingsstrijd, toen de partijen er niet in slaagden een overtuigende politieke conceptie te produceren en zich vastbeten in reeds achterhaalde partijpolitieke posities.
— De huidige kabinetsformatie, een frustrerende demonstratie van politieke onmacht en onwil.

Het zijn voorbeelden van de laatste twee jaar. Het zal niemand moeite kosten deze voorbeelden over een langere periode uit eigen fonds met een menigte andere aan te vullen. Waar het mij nu om gaat is, dat de crisis in ons politieke

bestel zich niet voltrekt buiten onze politieke partijen om maar waarschijnlijk in deze partijen zelfs zijn oorsprong vindt.

Ik wil in dit verband wijzen op twee verschijnselen.

In de eerste plaats is het naar mijn mening veelzeggend, dat veel mensen bij de laatste verkiezingen niet met vreugde en niet uit innerlijke overtuiging hun stem aan een partij hebben gegeven, maar bij gebrek aan beter. Het is een verschijnsel dat reeds enige jaren waarneembaar is en naar mijn taxatie sterker wordt.

Het betreft niet alleen de jeugd die zijn politieke huis nog moet vinden, of de politieke zwervers. Wij moeten er oog voor hebben, dat het vaak trouwe partijgangers zijn die het in hun eigen partij niet meer zo zien zitten. En of men dan toch nog de eigen partij steunt, of overgaat naar een andere, is dan eigenlijk niet eens meer zo van belang. Omdat men in geen van beide gevallen zich met een partij verbindt uit innerlijke gedrevenheid, uit verbondenheid met wat de partij in kwestie wil, maar zoals gezegd, omdat een andere keus nog slechter is. Dit verschijnsel doet zich voor bij alle gevestigde partijen, de antirevolutionaire niet uitgezonderd. Ieder kan het in eigen omgeving gemakkelijk waarnemen; misschien zelfs in de wijze waarop hij of zij zelf de stem heeft uitgebracht.

In samenhang met het voorgaande is een tweede verschijnsel belangwekkend: de gretige aftrek die nieuwe politieke partijen de laatste jaren vinden. Met enige overdrijving zou ik willen stellen, dat er bij elke verkiezing slechts één partij is die werkelijk een appèl doet op de kiezer. Dat is de partij die voor het eerst aan de verkiezingen deelneemt. Zo'n partij heeft zich nog niet kunnen compromitteren en kan de schijn wekken nu eindelijk een alternatief te bieden tegenover de gevestigde partijen die hun geloofwaardigheid hebben verloren. Achtereenvolgens hebben in deze positie verkeerd: boer Koekoek, D '66, DS '70 en nu laatstelijk de PPR van Bas de Gaay Fortman. Zodra echter blijkt, dat ontevredenheid met het bestaande niet gelijk is met de macht om iets nieuws tot stand te brengen, vallen deze partijen door de mand en laten op hun beurt een teleurgestelde aanhang achter.

Intussen duidt dit alles wel op een onrust bij de kiezer terzake van het functioneren van de politieke partijen.

De traditionele gevestigde partijen verantwoordelijk

Hoe deze partijpolitieke crisis te verklaren en wat er aan te doen?

Sommigen zijn er vlug klaar mee. De oorzaak is de partijpolitieke versnippering en het optreden van mini-partijen. De oplossing ligt in deze gedachtengang voor de hand: sanering van het partijstelsel door wijziging van de kieswet, zodanig dat dit soort partijen uit het parlement verdreven wordt.

Het is een benaderingswijze die weliswaar niet geheel onbegrijpelijk is, maar toch onjuist.

Niet geheel onbegrijpelijk, omdat een overmaat aan partijen inderdaad een belemmering kan vormen voor het goed functioneren van onze parlementaire democratie. Daarom is het naar mijn oordeel verantwoord de kieswet zodanig te wijzigen, dat het voor kleine partijen moeilijker wordt in het parlement door te dringen.

Maar het is een illusie te verwachten, dat door zo'n ingreep de huidige politieke impasse in de kern doorbroken zou worden. Het is daarom een illusie, omdat deze impasse in wezen niet wordt veroorzaakt door de minipartijen, maar door de grote en middelgrote partijen. Het zijn de grote en middelgrote partijen die intern, door moeilijkheden en onzekerheden, alsook extern in hun verhouding tot elkaar zijn vastgelopen. Het zijn deze partijen die het politieke bedrijf lam leggen en het aanzien van de politiek schaden.

Want laten wij er geen doekjes om winden. Wanneer de Nederlandse kiezer vindt dat het politieke bedrijf aan geloofwaardigheid inboet, dan denkt hij heus niet aan de PSP of aan de GPV. Hij denkt nog minder aan een aantal eenlingen uit middenstandspartijen van verschillende gading. Hij denkt zelfs niet aan de CPN. Als de Nederlandse kiezer zich niet op zijn gemak voelt in het huidige politieke bestel, dan heeft hij het oog op de gevestigde grote politieke partijen: de PvdA, de VVD, de KVP, de CHU en ook de ARP. In tweede instantie voelt hij zich dan ook nog teleurgesteld in middelgrote partijen als D '66 en DS '70 en — over enige tijd waarschijnlijk ook — de PPR.

Trouwens, wanneer hebben in het jongste parlementaire verleden minipartijen kans gezien een politieke crisis te veroorzaken, of de oplossing van een crisis tegen te houden? Hun mogelijkheden reiken veel minder ver dan men het soms wil doen voorkomen.

Identiteitsverlies van de gevestigde partijen

De vraag dringt zich op, welke toch de ziekte is die onze gevestigde partijen teistert en hun hun kracht en vitaliteit ontneemt.

Naar mijn mening zijn deze partijen alle door hetzelfde virus geïnfecteerd, al heeft het tot nu toe niet op elk van hen dezelfde hevige en verwoestende uitwerking. Bij sommige partijen blijkt infectie tot een vliegende ziekte te leiden; andere partijen beschikken voorshands over meer resistentie (weerstandskracht). In alle gevallen vertoont het ziektebeeld echter dezelfde kenmerken: afnemend gezichtsvermogen, toenemende agressiviteit, krampen, verlammingsverschijnselen. De naam van dit virus is: identiteitsverlies.

Ik bedoel dit. De socialistische partij, de liberale partij, alsmede elk van de drie confessionele partijen zijn ontstaan in een tijd, toen ons land opgedeeld was in een aantal duidelijk herkenbare volksgroepen. Deze volksgroepen hadden hun eigen belangen, hun eigen maatschappelijke status, hun eigen levensstijl,

vaak ook hun eigen 'filosofie'. Deze volksgroepen vertoonden naar binnen toe een grote samenhang; naar buiten toe waren zij afgegrendeld. Elk van deze volksgroepen beschikte over zijn eigen politieke partij, waarin de mentaliteit van de betreffende volksgroep politieke gestalte kreeg. De socialistische partij weerspiegelde de wereld van de proletarische arbeiders, de katholieke partij de wereld der katholieken, de antirevolutionaire partij de wereld van het gereformeerd protestantisme enz. Elk van deze volksgroepen was zozeer een wereld in zichzelf, onderscheiden van de andere, dat de identiteitsvraag bij niemand opkwam. Deze volksgroepen - en daarmee hun partijen - hadden zo overduidelijk een eigen identiteit, dat het nadrukkelijk bevestigen van deze identiteit een dwaze vertoning zou zijn geworden.

Door deze ontwikkeling komen in feite in ons land sinds het laatste kwart van de vorige eeuw een aantal cultuursystemen naast elkaar voor, die elk voor zich pogen zich te handhaven en daarenboven er op uit zijn een stempel te drukken op de samenleving als totaliteit.

In deze strijd om het primaat is het geen van de geestelijke hoofdstromen gelukt definitief de overwinning te behalen. De machtsstrijd is uiteindelijk dan ook uitgelopen in een evenwichtssituatie, die wij *verzuiling* hebben genoemd. Het model voor deze evenwichtstoestand bood de onderwijspacificatie van 1917, toen de geestelijk-culturele hoofdrichtingen in ons land voor het eerst hebben aanvaard, dat zij op voet van gelijkwaardigheid een plaats in het nationale leven kregen toebedeeld.

Dit verzuilde samenlevingspatroon heeft zich lange tijd kunnen handhaven, omdat daarin te voorschijn kwam de eigen identiteit van de samenstellende delen: de volksgroepen met hun eigen levenswijze en hun eigen cultuurpatroon.

Maar intussen is er iets veranderd in onze samenleving. Deze volksgroepen hebben zich als gesloten, afgescheiden volksgroepen opgelost en zijn opgegaan in een algemeen aanvaard levenspatroon. De instituties die zij hebben opgericht, waaronder de politieke partijen, zijn echter gebleven. Zodat het kan gebeuren, dat er niet meer een gesloten arbeidersklasse is, maar wel een socialistische — arbeiders — partij. Er is niet meer een gesloten volksgroep van de bourgeoisie, maar er is wel een liberale partij. Er is niet meer een katholieke gemeenschap, maar er is wel een katholieke partij. En voor de protestantse wereld geldt hetzelfde.

Deze partijen komen hiermee in de grootste moeilijkheden. Want datgene waaraan zij herkenbaar waren, de identiteit van de volksgroep die zij representeerden, is hun ontvallen. De gevestigde partijen moeten voortleven op basis van een aantal traditionele kenmerken, die echter steeds minder geloofwaardig worden. Zij moeten derhalve, als het even kan, zich nieuwe kenmerken aanmeten. Dat gebeurt ook geleidelijk, maar het valt niet mee. Het blijkt namelijk dat de eigen aanhang, die niet meer zo homogeen is als vroeger, over de grote

problemen van het heden en van de toekomst bepaald niet meer eenstemmig oordeelt. Zodat het profileren van de eigen politieke opstelling grote interne spanningen kan veroorzaken en zelfs tot scheuringen kan leiden.

Tegelijk moeten wij constateren, dat over een aantal grote vraagstukken van de tegenwoordige tijd de tegenstellingen tussen de partijen soms helemaal niet zo geweldig groot zijn. Eigenlijk is het een zegen, dat wij over zaken als ontwikkelingspolitiek, Europese integratie, NAVO, sociale politiek niet zo ver van elkaar af blijken te staan. Voor de partijen die op zoek zijn naar een nieuwe identiteit is het echter frustrerend.

Het gevolg is een zekere onlust om zich op de grote politieke vraagstukken te werpen; het benadrukken van de punten van verschil, ook al betreft het slechts ondergeschikte kwesties; het zich afzetten tegen elkaar in een prestige- en identiteitsslag; als gevolg daarvan een introverte attitude en een gezichtsverenging.

Het lijkt misschien een erg negatief oordeel. Maar wij moeten er wel bij bedenken, dat niet alleen ieder mens, maar ook iedere organisatie een drang in zich heeft tot overleven. En indien door de ontwikkeling van de maatschappij grote gevestigde organisaties zoals onze politieke partijen, de grond onder hun voeten voelen wegzinken en merken dat zij de kans lopen in het niets te vervluchtigen, dan is het niet zo verwonderlijk dat zij krampachtig naar alles grijpen wat opnieuw zin aan hun bestaan kan verschaffen, ook al heeft het weinig allure en loopt het politieke leven in ons land daardoor vast.

Dit is de achtergrond waartegen wij naar mijn mening de politieke malaise van de laatste jaren moeten bezien.

Ik wil dit nu verder uitwerken voor de ARP.

De ARP: de politieke tak van de Kuyperiaans-gereformeerde wereld

De ARP is de politieke tak van de Kuyperiaans-gereformeerde wereld.

Ik bedoel hiermee niet, dat de aanhang van onze partij uitsluitend uit gereformeerden zou bestaan. Onze partij is, wat haar papieren betreft, interkerkelijk, of beter nog: niet-kerkelijk. En zij is dit altijd geweest. Trouwens, het zetteltal wijst uit, dat wij altijd een brede steun hebben gevonden buiten gereformeerde kring. Het actieve kader van onze partij was echter in overgrote meerderheid gereformeerd.

Tegenwoordig wordt er bij ons niet meer zo op de kerkelijke komaf gelet. Maar wie herinnert zich niet de zorg, waarmee wij in onze bestuurscolleges en in onze fracties aan een hervormde, of aan iemand van een ander kerkgenootschap een plaats plachten te geven? Die ene hervormde, die wij soms pas na enige moeite vonden, moest het niet-specifiek-gereformeerde karakter van onze partij overeind houden. En dan waren de hervormden die zich bij onze partij meldden vaak nog van gereformeerde signatuur!

De ARP is, wat de signatuur betreft, samen met de christelijke school, de

Vrije Universiteit, de christelijke krant en de christelijke organisatie, een onderdeel van het gereformeerde leven, zoals dat op monumentale wijze door Kuyper is geprofileerd.

De Kuyperiaans-gereformeerde wereld: een gesloten cultuurkring

De Kuyperiaans-gereformeerde wereld is de indrukwekkende manifestatie van een volksgroep, die onder leiding van Kuyper in het laatste kwart van de vorige eeuw uit de diffuse massa der kleine luyden is geformeerd. Wat was toch die Kuyperiaans-gereformeerde wereld, die zo'n stempel op ons bestaan heeft gedrukt?

Kenmerkend voor de gereformeerde wereld is de ambtsgedachte. Het besef dat wij niet toevallig op onze plaats in de wereld zijn terecht gekomen, maar daar door God zijn geplaatst. Wij hebben de roeping ons getrouwe rentmeesters te betonen bij het beheer van dat stukje van de schepping, dat uitgerekend aan onze speciale zorg is toevertrouwd. Tegenwoordig zouden wij dit misschien aanduiden als de verticale lijn in alle verhoudingen. Deze ambtsgedachte vindt een vertakking in drie richtingen: ieder mens is profeet, priester en koning tegelijk.

De gereformeerde wereld beschikte over een eigen theologie, een eigen filosofie, een eigen rechts- en staatsleer, een eigen visie op in principe alle sectoren van de cultuur en van de samenleving. Als wij te maken kregen met gebieden waarop wij onze eigen identiteit nog niet gevestigd hadden, dan beschouwden wij het als onze opgave (roeping) het alsnog te doen. En als onze mankracht te kort schoot, of als wij met een gebied te maken kregen waar wij niet goed raad mee wisten, zoals de kunst, dan werd dit al gauw beschouwd als een verdachte en gevaarlijke aangelegenheid, waar wij ons beter verre van konden houden.

Wat de gedragscode betreft is kenmerkend het sterk ontwikkeld persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef. Deze persoonlijke verantwoordelijkheid strekt zich ook uit tot de publieke zaak: kerk, staat en maatschappij.

In het persoonlijk leven uit zich het voorgaande in een sobere levenswijze, met een duidelijk accent op de plicht en terughoudend ten aanzien van wat tot de ontspanning en de versiering van het leven behoort.

De gereformeerde wereld was een gesloten wereld. Niet theologisch, of filosofisch, maar feitelijk. Het is een wereld die zo sterk leefde vanuit de eigen — religieus geladen — cultuur, dat het voor de gereformeerde vrijwel onmogelijk was, zolang hij in dit doorgestructureerde cultuurmilieu verkeerde, wezenlijk deel te hebben aan het leven dat zich daarbuiten afspeelde. Hij was er wel mee in contact, maar gereserveerd. Het was voor hem een andere, vreemde, vaak vijandige wereld; de wereld van de 'cultuurslampampers van de overkant' (K. Schilder).

In deze levensopvatting wordt de antithese sterk beleefd, soms zelfs tot in de intermenselijke en organisatorische verhoudingen toe. En de identiteit van de eigen cultuurkring is zo nadrukkelijk, dat een leer van de Gemene Gratie nodig is om uit de voeten te kunnen met wat zich daarbuiten aandient.

De gereformeerde wereld vertoonde tenslotte een grote innerlijke samenhang. Men maakte deel uit van de gereformeerde wereld in al zijn facetten. Het werd niet aanvaard, dat men het christelijk onderwijs diende maar tegenstander was van de ARP. Moeilijkheden in de kerk plantten zich voort in de eigen universiteit en omgekeerd. De christelijke pers was de steunpilaar van het christelijk organisatieleven. Men vormde over de hele linie één front.

Kortom: de gereformeerde wereld was een gesloten volksgroep in een gesloten cultuurkring, die dank zij Kuyper een eigen identiteit had gevonden.

Ontbinding van de Kuyperiaans-gereformeerde wereld

De Kuyperiaans-gereformeerde wereld in de hiervoor bedoelde zin is sinds een jaar of tien, vijftien zich gaan oplossen in wat wij het gangbare nationale, of misschien zelfs mondiale cultuurpatroon kunnen noemen. Dit is geleidelijk gebeurd en eigenlijk zonder dat wij er zelf erg in hadden. De instituties van de Kuyperiaans-gereformeerde wereld bleven immers overeind staan. En dat waren de meest markante zichtbare tekenen waaraan deze wereld herkenbaar was.

Maar intussen vond er een uitholling plaats van binnenuit. Het typisch eigen levenspatroon verdween.

Ik noem enkele voorbeelden.

Kerkelijk. Een van de kenmerken van de gereformeerde kerken was de tucht. Het is niet toevallig dat de tuchtoefening in feite in onbruik is geraakt. De kerk is namelijk veel ruimer geworden, laat een veel groter verscheidenheid toe van leer en leven dan voorheen. De invloed van de hedendaagse cultuur dringt door tot in alle geledingen en activiteiten van de kerk. De kerk poogt daarin haar eigen positie te bepalen, maar niet achter gesloten muren, doch door zich open, midden in deze cultuur op te stellen. Dat heeft ook gevolgen voor de relatie van de gereformeerde kerken tot andere kerkgenootschappen. De gereformeerde voelt zich thuis in tal van andere kerken; interkerkelijke huwelijken vormen geen probleem meer.

Wetenschappelijk. De eigen gereformeerde wetenschap, ingebed in en uitvloeisel van de gereformeerde wereld is aan het verdwijnen. De Vrije Universiteit is niet meer de instelling die het wetenschappelijk fundament legt voor het gereformeerd levenspatroon op alle terreinen. Integendeel, wie nog hecht aan dit gereformeerd cultuurpatroon, zal doorgaans de Vrije Universiteit een gevaar achten. De Vrije Universiteit heeft zich ontwikkeld tot een zelfstandig instituut voor christelijke wetenschapsbeoefening, onafhankelijk van de andere instituties van de gereformeerde wereld. Ook de Vrije Universiteit is niet

meer een ommuurde vesting, maar een open stad, vrij toegankelijk voor de invloeden van de hedendaagse cultuur, waarmee men, zonder er zich voor af te schermen, vanuit eigen premissen poogt klaar te komen. Wat nog slechts een tiental jaren geleden een probleem vormde, dat docenten van de V.U. lid waren van een niet-christelijke partij, is tegenwoordig algemeen gebruik. De V.U. is niet meer het vanzelfsprekende toeleveringsbedrijf van antirevolutionaire politici.

De pers. Hoe vaak horen wij niet de verzuchting, dat onze pers ons in de steek laat. Zo'n klacht komt voort uit de herinnering aan het klassieke organisatiepatroon van de gereformeerde wereld, toen wetenschap, politiek en pers, om ons tot deze drie te beperken, vanzelfsprekend op elkaar aangewezen waren, zich verwant wisten, elkaar ondersteunden en beschermden. De christelijke pers heeft zich echter ontwikkeld op dezelfde wijze als de andere instituties van de gereformeerde wereld, namelijk tot een onafhankelijke pers, die naar eigen maatstaven haar voorlichtende arbeid verricht. Zo nodig tegen de belangen van de instituties van de gereformeerde wereld in.

Het gedragspatroon van de enkeling. Dit alles is mogelijk geworden omdat de individuele leden van de gereformeerde gezindte, door tal van maatschappelijke ontwikkelingen, door de verbeterde communicatie, onder druk van hun eigen kinderen, door een verhoogde mobiliteit, veel meer dan voorheen de invloed ondergingen van wat zich in andere cultuurkringen dan de hunne afspeelde.

Ik kan in dit verband als anecdote een persoonlijke ervaring uit de eerste jaren na de oorlog vertellen. Ik herinner mij dat ik als student, lid van een reformatorische studentenvereniging, nog in de jaren na de oorlog door mijn vrienden berispt werd omdat ik, als ik een week-end thuis was geweest, op zondagavond met de trein naar Utrecht placht te komen. Deze kritiek vond ik toen blijkbaar zo zeer passen in het reformatorische milieu, dat ik die ter harte genomen heb, ook al vond ik het reizen op zondag niet zo zondig als zij. Dit is een mild voorbeeld van een gedragscode op zondag die verdwenen is en waarover wij tegenwoordig nog slechts bij een zondagochtend kopje koffie iets vertellen, als folklore uit een voorbije tijd. Zo is het eigenlijk stilletjes aan op alle levensterreinen gegaan. Onze cultuur is over de gehele linie een open cultuur geworden. Hoewel er nog tal van instituties stammen uit de hoogtijdagen van de gereformeerde wereld, is deze wereld zelf als cultuurfenomeen verdwenen. Het behoren tot de gereformeerde wereld is nauwelijks een identificatiepunt meer dat tot een samenhangende groepsvorming kan leiden. De gereformeerde verenigt zich buiten de kerk niet meer 'als gereformeerde', maar op grond van andere motieven, die voor hem wezenlijker zijn. Dat is de kern van de ontwikkeling die voor de ARP zulke grote problemen oproept.

De ARP op een keerpunt

De ARP bezat over de gehele linie een duidelijke eigen identiteit.
— De partij steunde op een trouwe vaste aanhang.
— De partij baseerde zich op een eigen staats- en maatschappij-beschouwing (Kuyper, Dooyeweerd, Anema).
— Het politieke optreden weerspiegelde de gangbare en algemeen aanvaarde visie in de gereformeerde wereld.
— De partij bezat een karakteristiek eigen sfeer (Deputatenvergaderingen!).

De ARP was een volstrekt duidelijke en daarmee tegelijk een volstrekt betrouwbare partij. Men wist wat men aan deze partij had, omdat onze partij in de grond van de zaak geen onzekerheid kende. Haar principiële en politieke identiteit waren zo uit één stuk gesneden, dat haar beleid voorspelbaar was.

Men kon het met de ARP niet eens zijn; men kon deze partij haten; maar men kon deze partij niet aanwrijven dat zij een onduidelijk gezicht vertoonde. Wat onze tegenstanders vaak juist geweldig irriteerde was veeleer, dat wij het zo duivels goed wisten, dat wij zo zelfverzekerd waren en zo onwrikbaar.

Dat alles is nu anders geworden. Schouten was de laatste antirevolutionaire leider van de oude stempel; de Indië-kwestie de laatste kwestie van formaat waarin onze partij op klassiek antirevolutionaire wijze stelling koos.

Daarna is in onze partij geleidelijk een proces van heroriëntatie op gang gekomen. Dit proces van heroriëntatie is geweldig gestimuleerd door Berghuis en Bruins Slot, die de meeste weerklank vonden in de groep van de christen-radicalen. Deze bewuste heroriëntatie heeft echter tegelijk weerstand opgeroepen en is sinds enige tijd in feite tot stilstand gekomen.

Na alles wat in het voorgaande reeds is gezegd over de ontbinding van de Kuyperiaans-gereformeerde wereld moet het duidelijk zijn, dat dit voor de ARP een bijzonder ernstige situatie schept. Het is daarom de moeite waard deze situatie nader te omlijnen.

Wat tot voor kort ondenkbaar was, is tegenwoordig een feit: de dominee, de ouderling, het gemeentelid, de onderwijzer aan de christelijke school, de professor aan de Vrije Universiteit, de bij het CNV aangesloten werknemer, de werkgever van christelijken huize, zij allen stemmen niet meer vanzelfsprekend antirevolutionair. Er zijn er die het wel doen, maar er zijn ook velen die uitzwermen naar andere partijen. Zij die naar andere partijen overgaan zijn bepaald niet allen persoonlijk gedeconfessionaliseerd. Niet het minst onder de jeugd zijn er velen, die bewust vanuit het christen-zijn de stap naar een andere partij ondernemen: de PvdA, de PSP, de PPR. Voorzover ik het kan nagaan is de motivatie om op de VVD te stemmen doorgaans minder existentieel bepaald. Over DS '70 heb ik voorshands aarzeling.

Dit alles betekent, dat de gereformeerde wereld niet meer als electoraal toeleveringsbedrijf functioneert voor de ARP. Zeker niet meer voor de jeugd; evenmin voor vele ouderen. De vaste electorale kern veroudert en zal steeds kleiner worden.

De ARP boet ook in aan politieke herkenbaarheid. En wel in verschillende opzichten.

1. Sinds de Kuyperiaans-gereformeerde wereld als eenheid van levensstijl teloor is gegaan, kan die ook niet meer doorstralen in de antirevolutionaire politiek. Er is niet meer het gemeenschappelijk cultuurpatroon van een volksgroep, van waaruit de antirevolutionaire politiek wordt gevoed en waarin deze politiek herkenbaar wordt.

2. Doordat de Kuyperiaans-gereformeerde wereld slechts een historische en niet meer een actuele identiteit heeft, is de politieke stellingname van de ARP niet meer evident representatief voor haar aanhang. Als de ARP duidelijk positie kiest, dan is dat eigenlijk meer een aanduiding hoe de top van de partij, of bepaalde personen uit de top van de partij, over de zaak denken; het is allerminst vanzelfsprekend dat het tegelijk het gevoelen van de grote meerderheid van de partij weergeeft.

3. In menig geval kan de AR-partij niet eens kiezen, omdat haar aanhang daarvoor politiek te verdeeld is en een ondubbelzinnige positiebepaling de partij in stukken zou doen uiteenbreken.

Een actueel voorbeeld is het gemanoeuvreer tijdens de laatste verkiezingscampagne en gedurende de jongste kabinetsformatie. Het is immers onbetwistbaar dat het samenstellen van een kabinet en het vormen van een parlementaire meerderheid waarop dit kan steunen tot de belangrijkste politieke aangelegenheden behoort van een kabinetsperiode. Het zou dan ook voor de hand liggen, indien onze partij terzake van haar eigen voorkeur duidelijk zou doen blijken. Zij doet dit echter niet en kan dit ook niet doen, omdat dit in de huidige omstandigheden gelijk zou staan met electorale zelfmoord. Wij proberen het dan te beargumenteren, door er op te wijzen dat de ARP een eigen positie inneemt, die niet herleid kan worden tot de PvdA en de VVD. Wie echter even nadenkt zal het weinig moeite kosten dit als een drogreden te ontmaskeren. Want juist als wij een eigen politieke opstelling zouden hebben, zou het allerminst onverschillig zijn met wie wij een eigen politieke opstelling zouden hebben, zou het allerminst onverschillig zijn met wie wij in de concrete situatie beter konden regeren: met de VVD of met de PvdA. Bij een duidelijke eigen identiteit zou zulk een keuze evidentie hebben en voor de aanhang van de partij weinig moeilijkheden opleveren. Slechts bij een gebrek aan eigen identiteit wordt kleur bekennen in situaties als deze gevaarlijk.

Het is niet toevallig, dat de spits van de kritiek die de laatste jaren op de confessionele partijen geoefend wordt gericht is op hun politieke onduidelijkheid. Onze politieke tegenstanders zullen in de regel over een scherp waarnemingsvermogen beschikken als het er om gaat onze zwakke plekken te ontdekken. Een belangrijke zwakke plek is gelegen in ons onvermogen politiek te kiezen. Het verwijt van onduidelijkheid is niet geheel ongegrond.

Maar als dit waar zou zijn, dan is dat een veeg teken voor de toekomst van

onze partij. Want nadat wij hebben vastgesteld dat de vaste aanhang ineenschrompelt, moeten wij thans concluderen, dat onze partij vanwege haar onduidelijke politieke profiel evenmin kans maakt nieuwe aanhang te winnen.

Anders gezegd: de ARP is haar twee belangrijkste identificatiepunten kwijt. Ten eerste haar geestelijk klimaat: het behoren tot de gereformeerde gezindte. Ten tweede haar politieke optreden, dat zijn karakteristieke kenmerken verliest en de indruk achterlaat van onduidelijkheid, van geschipper, van het eten van twee walletjes.

Het is een situatie die langzamerhand is ontstaan, maar die wij intussen hoognodig nuchter onder ogen moeten zien.

CHU

Ik wil nu een ogenblik afstappen van onze eigen antirevolutionaire problematiek, om even naar onze buren te kijken en te zien hoe de zaken zich in hun huis ontwikkeld hebben.

Wat de CHU betreft, deze partij is als tegenhanger van de ARP van meetaf gekenmerkt geweest door een grotere openheid. Diegenen die het onder het strakke Kuyperiaans-gereformeerde régime niet konden uithouden, maar overigens vanuit dezelfde beginselen en grotendeels ook vanuit dezelfde politieke conceptie zich politiek wilden uiten, vonden vaak hun weg naar de CHU. Indien in CH-kring er zo de nadruk op wordt gelegd, dat de CH geen partij maar een unie is, dan bedoelt men daarmee, dat men een grote mate van verscheidenheid in eigen kring aanvaardbaar vindt; ja sterker nog: dat men een partijverband waarin deze verscheidenheid welbewust een plaats krijgt, eigenlijk als iets heel positiefs ervaart, en dat men dat niet graag zou inruilen voor wat men aanvoelt als het keurslijf van een politieke concensus. De CHU werd tot voor kort eigenlijk meer gekenmerkt door een politieke attitude dan door een politiek profiel. Het was de attitude van de gouvernementele instelling, van het relativeren van de tegenstellingen, van het niet nadrukkelijk doen. De CHU was veel minder dan de andere partijen de representant van een gesloten cultuurkring.

Daarom kon het gebeuren, dat de CHU zich gedurende lange tijd heel behoorlijk heeft kunnen handhaven, hoewel deze partij nauwelijks over een behoorlijk partijapparaat beschikt en slechts op zeer bescheiden schaal verkiezingspropaganda bedreef. Men was immers CH vanwege het keurige, onopvallende klimaat van deze partij en vertrouwde de politiek graag toe aan de — eveneens keurige en onopvallende — politici, die intussen vaak, geheel in CH-stijl, onderling behoorlijk van mening bleken te verschillen zonder daar overigens dramatisch over te doen.

Naar mijn mening is de CHU in de crisis gekomen, toen haar karakter als attitude-partij in geding werd gebracht en de CHU door de ontwikkeling van

de maatschappij, door andere partijen, maar ook in toenemende mate door haar eigen aanhang werd uitgedaagd politiek kleur te bekennen. Zij verloor daardoor namelijk haar belangrijkste identificatiepunt, zonder er een ander identificatiepunt, de politieke concensus, voor terug te krijgen. En zo gaven de laatste jaren een strijd te zien tussen verschillende groepen in de CHU, over de vraag op welk nieuw politiek profiel de CHU zich zou dienen vast te leggen. Aangezien de leden van de CHU in meerderheid niet tot de politieke activisten behoren — juist vanwege deze mentaliteit voelden zij zich immers zo thuis bij de CHU — is het begrijpelijk dat de poging om van de CHU een mobiele, op de toekomst gerichte partij te maken op weerstand stuit. Maar het is eveneens begrijpelijk dat de CHU zich daardoor vervreemdt van de huidige generatie en het niet geringe gevaar loopt de 'open' attitude (die positief geladen is) in te ruilen voor de 'establishment'-attitude (die negatief geladen is).

Samenvattend zou ik willen zeggen dat de CHU, evenals de andere partijen, in een identiteitscrisis verkeert, zij het van een specifieke CHU-signatuur. In de CHU wordt op het ogenblik de strijd gestreden, welke de toekomstige signatuur van de CHU zal worden. Het gaat om de vraag of de visie en het élan van een nieuwe, politiek bewuste vleugel (voorshands de minderheid), het zullen kunnen winnen van het politiek immobilisme als levenshouding.

KVP

En nu de KVP. De ontwikkeling in de KVP vertoont veel gelijkenis met die in de ARP. Ook daar een gesloten volksgroep met een eigen cultuurpatroon en met eigen organisaties. Het verschil is, dat de katholieke wereld haar eenheid vond in het behoren tot de rooms-katholieke kerk, terwijl de Kuyperiaans-gereformeerde wereld haar eenheid vond in een gemeenschappelijke levens- en wereldbeschouwing.

Deze beide werelden vonden haar fundament in het christelijk geloof. Daarin waren zij aan elkaar verwant en herkenden zij elkaar. Kuyper heeft dit genoemd: stoelen op één wortel des geloofs.

Voor de katholiek was zijn geloofskeuze echter geconcentreerd in zijn behoren-tot-de-kerk; als lid van de kerk maakte hij automatisch deel uit van de katholieke wereld in al haar vertakkingen en met haar eigen levensstijl. Voor de protestant van gereformeerde signatuur was de geloofskeuze geconcentreerd in zijn visie op kerk, staat en maatschappij, die hij in alle drie gevallen vanuit een persoonlijke overtuiging even existentieel moest waarmaken.

In één zin samengevat: de gereformeerde kerken waren zelf een van de produkten van de gereformeerde wereld; de katholieke wereld daarentegen was een produkt van de katholieke kerk.

De katholieke wereld was lange tijd een hecht geheel, beter samengevoegd dan de Kuyperiaans-gereformeerde wereld.

In de Kuyperiaans-gereformeerde wereld tastten verschillen van inzicht het cement aan, dat deze wereld bijeen hield. Onze cultuurkring heeft dan ook

van meetaf aan geweldige spanningen blootgestaan van binnenuit. Vaak waren deze spanningen te groot en dan sprongen er barsten in, of braken er stukken af.

De katholieke wereld had daar minder last van; die kon interne spanningen beter opvangen en integreren. Tot op het moment, dat de katholieke kerk, als gevolg van theologische ontwikkelingen binnen de kerk zelf, het instandhouden van een katholieke cultuurkring en de daarbij behorende katholieke organisaties een ballast ging vinden en zich welbewust als integrerende factor uit de katholieke organisaties terugtrok. Dit was een wending van de katholieke kerk uit de beslotenheid van het eigen katholieke milieu naar de wereld als geheel.

Het laat zich verstaan dat deze heroriëntatie van de katholieke kerk een catastrofaal effect moest hebben op de katholieke organisaties. Zij moesten nu, los van de kerk, de zin van hun bestaan waarmaken. Zij kwamen daarmee in feite in dezelfde positie te verkeren als de protestantse organisaties altijd hadden verkeerd, maar op een voor hen veel moeilijker moment. Dit is namelijk de periode waarin het gesloten katholieke cultuurmilieu in een identiteitscrisis verkeert, op dezelfde wijze zoals wij dat ook in de Kuyperiaans-gereformeerde wereld hebben geconstateerd. Dit identiteitsverlies wordt eigenlijk zelfs bevorderd door de houding van de katholieke kerk onder invloed van de naconciliaire ontwikkelingen. Daar komt bij dat tal van katholieken, die tot nu toe op gezag van de kerk voor de katholieke organisaties kozen zoals de KVP, zich thans in dit opzicht bevrijde mensen weten, die zonder schuldgevoel en zonder tegendruk van hun sociale milieu, hun eigen inzicht kunnen volgen.

In deze omstandigheden kan het niet anders, of de KVP moet haar identiteitscrisis heviger ondergaan dan de ARP. De ontwikkelingen in de katholieke kerk hebben het cement weggespoeld dat de KVP bijeen hield. In de ARP is het cement van de partij het trouwe kader, dat uit innerlijke overtuiging voor de partij gekozen heeft maar dat nu afbrokkelt en ouder wordt. Bij ons is het daarom meer een geleidelijk verlopend afstervingsproces.

Maar dan wordt duidelijk waarom het voor de KVP zo belangrijk is om op korte termijn duidelijkheid te scheppen over een aanpassing van haar structuur aan de gewijzigde omstandigheden. Het is begrijpelijk waarom de KVP zo'n haast heeft, terwijl de ARP het zich — min of meer — kan veroorloven in een rustiger tempo naar een beslissing toe te groeien.

Maar indien dit waar is, indien de beschrijving die ik van de KVP gegeven heb juist is, mogen wij de KVP dan nog paniek verwijten en haar kwalijk nemen dat zij ons schijnt op te drijven naar beslissingen die sommigen onder ons liever meer geleidelijk tot stand zagen komen? Indien ons het wel en wee van de KVP, als een van de ons meest geestverwante partijen, werkelijk ter harte gaat, dan zou het zelfs kunnen wringen uit een oogpunt van ethiek, indien wij van de KVP zouden vragen de pas in te houden omdat haar draf ons niet schikt. Ik zou bij de antirevolutionairen begrip willen vragen voor de gevoelens van irritatie in KVP-kring, wanneer door antirevolutionaire bestuurs-

organen het streven naar een nieuwe eigentijdse opstelling wantrouwend wordt bezien en dit streven bij tal van voorkomende gelegenheden wordt afgeremd of van het spectaculaire image beroofd.

Maar hiermee loop ik vooruit op mijn betoog. Wij moeten eerst terugkeren tot de probleemstelling, zoals die zich langzamerhand voor ons gaat aftekenen.

Toegespitste probleemstelling

Het lijkt mij mogelijk op basis van het voorafgaande thans te komen tot een toegespitste probleemstelling.

1. Een van de oorzaken van de politieke malaise in ons land is de onmacht van de gevestigde politieke partijen.
2. Deze onmacht wordt in belangrijke mate veroorzaakt door een identiteitscrisis van deze partijen.
3. De identiteitscrisis van de ARP wordt veroorzaakt door het in ontbinding raken van de Kuyperiaans-gereformeerde wereld, waarvan de ARP de politieke tak was.
4. Daardoor wordt de 'vanzelfsprekende' toeloop van kader, van leden en van kiezers vanuit een vast achterland naar de ARP steeds kleiner. De vaste aanhang veroudert.
5. In de ARP vindt sinds enige tijd een proces van heroriëntatie plaats. Dit ontmoet echter flinke weerstand en verloopt dan ook traag. Het heeft nog niet geleid tot het vestigen van een nieuwe geloofwaardige identiteit.
6. In deze situatie mist de ARP de innerlijke overtuiging en de politieke kracht om scheppend en overtuigend mede richting te geven aan ons maatschappelijk en politiek bestel.
7. De ARP mist wervingskracht, vooral tegenover de jeugdige kiezer.
8. De CHU en KVP verkeren in een soortgelijke situatie. Bij hen voltrekt zich het uithollingsproces echter sinds enige jaren in een zich versnellend tempo.

Ik meen dat ik hiermede de situatie waarin de ARP zich sinds geruime tijd bevindt en waarin de CHU en KVP zich bevinden op een verantwoorde wijze heb geschetst. Ik heb met opzet een uitvoerige motivering gegeven, omdat een juiste probleemstelling zo uitermate belangrijk is. Deze is immers het begin van de actie om tot een oplossing te komen.

Ik ben hiermede toegekomen aan het tweede deel van mijn artikel: wat moeten wij in deze situatie beginnen?

Nota van de Contactraad

Als wij thans onze blik wenden naar de toekomst, dan zullen wij heel goed moeten weten waar het ons in de politiek om begonnen is. Dat zal namelijk ons antwoord bepalen op de partijpolitieke impasse waarin wij ons bevinden. Gaat het er ons in wezen om de ARP te handhaven? Gaat het er

ons in wezen om, electoraal zo gunstig mogelijke stellingen te bereiken? Gaat het ons om het veilig stellen van 'christelijke' belangen? Of van politieke en bestuurlijke posities?

Het zijn geen van alle op zich verkeerde doelstellingen. Het lijkt mij niet alleen respectabel, maar zelfs onvermijdelijk, dat de AR-partij, al of niet in combinatie met andere geestverwante partijen, zich voor doelstellingen als deze inzet. Maar hebben wij daarmee onze wezenlijke beweegredenen voor ons politieke optreden aangeduid? Of blijven wij met typeringen als deze aan de buitenkant steken?

Het wordt steeds duidelijker dat er iets aan de hand is in onze maatschappij: nationaal, Europees en op wereldniveau. Ik noem als voorbeeld het rijtje waarmee de nota van de Contactraad opent:

a. De problematiek van de arme landen: 20% van de mensheid beheerst 75% van het totale inkomen en 80% van de wereldhandel.

b. Het vraagstuk van oorlog en vrede, niet in het minst geaccentueerd door het balanceren op de rand van een kernoorlog. De mogelijkheid en bedreiging van een volledige zelfvernietiging der mensheid is reëel aanwezig.

c. De samenlevingsopbouw vraagt dringend onze aandacht. De staatkundige democratie is voor velen een doolhof; in andere maatschappelijke sectoren zoals het bedrijfsleven, het onderwijs, het specifieke welzijnswerk en de culturele sector, blijkt het democratiseringsproces slechts moeizaam op gang te komen.

d. Onze maatschappij is scheef gegroeid naar de technologische en economische kant. De kwalijke gevolgen worden steeds duidelijker, zoals de fundamentele verstoringen van het evenwicht in het milieu, het opraken van de natuurlijke hulpbronnen, de nadelen van de consumptiemaatschappij en het in de knel raken van bepaalde bevolkingsgroepen.

e. De humaniteit loopt, ondanks vooruitgang op vele terreinen, sterk gevaar. Wetenschap en research dreigen het menselijk leven en de geest autonoom te gaan beïnvloeden.

Wij hebben er weet van, dat deze zaken aan de orde zijn, maar voor ons gevoel komen wij er nauwelijks aan te pas. Het lijkt wel alsof de problemen groter zijn dan onze macht om ze te beheersen. En dan is de verleiding groot ons te voegen naar de orde van de dag en onze politieke activiteit te reduceren tot die problemen die wij wèl aankunnen: het tijdstip waarop coalitie-afspraken het beste kunnen worden gemaakt, voor of na de verkiezingen; de wijze waarop de gelijkwaardigheid tussen partijen bij de kabinetsformatie dient te functioneren; de mate waarin onze belangen in geding komen bij de belastenverzwaring, bij collegegeldverhoging. Wij leven soms vanuit een kunstmatig elan inzake de randkwesties van de politiek, omdat wij het niet aandurven ons met werkelijk elan in te zetten voor de grote kwesties.

Tegen de achtergrond van dit dilemma moet de nota van de Contactraad beoordeeld worden. Het is een poging om, uitgaande van de huidige ARP,

CHU en KVP, een politieke beweging op gang te brengen die niet gedoemd is vast te lopen in het drijfzand van benepen partijpolitiek getwist, maar die het Nederlandse volk betrekt bij zaken die beslissend zijn voor de ontwikkeling van onze maatschappij. Het gaat er om te laten zien wat de hoofdproblemen zijn van de huidige tijd en langs welke lijn wij weer de macht over deze problemen kunnen herkrijgen. Op het ogenblik zijn wij er vaak de slaaf van.

Het is in dit verband dat de nota in de verschillende hoofdstukken als oorzaak van de vastgelopen situatie waarin wij ons bevinden de mentaliteit aanwijst. De huidige maatschappij is de weerspiegeling van de gezindheid van hen die de macht in handen hebben. Binnen de gangbare gezindheid kunnen wij krokodillentranen huilen over het onrecht dat geschiedt, over de dreiging van oorlogsgeweld, van terreur, van uitputting van grondstoffen, over de ontmenselijking op tal van terreinen; binnen de gangbare gezindheid kunnen wij proberen de gevolgen van wat wij te weeg brengen te verzachten; binnen de gangbare gezindheid kunnen wij echter niet wezenlijk een *wending* geven aan de gang van de maatschappelijke ontwikkeling. Zo'n wending is slechts mogelijk, indien wij niet meer in feite ons hart verpanden aan wat de huidige samenleving ons te bieden heeft, maar bereid zijn daarvan afstand te nemen. Wij moeten niet alleen onze persoonlijke eigendommen 'bezitten als niet-bezittend', maar ook onze eigen gevestigde cultuur en onze eigen economische orde 'bezitten als niet-bezittend'. En indien wij ons daardoor onzeker voelen worden, indien we zo zeer verknocht zijn aan de wereld waarin wij zijn geboren en groot geworden, dat wij liever de vooronderstellingen van deze wereld en de daaruit voortkomende ongerechtigheid voor onze rekening nemen, dan fundamentele maatschappijkritiek te oefenen, dan zouden wij met onze cultuur weleens dezelfde afgoderij kunnen bedrijven als de rijke jongeling met zijn bezittingen die hij niet wilde verkopen toen hij opgeroepen werd er afstand van te doen. In de taal van de nota van de Contactraad: wij voelen ons gedreven tot een beleid dat „een appèl op het hart van ons volk inhoudt. Onze maatschappij is immers niet „vanzelf" naar de economische en technologische kant scheefgegroeid; daarachter heeft de stootkracht gezeten van een op ons eigen kennen en kunnen georiënteerde heilsverwachting. De vraagstukken van oorlog en vrede en van de kloof tussen rijke en arme landen, hebben mede hun wortel in een egocentrisme, dat de oorzaak van het kwaad in de wereld steeds meer doet zoeken bij anderen dan bij onszelf."

De nota van de Contactraad stelt de grote problemen van deze tijd aan de orde. Zij doet dat in maatschappij-kritische zin op het niveau waar het thuis hoort, door deze problemen in relatie te brengen met de 'geest van de tijd', met de heersende 'mentaliteit'.

In feite worden daarmee de vóóronderstellingen van onze samenleving aan de orde gesteld en tegenover deze vooronderstellingen andere geproclameerd. En wanneer het dan gaat om de beslissende keus, om de richtingbepaling van ons politieke bedrijf, dan zegt de nota, tegen de achtergrond van wat ik hier-

voor heb uiteengezet, dat voor de nieuwe politieke beweging die ons voor ogen staat en waaraan, naar wij hopen, ARP, CHU en KVP zullen deelnemen, het Evangelie een gave, een opgave en een uitdaging is en dat het gehele optreden van de nieuwe politieke beweging, niet alleen bij de aanvang, maar voortdurend, een antwoord zal moeten wezen op de oproep van het Evangelie.

Men beklaagt er zich wel eens over, dat in de huidige tijd de relatie van Evangelie en politieke praktijk minder duidelijk zou zijn dan vroeger. Vroeger konden wij nog opkomen voor de christelijke school en voor andere typisch 'christelijke' verlangens, nu gaat het politieke leven schuil in de techniek van de sociaal-economische vraagstukken en in de machtsstrijd van de internationale politiek, waar het Evangelie 'toch geen rol speelt'.

In de nota van de Contactraad wordt een poging gedaan de aard van de hedendaagse problemen te schetsen en tot hun geestelijke wortel door te dringen. Juist vanwege deze geestelijke wortel wordt — niet als premisse maar als conclusie (!) — welbewust gekozen voor een partijverband waarin deze relatie blijvend wordt gelegd. Men zou zeggen, een benaderingswijze die ernst maakt met het probleem van al diegenen, die intuïtief de politiek van hun partij willen binden aan Gods openbaring, ook al voelen zij zich in de huidige politieke wereld op dit punt gedesoriënteerd. Maar wat zien wij nu juist in de kring van deze personen in onze partij gebeuren? Men doet deze benaderingswijze af als niet geloofwaardig, want als het wel geloofwaardig was geweest, dan hadden wij in vertrouwde a.r.-stijl eerst een evangelisch uitgangspunt moeten formuleren, dit uitgangspunt vervolgens in een staats- en maatschappijbeschouwing moeten uitwerken, om van daaruit het karakter van de nieuwe politieke beweging te duiden. Men schijnt niet door te hebben dat men hiermee zichzelf tegenspreekt en dat men datgene wat men aan moet tonen, namelijk dat het voor een partij zinvol is zich ook in de tegenwoordige tijd aan het Evangelie te binden, in feite als premisse voorop stelt. Maar de tijd, dat het voor ons een apriori was dat wij tot een christelijke partij behoorden is voorbij. Ik hoop dat in het eerste deel van mijn betoog genoegzaam aangetoond te hebben.

De nota van de Contactraad is niet het laatste woord; zij is het eerste woord. Dit stuk is bedoeld als gemeenschappelijk vertrekpunt voor onze drie partijen — de ARP, CHU en KVP —, alsmede als een globale aanduiding van de richting waarin de gemeenschappelijke politieke actie zich zou dienen te ontwikkelen. Het is niet een canoniek stuk, het is in alle opzichten voor tegenspraak, voor uitwerking en voor verbetering vatbaar. Het is niet de bedoeling bij deze nota te blijven staan omdat de nota dan een verstarrend effect zou hebben. Het is de bedoeling, beginnend bij deze nota, verder te komen. Wat dat betreft aanvaard ik kritiek op en reserve jegens deze nota. Zo'n kritiek stimuleert en activeert. Naar mijn mening is de diepste en scherpste kritiek in dit opzicht tot nu toe geoefend door prof. Berkhof in het januari-

nummer (1973) van A.R. Staatkunde en zijn dezelfde vragen in een iets andere toonzetting te vinden bij Bogaers in zijn artikel in het oktobernummer (1972).

Waar ik echter moeite mee heb en wat ik eigenlijk zelfs onaanvaardbaar vind, dat is de kritiek die eerst wezenlijke elementen in de nota van de Contactraad buiten beschouwing laat, om dit stuk vervolgens gebrek aan geestelijke diepgang te verwijten.

Ik heb reeds gezegd dat de nota niet meer is dan een eerste schetsmatige tekening. Maar ik voeg er aan toe: waar vinden wij in a.r.-kring een betere analyse van wat er in de politiek aan de hand is? Waar vinden wij een analyse die dieper graaft? Waar wordt het wezenlijke van de ARP uit vroeger dagen beter opnieuw geactiveerd en tot basiskapitaal gemaakt voor een nieuwe onderneming? Waar worden concreter organisatorisch lijnen getrokken naar de toekomst op een wijze waarin het levensgevoel van de huidige generatie recht wordt gedaan? Het gaat niet aan de nota te verwerpen, omdat daarin het vertrouwde beeld van de A.R.Partij-oude-stijl ontbreekt. Wij zouden de nota integendeel moeten verwerpen indien die niet meer zou geven dan een weg tot herleving van deze A.R.Partij-oude-stijl. De opgave is juist, het bezit dat ons is toevertrouwd niet als de vreesachtige rentmeester te conserveren, maar in te brengen in een vernieuwde politieke onderneming, opdat dit bezit vrucht drage.

De 'kleine luyden' van vroeger dagen hebben er niet tegen opgezien de overmachtige problemen van die dagen aan te vatten. En als onbetekenende volksgroep zijn zij er in geslaagd, onder leiding van Kuyper, hun overtuiging in te dragen op het terrein van de politiek, van de maatschappij, van de wetenschap. Zij hebben de frontposities opgezocht, al leek naar de maatstaven van de wereld hun onderneming in die dagen waarschijnlijk hoogmoedig en op het belachelijke af.

Maar zou de huidige generatie intussen wankelmoedig zijn geworden? Zou het waar zijn, dat in deze tijd van bijna revolutionaire omwentelingen alom in de samenleving, de beheerders van de antirevolutionaire partij zich liever op het voetspoor van Jongeling terugtrekken in de verstilde sfeer van de gevestigde instituties die zij geërfd hebben, inplaats van deze instituties om te vormen tot actiecentra van eigentijdse maatschappijkritiek?

De oude Kuyperiaans-gereformeerde wereld als gesloten cultuurmilieu is voorgoed voorbij. Ik begrijp dat in onze kring onder diegenen, die deze wereld zelf nog hebben meegemaakt, een zeker heimwee gevonden wordt naar hoe het vroeger was. Te meer omdat het tempo van de veranderingen die zich alom in de samenleving voltrekken ons onzeker maakt, zolang wij nog niet op eigen kracht een nieuwe richting voor ons leven en voor ons politieke bedrijf gevonden hebben. Maar het heeft geen zin de gesloten Kuyperiaans-gereformeerde wereld opnieuw tot leven te wekken. Zo min als het zin heeft de katholieke wereld tot leven te wekken, of de wereld van c.h.-signatuur. Wat wel zin heeft, dat is om de krachten die in een vorige cultuurfase de Kuyperiaans-gereformeerde wereld hebben geformeerd, zoals ook de katholieke en christelijk-historische,

ook thans in ons volksleven te planten: de wens om gehoor te geven aan de oproep van het Evangelie, ook in het maatschappelijke en politieke leven. Dat is, wat in de nota van de Contactraad is beproefd, naar mijn mening op een wijze die opnieuw perspectief opent voor ons politiek bedrijf.

Openheid

De leden van de ARP zouden waarschijnlijk met meer overtuiging zich inzetten voor het inslaan van de nieuwe weg, indien zij zich niet op een tweetal punten onzeker voelden over het karakter van de nieuwe partij die ons voor ogen staat. Een van deze punten is de kwestie van de openheid in verband met het principiële karakter van de partij.

De moeilijkheid die men voelt is deze. De partij wenst zich enerzijds te binden aan het Evangelie; anderzijds worden telkens weer pleidooien gevoerd voor een open opstelling. Verdraagt zich dit met elkaar? Is het leggen van een relatie tot het Evangelie wel geloofwaardig, indien het nieuwe partijverband tegelijk als een open partijverband wordt gepresenteerd?

Ik kan beginnen met de opmerking, dat in de nota van de Contactraad niet over een 'open' partij gesproken wordt. Dat is welbewust niet gebeurd, omdat een term als deze niet voldoende omlijnd is om ondubbelzinnig de partij te kenschetsen die ons voor ogen staat. Er is voorkeur aan gegeven het partijtype te omschrijven op een wijze die niet voor misverstand vatbaar is.

Intussen, al spreekt de nota zelf niet over een open partij, de term openheid wordt in de discussie wel gehanteerd. Wat bedoelen wij er *wel* mee en wat bedoelen wij er *niet* mee?

Het lijkt mij verhelderend om vast te stellen, dat een volstrekte openheid voor een politieke partij een onbestaanbare zaak is. Elke partij heeft haar kenmerken, waardoor bepaalde mensen worden aangetrokken en andere juist afgestoten. Dat is zelfs bij een twee-partijenstelsel het geval. Men kan nooit een partij zo open maken, dat niemand er van weerhouden wordt tot de partij toe te treden. In de discussie om de openheid gaat het dan ook per definitie om een beperkte openheid.

Het kan ook niet de openheid zijn van de doorbraak. In de doorbraak-filosofie wenst men de partij niet te binden aan een levensbeschouwelijke benadering. Een doorbraakpartij kent maar één identificatiepunt, dat is het politieke profiel. De leden kunnen op grond van hun persoonlijk geloof voor dit politieke profiel kiezen; en als ze dat doen acht de partij dat waardevol. Maar de partij zelf heeft er geen boodschap aan. Voor de partij is elk levensbeschouwelijk uitgangspunt van gelijke waarde.

In de nota van de Contactraad is dit heel anders. In tegenstelling tot wat de doorbraak wil wordt in de nota van de Contactraad de politieke opstelling welbewust en met zoveel woorden georiënteerd op het Evangelie. Het politieke optreden van de partij beoogt een antwoord te zijn op de oproep van het

Evangelie, aldus de nota. De nota van de Contactraad kent dus in feite twee identificatiepunten: het politieke optreden (de politieke strategie, het actieprogram en het beleid), alsmede de bedoeling dit politieke optreden te richten op het kompas van het Evangelie.

Wat de nota van de Contactraad bepaald niet wil — de reden zal na het voorgaande hoop ik duidelijk zijn — dat is de nieuwe partij binden aan het katholieke, resp. Kuyperiaans-gereformeerde levensmilieu. De partij die in de nota van de Contactraad wordt aanbevolen wenst in dit opzicht welbewust een andere weg te gaan dan voorheen de ARP, CHU en KVP. De politieke organisatie zoals die ons voor ogen staat doet een beroep op ieder, zonder onderscheid, om mee vorm te geven aan de opdracht die in de nota van de Contactraad is aangeduid. Deze opstelling is naar mijn mening de consequentie van het feit, dat de katholieke en Kuyperiaans-gereformeerde wereld zelf zijn opengebroken. Men zal niet meer tot de partij toetreden op grond van het feit dat men tot een bepaalde kerk behoort, of tot een bepaalde cultuurkring, nee men zal tot de partij toetreden op eigen gezag, omdat men zich kan vinden in de politieke opstelling en omdat men aanvaardt dat deze politieke opstelling gekozen wordt als antwoord op het Evangelie. De nieuwe partij zal in die zin wervend optreden, dat zij voornemens is zich tot alle Nederlanders te wenden — en niet alleen tot de geestverwanten van vroeger — met het appèl op basis van deze politieke stellingname mee te doen. Wie aan dit appèl gehoor geeft, en wij hopen dat het er velen zullen zijn, zal volwaardig als lid aanvaard worden. Maar zo iemand heeft ook kleur bekend. Hij heeft kleur bekend, omdat hij toetreedt tot een partij die zich zelf duidelijk gekleurd aandient.

Er is nog een tweede kenmerk van de nieuwe politieke organisatie dat onder het woord openheid gerangschikt kan worden. Dat is de beslissing om er niet een godsdienstig genootschap, maar een politiek actiecentrum van te maken. Een politiek actiecentrum veronderstelt een homogeniteit van politiek optreden. Wij willen dus niet mensen van de meest uiteenlopende politieke opvattingen in één partijverband bijeenbrengen op titel van hun christen-zijn. Dat zou zo'n partij als actiecentrum, als politieke stuwkracht, verlammen. Wij verwachten niet dat men zich bij de partij voegt omdat deze partij een antwoord wil geven op de oproep van het Evangelie en meer niet. Nee, wij verwachten, dat men zich bij de partij voegt, omdat men zich aangesproken voelt door de politieke opstelling van de partij en in juist deze opstelling een antwoord herkent op het Evangelie.

Wij merken dus dat de openheid van de partij inderdaad beperkt is. In feite kent de partij twee beperkingen in haar openheid, die voortvloeien uit haar twee identificatiepunten. In de eerste plaats zullen zich in de partij niet thuis voelen diegenen die om welke reden dan ook het relateren van de politiek van de partij aan het Evangelie onaanvaardbaar vinden. In de tweede plaats zullen zich niet thuis voelen diegenen die zo'n relatie wel zouden willen leggen, maar de wijze waarop de partij dit doet in haar politieke strategie, in

haar actieprogram en in haar beleid niet juist achten.

Maar als men zich op deze twee punten wèl in de partij herkent, ja dan is ook de voorwaarde aanwezig om als partij vanuit een eenheid van overtuiging in een eenheid van beleid de strijd aan te gaan om de signatuur van onze samenleving voor de zeventiger jaren. Zo'n partij zou in deze revolutionaire tijd van bijzonder grote betekenis kunnen worden.

Tenslotte nog een derde manier waarop het woord openheid terecht in het verband van onze nieuwe politieke organisaties gebruikt kan worden. Het is de openheid voor kritiek.

Wil de nieuwe organisatie ernst maken met haar bedoeling in haar optreden een antwoord te geven op het Evangelie, dan zal zij voortdurend haar eigen optreden aan dit Evangelie moeten toetsen. Dat betekent dat onze organisatie als kenmerk een beweeglijke opstelling heeft, vatbaar voor correctie en voor heroriëntering. Anders gezegd: de organisatie staat open voor alles wat er in de wereld gebeurt, voor de geestelijke stromingen die in deze wereld om de voorrang strijden. Zij zal deze invloeden niet op voorhand de deur wijzen; het zal allemaal binnen haar eigen verband doorklinken en zich doen gevoelen. Maar zij zal er wel op haar eigen wijze mee pogen klaar te komen. De geestelijke strijd zal daarom niet beperkt blijven tussen de nieuwe politieke beweging en andere politieke groeperingen; de geestelijke strijd zal evenzeer binnen de eigen muren plaats vinden. Echter, het zij voor alle duidelijkheid en om misverstand te voorkomen nogmaals gezegd: niet vrijblijvend, maar met de onmiskenbare bedoeling in deze geestelijke strijd te varen op het kompas van het Evangelie.

Het spreken over openheid is in onze kring weleens opgevat als een poging een reductie te plegen op het Evangelie, op electorale gronden, of om machtsposities te handhaven. Het is begrijpelijk dat men zo'n openheid afwijst. Maar dat is niet wat de belangrijkste pleitbezorgers van de openheid beweegt. Waar men, met name in KVP-kring, aan denkt als men pleit voor de openheid, dat is wat ik hiervoor heb aangeduid. En dat is niet een reductie op het Evangelie. Het is integendeel een poging in de huidige - open - samenleving waarachtig zonder kunstgrepen, persoonlijk maar ook in ons politieke beleid een levenshouding te vinden die op het Evangelie is afgestemd.

Het woord christelijk

Er is een tweede punt van verontrusting over het karakter van de nieuwe partij. In de nota van de Contactraad wordt de nieuwe partij nergens een christelijke partij genoemd. Het spreekt vanzelf, dat als dit in onze kring zo vertrouwde signaal in de nota ontbreekt, dat niet aan een verzuim of een ongelukje is te wijten. Dan is de term christelijke partij opzettelijk niet gebruikt. En men vraagt zich nu af, of dit niet een waarschuwing moet wezen,

dat met name de leden van de a.r.-delegatie met vergaande compromissen genoegen hebben moeten nemen. Zo vergaande compromissen, dat de signatuur van de partij daardoor in wezen toch twijfelachtig wordt. Men weet niet wat er achter zit, maar men kan zich niet aan het gevoel onttrekken dat het niet in orde is.

Achteraf gezien moeten wij constateren dat de introductie van de nota van de Contactraad niet zorgvuldig genoeg heeft plaatsgevonden. Daardoor konden allerlei misverstanden ontstaan, die ons tot nu toe veel kwaad berokkend hebben. Zoals bijvoorbeeld terzake van het ontbreken van het woord christelijke partij. Want wat is het geval?

Deze term is inderdaad opzettelijk achterwege gelaten. Niet om daarmee het karakter van onze partij te versluieren, maar integendeel om het karakter van de partij scherper aan te geven. Tijdens de gesprekken in de Contactraad bleek namelijk, dat wij de term christelijke partij en christelijke politiek door elkaar in twee betekenissen plachten te gebruiken. In de meest gebruikte betekenis bedoelen wij daarmee aan te geven de ARP, of een van de andere christelijke partijen, en de politiek die deze partijen bedrijven. Wanneer wij echter daarop aangesproken worden en moeten opkomen voor het feit, dat wij een christelijke partij zijn, resp. christelijke politiek voeren, dan veranderen wij snel van positie en zeggen dat onze partij niet een christelijke partij *is* maar een christelijke partij *wil zijn*. En dat zij *er naar streeft* een christelijke politiek te voeren, zonder de pretentie te hebben dat zij daarin ook *daadwerkelijk slaagt*. Met andere woorden: de term christelijke politiek wordt door elkaar gebruikt als norm en als feit. Met als gevolg onder meer, dat wat er misgaat in ons politieke optreden in feite met de naam christelijk gesierd wordt, wat niet bepaald verheffend, laat staan inspirerend is voor de buitenstaander. In feite is dit het punt waarover mensen buiten onze kring reeds vaak gevallen zijn. Het verwijt dat wij het Evangelie omlaag halen door het als kenmerk te gebruiken voor onze politieke praktijk is m.i. op deze dubbelzinnigheid van de terminologie terug te voeren. Christelijke politiek roept bij hen die onze geestverwanten zijn soms aversie op, inplaats van een herkenningsteken te vormen.

Voor wie eenmaal de dubbele bodem van de term christelijke partij en christelijke politiek heeft onderkend, wordt het een kwestie van eerbied voor de dingen die heilig zijn om deze termen voortaan te vermijden. Dat is de reden waarom in de Contactraad gezocht is naar een omschrijving van onze bedoelingen, die ondubbelzinnig en eerbiedig weergeeft wat ons voor ogen staat. Wij menen deze omschrijving gevonden te hebben in de aanduiding die in de nota van de Contactraad enkele keren terugkomt, namelijk dat wij antwoord willen geven op de oproep van het Evangelie. Aan deze zegswijze zal niemand zich kunnen stoten, omdat hierin duidelijk onderscheiden wordt tussen het Evangelie en ons antwoord daarop. Ons antwoord is menselijk, tijdgebonden, gebrekkig, zal telkens opnieuw herzien moeten worden. Het Evangelie

is de boodschap van God aan de mensheid, voor alle generaties, voor alle volken, voor alle omstandigheden.

Door het zo te stellen krijgen wij ook beter inzicht in iets wat ons altijd dwars zit, namelijk dat christenen vanuit hun christen-zijn tot zo uiteenlopende politieke stellingname kunnen komen. Wij hebben buiten de ARP, CHU en KVP immers ook het GPV en de SGP en sinds enige tijd de katholieke partij van Beuker. Voorts zijn er tal van christenen die zich welbewust aansluiten bij partijen van niet expliciet christelijke signatuur. Waar vinden wij nu de christelijke politiek? Het zijn onmogelijke vragen, waar ieder die weleens buiten eigen kring aan politieke debatten heeft deelgenomen het nodige van af weet.

Laten wij toch gerust erkennen, dat wat wij doen — of misdoen — niet is christelijke politiek, maar slechts een poging onzerzijds, ook in ons politiek-bezig-zijn, een antwoord te geven op het Evangelie dat ons, evenals de ganse wereld, verkondigd is.

Daarom ben ik het eens met De Zeeuw van de KVP, toen hij na de presentatie van de nota van de Contactraad voor de televisie in een vraaggesprek liet blijken, dat hij de nieuwe partij liever niet een christelijke partij zou noemen. Zelfs indien wij als ARP geheel zelfstandig zouden blijven, zelfs dan zou ik het een vooruitgang vinden, indien wij de term christelijke politiek en christelijke partij geleidelijk door andere zouden kunnen vervangen. En net als in de vorige paragraaf voeg ik er aan toe: niet om hiermede een reductie te plegen op de betekenis van het Evangelie voor de politiek, maar om daarmede recht te doen aan de betekenis van de Heilsboodschap van Christus, die uniek is en niet door ons 'in bezit genomen' kan worden.

De geloofwaardigheid bedreigd

Reeds eerder heb ik er terloops melding van gemaakt, dat onder de veelheid van commentaren op de nota van de Contactraad, de commentaren van Bogaers en Berkhof op mij de meeste indruk hebben gemaakt. Ik vermoed dat dit komt, omdat zij tweeën er blijk van geven aan te voelen, dat de nota van de Contactraad niet simpel bedoelt de basis te leggen voor het organisatorisch bijeenvoegen van drie partijen die veel gemeenschappelijks hebben. Zij hebben begrepen, dat de nota van de Contactraad veel verder wil reiken; dat bedoeld wordt een aanzet te geven voor een 'diepingrijpende herstructurering van de maatschappij', daartoe onder meer geïnspireerd door de thema's die in de Wereldraad van Kerken dienaangaande aan de orde zijn gesteld. In de nota wordt het gevestigde bestel op fundamentele wijze in geding gebracht, op een wijze die 'niet kinderachtig' is, zelfs 'rondweg revolutionair' (Berkhof). Maar Berkhof wijst in het vervolg van zijn — kritisch getinte — bijdrage op de grote afstand tussen de idealen die getekend worden en de moed en het radicalisme daar in de politieke praktijk gestalte aan te geven. Als onze partijen hiermee een begin zouden maken, dan zouden de praktische gevolgen van zo'n

beleid voor Nederland enorm zijn, niet het minst door spanningen en conflicten die zij bij een groot deel van het Nederlandse volk zouden oproepen, zo niet bij de meerderheid.

En Bogaers die dit eveneens verstaat stelt de vraag of deze nota illusie is of werkelijkheid. „Als je alleen maar realist wilt zijn, zou je misschien zeggen: honderdmaal meer kans op illusie dan op het ooit werkelijkheid worden." De opgave die de nota stelt is „bijna onmenselijk". Daarom lopen wij het gevaar een vuurpijl te worden die zichzelf verbrandt. „En wil men aan ontmoediging niet bezwijken, dan zal men genoegen moeten nemen met een goed verloop van de trend; zal men geduld en incasseringsvermogen dienen te hebben."

Naar mijn mening hebben deze twee auteurs de vinger gelegd bij de zwakste plek van ons project, al verschillen zij onderling in hun stellingname. Bogaers wordt er ten diepste door aangesproken, terwijl Berkhof er ten diepste niet in gelooft. Beiden signaleren de geweldige spanning die het zal oproepen om de woorden van de nota van de Contactraad om-te-zetten in politieke praktijk. Het falen is dan dichtbij en laten wij eerlijk zijn: sinds het verschijnen van de nota van de Contactraad is het ons nog niet gelukt die geëxponeerde positie in te nemen, die uit de nota van de Contactraad voortvloeit.

Het grote probleem is niet, of wij ons met zijn drieën kunnen vinden in de principiële omschrijving van het nieuwe partijverband. De grote moeilijkheid ligt m.i. niet in de 'openheid', of in het feit dat de nieuwe partij niet een 'christelijke' partij wordt genoemd. De moeilijkheid is, dat wat wij zeggen te willen ons nog niet zo tot vlees en bloed is geworden, dat de totaliteit van ons politieke optreden daarvan een vanzelfsprekende afstraling is. Nu de katholieke wereld, en de Kuyperiaans-gereformeerde wereld, en de wereld van christelijk-historische signatuur verloren zijn gegaan, nu verkeren onze drie partijen in een geloofwaardigheidscrisis. Naar mijn mening is de belangrijkste reden waarom jongeren uit het antirevolutionaire milieu op de PPR hebben gestemd te verklaren uit het feit dat zij dit als het ware ruiken. Het is naar mijn mening verkeerd, of op zijn minst voorbarig, te spreken van deconfessionalisering bij de jeugd. Een deel van onze jeugd voelt zich wel degelijk door het Evangelie aangesproken in de politiek. Maar dit deel van de jeugd verwacht daarvan, in het voetspoor van Bogaers en Berkhof, vergaande consequenties.

In onze kring leeft sterk de vrees voor het binnensluipen van een gelijkwaardigheid van uitgangspunten. Waar wij veel meer bang voor moeten zijn, dat is dat aan de gelijkwaardigheid van uitgangspunt op levenspraktijk tekort wordt gedaan. Waar wij bang voor moeten zijn, dat is, dat wij radicaal-progressief spreken om de jeugd en de linker vleugel te binden, maar vanuit een centrumgedachte politiek bedrijven, om onze positie veilig te stellen. De tweeslachtigheid is van meetaf ingebouwd; een tweeslachtigheid overigens die eigen is aan het christen-leven.

Daarom is de beslissing die wij in mei op onze partijraden namen een be-

slissing die wel organisatorische consequenties heeft voor onze drie partijen, maar die in feite op een veel dieper niveau een intentieverklaring moet wezen. De intentieverklaring om gedrieën, hoe moeilijk het soms misschien zal vallen en hoe teleurstellend het soms misschien zal verlopen, ons in te zetten voor een politiek beleid dat de geestelijke worsteling aandurft met de 'geest van de tijd', ook in eigen kring. Wat wij op 19 mei doen dat is een akkoord sluiten om elkaar daarin te stimuleren en te helpen, 'for better and for worse'. Wat wij op 19 mei besluiten, dat is de keuze voor een politieke richting, waar wij ons helemaal mee zullen moeten identificeren en anders lukt het niet. Wat op 19 mei zal moeten gebeuren, dat is dat wij elkaar steun beloven om integer te blijven, wanneer de verleiding op ons af komt de veiligheid van het establishment op te zoeken.

De Partijraden van 19 mei zullen het proces van organisatorische eenwording moeten inluiden als teken van onze gemeenschappelijke praktisch-politieke richtingbepaling.

In dit dilemma is het niet meer twijfelachtig welke positie de ARP behoort in te nemen. Rustig zelfstandig blijven staan als ordelijke medespeler van de andere gevestigde partijen — en zoals in een democratie past op zijn tijd ook hun tegenspeler. Dan wel de poging ondernemen om de illusie, de droom als richtsnoer te kiezen voor ons handelen, misschien tot op zekere hoogte tegen beter weten in. Het is de keus tussen zekerheid en risico, tussen verstand en verwachting, tussen berusting en bezieling.

ENKELE OPMERKINGEN BIJ DE 'NOTA OVER HET ONDERWIJSBELEID'

door

L. J. Rousseau

„Gij in Uw klein hoekje,
en ik in het mijn"?

Inleiding

Schrijven over onderwijs is tegenwoordig niet veel anders dan ook een solo zingen in een bijzonder groot koor, waarvan de dirigent met vakantie schijnt, of het gezang al sinds jaren niet meer aan kan horen en met vervroegd pensioen is gegaan. Kranten en vaktijdschriften staan bol van de meest uiteenlopende en soms vreemdsoortige artikelen over onderwijs. In binnen- en buitenland verschijnen met een moedeloos makende regelmaat werken die 'men bestudeerd, in ieder geval gelezen moet hebben', om tenminste door twee andere scribenten voor vol te worden aangezien. En dan zijn er nog de 'stillen in den lande', die 'rustig' jaar in, jaar uit, blijven publiceren over dat ene terrein, dat speciale onderwerp, dat hen helemaal in de greep heeft, en dat kan variëren van de waarde van de schotse rekenmethode voor de leerling van de basisschool tot een nauwelijks te bedwingen lust de schoolstrijd opnieuw te laten ontbranden. En wie van de schrijvenden herkent zijn plaats niet ergens tussen deze uitersten? En desondanks — hij kan het schrijven niet laten — hopende toch iets bij te dragen dat van enige waarde blijkt te zijn.

Deze en dergelijke melancholieke gevoelens bemerkt men, als de noodzaak, ontstaan uit beloften of op andere gronden, zich voordoet een commentaar te leveren op b.v. de 'Nota over het onderwijsbeleid'. Dit werkstuk van de hand van de minister van Onderwijs en Wetenschappen vergezelde de begroting voor het jaar 1973; een werkstuk dat zeker waard is kritisch gelezen te worden. Ook als er een andere bewindsman komt, kan hij dit stuk niet in de lade schuiven. Daarvoor is a. de lade reeds te vol, en b. de nota te belangrijk.

De 'Nota over het onderwijsbeleid' heeft een omvang van 43 bladzijden — formaat Handelingen Tweede Kamer — en gaat in op praktisch alle belangrijke zaken die er in de onderwijswereld aan de orde zijn. Na een 'inleiding' komen respectievelijk de hoofdstukken: uitgangspunten voor het beleid, de onderwijsstructuur, materiële en personele onderwijsvoorzieningen en voorzieningen ten behoeve van het onderwijsleerproces. Twee bijlagen, één met statistische gegevens en één over onderwijs en vorming werkende jongeren (de plaats van *dit* onderwerp op *deze* plaats is wat vreemd, wanneer we in de inleiding lezen, dat

„realisering van de 'Nota inzake maatregelen voor de werkende jongeren' tot één van de acht belangrijkste onderwerpen behoort, waarmede ik ben geconfronteerd bij mijn komst op het departement van Onderwijs" (blz. 2).) De verklaring ligt mogelijk in de aparte Nota werkende jongeren; desalniettemin is dit een belangrijk aspect in het totale onderwijsbeleid.

In het gehele kader van de Nota staan onderwerpen van fundamentele betekenis naast praktische zaken. In deze bespreking beperken we ons zoveel mogelijk tot *kernzaken.* Achtereenvolgens komen dan aan de orde:

1. De beleidsrol van de centrale overheid
2. Het participatiebeleid
3. De overlegstructuur.

Deze drie onderwerpen vormen een samenhangend geheel binnen het hoofdstuk 'uitgangspunten voor het beleid'. Bij een goed te voeren beleid is planning onmisbaar, vandaar als volgende punt:

4. Planning en doelmatigheid.

Bovendien zal in het onderstaande op verschillende plaatsen aandacht worden geschonken aan datgene, wat in de Nota in hoofdstuk V is te vinden: Voorzieningen ten behoeve van het onderwijsleerproces. Ten slotte worden nog enkele opmerkingen gewijd aan de plaats van het bijzonder onderwijs in dit alles.

De beleidsrol van de centrale overheid

De Nota spreekt zich als volgt uit: „De zorg voor het algemeen welzijn, ook op onderwijsgebied, is een positieve plicht van de overheid. Dat is ook nadrukkelijk in de Grondwet bepaald, waar deze in artikel 208 stelt dat het onderwijs „een voorwerp van aanhoudende zorg der regering is"."

Deze verwijzing naar de grondwet is op zich zelf niet onjuist. Toch kan een kleine historische notitie misschien verhelderend werken. In onze Republiek was het met het volksonderwijs belabberd gesteld. Na de Franse Revolutie gaat men inzien dat goed lager onderwijs het volk ten baat is. In 1805 komt een L.O.-wet tot stand, die het uithoudt tot 1857. Eenmaal het onderwijs onderkend als een belangrijke factor in het maatschappelijk bestel wijdt de grondwet van 1814 er een artikel aan (art. 140) waarin o.a. stond dat het *openbaar* onderwijs „een aanhoudend voorwerp van de zorge der Regering is" en wel „ter bevordering van Godsdienst als een vaste steun van den Staat en ter uitbreiding van kennis" [1]. In 1815 vervalt de *motivering* en is alleen de afgeknotte zin meegenomen. Alle volgende grondwetswijzigingen trotserend verschijnt deze uitspraak, met een verandering van 'openbaar onderwijs' in 'het' onderwijs, als 1e lid van art. 208. Nog steeds een regel zonder basis. Bewust of onbewust is men thans bezig opnieuw een *raison* te vinden voor dit 1e lid. Een grond die — uiteraard — dan zal liggen *in deze tijd.*

[1] Prof. mr. C. W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht,* (7), blz. 559 e.v.

Nu ontbreekt het in geschriften niet aan typeringen en beschrijvingen van onze tijd. We voelen geen enkele behoefte die met nog een te vermeerderen, maar constateren wel: onze onderwijswetgeving, met inherent daaraan de bemoeienis van de centrale overheid met het onderwijsgebeuren, stamt, zo niet naar de letter, dan toch zeker naar de geest (inclusief de Wet op het Voortgezet Onderwijs) uit een tijd waarin de vrijheidsgedachte, produkt van een liberaal-democratisch systeem, centraal stond en dus de overheid ten aanzien van het onderwijs een primair legislatieve functie heeft. „Scholen" zegt Idenburg „worden vòòr alles volgens hun geestelijke structuur getypeerd" [2]. De idee van Thorbecke, geworteld in de rechtsstaatgedachte, dat de staat hetgeen niet direct tot het terrein van het recht behoort overlate aan het particulier initiatief, is tot voor kort bepalend geweest voor onze onderwijspolitiek en ons daaruit voortvloeiend onderwijsbeleid. Het laatste echter kan in die sfeer nauwelijks tieren; het eerste vrijelijk razen!

Ik dacht dat die houding van de centrale overheid terzake van het onderwijs niet langer gehandhaafd kan blijven. Zelfs niet mag blijven. In de kringen van het vrije onderwijs (vooral protestants-christelijk, minder rooms-katholiek) heerst een soms panisch aandoende angst voor een verder gaande invloed van de centrale overheid in onderwijszaken. Nog afgezien van de *verplichting* die de centrale overheid heeft ten aanzien van het onderwijs, kan deze zich niet afzijdig houden, zelfs al zou ze het willen. De overgang van een rechtsstaat naar een welzijnsstaat veroorzaakt rolveranderingen. De verantwoordelijkheid van de staat ten aanzien van de sociaal-economische sector zal door niemand worden betwist. Een staat, die zich verplicht acht te waken voor de welvaart van de gemeenschap en het welzijn van het individu, zal zijn bemoeienis moeten uitstrekken tot de culturele sector. „De overheid kan niet in deelgebieden denken" (Idenburg).

In deze ontwikkeling kan het onderwijs niet als een ongerept stukje natuur blijven liggen. Daarnaast is er een verschuiving in de beroepsbevolking gaande, die een duidelijke invloed heeft op het onderwijs. Kortom: de centrale overheid zal actiever bij het onderwijsgebeuren betrokken raken dan in voorgaande decennia. Dit staat vast. De Nota duidt daarop ook, wanneer zij spreekt van de veranderde positie van het onderwijs tegenover de maatschappij en van de enorme investeringen die met het onderwijs gepaard gaan. En waarom deze ontwikkeling een schrikbeeld op moet roepen is mij niet geheel duidelijk. Ik kom daar nog op terug.

Als deze overheid „een actief, meedenkend en — waar nodig — sturend beleid" (Nota blz. 4) voor ogen staat, moet aan de andere kant gevraagd worden:

1. wat is dit beleid,
2. hoe is het tot stand gekomen.

[2] *Theorie van het onderwijsbeleid,* blz. 109.

Wat is dit beleid? Dat, hoe vreemd het ook moge klinken, komt in de Nota niet goed uit de verf. En daarmee hebben we dan ook de zwakke stee uit het hele verhaal: meer dan een nota over het onderwijsbeleid, is dit stuk een zeker knappe inventarisatie van belangrijke kwesties die om opheldering vragen. Niettemin: het is al met al niet meer dan een goed beredeneerde prioriteitenlijst, die geen volgorde geeft in de prioriteiten (die volgorde ook niet kan aangeven, omdat het totaalbeeld ontbreekt) en geen kostenraming laat zien van de realisering. Ook valt op, dat het vernieuwingsbeleid als een deel-facet van het totale beleid wordt gezien. „Wij zijn van oordeel, dat het vernieuwingsbeleid een onderdeel is van het onderwijsbeleid als geheel. Dit brengt met zich mee, dat de minister van Onderwijs en Wetenschappen in gemeen overleg met het parlement het vernieuwingsbeleid evenals het onderwijsbeleid als geheel, voor zover het op nationaal niveau ligt, bepaalt langs de weg van wetgeving en begroting" (Nota blz. 35, linker kolom).

Naar mijn oordeel is deze opzet fundamenteel *on*juist. We moeten op deze zaak iets dieper ingaan, waarbij we eerst enige helderheid zoeken in de te gebruiken terminologie. Onderwijsbeleid met vlak daarnaast de woorden onderwijs*planning* en *-politiek* worden vaak — ten onrechte — door elkaar gebruikt. In deze trits staat beleid in het midden. De politiek sanctioneert een beleid (of verwerpt dit) dat steunt op resultaten van een wetenschappelijk opgezette planning. We kunnen het ook nog anders stellen: binnen het totale politieke gebeuren vallen ook onderwijspolitieke beslissingen. Deze beslissingen, waarvan het beleid afhankelijk is, zullen niet uitsluitend op onderwijskundige gronden worden genomen. Ze zullen begrijpelijker zijn, naar de mate waarin de informatie die aan de beslissingen vooraf dient te gaan relevanter is gewenst. Het is de taak van het beleid, doorgaans abstracte politieke beslissingen in tastbare maatregelen om te zetten. Deze maatregelen, die dan dienen ter bereiking van gestelde doeleinden zijn veelsoortig: onderwijskundig, administratief-juridisch, organisatorisch. Dit samenspel van maatregelen — gevolg nogmaals van een politieke wilsuiting — dient door de centrale overheid te worden getroffen [3]. Om echter deze maatregelen zodanig te laten zijn, dat gestelde doelen nader gerealiseerd kunnen worden is informatie voor de overheid bitter nodig. Het Ministerie van Onderwijs bezit op dit ogenblik die informatie zeer ten dele, (dit is geen verwijt; wel een constatering) om de simpele reden, dat de vereiste kennis van het geheel daar nooit bewust is ingebracht. Terzijde zij opgemerkt, dat de laatste tijd bij de bezetting van belangrijke functies het departement duidelijk bewust naar know how heeft gezocht. Dit is een gunstige ontwikkeling. Daarom is de hoeksteen voor het beleid: een nationale raad voor het onderwijs, met een uitstekend bemand plannings- en researchbureau, multidisciplinair samengesteld. Via deze raad kunnen

1. onderwijsdoelen worden opgesteld,
2. onderwijsplannen worden uitgewerkt, die gebaseerd zijn op de kennis

[3] Hoe de overheid tot die vaststelling komt, is de tweede fase.

die dit bureau haalt waar ze maar is (intern en extern),

3. onderwijsplannen worden opgesteld op basis van *alle* voor die plannen relevante gegevens, zoals: onderwijskundige, financiële, economische, levensbeschouwelijke enz. (de volgorde is willekeurig!).

Deze opzet ontbreekt (nog) in de Nota. Toch dienen we er ernstig rekening mee te houden, dat — visie's is een groot woord — daarom beter-omlijnde gedachten over het onderwijs niet afhankelijk mogen en kunnen zijn van toevallig regerende ministers. Niets is dodelijker dan onbegrepen veranderingen, die geen verbeteringen zijn. Ook is niet meer tolerabel de ad hoc beslissing en de hink-stap-sprong-politiek.

Voor het overige: een nationaal gedragen onderwijsplan zal altijd onderdeel moeten zijn van een groter welzijnsplan. De relatie tussen die twee laat ik voorshands ter zijde. Aan de thans opgestelde idee zitten nog enkele kanten die om verfijning vragen.

Uit het bovenstaande zou men de indruk kunnen krijgen, dat ik een volstrekt gecentraliseerd, technocratisch beleid voorsta. Niets is minder waar. Het enige, wat duidelijk moet zijn is dat de centrale overheid een geweldige verantwoording heeft voor het totaal van ons onderwijs. Maar tevens: een *gedeelde verantwoordelijkheid.* De kennis en inzichten die nodig zijn om tot een verantwoord Nationaal Plan van het Onderwijs te komen, zullen aangedragen moeten worden door al diegenen, die voor dat onderwijs verantwoording willen, kunnen en moeten dragen.

Hiermede kom ik op een ander punt uit de Nota:

Het participatiebeleid en de overlegstructuur

Al jaren zoekt men in Nederland naar een vorm van participatie die zinvol genoemd kan worden. De vorige staatssecretaris van Onderwijs, mr. Grosheide, heeft daar veel tijd aan besteed, zonder tot een aanvaardbare oplossing te komen. De tegenwoordige bewindsman spreekt in de Nota over de thans ingestelde 'Centrale Commissie voor onderwijsoverleg'. Het is de bedoeling, dat in deze commissie plannen worden besproken, „die de algemene grote onderwijsproblemen betreffen". De vier overkoepelende organisaties in Nederland (R.K. Schoolraad, Protestants-Christelijke Schoolraad, Bond Bijzondere Neutrale Scholen en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten) leveren ieder zes vertegenwoordigers. Het gehakketak dat binnen sommige 'koepels' heeft plaatsgevonden alvorens een delegatie kon worden samengesteld is overigens weinig verheffend. „De C.C.O.O. zal zich niet bezig mogen houden met rechtspositiezaken; ... Ook andere bestaande adviesprocedures (te denken valt in de eerste plaats aan de Onderwijsraad, Ro.) zullen vooralsnog ongewijzigd blijven ..." Wanneer men dan verder nog het wetenschappelijk onderwijs uitsluit en de meer specifieke problemen (en wie maakt uit wat specifiek is) als *mogelijk* te bespreken onderwerpen aanhaalt, dan is het mager en onvoldoende wat geboden wordt.

Kan dit alles nu niet anders en beter? Ik meen dat men voor een vruchtbaar participatiebeleid geheel andere wegen moet gaan. De achtergrond van de huidige situatie is, dat men primair let op *representativiteit*. Maar wat is dat? Tot nu toe: een organisatie die een groep mensen, laten we zeggen onderwijsgevenden, omvatte, mag een vertegenwoordiger sturen naar een groter verband. Dat grotere verband wordt uitgenodigd een lid aan te wijzen in een landelijke, alles omvattende commissie (C.C.O.O.). De vertegenwoordiger van de onderwijsgevenden wordt waardig bevonden zitting te nemen. Is daarmee formeel alles in orde, materieel zegt het niets. De leden, die hij thans — getrapt, of liever dubbelgetrapt — vertegenwoordigt, hebben er nauwelijks weet van dat ze vertegenwoordigd zijn.

En die onderwijsgevenden, die toevallig geen lid zijn? Bovendien: weet die onderwijsgevende in Nieuwe Schans, wat in die Commissie wordt behandeld? En wat veel belangrijker is: komt hij ooit te weten, wat hij geacht wordt te denken over een bepaalde zaak? Want die vertegenwoordiger spreekt immers namens hem, althans zo lang we het begrip representativiteit serieus nemen. En ieder die niet geheel stekeblind op onderwijsgebied is, weet dat deze vertegenwoordiging in feite niets meer met democratie te maken heeft. Daarnaast kleeft nog een veel ernstiger bezwaar aan deze wijze van participeren. Alles wordt gecentraliseerd aan de top, wat die dan ook moge zijn. Voor harde rechtspositie-onderhandelingen is dat niet zo erg. Voor een door velen te dragen Nationaal Onderwijsplan is het funest. Bij een andere gelegenheid heb ik eens de uitdrukking gebezigd: het onderwijs moet zijn voorzieningen kunnen halen om de hoek. Dat was toen in verband met de opzet van begeleidingsdiensten. Voor de participatie in het beleid stel ik in feite dezelfde figuren voor: *een Nationaal Onderwijsplan dient te steunen op regionale betrokkenheid.*

Hoe dit idee gerealiseerd zou kunnen worden? In de eerste plaats door bij de op gang komende wetgeving op het terrein van de gewestvorming aan de aanwezigheid van bepaalde onderwijsvoorzieningen in het gebied meer aandacht te schenken dan thans het geval is. Daarnaast — of in afwachting daarvan — door het land in een aantal regio's te verdelen, waar dan de eerste verantwoordelijkheid moet liggen voor de realisering van het Nationale Plan. Ze zullen daarvoor financiële en technische tegemoetkomingen van de centrale overheid moeten ontvangen.

Ik ontveins mij niet, dat hiervoor grote, ingrijpende veranderingen in het bestaande nodig zijn. Eén van die ingrepen zou wel eens kunnen zijn het antwoord op de vraag: moet de centrale overheid, als centrum van het Nationaal Onderwijsplan, zelf ook nog onderwijs geven? Met andere woorden: moeten er rijksscholen blijven? De dubbelrol van de overheid, namelijk als subsidiegever en als bevoegd gezag, is niet zonder gevaar gebleken. Terugkerende naar de regio's: die geschetste primaire verantwoordelijkheid voor het onderwijs in een bepaald gebied zou gelegd moeten worden in handen van een college, dat vóór alles op *kwaliteiten* is samengesteld. Dat de pluriformiteit van het Nederlandse volk in dat college weerspiegeld is, wordt uiteraard

vooronderstelt. De planningsprocedure, zoals die thans wordt gevolgd bij het samenstellen van de deelplannen die nodig zijn om tot het scholenplan bij het voortgezet onderwijs te komen, kan dan in een geheel ander licht worden gesteld: scholenplanning als deel van onderwijsplanning. Ik kan in het kader van dit artikel deze gedachten niet verder uitwerken. Hoofdzaak is: participatie in het Nationale Plan voor het onderwijs via regionale raden. Waar maar enigszins mogelijk: *directe betrokkenheid, geen getrapte vertegenwoordiging.* Met deze opzet heb ik tevens gesproken over een overlegstructuur. Immers: participatie en overlegstructuur zijn twee kanten van dezelfde zaak.

We willen nog even verder ingaan op die Nationale Raad voor het onderwijsplan, waarop zowel de centrale overheid als de regio's gelijkelijk een beroep kunnen doen: de eerste om informatie in te winnen en adviezen te ontvangen die nodig zijn voor het te voeren *totaal*-beleid, de regio's om in de *uitvoering* van het Plan over de nodige informatie te beschikken. Ik sprak over een soort onderwijs-S.E.R. We hebben al sinds jaar en dag de Onderwijsraad. Dit college had en heeft oorspronkelijk een dubbele taak, als volgt samen te vatten: toezicht op de uitvoering van de financiële gelijkstelling, een adviesorgaan ten aanzien van onderwijskundige ontwikkelingen, vooral in de wetgevende sfeer. Als initiatiefnemer tot ingrijpende wijzigingen in bestaande structuren was deze Raad niet geroepen. Toch ligt er in de leden van dit college een grote hoeveelheid kennis 'opgeslagen', die gebruikt moet worden. Te onderzoeken zou zijn, hoe iets of veel van de Onderwijsraad een plaats zou kunnen vinden in die Nationale Raad voor het onderwijsplan. Een decentralisatie van het research- en planningbureau naar de regio's, en voor de *daar* benodigde taak-uitoefening bemand, is zeker te overwegen.

Planning en doelmatigheid

Planning zeiden we zo even. Het tertiaire onderwijs is reeds het terrein geweest van een groots opgezette planning voor het bureau MacKinsey and Co. Duidelijk is dat in een totaal-beleid planning van een subsysteem irreëel is te achten. Werkelijke planning kan en mag zich niet beperken tot deelgebieden. De Nota geeft zelf ook duidelijk aan dat de centrale overheid de noodzaak van een gepland geheel van onderwijsstructuren inziet: „Planning in de zin zoals wij die aangaven is niet alleen technisch en organisatorisch gezien een uitermate ingewikkeld geheel van activiteiten, maar bovendien is ze een vorm van beleidsvoorbereiding die van vitale betekenis kan zijn (lees: is, Ro) voor de grondslagen van ons onderwijsbestel, *waarin de vrijheid van richting en de zelfstandigheid van de school centrale uitgangspunten zijn.*" (curs. Ro.)

De plaats van het bijzonder onderwijs

Met deze laatste zinsnede komen we tevens aan het laatste aspect van ons betoog. De vraag dient nog behandeld: *Waar is de plaats van het bijzonder onderwijs — liever: vrije onderwijs — in dit geheel?* Kan men inderdaad

nog verzekerd zijn van vrijheid van *richting* niet alleen, maar bovenal van vrijheid van *inrichting* in de hierboven ontwikkelde gedachtengang? Een moeilijk punt, dat echter doorzichtiger wordt naarmate men eerlijker of reëler tegenover de problematiek staat. Het mag bekend worden verondersteld dat de vraag naar het *eigene* van het protestants-christelijk onderwijs (laat ik mij tot deze tak beperken) binnen en *buiten* de kring van dat onderwijs weer volop in discussie is. Dat moest ook hoog nodig komen.

De schoolstrijd uit de vorige eeuw was naar mijn oordeel vóór alles een strijd voor de veiligstelling van het *geloof* op de scholen. Geloof dan heel vaak gerelateerd aan bepaalde *kerkelijke* denominaties. Naast elkaar schoten hervormde en gereformeerde dorpsscholen uit de grond, en vandaag — anno 1973 — wensen vele gereformeerden, onderhoudende art. 31 van de K.O. een school, die aansluit bij *dat* geloof. Ongetwijfeld een geloof in Christus maar daarmee nog niet in het bezit van het alleenvertoningsrecht van het christelijk geloof of het christelijk onderwijs. Als drs. T. M. Gilhuis vraagtekens zet bij het samengaan van rooms-katholieke ouders en protestants-christelijke ouders in de richting van een oecumenische school, dan zet hij de vraagtekens ook . . . omdat de mariologie nog niet is afgeschaft en de dogmatiek rond natuur en genade nog kwalijk riekt. Overigens: ook het rooms-katholieke geloof is een geloof in Christus, een christelijk geloof! De zaken liggen wel zo ingewikkeld, dat ze in een wit-zwart schema niet te vangen zijn.

Thans worden serieuze pogingen gedaan het christelijk onderwijs een herkenbaar uiterlijk te geven. Dat is een heel goede zaak. Te lang hebben we gemeend dat we er waren, omdat de gelijkstelling bevochten was. Na 1920 had de *strijd* duidelijk over moeten gaan in een even fervente *studie* over het eigene van dat christelijk onderwijs. Dat is niet in die mate gebeurd; alle goede pogingen ten spijt. Het christelijk onderwijs, lager en voortgezet, heeft zich wat de *inhoud* van het onderwijs betreft, praktisch zonder meer aangepast aan datgene wat ook het openbaar onderwijs bracht.

Daarmee kom ik op een kernpunt. *Kan men stellen dat in het onderwijs de leerstof christelijk is? Neen.* Is het voor christelijke scholen dan mogelijk een totaal andere, mogelijk wel christelijke leerstof aan te bieden? Neen - althans, daarvan is tot op heden niets gebleken. Is het dan de taak van het christelijk onderwijs de profane leerstof christelijk te duiden? Kortom: is het in de volste zin van het woord mogelijk te spreken van christelijk onderwijs? Nog sterker: van *het* christelijk onderwijs, waarbij dan op z'n minst duidelijk moet worden gemaakt waaraan dat herkenbaar is bij het kleuteronderwijs, het basisonderwijs, het v.w.o., Havo, Mavo, de verschillende trappen in het beroepsonderwijs en het tertiaire onderwijs. Niemand zal toch willen volhouden dat hier een uniforme basis is te leggen, die even stringent is voor de kleuter van vier als voor de h.t.s.-er, de wis- en natuurkunde student aan de V.U. *én* de *docerenden* aan de instellingen?

Ik geloof onvoorwaardelijk in het normatieve karakter van het onderwijs. Ik geloof even onvoorwaardelijk dat er altijd zullen moeten blijven: *christelijke*

scholen. Maar: een christelijke school en een christelijke school moeten *twee* kunnen zijn. Zijn in de praktijk ook twee. Christelijke scholen zijn ook die waarin rooms-katholieke gelovige ouders met protestants-christelijke ouders samenwerken.

Geen uniform christelijk onderwijs, wel onderling verschillende, naar plaats- en instelling - christelijke *scholen.* Scholen waar men onderwijst en opvoedt vanuit de bijbelse normen. Normen, die niet primair de *leerstof* worden aangelegd, c.q. opgedrongen: normen, die wel gelden in onze houding tegenover dit aangebodene. Normen, die wel gelden ter zake van het voorbereiden op de volwassenheid, die sterk gelden in het elkaar tegemoet treden, normen ook, die nooit in de plaats kunnen treden van die, welke de ouders aanleggen. Het prérogatief van een normatieve opvoeding is aan de *ouders.* Daaraan zal het vrije onderwijs zich hebben te houden. Vandaar, dat alles gedaan moet worden om de ouders van Nederland nauwer bij het onderwijs en minder halsstarrig bij de vorderingen van hun pupil te betrekken.

Dit alles betekent: het protestants-christelijk onderwijs in al zijn geledingen moet zich *niet* in allerlei commissies en studiegroepen opsplitsen om ook *onderwijsdoeleinden* te gaan formuleren voor *het* christelijk onderwijs. Het — maar dan in mijn gedachten — *regionaal* georganiseerde christelijk onderwijs moet zich wel volledig inzetten om in de onderwijsinstellingen die het predicaat 'christelijk' dragen op een *eigen wijze* uitvoering te geven aan het realiseren van in hun totaliteit aangegeven onderwijsdoelen. Het behoort tot de *taak* van de centrale overheid in het algemeen belang onderwijsdoeleinden vast te stellen. Dat is geen werk voor semi-profs of amateurs. Het behoort tot de *plicht* van de centrale overheid de *autonomie* van de school ruim te eerbiedigen.

In die speelruimte kunnen christelijke scholen bloeien, kunnen ze geloofwaardig zijn, kunnen ze via hun regionale verbanden toch betrokken zijn bij het opstellen van een Nationaal Plan voor het onderwijs. Want niet alleen het protestants-christelijk of rooms-katholiek onderwijs, heel ons onderwijs wil vanuit bepaalde waarden leven en werken. Dat er dan geen plaats (meer) is voor de centrale overheid als onderwijsgever = als bevoegd gezag, is duidelijk. Het is ook vooral op deze gronden dat ik afwijzend sta tegenover de zgn. tertium-gedachte van de tegenwoordige staatssecretaris van Onderwijs. Niet uit angst, wel uit eerlijkheid, namelijk:

De overheid niet in een dubbelrol, ongeacht of dit een plaatselijke of nationale overheid is.

BOEKBESPREKING

Richtlijnen voor de buitenlandse politiek. Nota van de Stuurgroep Internationale Politiek en Defensie van het Centrum voor Staatkundige Vorming (KVP); Den Haag 1972, 40 blz.

Het is goed van tijd tot tijd voor de diverse sectoren van het politieke beleid een nieuwe blauwdruk te ontwerpen. Daarbij is het verheugend te kunnen constateren, dat de buitenlandse politiek in de programma's en rapporten van de politieke partijen wat meer aandacht gaat krijgen dan vroeger. Tot de discussie op dit gebied wil ook de bovengenoemde KVP-nota een bijdrage leveren.

Om de lezers van ARS enige indruk te geven van de inhoud, zal ik die wat vergelijken met het kort geleden verschenen en in ARS van oktober 1972 gepubliceerde rapport uit eigen kring 'De mondiale opdracht van Europa', al bestrijkt de KVP-nota een iets ruimer gebied, al is de discussie binnen de ARP over het eigen rapport buiten de kring van de commissie nog nauwelijks op gang gekomen en al trek ik die vergelijking met enige-gepaste-schroom.

Wanneer ik dan eerst op een aantal overeenkomsten mag wijzen, dan vermeld ik voor de Oost-Westproblematiek: de afwijzing van een West-Europese kernmacht, de bevordering van een Europese Veiligheidsconferentie met gemeenschappelijke taken voor Oost en West en van een overeenkomst betreffende wederzijdse evenwichtige vermindering van strijdkrachten (MBFR); wat de ontwikkelingsproblematiek betreft de vergroting van de exportmogelijkheden van de ontwikkelingslanden, de uitbreiding van het preferentiesysteem, het tot stand komen van meer grondstoffenovereenkomsten, het pleidooi voor een open EEG in dezen, het opvoeren van de Nederlandse ontwikkelingshulp op overheidsniveau tot 0,7% van het bruto nationaal produkt, het afstemmen van die hulp op de ontwikkelingsstrategie van de Verenigde Naties en de aandacht voor de minst ontwikkelde landen; ten aanzien van de Europese Gemeenschappen de nadruk op de democratisering, de noodzaak van een verdergaande samenwerking op economisch en politiek terrein, de aandacht voor een Europees ontwikkelingsbeleid, voor gemeenschappelijke standpunten, t.a.v. veiligheidsproblematiek en buitenlands beleid en voor een herstructurering van de Europese landbouw met het oog op de import van landbouwprodukten uit de 'Derde Wereld'. Bij deze overeenkomsten gaat het ongetwijfeld om belangrijke punten!

Er zijn, lijkt me, ook nog wel de nodige — niet minder belangrijke — verschillen te constateren tussen de KVP-nota en het ARP-rapport. Zo wordt er met een wijde boog heengelopen om de groeiende spanningen tussen de Verenigde Staten en de EEG, met name op economisch gebied, de economische

macht en het welvaartsegoïsme van het Westen krijgen geen adequate behandeling en de nota is optimistisch over de betekenis van de monetaire unie voor „de oplossing van de grote monetaire vraagstukken waarvoor de wereld zich geplaatst ziet" (blz. 37). Bij de West-Oostproblematiek wordt de rol van de Navo nogal geaccentueerd, die van de neutrale landen verwaarloosd en ontbreekt vrijwel ieder spoor van economische aspecten. Bij de ontwikkelingsproblematiek wordt wel zo nu en dan het woord 'structuur' en 'structureel' gebruikt, maar dan gaat het in diverse gevallen meer om handelspolitieke maatregelen. Het ARP-rapport deelt het optimisme van de samenstellers van de nota over de realisering van het tweede ontwikkelingsdecennium van de Verenigde Naties niet en de nota besteedt geen aandacht aan bijv. de zaak van de zg. trekkingsrechten en aan de rol van de buitenlandse ondernemingen in de Derde Wereld.

Bovendien is de nota hier en daar nogal traditioneel in haar terminologie — spreekt van 'het nationale welzijn' alsof dat er nog is en onder alle omstandigheden voorrang verdient, en is nogal gouvernementeel — begint met de woorden: het is de allereerste taak van de regering om het welzijn van de eigen gemeenschap te bevorderen, wat me ook nog discutabel lijkt — terwijl een politieke partij best een wat ruimere optiek mag kiezen. Het verwijt van een zeker traditionalisme geldt zeker ook voor de schets van de internationale ontwikkelingen — wel wordt over de Brezjnjew-doctrine gesproken, maar niet over diens verklaring van maart 1972, wel over bipolariteit, maar niet over een ontwikkeling naar multipolariteit — China en Japan worden niet eens genoemd! — en zo zouden nog wel enkele voorbeelden te noemen zijn. Het is mogelijk dat de nogal 'program-van-actie-achtige' stijl en het feit dat het blijkens het voorwoord om een 'aanpassing' en 'aanvulling' van een begin 1970 verschenen nota gaat, hier parten spelen.

We moeten, dacht ik, willen we verder komen, beginnen met een diepteanalyse van de recente internationale ontwikkelingen in grote lijnen — up to date! —, mede op basis hiervan onze doelstellingen herformuleren — in de nota wordt de motivatie voor Europese integratie uit de jaren na 1945 vrijwel ongewijzigd overgenomen (blz. 36) — en dan onze opties op korte en langere termijn uitzetten. Daarover zullen we het tussen de partijen en in eigen kring(!) eens moeten worden. Als de nota deze ontwikkeling zou steunen, heeft zij de meningsvorming op het gebied van de buitenlandse politiek een goede stimulans gegeven.

G. van Roon

PERSONALIA

Mr. W. C. D. Hoogendijk, directeur Dr. Abraham Kuyperstichting.
L. J. Rousseau, Conrector Bogermancollege, Sneek.
Dr. G. van Roon, wetenschappelijk hoofdmedewerker voor contemporaine geschiedenis aan de Vrije Universiteit.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Ten geleide 71

Tekst van de brief, verzonden op 7/8 juli 1972 aan een aantal Europese christen-democratische partijen 72

Reacties Europese christen-democratische partijen:
— *België: Christelijke Volkspartij* (prof. dr. Marcel Storme) . . . 73

— *Duitse Bondsrepubliek: Christlich Demokratische Union* (dr. Leo Baumanns, dr. H. Kohl en namens de CDU/CSU-fractie in de Bondsdag dr. Franz-Josef Strauss) 78

— *Duitse Bondsrepubliek: Christlich Soziale Union* (Gerhard Elschner) 83

— *Italië: Democrazia Cristiana* (Angelo Bernassola) 86

— *Luxemburg: Parti Chrétien Social* (dr. Marc Fischbach) . . . 92

— *Noorwegen: Kristelig Folkeparti* (Jacob Aano) 94

De christen-democratie in Europa, door prof. mr. P. H. Kooijmans, voorzitter van de Nederlandse equipe (ARP, CHU, KVP) in de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD) 98

De relatie tussen geloof en politiek in de christen-democratische partijen in Latijns-Amerika, door dr. Roberto Papini, chef-redacteur van het 'Panorama Démocrate Chrétien', internationaal christen-democratisch maandblad 107

TEN GELEIDE

Met het uitbrengen van dit themanummer van A.R. Staatkunde beoogt de redactie een impuls te geven aan de discussie over de wenselijkheid en mogelijkheid van Europese christen-democratische partijformatie.

Een verheugend groot aantal buitenlandse partijen heeft haar bijdrage aan dit themanummer geleverd. Zij reageerden daarmee op de brief die d.d. 7/8 juli 1972 namens de redactie aan hen was verzonden en waarin de probleemstelling was neergelegd. Deze brief is hierachter in zijn geheel weergegeven. Daarna volgen de reacties van de aangeschreven partijen.*

De inbreng van Nederlandse zijde is vervat in een evaluerende bijdrage van prof. mr. P. H. Kooijmans, lid van de ARP en voorzitter van de Nederlandse equipe (ARP, CHU en KVP) in de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD).

Het leek de redactie zinvol om in dit primair aan de Europese christen-democratie gewijde nummer tevens aandacht te schenken aan voor de onderhavige discussie relevante ontwikkelingen in de Latijns-Amerikaanse christen-democratie. Als afsluiting van dit nummer schrijft daarover dr. Roberto Papini, chef-redacteur van het internationale christen-democratische maandblad 'Panorama Démocrate Chrétien'.

* Van de aangeschreven partijen hebben alleen de Oostenrijkse Volkspartij en de christen-democratische partij uit Zwitserland laten weten niet in de gelegenheid te zijn aan dit themanummer mee te werken.

TEKST VAN DE BRIEF, VERZONDEN OP 7/8 JULI 1972 AAN EEN AANTAL EUROPESE CHRISTEN-DEMOCRATISCHE PARTIJEN

Aan de Secretaris van de

.....

(naam aangeschreven partij)

Zeer geachte Heer,

Steeds vaker komt de vraag naar voren inzake de wenselijkheid en de mogelijkheid van Europese politieke partijformatie. Het is duidelijk dat een dergelijke partijpolitieke schaalvergroting vroeger of later van de grond zal moeten komen. De vraag is relevant langs welke lijnen een zodanige internationale partijformatie zou kunnen verlopen.

Het ligt voor de hand een eerste aanknopingspunt te zoeken in de situatie zoals die thans bestaat in het Europese Parlement. Dit Parlement, dat zoals bekend is samengesteld uit vertegenwoordigers van de nationale parlementen, kent als belangrijkste fracties de socialistische, de liberale, de gaullistische en de christen-democratische fractie. De vraag mag gesteld worden of deze onderscheiding de werkelijke ideologische en politieke scheidslijnen weergeeft, waarbij nog komt de vraag of de uitbreiding van het Europa van de Zes naar het Europa van de Tien[1] ook op dit punt wellicht nieuwe problemen geeft.

Een tweede aanknopingspunt is gelegen in het bestaan van internationale socialistische en liberale organisaties, die meer of minder enige naam mogen hebben, terwijl ook de christen-democraten in de EUCD een gespreksforum bezitten.

Wanneer we de kwestie van de Europese partijformatie toespitsen op de christen-democratie, is het de moeite waard na te gaan in hoeverre er perspectieven bestaan voor een Europese christen-democratische partijformatie, alsook in hoeverre de christen-democratische partijen in de nationale staten elkaars gerede gesprekspartners zijn.

Als een bijdrage aan de discussie over deze vragen is de redactie van 'Anti-Revolutionaire Staatkunde' voornemens in het komende najaar (oktober)[2] daaraan een themanummer te wijden. ('Anti-Revolutionaire Staatkunde' is het

[1] Ten tijde van het verzenden van deze brief was er nog sprake van uitbreiding van de EEG tot tien landen. Zoals bekend heeft Noorwegen het lidmaatschap afgewezen.

[2] Uitstel was noodzakelijk vooral ten gevolge van kabinetscrises en verkiezingscampagnes in verschillende landen.

maandblad van de Dr. Abraham Kuyperstichting, het wetenschappelijk instituut van de Anti-Revolutionaire Partij, een van de drie componenten in de Nederlandse equipe van de EUCD.)

Aan de

— Christlich Demokratische Union (Duitse Bondsrepubliek)
— Christlich Soziale Union (Duitse Bondsrepubliek)
— Oesterreichische Volkspartei (Oostenrijk)
— Christlich Demokratische Partei (Zwitserland)
— Parti Chrétien Social (Luxemburg)
— Democrazia Cristiana (Italië)
— Christelijke Volkspartij (België)
— Kristelig Folkeparti (Noorwegen)

is verzocht aan dit project medewerking te verlenen en in een betoog van maximaal 5000 woorden te reageren op de volgende kernvragen:

1. In hoeverre leeft in uw partij de intentie te komen tot Europese christen-democratische partijformatie?
2. Welke is de betekenis van het christelijk geloof en de evangelische boodschap voor het bedrijven van politiek in de huidige en in de toekomstige samenleving?
   a) Hoe wordt dit beleefd en nagestreefd in uw partij?
   b) Hoe wil men dit zien functioneren in een Europese christen-democratische partij?

Bij deze wend ik mij namens de redactie tot u als secretaris van de ..... met het verzoek te willen bevorderen dat aan bedoeld project ook de ..... haar bijdrage levert. Ik verzoek u mij deze bijdrage toe te zenden vóór 15 september a.s.

Wanneer het themanummer verschijnt, hoop ik daaraan de nodige bekendheid te geven, met name ook in Europese christen-democratische kring.

U dankend voor de te verlenen medewerking, verblijf ik,

hoogachtend,
w.g. mr. J. G. H. Krajenbrink
redactiesecretaris 'Anti-Revolutionaire Staatkunde'

REACTIE VAN DE CHRISTELIJKE VOLKSPARTIJ UIT BELGIË

1. Als uitgangspunt bij de ontleding van de betekenis van de christen-democratie in Europees perspectief kan men twee extreme standpunten aanhalen, die tijdens de laatste jaren nog regelmatig worden verkondigd.

Enerzijds zijn er die voorhouden dat de christelijke inspiratie op maatschappelijk vlak geen zin heeft. Anderzijds hoort men soms verklaren dat men

politiek moet voeren met de Bijbel in de hand. Persoonlijk kan ik geen van beide standpunten bijtreden en ik zal pogen dit in de hiernavolgende uiteenzetting duidelijk te maken.

2. Wat is een christen-democratische politieke partijformatie?

Het is de samenkomst van christenen en gelijkgezinden om op maatschappelijk vlak aan hun politiek engagement concrete gestalte te geven.

3. Waarin bestaat het politiek engagement van de christenen?

Het christendom betekent dat we geloven dat het leven en de geschiedenis een zin hebben. Dit is geen vaststelling maar een engagement; we moeten ervoor zorgen dat door onze inspanningen aan de wereld een zin gegeven wordt. De christenen, als 'een gemeenschap van hen die hopen' moeten in de praktijk van hun leven tonen dat deze hoop in staat is om nu reeds de wereld te veranderen. Deze hoop moet door de christenen zelf authentiek gemaakt worden.

Wij moeten de contradictie opheffen tussen een wereld, die door God geschapen werd als een heilsobject, en een wereld, die aangevoeld wordt als onheil, door deze wereld voortdurend te verbeteren. Wij moeten het na-aardse waar maken door nu reeds aan het mensdom een betere toekomst te geven. Want wie gelooft er in een 'Jenseits' waar later alles nieuwer en beter zal zijn, wanneer de gelovigen niet reeds nu pogen alles beter te maken (vgl. 2 Petrus 3 : 13).

De idee van de 'gans Nieuwe God', die toekomst is en elke menselijke toekomst nieuw maakt, deze idee radicaliseert onze inzet voor een meer menswaardige wereld. „Wij hebben geen vaste woonplaats hier" betekent dat God op de mens af komt als een verstoorder van elke rust, als diegene die niet toelaat dat we ons voorgoed vestigen. Merleau-Ponty drukte het als volgt uit: „Christenen zijn onzekere revolutionairen, omdat geen enkele revolutie voor hen een eindpunt is."

In deze idee van het christendom krijgt het menswaardige nooit een definitief gelaat. Noch rechts, zoals men vroeger voorhield door te pleiten voor het behoud van de door God gewilde gevestigde orde, noch links (radicale en exclusieve richting van mede-menselijkheid en het linkse christendom als enige zaligmakende opvatting) kunnen uitsluitsel geven. Dit betekent meteen dat het christendom een grotere openheid biedt dan om het even welke ideologie (= bepaalde maatschappijvisie). De ideologie zet immers achter elke verwezenlijking een eindpunt.

Daarom precies kan het christendom geen pasklare politieke oplossingen geven. Men kan het christendom dat de verhouding uitdrukt tot een transempirische werkelijkheid, niet tot een gesloten maatschappijvisie verengen.

Opvallend is trouwens ook dat op het politieke vlak de jongeren niet meer geloven in een gesloten politiek systeem.

Christendom is geen politiek in se, want dit zou een goed deel van zijn

mogelijkheden afsluiten. Bovendien lijkt het gevaarlijk christendom en ideologie te vereenzelvigen, zelfs voor een korte periode. Het niet respecteren van het politieke heeft in het verleden voldoende schade veroorzaakt én voor de Kerk én voor de wereld. Het christendom moet daarentegen gezien worden als de kracht die voortdurend druk uitoefent om een betere, meer menswaardige wereld op te bouwen.

De christelijke boodschap wil mogelijk maken wat totnogtoe geen enkele maatschappij heeft voorgehouden:

— eindeloos vergeven inplaats van schulden op te tellen;
— hogere gerechtigheid van de liefde inplaats van strijd om recht;
— vrede brengen inplaats van meedogenloze machtsstrijd.

Omdat de gans nieuwe God leeft als degene die schenkt en laat zijn is er ruimte voor de vrije menselijke persoon. Of zoals Françoise Giroud het uitdrukte: „Wanneer God dood is, is niets meer toegelaten". Want dan is onze maatschappij een raderwerk dat goed moet functioneren, en waarin de wet van de jungle heerst. Onze maatschappij aanvaardt geen mislukking: zij is er een van de harde moraal. Sociale zorg is zorg voor de mislukten geworden: gehandicapten, bejaarden, jeugddelinquenten en druggebruikers. 'Le droit à l'échec' bestaat alleen in het christendom dat vergeeft en verzoent.

Nu het christendom de onvervangbare waarde van elke menselijke persoon beklemtoont en de bevrijding van de mens propageert, houdt dit een dwingende opgave in om te voorkomen dat de mens een speelbal wordt van economische en politieke macht, een willoos voorwerp van wetenschap en techniek. In onze maatschappij betekent dit meteen dat de mens in zijn existentiële angst voor de zelfgemaakte wereld opgevangen wordt, dat de mens — object van techniek en bureaucratie — in vrije verantwoordelijkheid wordt opgeleid en geen materiaal is van een technologische beschaving.

4. Wat betekent dit nu allemaal concreet?

Geen politiek programma, maar wat dan wel? Wij moeten geen politiek voeren met de bijbel, maar in de bijbel inspiratie zoeken om zich politiek te engageren. Geen politiek absentionisme, maar een radicale inzet voor mens en gemeenschap. Dat is uiteindelijk de essentiële opgave: de boodschap van het christendom nu reeds waar maken.

Hoe kunnen wij ervoor zorgen dat armen, vervolgden en uitgestotenen blijven aandringen en prinsen en machthebbers zich nooit veilig voelen. Het haalbaarheidscriterium moet neergehaald worden. Haalbaarheid is de opbouw van de toekomst uit de feiten en materialen van het heden. Haalbaarheid ontmoedigt elke hoop en elk streven naar iets dat de haalbaarheidstest niet doorstaat. Alles wordt erdoor afgeremd: het is de ideologie van de inerte maatschappij. Of zoals Galbraith het uitdrukte: we moeten de 'practical realism' neerhalen van diegenen die zich beperken tot het mogelijke!

Dit precies stemt overeen met het christendom: omdat wij geloven in en

hopen op de 'gans Nieuwe' kunnen wij dit haalbaarheidscriterium overboord gooien.

Christendom is hopen waar geen menselijke hoop meer is, achter elke chaos naar ordening zoeken; daar waar vele anderen zouden resigneren omdat er niets meer te verwachten is, toch verder gaan tegen elk beter weten in. Het uiterste risico durven lopen en waar het verkeerd uitmondt, telkens weer herbeginnen. Het christendom is 'the feed back' in de politiek. Weten dat de tranen zullen opdrogen en dat er „geen droefheid of klacht of pijn meer zal zijn" (Openb. 21 : 4) en vanuit dit weten de kracht putten om het dan toch weer te doen.

De essentie van de politieke boodschap is het evenwicht tussen vrijheid en gerechtigheid realiseren en er tevens voor zorgen dat beide volwaardig verwezenlijkt worden.

5. Aan dit politiek engagement van de christenen moet een concrete gestalte worden gegeven.

Met andere woorden: het is niet zo dat uit dit engagement pasklare oplossingen voortvloeien; wel vindt men daarin de nodige stuwkracht om creatief, vernieuwend, telkens weer hernemend een maatschappelijk beleid te gaan voeren. Bovendien mag niet uit het oog verloren worden dat het meer en meer uitgesloten wordt een politiek programma voor een lange termijn onveranderlijk nog te gaan opstellen. Wie sprak er over leefmilieu twee à drie jaar geleden? De christen-democratie is niet een starre onveranderlijke ideologie zoals het liberalisme en het socialisme, die werden gevestigd op basis van sociaal-economische toestanden in de 19e eeuw in de enkele landen van West-Europa waar de industriële revolutie doorgang vond. Veeleer is zij een bestendige inspiratiebron, die geen pasklare oplossingen voorstelt, doch ons telkens weer oproept 'om de wereld nieuw te maken'.

In dit verband kan worden verwezen naar wat J. B. Metz schreef in zijn 'Theologie der Welt': „Het technologische planningsproces heeft prioriteiten en preferenties in zijn programmering die niet zelf weer zuiver technologisch-rationeel maar maatschappelijk politiek vastgelegd worden. Hier zal de christelijke gemeenschap met haar getuigenis der liefde erop aandringen, dat in deze maatschappelijk politieke werkelijkheid een besef van solidariteit ontstaat, dat voor de noden van de anderen en ook van de komende mensen niet de ogen sluit en dat daarom het technologische planningsproces meer dan tot nu toe concentreert op die noden, die in onze tijd en vooral ook in de nabije toekomst dreigen: hongerrampen b.v. op grond van overbevolking, extreme ongelijkheid in economische omstandigheden en ontwikkelingsmogelijkheden, toenemende ziekten enz. Zo eist juist de indirecte vorm van de verantwoordelijkheid van de christelijke gemeenschap voor de toekomstplanning een 'openbaarmaking', een maatschappijkritische mobilisatie van haar meest oorspronkelijke gaven: van hoop en liefde. De 'traditie' van deze hoop en liefde moet door de christelijke

gemeenschap ingebracht worden in onze planningsmaatschappij, die steeds minder geheugen en daardoor ook steeds minder geschiedenis heeft. Zonder dat ontbreekt aan onze veelbesproken vooruitgang het creatief-bevrijdende verzet, waardoor ze alleen de kans heeft om terecht 'vooruitgang' genoemd te worden.

Hierbij is het fundamenteel een evenwicht te zoeken tussen gerechtigheid en vrijheid en deze opgave lijkt me specifiek te zijn voor de christen-democratie in West-Europa. Waar de enen de absolute vrijheid huldigen en de anderen het geluk van de mens tegen wil en dank willen verzekeren, moet het mogelijk zijn met de christen-democratie de socialisering in vrijheid tot stand te brengen. Op die manier kan de christen-democratie een beslissende rol vervullen bij het bepalen van het beschavingstype in het Europa van morgen tussen Amerika en Japan, die zich voordoen als het type van doeltreffend management in een kwantitatieve produktie-consumptie expansie en Rusland en China, die zich voordoen als het type van overheidsplanning, beheerste consumptie en beknotte vrijheid.

Of nog meer concreet uitgedrukt betekent dit: gerechtigheid door het verzekeren van een menswaardig bestaan in de ontwikkelingslanden en in de eigen Europese Gemeenschap; vrijheid door het verzekeren van een aangepaste vorming van de jeugd, een doelmatige informatie van de burgers en een werkelijke Europese democratie.

6. In Europa kunnen de christen-democraten momenteel de volgende grondideeën naar voren brengen.

a. Het geloof in de mens, in de unieke onvervangbare waarde van elke mens, in zijn bekwaamheid tot persoonlijke vrijheid, d.w.z. tot redelijke zinvolle beslissing voor zichzelf.

b. Het geloof in de bekwaamheid van de mensen tot medebeslissing in de talrijke gemeenschappen (gezin, school, onderneming, Staat), waartoe hij behoort. Het samen denken, beslissen en controleren moet een democratisering en participatie op alle niveaus tot stand brengen. Dit houdt meteen in dat de strijd moet aangebonden worden tegen de toenemende machtsconcentratie, ook en vooral op het Europese vlak.

c. De wil dat een ieder zich verantwoordelijk gaat voelen voor de andere, ook al is hij niet ingelijfd in organisaties, en met name voor de minst-bedeelden en de meest-behoeftigen.

d. De wil om een harmonische economische groei, die niet gericht is op een maximale kwantitatieve produktie en consumptie en een hoge levensstandaard, doch veeleer op een kwalitatieve op de mens georiënteerde groei en een humane levenswijze.

e. De wil om bij collectieve behoeftenvoorziening ruimte te laten voor pluriformiteit, decentralisatie en regionalisatie. Op die wijze kan men het dynamisme en het initiatief van de groepen, die een bepaalde dienst aan de ge-

meenschap willen verzekeren, stimuleren.

Het kan niet geloochend worden dat in alle politieke bewegingen burgers te vinden zijn die sommige van deze standpunten kunnen bijtreden, maar als beweging is enkel de christen-democratie specifiek door het geheel van deze grondideeën geïnspireerd. Daarom is de taak van de christen-democraten op het Europese vlak zo belangrijk.

7. Bovendien is het noodzakelijk door de politieke aaneensluiting van verwante bewegingen en dus door Europese partijvorming de politieke macht tot stand te brengen om deze doelstellingen te realiseren. Deze samenhang bestaat reeds lang; hierbij moge herinnerd worden aan de rol van christen-democraten als Schuman, De Gasperi en Adenauer in de eenwording van Europa. Hierbij moge ook herinnerd worden aan de Europese Christen-Democratische Unie (E.C.D.U.) en aan de georganiseerde fractie van de christen-democraten in het Europese Parlement.

Tenslotte is het steeds de bekommernis geweest van de Christelijke Volkspartij in België de verdere uitbouw van de Europese economische en politieke integratie te verwezenlijken dank zij de partijvorming op het Europese vlak.

8. Ik zou niet willen eindigen zonder een persoonlijke nabeschouwing.

Wie de politieke christen-democratie in de praktijk ervaart en deze toetst aan de doctrine, kan ontgoocheld worden. Maar welke christen is niet ontgoocheld na 2000 jaar christendom en welke marxist niet ongeduldig 125 jaar na Marx' boodschap? François Revel schreef voor enkele jaren „Ni Marx, ni Jésus" en verwees hiervoor naar de vernieuwingsbeweging aan de Amerikaanse Westkust. Waar deze tegencultuur een positieve aanbreng doet, ontbreekt haar nochtans één ding: de zin van de geschiedenis, die door mensen wordt gemaakt.

Waar het christendom de waarde van de menselijke persoon, die in de geschiedenis van de mensheid een onvervangbare rol vervult, heeft weten te beklemtonen, blijf ik ervan overtuigd dat een politieke groepering van mensen die hierin geloven, verder zin en betekenis blijft hebben.

Prof. Dr. Marcel Storme
Bestuurslid van de Christelijke Volkspartij

REACTIES VAN DE CHRISTLICH DEMOKRATISCHE UNION UIT DE DUITSE BONDSREPUBLIEK *

Sedert het begin van de vijftiger jaren heeft de CDU/CSU zowel in de parlementen van de deelstaten als in het bondsparlement verscheidene initiatief-

* De vertaling uit het duits in het nederlands is verzorgd door de heer J. W. van der Stolpe.

voorstellen gedaan, die een vrije, gemeenschappelijke Europese, democratische verkiezing beoogden. Op de partijcongressen in de zestiger jaren namen de gedelegeerden o.a. het besluit, dat in alle leidende organen van de CDU zowel op het niveau van de deelstaten als in bondsverband actieve werkgroepen in het leven zouden worden geroepen met betrekking tot de problematiek van de Europese integratie. De voorlopige vaststelling van de verdeling van Duitsland heeft de CDU/CSU ertoe gebracht, de hereniging slechts in het kader van een Europese oplossing te zoeken.

Niettegenstaande alle moeilijkheden, die het tot stand brengen van een gemeenschappelijke, Europese christen-democratische partij in eerste aanleg klaarblijkelijk met zich mee brengt, houdt de CDU/CSU vast aan de opvatting, dat slechts een 'Christen-Democratische Internationale' op de lange duur de afzonderlijke nationale partijen hun eigen bestaan kan verzekeren.

Om stap voor stap de moeilijkheden en de misverstanden tussen de naties onderling uit de weg te ruimen, en om werkelijk nog in deze generatie een gemeenschappelijke, Europese christen-democratische partij te hebben, moeten op alle niveaus, zowel verticaal als horizontaal, de persoonlijke en zakelijke relaties versterkt worden; ja, men zou eigenlijk — zoals bij de keuze van een paus — gedwongen moeten worden zolang te blijven vergaderen, tot een overeenstemming is bereikt.

De politiek van de Christen-Democratische Unie moet tegen de algemeen gehoorde geluiden van afbraak in onze maatschappij duidelijk stelling nemen. In grote delen van de journalistieke wereld en bij niet weinig actieve politici versmalt het argumentatie-scala steeds meer tot een soort geheimtaal en tot de vraag hoe de financiële middelen moeten worden verdeeld. Het illiberalisme wordt, niettegenstaande tegengestelde beweringen van de 'Liberalen', steeds groter.

Alles maar dan ook alles dient ter discussie gesteld; maar de antwoorden blijven uit. Het 'principe hoop' (Prinzip Hoffnung) uit het begin van de vijftiger jaren is in de zestiger jaren door het 'principe onzekerheid' (Prinzip Verunsicherung) gevolgd. De zeventiger jaren zijn begonnen, terwijl zij inhoudsloze formules en stellingen voortbrengen: kritiek, emancipatie, antiautoriteit, verkeerd bewustzijn. De zoete drijfveer van het gelijk willen hebben, de ongeremde afkeer van het onbekende, de programmering van de programma's — wat zou een bestaan zijn zonder deze 'levensmiddelen'?

De 'C' in de partijnaam van de Christlich-Demokratische Union (CDU) pleit voor het belijden van eigen gebrekkigheid, begrensdheid, menselijk tekortschieten, voor gebondenheid.

De 'C' betekent voor de partij juist vandaag, zich metterdaad om de minderheidsgroeperingen te bekommeren, om de buitenlandse gastarbeiders, om hen die aan de rand van de samenleving staan, om jeugdigen, om de gepensioneerden en rentetrekkers, om alle groepen die het op een of andere manier moeilijk

hebben. Weliswaar bieden juist deze mensen die psychisch en sociaal vervreemd zijn, vandaag aan de dag de stof voor interessante en intellectuele beschouwingen bij de haard, in tijdschriften en op academies. Alleen de praktische, de christelijke hulp ontbreekt: hier kan de 'C' in de CDU/CSU tonen, dat sociale verantwoordelijkheid niet ophoudt met het vestigen van een heel raderwerk van 'sociale afdelingen', en met het maken van voortreffelijke analyses. Hier ligt het grote werkterrein voor concrete christelijke sociale politiek. De Unie kan het zich niet permitteren, dat haar ooit een zelfde verwijt treft als de officiële kerken, het verwijt nl. dat zij weliswaar het theoretisch concept verder ontwikkeld hebben, zich op intellectuele wijze bezonnen en de vacante machtsposities met bravour bezet hebben, maar de daadwerkelijke hulp als een lastige opgave beschouwen.

De door de CDU/CSU geleide regeringen vanaf 1949 hebben een sociale prestatie mogelijk gemaakt, die lange tijd te weinig aandacht heeft gekregen: de integratie van miljoenen vluchtelingen en ontheemden in onze maatschappij. Het enige jaren geleden posthuum gepubliceerde plan van Stalin, om middels onruststokerij onder de vluchtelingen het bestaan van de Bondsrepubliek in gevaar te brengen, werd met grote financiële en morele inspanning verijdeld. Dit is een belangrijk voorbeeld van een politiek vanuit christelijke verantwoordelijkheid.

Nu wachten ons op het gebied van de maatschappelijke integratie nieuwe, niet minder belangrijke taken.

Dr. Leo Baumanns
Directeur van de Konrad Adenauer-Stichting

Ik ben mij er volledig van bewust, dat zich uit christelijke waarden geen ondubbelzinnige politieke oplossingen in absolute zin laten afleiden.

Dat sluit echter niet uit, dat er politieke opstellingen zijn, die met de 'C' onverenigbaar zijn:

— het propageren en praktizeren van revolutionair geweld;
— de dogmatische opvatting dat de politiek de menselijke zelfverlossing mogelijk maakt;
— het transformeren van de politieke tegenstander in de absolute vijand;
— het op totalitaire wijze beslag leggen op het individu.

De 'C' moet daarom een regulerend element van onze politiek zijn:

1. De 'C' bevat nog altijd zekerheden tegenover het 'klassieke' alternatief van een sociaal ongebonden individualisme aan de ene kant en van een de individuele sfeer opheffend collectivisme aan de andere kant. Tegenover deze tegenwoordig weer toenemende tendenzen is het teruggrijpen op het christelijke mensbeeld en de concretisering daarvan in de huidige situatie altijd actueel. Dit mensbeeld houdt de individuele en de sociale aspecten van de mens prin-

cipieel in evenwicht en blijkt daarmee ook een anthropologisch realisme tegenover het moderne totalitaire streven te zijn.

2. De 'C' zou met nadruk regulerend voor het gedrag en handelen van de politieke leiders op alle niveaus kunnen zijn. Premisse hiervoor zou de formule van de politiek als dienst aan de mens en aan de maatschappij kunnen zijn, bewust te onderscheiden van 'dienst aan de staat'.

3. De regulerende functie van het christelijk mensbeeld kan ook een rol spelen inzake het steeds hoger opgeschroefde verwachtingspatroon, dat men heeft van het politieke systeem.

De noodzaak van planning op middellange en lange termijn, alsook de noodzaak beslissingen te nemen, die zijn gebaseerd op zakelijke logica, vraagt de correctie van een voortdurende bezinning op de concrete situatie van de mens. Slechts op deze manier kan een humane prestatiemaatschappij met succes worden nagestreefd.

Waar wij de grote betekenis inzien van de vrijheid en de waardigheid van de menselijke persoon, moet dat altijd weer in de concrete situaties met hun kansen en gevaren vertaald worden.

Alle pogingen, de maatschappij gestalte te geven, haar te vernieuwen en in haar structuren verandering aan te brengen, betreffen steeds concreet levende mensen van vandaag en morgen. De oriëntatie op het christelijk mensbeeld biedt ons de mogelijkheid een evenwicht tot stand te brengen tussen de dringend nodige wil tot hervorming en de bescherming van vrijheid en waardigheid van de mens.

Tegen deze achtergrond zullen wij over onze maatschappelijk-politieke doeleinden en taken moeten discussiëren.

Hoe noodzakelijk de metafysische motivatie van politieke waarden ook blijft, het publiek verlangt een seculaire, rationele motivatie van de politieke oplossingen inzake urgente vraagstukken. Deze kunnen echter niet simpelweg uit de premissen van het christelijk geloof worden afgeleid. Niettegenstaande de gemeenschappelijke geloofsbasis zijn principiële controversen mogelijk en theoretisch legitiem (bijv. met betrekking tot het economisch stelsel, het eigendomsrecht, de medezeggenschap, onderwijsvraagstukken etc.).

Toch biedt het christelijk geloof voorwaarden, die beter dan alle andere geschikt zijn om methoden te ontwikkelen, waarmee rationele antwoorden kunnen worden gevonden op de concrete politieke vraagstukken van vandaag en morgen.

Laat mij ook dit motiveren:

Tot de grondbeginselen van het christelijk geloof behoort niet de 'stabiliteit', in de zin van een of andere afgedwongen of traditionele orde, ook al zou die heel goed zijn; integendeel, het grondbeginsel van het christelijk geloof heet

'verandering'. Wanneer een christen de grondslagen van zijn bestaan analyseert, wordt hij daarbij niet geleid door een ideologisch-dogmatische verplichting, maar door het besef, dat deze wereld en hijzelf onvolkomen zijn.

Hij blijft dus voortdurend geroepen zichzelf te verwezenlijken en in overeenstemming daarmee de wereld om hem heen vorm te geven. Structurele veranderingen, voortgaande ontwikkelingen betekenen voor de christen geen bedreiging, maar bepalen tenslotte de zin van zijn bestaan. Christelijk geloof impliceert daarom per definitie dynamiek, d.w.z. op revolutionaire wijze aansturen op de zelfverwerkelijking van de mens. De christen is daarom op bijzondere wijze verplicht tot een open, scheppende activiteit en daarmee tot politiek handelen. Handelen is een eerste eis die aan de christen wordt gesteld. Handelen als vooruitziend, scheppend, politiek gedrag, dat zich voor alles in geven en nemen tussen personen voltrekt.

Deze bereidheid tot handelen en daarmee tot veranderen verplicht de christen-politicus evenzo tot openheid tegenover de wereld en sluit iedere dogmatisering uit. Het op dogmatische wijze uitoefenen van macht in deze wereld is immers onmenselijk, omdat zij het existentiële feit over het hoofd ziet, dat wij ons allen in denken en handelen kunnen vergissen. De zekerheid van de oriëntering, die de dogmatisering in eerste instantie belooft, is bedriegelijk. Ze is in feite niet slechts van tijdelijke aard, maar zij verrijkt ook niet. Integendeel: het dogmatiseren remt de geestelijke en sociale ontwikkeling, omdat het tegen mogelijk betere inzichten immuniseert.

De verplichting tot kritische rationaliteit verhindert een legitimatie van de status quo; zij verhindert aldus de rechtvaardiging van bestaande grenzen, bestaande wetenschappelijke mogelijkheden, bestaande procedures en oplossingen van problemen. Ze draagt veeleer bij tot verbetering van het praktisch inzicht. Dat geldt zowel voor de christen-politicus alsook voor de man van de wetenschap. Beiden zijn op de realiteit aangewezen en kennen de onvolmaaktheid van hun oplossingen. Hun gemeenschappelijk gedrag wordt bepaald door de openheid tegenover de wereld, door de bereidheid tot verandering en door het afwijzen van dogmatische verplichtingen, die in de vorm van 'kant en klare' antwoorden iedere dynamiek van maatschappelijke veranderingen op deze wereld uitsluiten.

De christen-politicus is vanuit dit gezichtspunt in zekere mate gepredestineerd om de antwoorden op de problemen van onze toekomst te vinden. Er zijn hem tenminste alle voorwaarden gegeven, deze unieke kans waar te nemen. Als ik dit constateer, gaat het mij er niet om, met behulp van de 'C' eigen optreden te rechtvaardigen, noch een monopoliepositie te pretenderen.

Dr. Helmut Kohl
Minister-president van de deelstaat Rheinland-Pfalz
en vice-voorzitter van de CDU

De middengroepering die wij zijn, wordt door de volgende grondbeginselen en gedragswijzen bepaald.

1. Door de christelijke zedenwet in de ruimste betekenis van het woord en de daarop gebaseerde verantwoordelijkheid voor de mens als individu, en niet als bouwsteen van een tot doel in zichzelf verheven maatschappelijke structuur.
2. Door de traditie van het westers humanisme, zijn opvattingen over wetenschap en vooruitgang.
3. Door het afwijzen van een tot doel in zichzelf verheven kapitalistisch systeem.
4. Door het afwijzen van collectivistische organisatievormen, zoals ze vooral door het marxisme-leninisme verwezenlijkt worden.
5. Door het aanvaarden van het ordeningssysteem behorende bij de sociale markteconomie, een systeem dat noch in dienst van het kapitaal noch van het collectief, maar in dienst van de geestelijke en economische vrijheid van de mens staat.
6. Door de trouw aan de democratische staat, die de vrijheid garandeert, en door de medewerking in de samenleving die ten dienste staat van de vervulling van ieders individuele levenstaak.
7. Door het afwijzen van ieder absoluut denken en door de bereidheid tot het tolereren van andersdenkenden.
8. Door het volstrekt afwijzen van de strategie van lasterlijke negatieve groeperingen in de maatschappij, die een uiting is van intolerant en totalitair denken.
9. Door de bereidheid, onze maatschappelijke orde te verbeteren, zonder haar te laten ontploffen.
10. Door de bekwaamheid, een gelouterd nationaal bewustzijn met de gemeenschappelijke Europese taak te verbinden.

Dr. Franz-Josef Strauss
lid van de CDU/CSU-fractie in de Bondsdag

REACTIE VAN DE CHRISTLICH SOZIALE UNION (CSU) UIT DE DUITSE BONDSREPUBLIEK (BEIEREN)

Over de wenselijkheid en de noodzaak van een verenigd Europa is meer dan genoeg gezegd en geschreven. Feitelijk is er echter nog weinig tot stand gekomen. Thans ziet het er gelukkig naar uit, dat er langzaam maar zeker vorderingen worden gemaakt met de politieke eenwording van de europeanen. Zelfs wanneer in Frankrijk een ommezwaai naar links opnieuw een vertragend element zal betekenen.

De politieke partijen van Europa zullen elkaar stellig, vanuit hun oude ideële grondslagen, niet slechts in deelgenootschap en samenwerking maar evenzeer

in een vergaande politieke gemeenschap op federalistische basis moeten vinden. De socialisten en liberalen hebben dat al gedaan. Wij als christen-democraten zullen onze achterstand zo spoedig mogelijk moeten inhalen.

Daarbij behoort echter niet, terwille van een of andere supereenheidspartij, de geestelijke, nationale en politieke eigen aard van verwante partijen te worden genegeerd. Juist vanuit de Beierse situatie eisen wij de regionale zelfstandigheid. Wij menen, dat alleen deze ongestoorde federalistische vrijheid, ook van de kleinere politieke verbanden, de rijkdom van de democratie moet vormen.

Maar wat zou dan de maatstaf voor een federale unie van christelijke en conservatieve democraten moeten zijn?

Dat democratie als eis moet worden gesteld spreekt o.i. vanzelf. Europa en het principe van het federalisme werden reeds genoemd.

Zo blijft de belangrijkste ideële vraag die naar onze opvatting van de 'C'. Als christenen zijn wij geroepen tot bijzondere medeverantwoordelijkheid. Deze medeverantwoordelijkheid, als plicht, blijkt uit de ontsteltenis van de christen over alle dingen die de mensen elkaar aandoen; zij treedt dan ook aan de dag in het gebod van de naastenliefde, dat hem aanspoort zich om de belangen van zijn medemens te bekommeren zoals om zijn eigen belangen, omdat de ander hem gelijk is. De christen kan zich niet uit de samenleving terugtrekken en stil en ernstig 'naar zijn einde' toeleven. Het einde van de anderen gaat hem aan. Zijn verantwoordelijkheid daarvoor is groter geworden dan zij ooit was, omdat hij vandaag meer van 'de ander' weet dan vroeger. Wat ik weet, moet mij als christen in vuur en vlam zetten.

Christelijke naastenliefde behoeft daarbij in geen geval per definitie te leiden tot de verzorgingsstaat. De sociale component van de politiek telt weliswaar voor de christen bijzonder zwaar, maar ook voor hem is het politieke handelen van wereldlijke aard. Christenen in de politiek bedrijven geen kerkelijke activiteit of zelfs geen zending. De christelijke boodschap zegt weinig over de reële en concrete vormgeving van samenleving en staat en daarmee over de politiek van vandaag.

Politiek is ook voor de christen eenvoudig 'die Beschäftigung mit Realitäten', zoals Josef Pieper het uitdrukt. De daadwerkelijke naastenliefde bedrijft de christelijke staatsburger door het tot stand brengen van wetten. En daarbij gaat het geenszins slechts om wetgeving terzake van levensverzekering, ziekteverzekering, ontwikkelingshulp of om maatregelen die de gelijkheid van kansen bevorderen. Het gaat om alle noodzakelijke wetten en regelingen. Daarbij kan een christen stellig de mening zijn toegedaan, dat er meer hulp wordt geboden, wanneer aan een mens wordt geleerd hoe hij geld kan verdienen, dan door hem brood te schenken.

Bij deze politieke taak kan de christen zich niet maar verlaten op richtlijnen van zijn kerk, hoe belangrijk en richtingbepalend die ook voor hem zijn. De kerk is slechts in zoverre voor de politiek van betekenis, dat zij de boodschap

verkondigt en daarmee aan het individu richtlijnen en maatstaven kan geven voor de beoordeling van politieke problemen en politiek handelen.

De christen handelt derhalve op het wereldlijk terrein van de politiek niet als orgaan van de kerk. Dat betekent overigens tegelijkertijd, dat ook niemand de kerk verantwoordelijk kan stellen voor het succes of het mislukken van een zogenaamd 'christelijke' politiek.

Of de christen-politicus altijd politiek juist handelt, omdat hij het als christen doet, blijft volstrekt twijfelachtig, aangezien hem met betrekking tot het dagelijkse politieke probleem geen openbaring, maar een eenvoudig, menselijk beoordelingsvermogen ter beschikking staat. Christelijk geloof biedt slechts een algemene maatstaf voor de oplossing van politieke problemen.

Dat is overigens ook alles wat een partij tot uitdrukking wil brengen, wanneer zij het woord 'christelijk' in haar naam opneemt. Zij noemt de maatstaf waarnaar zij haar bezig-zijn richt.

De praktijk, het resultaat zal beslissend moeten zijn voor het antwoord op de vraag in welke vorm een christen het beste politiek actief wordt. Zo kan een christelijke partij goed en juist handelen, zij kan ook, wanneer zij fouten maakt, volstrekt ongeschikt zijn. Ook voor een christelijke partij geldt, dat men haar moet kunnen herkennen aan de vruchten van haar werk.

Wij moeten ons als christenen om de macht bekommeren, anders bekommert zich de macht — nl. de macht van anderen — om ons. Wij, de christelijke europeanen, behoren te kunnen beoordelen wat er gebeurt en wij behoren over datgene te beslissen wat er gebeuren moet.

Dat legt een ieder plichten op:

— het verwerven van kennis inzake de problemen van een democratische ordening van de samenleving en inzake de functie van een democratisch staatsapparaat;
— het voortdurend inwinnen van informatie over het actuele politieke gebeuren;
— mogelijkerwijs een voorzichtige relatie met een democratische politieke partij.

God, aldus Paulus, heeft de heidenen 'iets in het hart geschreven'. Ons echter, de gedoopte christenen, heeft Hij ergens mee 'betekend'. Op grond daarvan zijn wij als burgers van democratische staten principieel verplicht tot medeverantwoordelijkheid en daarmee tot medewerking in staat en samenleving.

In dit bestek passen naar ons oordeel zeer goed de christelijke en conservatieve democraten van Europa.

Gerhard Elschner,
secretaris van de Christlich Soziale Union

REACTIE VAN DE DEMOCRAZIA CRISTIANA UIT ITALIË *

De Italiaanse Christen-Democratische Partij heeft vooral door toedoen van Alcide De Gasperi van begin af aan de opbouw van een *supra-nationaal* Europa gestimuleerd. Parallel daarmee moest zij zich ook wel inzetten voor het probleem van de rol en de structuren van de politieke krachten die deze historische zaak zullen moeten steunen. Immers, behalve haar economisch, sociaal en cultureel karakter, is de Europese integratie een wezenlijk *politiek* doel. Het is dus de taak van de politieke partijen om, naast andere maatschappelijke krachten, het initiatief te nemen om dit doel te bereiken.

Ondanks de kritiek waaraan de partijen zelf bloot staan blijven zij in de huidige westerse democratie de onmisbare schakel vormen tussen de burgers en de staatsinstellingen. Natuurlijk, men heeft de politieke partijen gedurende lange tijd uitsluitend gezien als behorende bij het kader van de nationale staat, omdat zij hierin hun ontstaan vonden en legitimiteit verwierven. Maar de staatsinstellingen hebben niet slechts een nationale dimensie meer; zij reiken over de traditionele grenzen heen en de politieke partijen moeten zich dus aan de nieuwe politieke realiteiten aanpassen.

Dit geldt des te meer met betrekking tot het proces van Europese eenwording, waarin het institutionele kader meer en meer gestalte krijgt en waarin een intergouvernementele samenwerking als na te streven doel van nu af onvoldoende is. Permanente banden van solidariteit tussen de volkeren, nieuwe beslissingscentra en structuren, die passen bij een nieuwe Europese democratie, zullen nodig zijn.

Men kan niet zeggen dat de partijen zich altijd en overal rekenschap hebben gegeven van deze ingrijpende veranderingen en van deze nieuwe eisen. Ontstaan in een nationale contekst, levend met de opvatting, dat macht wordt uitgeoefend op nationale basis, soms verbonden aan een conceptie van op nationale basis steunende bevoegdheden, soms meer geneigd tot ondersteuning van bestaande instellingen dan tot stimulering van hun ontwikkeling, is het niet te verbazen dat het nieuwe perspectief van een mede op Europa georiënteerde taakstelling, weifeling en weerstanden bij de politieke partijen heeft opgeroepen. Voor zover het de Italiaanse Christen-Democratische Partij betreft kan men echter constateren dat deze weifelingen en onzekerheden volledig overwonnen schijnen te worden. De onvoorwaardelijke bijdrage aan de oprichting en het functioneren van de Europese Christen-Democratische Unie en de beslissende verantwoordelijkheden welke de Italiaanse christen-democraten binnen deze organisatie op zich genomen hebben, bevestigen meer dan enige andere beginselverklaring haar verbondenheid met een andere partijconceptie, welke past bij de geleidelijke maar noodzakelijke ontwikkelingen van een Europese federatie in opbouw.

* Deze bijdrage werd uit het frans in het nederlands vertaald door mej. drs. A. R. E. Hoekstra.

Op Europees niveau heeft het samengaan van politieke partijen voor het eerst plaatsgevonden in het Europese Parlement. De samenstelling van parlementaire fracties op basis van een gemeenschappelijke ideologische inspiratie in plaats van op basis van nationale partijen, is een machtige stimulans geweest, in eerste instantie voor de samenwerking en vervolgens voor de coördinatie (met een permanent karakter) der politieke partijen die zich door dezelfde doelstellingen en een gemeenschappelijke mens- en maatschappijopvatting met elkaar verbonden voelen. Een parlementaire fractie, die volledig deel uitmaakt van een instelling die op Europees niveau nog niet alle kenmerken (qua bevoegdheden en qua aanzien) van een nationaal parlement bekleedt, zoals het geval is met het Europees Parlement, kan zijn functie niet vervullen zonder de steun, de stimulans en de politieke contrôle van een partij. Daarom heeft de oprichting van een Europese christen-democratische parlementaire fractie een bijzonder gunstige invloed gehad op een nieuwe visie inzake de betrekkingen tussen de nationale christen-democratische partijen. Niet alleen gaat het hier om de christen-democratische partijen van de lid-staten van de Europese Gemeenschap, maar ook om die welke, om verschillende geldige redenen, er nog geen deel van uitmaken, in aanmerking nemende dat de integratie in de Europese Gemeenschap een revolutionair feit is dat er positief op gericht is om eveneens de politieke structuur van de staten die er geen lid van zijn te beïnvloeden.

Hoe ziet de Italiaanse Christen-Democratische Partij deze nieuwe betrekkingen tussen partijen met een gemeenschappelijke inspiratie? De eerste fase heeft tussen de verschillende politieke partijen een proces van *samenwerking*, hoewel nog in een beginstadium, op gang gebracht door middel van uitwisseling van informatie, documentatie en door middel van nauwere persoonlijke relaties tussen de respectieve bestuurskaders. Een dergelijke samenwerking kan echter niet voldoende zijn wanneer deze is ingebed in een ontwikkeling die daarvan *kwalitatief* verschilt, zoals die in de integratie in de Europese Gemeenschap. Men heeft dus zijn toevlucht genomen tot een *coördinatie* van partijen van verschillende landen. Coördinatie betekent niet alleen confrontatie van denkbeelden, van programma's en van politieke oplossingen, maar het betekent ook aanwending van partij-activiteiten tot een gemeenschappelijke strategie, waarbij het eigen karakter der partijen, zoals dat door de historische traditie en de maatschappelijke situatie vorm kreeg, wordt gehandhaafd.

De Europese Unie van christen-democraten is het geëigende orgaan voor dit coördinerende werk. Daarin wordt de *geïnstitutionaliseerde* mogelijkheid geboden om soms uiteenlopende, en uit verschillende nationale realiteiten voortkomende opvattingen met elkaar te vergelijken, om vervolgens te komen tot een eensgezinde houding terzake van de voornaamste Europese en internationale problemen. In dit verband verwijzen wij naar artikel 2 van het nieuwe statuut van de Europese Christen-Democratische Unie, dat de politieke doeleinden ervan nauwkeurig omschrijft, en die zijn met name het *bevorderen* en het

coördineren van internationale activiteiten van christen-democratische partijen.

De Europese Christen-Democratische Unie heeft inderdaad belangrijke overeenstemming mogelijk gemaakt tussen de deelnemende partijen inzake institutionele kwesties, inzake de Economische en Monetaire Unie en ten opzichte van de betrekkingen van de Gemeenschap met de rest van de wereld (om slechts enkele van de meest belangrijke Europese problemen die vandaag de dag aan de orde zijn te memoreren).

Maar dit alles geeft slechts de eerste, hoewel belangrijke etappe van een voortschrijdende ontwikkeling weer, die uiteindelijk moet uitmonden in de oprichting van een Europese christen-democratische partij.

Wat is het baanbrekende karakter, wat is de wezenlijke sprong vooruit die een dergelijk organisme in de huidige fase van coördinatie zou moeten kenmerken? Wij menen, dat die gelegen moet zijn in het voor de verschillende leden verplichtende karakter van de beslissingen die zullen worden genomen door de overlegorganen van de nieuwe partijformatie. Dit is overigens reeds het geval binnen de christen-democratische fractie van het Europees Parlement. Het gaat dus niet om een utopisch en abstract programma. Het zal de taak van de juristen en de experts in de politieke wetenschappen zijn om de meest adequate structuren aan te geven teneinde dit resultaat te bereiken. De politiek verantwoordelijken moeten de doeleinden, de eisen en de algemene richtlijnen vaststellen.

Het komt ons voor dat een dergelijke Europese christen-democratische partij de kenmerken van een *federatief organisme* zou moeten aannemen, waarin eenheid en verscheidenheid goed kunnen samengaan. Eenheid van bestuur, van politieke oriëntatie ten aanzien van alle problemen die een Europese dimensie hebben en een direct Europees belang vertegenwoordigen. Verscheidenheid ten aanzien van de programma's (waarin de fundamentele gemeenschappelijke principes gerespecteerd worden) en ten aanzien van de initiatieven overeenkomstig de verscheidenheid van situaties en problemen der nationale samenlevingen, die zeker niet bestemd zijn om bij de oprichting van de Europese Federatie te verdwijnen.

Als zodanig is het federalistisch systeem gelijkelijk van toepassing op de staatsinstellingen en de politieke partijen. Beiden zullen supra-nationale structuren aannemen. Een Europese federatie zal, althans gedurende een zekere periode die thans met geen mogelijkheid te overzien is, de bestaande staten niet omverhalen, zeker niet als de federatie een juiste ruimte laat aan hun bevoegdheden en structuren. Een federatie van christen-democratische partijen zal, althans in de eerste fase, de nationale politieke partijen niet elimineren, maar op Europees niveau eenheid brengen in hun strategie terwijl hun de mogelijkheid gelaten wordt om in nationaal verband de politiek voort te zetten die betrekking heeft op de omstandigheden, de machtsverhoudingen en de problemen die van uitsluitend nationaal belang zijn. Wij zijn ons bewust van de objectieve moeilijk-

heid om de problematiek welke van Europees belang is, te onderscheiden van problemen die uitsluitend van nationaal belang zijn; te meer daar de Europese integratie een wederzijdse beïnvloeding van de diverse samenlevingen teweeg brengt. Dit is evenwel een permanent probleem van federatieve systemen, die naar haar aard worden gekenmerkt door tendenties zowel naar het centrum als naar de periferie.

De federatie tussen christen-democratische partijen zou gekenmerkt kunnen worden door de aanwezigheid van een gemeenschappelijk beslissingscentrum, d.w.z. door de instelling van federatieve organen die door de leden-partijen gekozen worden op basis van een zeker zetelevenwicht, teneinde de overheersing van grote partijen en het in de marge laten opereren van de kleinsten te vermijden. Binnen deze organen zou de stemming hoofdelijk en niet per land moeten plaatsvinden; de beslissingen zouden een verplichtend karakter moeten dragen voor de leden-partijen (afhankelijk van de zwaarte der problemen bij eenvoudige of gekwalificeerde meerderheid te nemen).

Hierboven is gesproken van parallelliteit tussen de Europese federatie en de federatie van partijen. De parallelliteit moet niet in chronologische zin, maar in zijn samenhangende betekenis worden opgevat. Met andere woorden, de politieke partijen zouden een stimulans moeten zijn, anticiperend op de institutionele hervormingen. Een 'Europese visie' van de partijen zou zeker in positieve zin op de regeringen haar weerslag hebben (gegeven de aanwezigheid van de navelstreng tussen de regeringen en de partijen) en zij zou eveneens aan een versnelling van de noodzakelijke transformaties in de Europese structuren bijdragen.

Tenslotte moet de aandacht worden gevestigd op de relatie tussen de directe verkiezing voor het Europese Parlement en de oprichting van een christen-democratische partijformatie. Ongetwijfeld zouden deze verkiezingen een aanzienlijke bijdrage kunnen leveren aan de versterking van de solidariteit tussen de partijen met gemeenschappelijke inspiratie. Immers, de Europese verkiezingen zouden de partijen veel meer dan thans het geval is dwingen aan hun propaganda en activiteiten een duidelijk Europees perspectief te geven. Europa, door de vele beslommeringen van de partijen dikwijls naar het tweede plan verbannen, zou dan veel meer de aandacht van de leidinggevende figuren en van de kiezers trekken. Een zekere afspraak tussen de partijen met een gemeenschappelijke inspiratie om de verkiezingscampagnes scherper, coherenter en doeltreffender te voeren zou tenslotte onvermijdelijk zijn.

Aan de andere kant, naarmate het Europees Parlement gewichtiger taken te vervullen krijgt (vergelijk in dit verband de interessante voorstellen van de Groep Vedel aan de Commissie van de Europese Gemeenschappen) wordt de rol van de parlementaire fracties vanzelf belangrijker, omdat zij op een beslissende wijze deel zullen hebben aan de wetgevende macht en de politieke contrôle en niet alleen in adviserende activiteiten zullen participeren. Een hechte politieke partij om de parlementaire fractie te ondersteunen zal dus des te

meer nodig zijn als drijfriem tussen de wetgevende macht van de Gemeenschap en de Europese burgers.

De tweede hoofdvraag raakt een probleem dat lange tijd voldoende stof heeft gegeven aan studies, discussies en zelfs polemieken, zowel in de christelijke wereld als daarbuiten. Het Tweede Vaticaans Concilie heeft de katholieken een aannemelijk en duidelijk antwoord op hun vragen gegeven.

De christelijke boodschap die zich richt tot een ieder, is van universele betekenis, en zij kan niet met een bepaalde cultuur, beschaving of historisch tijdperk worden geïdentificeerd. Dit betekent echter niet dat de instandhouding van de universele en bovennatuurlijke aspecten van het christendom gewaarborgd wordt door zich te distantiëren van de problemen van de menselijke samenleving. Het religieuze geloof, dat in het diepste van de mens werkt, drukt een geheel eigen stempel op het handelen van de gelovige met betrekking tot de politieke realiteit waarin hij, in zijn hoedanigheid van in de historie geplaatst mens, zijn eigen verantwoordelijkheden moet aanvaarden.

De ook aan de christen uitdrukkelijk toegekende vrijheid om in diverse politieke partijen te strijden, mits zij zekere door het christendom aanvaarde en hooggehouden fundamentele menselijke waarden respecteren, sluit waarlijk het bestaansrecht en zelfs het nut van die politieke partijformaties niet uit, die in hun activiteiten en in hun programma zich *expliciet* met deze waarden verbonden voelen.

Voor het overige herinnert de relatie tussen het christelijk geloof en de politieke partijen ons aan de relatie die er bestaat tussen het christelijk geloof en de staatsinstellingen. Het debat over het verband tussen geloof en politiek is dikwijls gezien in relatie tot het karakter van de staat. In de hedendaagse tijd moet men iedere verleiding om tot een confessioneel staatsbegrip te komen afwijzen. De staat (en de politieke partijen) zijn geen scheppers van waarden, want ook hún activiteiten zijn onderworpen aan bepaalde waarden, regels en richtlijnen die van morele aard zijn.

Er zijn politieke partijen die zich uitsluitend laten leiden door het empirisme, door plotseling opkomende economische en sociale krachten; het zijn partijen die een politieke filosofie verwerpen en die in feite de politiek met een 'regeertechniek' doen samenvallen (zelfs indien zij wordt opgevat in de beste zin van het woord).

Daarentegen zijn er andere partijen die zich laten leiden door een mens- en maatschappijbeschouwing in hun onderlinge samenhang. Tot deze partijen kunnen wij de zogenaamde ideologische en de door het christendom geïnspireerde partijen rekenen (waarbij opgemerkt dient te worden dat het christendom geen ideologie is). Zelfs de zogenaamde pragmatische partijen beroepen zich in hun fundamentele beslissingen van tijd tot tijd op zekere prioriteiten en doelstellingen. In tegenstelling tot de partijen die een christelijke inspiratie kennen, is het richtsnoer van hun handelen echter niet gegrond in een *orga-*

nisch geheel van principes, die buiten de mens hun oorsprong vinden en waardoor de politiek moet worden geïnspireerd.

Dit brengt enige belangrijke consequenties met zich mee zowel voor de nationale christen-democratische partijen als voor de gewenste Europese christen-democratische partij. Bij deze partijen zal de menselijke persoonlijkheid in het middelpunt van de belangstelling en dus van het politieke handelen moeten staan. Ondanks het verschillend tijdsgewricht behoudt de gelukkige uitspraak van Mounier 'personalisme met gemeenschapszin' zijn geldigheid. Niet de mens ten dienste van de maatschappij, maar de maatschappij ten dienste van de mens. De politiek moet de noodzakelijke voorwaarden scheppen voor morele, culturele en materiële ontwikkeling van de individu en tevens de tussen individu en staat liggende gemeenschapsverbanden mogelijk maken welke waarborg zijn voor de autonomie van de maatschappij tegenover de staatsmacht.

De problematiek van het gezin, van de culturele vorming, van allerlei vormen van autonomie (vooral territoriaal bedoeld) laat zich in deze visie op de politiek inpassen. Daarom zijn noch de staatsinstellingen, noch de partijen als autonome krachten te beschouwen. Zij staan ten dienste van zekere waarden die in de loop der historie worden geformuleerd. In dit kader b.v. is de verhouding van de mens tot zijn natuurlijk milieu, is de stad en het stedelijk leven, is het ontwikkelingsmodel van een maatschappij niet het resultaat van een machtsmechanisme of van zuiver technische interventies. Zij betekenen integendeel een uitdaging om te komen tot het bepalen van een type beschaving, aan de opbouw waarvan wij allen geroepen zijn mee te werken.

Deze beschouwingen zijn eveneens van toepassing op de toekomstige Europese christen-democratische partij, die geroepen zal zijn om de uitdaging van een grote nieuwe samenleving aan te nemen, welke niet alleen in kwantitatieve maar veeleer in kwalitatieve zin zal moeten verschillen van de nationale samenlevingen.

In dit licht gezien zal de Europese christen-democratie een nauw omschreven missie te vervullen hebben. Haar geestelijk erfdeel, haar opvatting van het personalisme, haar universalisme, haar ideaal van solidariteit kunnen de Europeanen (en via hen de hele mensheid) een alternatief bieden zowel voor het totalitaire collectivisme, waarvan wij de gevaren kennen, als voor het extreem individualisme, om deugdelijke oplossingen aan te dragen voor de ernstige onevenwichtigheden die er nog bestaan tussen de verschillende sectoren, klassen, regio's en naties.

Tenslotte, een Europese christen-democratische partijformatie vormt naar onze mening een waardig doel om te worden gerealiseerd. Niet zo zeer om het politieke gewicht te verhogen van onze partijen, die geroepen zijn om de problematiek met supra-nationaal karakter onder ogen te zien, en niet alleen om hun activiteiten meer doeltreffend te maken, maar om de mate waarin zowel het politieke gewicht als de doeltreffendheid van hun activiteiten de bevestiging van bepaalde waarden beogen.

In deze tijd, waarin men ingrijpende veranderingen op economisch, sociaal en cultureel terrein meemaakt, een tijd waarin de grenzen zich ontsluiten om één grote nieuwe samenleving, de Europese samenleving, te doen ontstaan, heeft een christen-democratische partij de mogelijkheid om *op concrete wijze* wederom zekerheid te geven aan enkele beginselen die dikwijls door de nationale samenlevingen afgewezen of vergeten zijn.

In een open situatie zoals die door het integratieproces is gecreëerd, heeft de Europese christen-democratie dus bijzondere kansen, maar ook grote verantwoordelijkheden. Moge ons gemeenschappelijk geloof ons helpen deze verantwoordelijkheden te aanvaarden.

Angelo Bernassola
Politiek secretaris van de Democrazia Cristiana

REACTIE VAN DE PARTI CHRÉTIEN SOCIAL UIT LUXEMBURG *

Iedere nationale partij, die een groepering is van mensen met eenzelfde ideologische en politieke denkwijze, heeft een bijzonder doeltreffende rol te spelen in het kader van de economische en sociologische omstandigheden van het land waarin de partij zijn activiteiten ontplooit. Zelfs als in de praktische politiek de directe behoeften van een bevolking het stellen van absolute prioriteiten vereisen, blijft het niet minder waar dat in alle democratische landen de principiële politieke doeleinden, die door partijen met eenzelfde ideologische gerichtheid nagestreefd worden, dezelfde blijven. Het vorenstaande wordt bij uitstek gepersonifieerd in de leiders van de christen-democratische partijen die eensgezind zijn in hun positieve opstelling ten aanzien van de oprichting van een politiek geïntegreerd Europa. In dit verband is het dan ook niet opmerkelijk dat Schuman, De Gasperi, Adenauer en Bech, oprichters van de Europese Gemeenschappen, tegelijkertijd de vaandeldragers waren van de christen-democratie in de onderscheiden landen.

Onze partij is van mening dat het in de huidige situatie voorbarig zou zijn om een Europese christen-democratische partij te willen realiseren, terwijl het principe van een werkelijke politieke integratie nog lang niet unaniem geaccepteerd is. Wij geloven dat het de christen-democratische partij ten goede komt in de eerste plaats bij hen zelf, in hun respectievelijke landen te werk te gaan ten gunste van de idee van een politiek verenigd Europa, teneinde hun kiezers en via hen hun regeringen zover te brengen dat zij de juistheid en de noodzaak van een geïntegreerd en supra-nationaal Europa onder ogen zien.

* Deze bijdrage werd uit het frans in het nederlands vertaald door mej. drs. A. R. E. Hoekstra.

Deze veel tijd vergende opdracht, die weliswaar gericht is op een en hetzelfde doel, maar die afwisselende middelen vereist welke beantwoorden aan de bijzondere opvattingen die onder de verschillende volken leven ten aanzien van de Europese eenwording, moet uiteindelijk uitlopen op de verzoening van de thans nog bestaande verschillende gezichtspunten en op het overhalen van de meest terughoudenden tot de ideeën van hen die vol overtuiging de integratie voorstaan. De vorming van Europese partijen zal slechts nuttig kunnen worden na de unanieme aanvaarding van de basisprincipes van een politiek geïntegreerd Europa. Tot dan blijft de christen-democratische samenwerking op verschillende niveaus: eerst op een meer theoretisch en doctrinair niveau in het kader van de EUCD, vervolgens op een meer direct politiek niveau binnen het Europees Parlement waarin de christen-democraten van de lid-staten een parlementaire fractie vormen.

Onze partij, die de naam 'christelijk' draagt, heeft nooit een confessioneel karakter aangenomen. Openstaand voor de niet-gelovigen, bezield met een personalistische geest, heeft onze partij nooit geprobeerd van zijn macht gebruik te maken om zijn religieuze of filosofische overtuigingen op te leggen. Dit is ook neergelegd in ons laatste verkiezingsmanifest van december 1969, waarin wordt gezegd dat onze partij de grenzen van de staatsbevoegdheden benadrukt in het licht van de verplichting die op ieder rust om in gewetensvolle vrijheid over zijn leven te beschikken.

Vele problemen binnen de Gemeenschap, vooral die op het terrein van vorming en cultuur, zullen slechts door middel van een overeenkomst tussen de staat en de verschillende ideologische verbanden op bevredigende wijze geregeld kunnen worden. Het komt de staat niet toe om zekere politieke of filosofische stromingen te hinderen in het nastreven van hun doeleinden. De staat moet zich veeleer inspannen om allen die bereid zijn hun naasten op eerlijke en onbaatzuchtige wijze te helpen, met evenveel sympathie te ondersteunen.

Wij zijn van mening, dat elke partij die zich christen-sociaal of christen-democratisch noemt, in de basisprincipes van zijn programma rekening moet houden met de evangelische opdracht van de mens en in zijn handelen geïnspireerd moet worden door de sociale leer van de kerk. Op het gevaar af dat onze liberale coalitiepartners ons de gunst zien verwerven van links, spannen wij ons in een sociale politiek te realiseren die correspondeert met de idee die de kerk heeft van het socialisme dat van alle dogmatisme is ontdaan: van een pluralistisch en democratisch socialisme met een menselijk gezicht.

In dit perspectief komt het onze partij ten goede zijn handelen op twee fundamentele principes te baseren die voortspruiten uit de sociale leer van de kerk: het solidariteitsbeginsel en het subsidiariteitsbeginsel. Beiden hebben zij het voordeel dat zij op ondubbelzinnige wijze de voornaamste tekortkomingen van de dominerende politieke ideologieën aangeven. Het solidariteitsbeginsel verzet zich tegen de extreme vormen van individualisme en egoïsme, die

beide aan het liberalisme inherent zijn. Het subsidiariteitsbeginsel kant zich tegen het collectivisme en de bureaucratie van het communistisch socialisme. Aangezien voor de christen de liefde het hoogste goed is, gaat het solidariteitsbeginsel boven het subsidiariteitsbeginsel.

Als voorbeelden van de wijze waarop deze twee verheven beginselen in de praktijk werkzaam zijn, kunnen genoemd worden de onophoudelijke strijd van onze partij tegen alle vormen van staats- of particuliere monopolies (b.v. op het terrein van de economie, het onderwijs, de voorlichting), de strijd om de reële en actieve participatie van de burgers in het openbaar bestuur anders dan door middel van een systeem waarin de vertegenwoordigers praktisch aan iedere contrôle van de zijde van degenen die zij vertegenwoordigen ontsnappen, als ook de participatie van allen in het beheer van ondernemingen.

Wat betreft de vraag die u onder 2b opwerpt, zien wij niet waarom de principes en stellingen die door een christen-democratische partij op nationaal niveau verdedigd worden, niet overgenomen zouden kunnen worden door een partij op Europees niveau.

Dr. Marc Fischbach
Parlementair secretaris van de Parti Chrétien Social

REACTIE VAN DE KRISTELIG FOLKEPARTI UIT NOORWEGEN

Het vraagstuk betreffende de vorming van een christelijke partij op Europese basis is in de Kristelig Folkeparti van Noorwegen niet serieus in discussie geweest. Daar zijn verscheidene redenen voor, waarvan er een b.v. is dat dit probleem niet werkelijk actueel is. Aan de andere kant is het streven naar een versterking van de contacten met de christelijke partijen in Noord- en West-Europese landen een van de doelstellingen van de Kristelig Folkeparti geweest. Op de vergaderingen van onze nationale partijraad hebben wij vertegenwoordigers van onze zusterorganisaties met vreugde als gasten begroet. De dialoog met deze vertegenwoordigers is om meerdere redenen nuttig geweest: ten eerste vanwege het persoonlijke contact van mens tot mens en ten tweede omdat we gezichtspunten hebben uitgewisseld over christelijke politiek, aan de hand van de karakteristieke trekken en speciale problemen van de verschillende landen en hun mogelijkheden op internationaal niveau.

Wij staan zeer positief tegenover een ontwikkeling van deze samenwerking. Het is ook belangrijk vaste vormen van samenwerking te vinden tussen de christelijke partijen van West-Europa. Ik meen, dat het zeer nuttig is om beter op de hoogte te raken van de eigenaardigheden en werkmethoden van de diverse partijen. Al de christelijke partijen in Europa hebben, ondanks hun vele punten van overeenstemming, ook hun zeer speciale eigen hoedanigheden, gebaseerd op hun nationale cultuurtraditie, hun godsdienstige en sociale ont-

wikkeling en hun geografische ligging in het totaalbeeld van Europa.

Hieronder wil ik enkele opvattingen geven van de Noorse Kristelig Folkeparti met betrekking tot de meest belangrijke aspecten van mens en samenleving. Misschien geeft dit onze vrienden in andere christelijke partijen in Europa een basis van waaruit zij een nadere waardering kunnen maken van de diverse punten van overeenstemming en verschil tussen de Kristelig Folkeparti en hun eigen partij. Zo'n 'dialoog' zou nuttig kunnen zijn om aan het licht te brengen wat de meest geschikte vorm van samenwerking is tussen de christen-democratische partijen in Europa. Dit vraagstuk zal stellig in een latere fase aan de orde komen.

Politici en politieke partijen hebben een grote verantwoordelijkheid voor de structuur van de samenleving zoals die tot uiting komt in het leven van alledag. Aan de andere kant moeten we natuurlijk het aandeel van de politieke partijen in de besluitvorming heden ten dage niet overschatten. De Kristelig Folkeparti maakte haar intrede in de Noorse politiek door van de nood een deugd te maken: in de jaren 1920-'30 werd het steeds duidelijker dat het hoe langer hoe moeilijker werd om in de politiek een christelijke denkwijze te ontplooien. Het was zeer moeilijk voor christenen om zgn. 'veilige plaatsen' op de lijsten van de bestaande partijen te bezetten. Vanwege het belang dat het christelijke volksdeel stelde in de opbouw van de maatschappij, nam er een nieuwe partij deel aan de algemene verkiezingen van 16 oktober 1933: de Kristelig Folkeparti (christen-democratische partij). De partij behaalde meer dan 10.000 stemmen en kon één vertegenwoordiger naar het parlement (Stortinget) afzenden. Bij de laatste algemene verkiezingen, in 1969, behaalde de Kristelig Folkeparti 202.855 stemmen (9.4%), goed voor 14 vertegenwoordigers (van de 150).

De partij heeft een gestage groei vertoond; dit wijst erop dat veel mensen in Noorwegen de Kristelig Folkeparti beschouwen als een goed middel tot persoonlijke betrokkenheid bij het politieke gebeuren.

De Kristelig Folkeparti heeft een democratische structuur; de partij is opgebouwd op democratische principes. Uit de statuten van de Kristelig Folkeparti:

> „De partij bestaat uit lokale groeperingen, regionale eenheden, vrouwenverenigingen, jeugverenigingen en andere groeperingen die de nationale partijraad aanvaardbaar acht. De nationale partijraad heeft de hoogste bevoegdheid. Hij moet tweemaal binnen een verkiezingsperiode worden gehouden, om de twee jaar of wanneer het landelijk bestuur beslist."

Bij de Kristelig Folkeparti (als overkoepelende organisatie) zijn ongeveer 450 plaatselijke groeperingen aangesloten, met een ledenbestand van 45.000. De Kristelig Folkeparti's Kvinner (vrouwenorganisatie) heeft ongeveer 180 plaatselijke groeperingen met 5.000 leden. De jongerenorganisatie van de Kristelig Folkeparti heeft 150 plaatselijke groeperingen met 7.000 leden.

De Kristelig Folkeparti is niet een partij die ingedeeld kan worden overeenkomstig het traditionele patroon van 'links' of 'rechts' in het politieke leven.

Terwijl de aanhang van de andere partijen in het algemeen te vinden is bij bepaalde groepen van de beroepsbevolking, steunt de Kristelig Folkeparti op kiezers uit alle groepen van de bevolking.

Een groot aantal van de leiders en kiezers van de partij komt voort uit de 'oude' partijen. Hun meningen zijn gevormd in hun vroegere politieke omgeving, hetzij conservatief hetzij radicaal. Het verbindende element in de Kristelig Folkeparti is de christelijke visie op het leven en de mens, in overeenstemming met de Bijbel. Een loslaten daarvan zou stellig het einde van de partij betekenen.

Sinds de tweede wereldoorlog zijn de politieke partijen in West-Europa elkaar nader gekomen. Een gevolg hiervan is het minder scherp stellen van de ideologische scheidslijnen. De laatste paar jaar laten echter een terugkeer zien naar een ideologische afbakening in het politieke leven.

Voor de Kristelig Folkeparti is geen enkele van de oude ideologieën, zoals we die aantreffen in de politieke structuren, bruikbaar. Deze structuren waren dikwijls sterk verbonden met het klassen-bewustzijn in de maatschappij. De Kristelig Folkeparti is een beginselpartij op christelijke grondslag. En het is een democratische partij. De democratie geeft aan ieder afzonderlijk de ruimste mogelijkheden om deel te nemen aan de ontwikkeling van de gemeenschap. Het individu, door God geschapen, moet in het middelpunt van het politieke handelen staan, ongeacht zijn sociale status of intelligentie. De Kristelig Folkeparti is van opvatting, dat Gods zorg zich ook uitstrekt tot ons bestaan hier op aarde, en daarom ook tot het hele maatschappelijk leven in de ruimste zin des woords. Gezien tegen deze achtergrond moet politiek vanuit de christelijke beginselen een stuwende kracht zijn in de richting van een meer rechtvaardige en menselijke samenleving, waarin het individu zijn aanleg en mogelijkheden kan ontwikkelen en waar maken in zinvol bezig zijn. De Kristelig Folkeparti vindt daarom een denkwijze, die de mens indeelt overeenkomstig zijn financiële positie en/of intelligentie, onaanvaardbaar.

Vanuit deze politieke grondgedachte stelt de partij haar prioriteiten. Uit haar mensbeschouwing vloeit onvermijdelijk voort, dat de partij wil vechten voor een rechtvaardige, gelijkmatige verdeling van de verworvenheden van de maatschappij, een speciale bescherming van de behoeftigen in de maatschappij, de ouden van dagen, zieken, invaliden enz. Het op christelijke beginselen gegronde respect voor de heiligheid en onaantastbaarheid van het menselijk leven, maakten het voor de partij noodzakelijk zich fel te verzetten tegen een liberalisering van de abortuswetgeving. Zo'n liberalisering betekent een uitholling van de wetgeving, die op de allereerste plaats de moraal dient te handhaven, en die de heiligheid van het leven en het individu, alsook het recht op leven van het ongeboren kind, moet beschermen. Deze levens- en mensbeschouwing is de grondslag voor het werk van de partij op het gehele terrein van het maatschappelijk leven.

Bij de Kristelig Folkeparti staat het begrip 'vrijheid' zeer hoog aangeschreven.

Zonder vrijheid kan het individu zijn kennis en aanleg niet waarmaken in zinvol werk. Maar vrijheid zonder verantwoordelijkheid is slechts een illusie van vrijheid, omdat zo'n vrijheid juist de armen en zwakken in de samenleving zal schaden.

De opvatting van de Kristelig Folkeparti, die inhoudt dat alle mensen broeders en zusters zijn, geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, om het goede te doen, geeft globaal haar manier van denken aan. De problemen van de Derde Wereld zullen daarom een centrale plaats innemen in de doelstelling en het werk van de partij. Gelijkberechtiging in wereldperspectief is een centraal punt. In het verkiezingsprogramma van de Kristelig Folkeparti voor de periode 1969-'73 staat geschreven:

> „De buitenlandse politiek moet er steeds weer op gericht zijn door een constructieve samenwerking van alle landen de vrede te bewaren. Aan het vraagstuk van de ontwikkelingssamenwerking moet aandacht worden geschonken. De mensen moeten hun betrokkenheid met de arme landen erkennen. Wij moeten bereid zijn onze bezittingen te delen met de mensen in andere landen en ons inzetten om over de hele wereld een menswaardig bestaan mogelijk te maken."

God heeft aan ieder persoonlijk het recht en de mogelijkheid gegeven om zich te ontwikkelen. In de Tien Geboden heeft Hij universele waarden willen beschermen en ongerechtigheid willen weren. Naar onze mening komt dit opnieuw tot uiting in het geloof vanuit het Evangelie en in het 'dubbel liefdegebod' zoals we dat vinden in het Nieuwe Testament. Als we dit raamwerk voor menselijk contact stuk maken, is het niet mogelijk een menselijke samenleving op te bouwen.

Het individu is in het middelpunt van Gods schepping geplaatst. Wij hebben de hulpbronnen van deze aarde op verantwoorde wijze te beheren zo dat zij het welzijn der mensen ten goede komen. In verband met de christelijke opvatting van het rentmeesterschap en de orde van de menselijke samenleving, vecht de Kristelig Folkeparti voor een versteviging van het gezin als instituut. De partij ziet een belangrijke taak in het scheppen van gezinsadviesbureaus op levensbeschouwelijke basis, en het verlenen van sociale hulp aan hen die het nodig hebben. De partij zet zich ook in voor een herstel van de verantwoordelijkheid van de ouders als opvoeders. De school moet een christelijke en zedelijke opvoeding geven. Daarom ligt het voor de hand dat de Kristelig Folkeparti zich beijvert voor christelijk onderwijs, om de aankomende generaties de gelegenheid te bieden zinvol onderwijs te ontvangen. De gehele Noorse jeugd behoort op de hoogte te zijn met de basisprincipes van het christendom.

De Kristelig Folkeparti wil samenwerken met alle politieke partijen die zich willen inzetten voor het tot stand brengen van een cultuur in de brede zin van het woord, overeenkomstig hetgeen ik hierboven heb uiteengezet.

Jacob Aano
Lid van het Noorse parlement voor de Kristelig Folkeparti

DE CHRISTEN-DEMOCRATIE IN EUROPA

door

Prof. mr. P. H. Kooijmans

Voorzitter Nederlandse Equipe
van de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD)

Het was een goede gedachte van de redactie van A.R. Staatkunde eens een tour d'horizon te maken langs de christen-democratische partijen in Europa. De samenwerking tussen het merendeel van deze partijen, die zich reeds lang voltrekt in het kader van de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD),[1] speelt zich immers grotendeels af ver buiten het blikveld van de nationale partijen, gepreoccupeerd als deze zijn door datgene wat zich binnen de eigen grenzen aan hen voordoet. En toch is het goed ook eens de blik over de eigen grenzen te slaan, omdat de vraag steeds belangrijker wordt hoe wij ons in een gestaag verder integrerend Europa partij-politiek moeten en kunnen opstellen. Reeds nu werken de vertegenwoordigers der christen-democratische partijen in het Europese Parlement nauw samen. Zij hebben een gemeenschappelijke fractie gevormd,[2] die tot de toetreding van de drie nieuwe leden van de Europese Gemeenschappen de grootste was. En vroeger of later (maar we kunnen de zaak niet te lang uitstellen) zullen wij positie moeten kiezen in het vraagstuk van de Europese partijvorming, een vraagstuk waarover de meningsvorming in andere landen van de Gemeenschap reeds veel verder is voortgeschreden dan bij ons. Met name zullen wij ons moeten bezinnen over de vraag of er genoeg vlees en been voorhanden is voor de vorming van een christen-democratische partij op Europees vlak. Voor deze bezinning biedt de thans voorliggende publikatie voldoende materiaal om een opstapje te maken.

Het is opmerkelijk dat de verschillende reacties nogal verschillend van toon zijn; deze toon is echter wel karakteristiek voor de verschillende partijen en in zoverre kan men zeggen dat deze partijen een gelukkige hand hebben gehad in het kiezen van hun correspondenten. Alvorens op dit verschil in karakter nader

1 In de EUCD werken samen de christen-democratische partijen van de Bondsrepubliek, Italië, België, Luxemburg, Nederland, San Marino, Malta, Spanje, Oostenrijk, Zwitserland en van het Franse Democratisch Centrum (de restanten van de vroegere MRP).

2 In de fractie in het E.P. werken samen de vertegenwoordigers van de Duitse CDU/CSU, de Italiaanse DC, de Belgische CVP/PSC, de Luxemburgse PCS, de Nederlandse ARP/CHU/KVP, het Franse Democratische Centrum en de Ierse Fine Gael.

in te gaan wil ik nog een aantal algemeen-informatieve opmerkingen maken. Met het hier gegeven tableau de la troupe is geen uitputtend overzicht gegeven van alle christen-democratische partijen in Europa. Behalve de hier optredende partijen zijn in de EUCD nog een aantal andere partijen vertegenwoordigd. Dat zijn in de eerste plaats de Zwitserse CVP en de Oostenrijkse Volkspartij. Beide partijen was wel om een reactie gevraagd, doch beide zijn de afgelopen maanden intensief bezig geweest met de opstelling van een nieuw program en dat heeft kennelijk alle aanwezige energie opgeëist. Beide partijen droegen een sterk traditioneel karakter en hun streven was er op gericht te komen tot een — ook inhoudelijk — nieuwe presentatie. Vanuit het oogpunt van Europese politieke partijvorming zijn deze beide partijen echter niet het interessantst, omdat het immers partijen betreft van landen met een permanente neutraliteit en hun lidmaatschap van de Europese Gemeenschap pas actueel zal worden als de verhoudingen binnen Europa fundamenteel zijn gewijzigd. Verder werken in het kader van de EUCD nog mee de christen-democratische partijen van San Marino en Malta en sinds kort ook een Spaanse equipe, die de vier bestaande christen-democratische groeperingen in Spanje vertegenwoordigt. Met de toelating van deze Spaanse equipe is een naar mijn oordeel hoogst belangrijke stap gezet. Daarmee zijn ook de christen-democratische krachten in Spanje, die een alternatief pogen te leveren voor het huidige régime, uit hun isolement gehaald. De unieke positie waarin deze groeperingen verkeren maakt echter dat zij zich minder lenen voor een vergelijkende analyse als in het onderhavige document wordt geboden.

Dan zijn er nog een aantal partijen die niet in de EUCD zijn vertegenwoordigd. Zo bestaat er in Zwitserland nog een Evangelische Volkspartij, een betrekkelijk jonge partij, die haar kiezers voornamelijk trekt uit protestantse kring, terwijl de CVP overwegend katholiek is. Daarnaast kennen ook Zweden, Denemarken en Finland kleine christelijke partijen, die voornamelijk gegroeid zijn vanuit de bezorgdheid over de secularisering van het maatschappelijk leven en de toenemende vrijheid op zedelijk gebied. Hun politieke activiteiten richten zich dan ook voornamelijk op het onderwijs, de zedelijkheidswetgeving en aanverwante gebieden en zij beschikken ternauwernood (nog) over een alomvattend politiek programma. Zij zijn geboren als protest-partijen, al zijn er wel ontwikkelingen te constateren in de richting van algemeen-politieke partijvorming.

Een bijzondere eend in de hier gepresenteerde bijt is de Noorse Christelijke Volkspartij. Deze partij maakt geen deel uit van de EUCD en is door het 'neen' van het Noorse referendum ook buiten het Europese parlement gebleven. Dat laatste moet hogelijk betreurd worden, omdat deze partij (qua omvang en politieke betekenis te vergelijken met de ARP: ook zij verschafte Noorwegen in de huidige regering de premier) naar algemene ligging en naar politiek program de Nederlandse christen-democratische partijen wellicht nog het meest na ligt. Alleen al om deze reden leek het de moeite waard de Noorse partij in het overzicht op te nemen.

In het nu volgende wil ik proberen een analyse te geven vanuit drie gezichtspunten: uitgangspunt, programmatische opstelling en meer in het algemeen ligging in het politieke krachtenveld en tenslotte opstelling ten aanzien van Europese partijvorming.

A. *Uitgangspunt*

Het beste kan het maar meteen bij het begin gezegd worden: een discussie als heden ten onzent gevoerd wordt naar aanleiding van de nota van de Contactraad, waarbij uitgangspunt en karakter van de christelijke politieke partij centraal staan, is aan de andere christen-democratische partijen moeilijk te verklaren, om de dood-eenvoudige reden dat deze partijen reeds lang het karakter van 'open partij', dat bij ons nog zo heftig omstreden is, hebben aangenomen. De boodschap van het Evangelie wordt door hen niet als *exclusieve* inspiratiebron voor het politiek handelen erkend. Om daarvan een aantal voorbeelden te geven; op het jongste partijcongres van de Oostenrijkse Volkspartij is het christelijk karakter van de partij nog wel degelijk in discussie geweest, doch men heeft elkaar uiteindelijk op de volgende formule gevonden: „De OVP ziet in het christendom een voortdurende uitdaging voor de vormgeving der maatschappij ... Zij staat open voor christenen en voor allen die op grond van andere motieven een humaan mensbeeld aanvaarden", een formule die — op zijn zachtst gezegd — niet uitblinkt door duidelijkheid. De Belgische CVP/PSC, waarbinnen blijkens de bijdrage van prof. Storme het christelijk belijden een essentiële rol speelt, stelde in haar Kerstprogram van 1945 (!) reeds: „De partij is christelijk, daar zij de menselijke waarden die de grondslag van onze westelijke beschaving vormen, hooghoudt. Historisch gezien heeft het christendom deze waarden ingesteld. Vandaag de dag zijn zij echter gemeengoed van gelovigen en ongelovigen". De Belgische partij is dan ook uitdrukkelijk een open partij.

M.a.w.: de hier genoemde partijen (maar dat geldt ook voor de andere Europese christen-democratische partijen) zijn wel *expliciet* christelijk — bij de meeste duidt de naamgeving dat reeds aan —, zij zijn echter niet *exclusief* christelijk. De nadruk valt op de *waarden,* zoals deze uit de 'christelijke boodschap' voortvloeien, en wie deze waarden eveneens accepteert, zij het uit andere beweegredenen (een saeculair humanisme bijvoorbeeld) is van harte welkom en wordt als volstrekt gelegitimeerd geaccepteerd. In dit verband is het opmerkelijk dat in een aantal bijdragen zo sterk de nadruk wordt gelegd op het 'personalisme' als leidend beginsel voor de mens- en maatschappijbeschouwing, waarop het politieke handelen stoelt. Dit personalisme wordt gesteld tegenover gesloten ideologieën als het socialisme en het liberalisme, die in laatste instantie moeten uitlopen op een verabsoluteerd collectivisme c.q. individualisme. Bij dit personalisme gaat het om de tot vrijheid geroepen en in gemeenschap geboren mens; de maatschappij dient zodanig te worden gestructureerd dat zowel de vrije verantwoordelijkheid van de mens als de solidariteit met de medemens, met wie hij in gemeenschap is geschapen, tot hun recht kunnen

komen. Of, zoals het in de Italiaanse bijdrage is gezegd: de politiek moet de noodzakelijke voorwaarden scheppen voor morele, culturele en materiële ontwikkeling van het individu en tevens de tussen individu en staat liggende gemeenschapsverbanden mogelijk maken welke waarborg zijn voor de autonomie van de maatschappij tegenover de staatsmacht, waar dan aanstonds aan moet worden toegevoegd dat met name in de Italiaanse partij tevens benadrukt wordt de solidariteit in internationaal verband. Dit personalisme vooronderstelt niet een bepaald ideaal maatschappijbeeld in de zin zoals zowel extreem liberalisme als extreem socialisme uitgaan van een bepaalde vormgeving aan de maatschappij. In zoverre is het personalisme geen gesloten ideologie. In *alle* omstandigheden zal de verwezenlijking van de beide gestelde doeleinden — die ook niet van elkaar zijn los te denken — moeten worden nagestreefd.

De in het begrip personalisme uitgedrukte waarden zijn niet los te denken van het christendom — zij zijn rechtstreeks vanuit het Evangelie te herleiden — maar zij zijn in beginsel ook acceptabel voor mensen die de Heilsboodschap niet langer meer voor hun persoonlijk leven aannemen. In dit verband is het niet zonder belang dat de meeste van deze partijen gevormd zijn vanuit de katholieke wereld waarin het grondmotief van natuur en genade en de daaruit voortvloeiende leer van het 'redelijk' natuurrecht altijd een belangrijke rol hebben gespeeld. Het natuurlijke, het 'diesseitige', is het gebied van de rede, dat weliswaar onderworpen is aan het boven-natuurlijke, het rijk van de genade, maar waarvan de grondregels toch door de met rede begiftigde mens autonoom kunnen worden opgespoord. Het deelhebben aan de geloofsgemeenschap is daarvoor geen onmisbare voorwaarde. De inspiratie is christelijk, de uitwerking is een zaak voor alle mensen 'van goeden wille', die bereid zijn „als richtsnoer voor hun handelen te aanvaarden het *organisch geheel* van principes (een belangrijke zinsnede uit de Italiaanse bijdrage), die buiten de mens hun oorsprong vinden en waardoor de politiek moet worden geïnspireerd". Het kon wel eens zijn dat veel onenigheid tussen KVP- en ARP-kringen over de nota van de Contactraad zijn oorsprong vindt in dit verschil van achtergrond (waarmee ik overigens niet wil zeggen dat het daarom niet relevant zou zijn).

De hier geschetste opvatting behoeft overigens aan een zeer indringende doorwerking van de geloofsbeleving op de politieke gedachtevorming niet in de weg te staan, zoals onder meer blijkt uit de bijdrage van de Belgische prof. Storme en ook wel uit de bijdrage van de Duitse deelstaatpremier Kohl. Alleen vraag ik mij wel af wat voor boodschap een niet-christen die tot de Belgische CVP is toegetreden aan een verhaal als dat van Storme heeft. Anderzijds is het geenszins onmogelijk dat de voor de politiek relevante waarden zozeer ten aanzien van hun inspiratie-bron worden verzelfstandigd, dat het christelijk karakter van de partij nominaal en zelfs min of meer toevallig wordt. Onder C. zal ik hierop nog nader terugkomen.

B. *Programmatische opstelling*

Programmatisch en wat hun opstelling in het krachtenveld van de politiek betreft, lopen de verschillende christen-democratische partijen nogal uiteen. Wat dat betreft onderscheiden zij zich overigens niet van andere politieke partijen en er mag dan ook in genen dele de conclusie aan worden verbonden dat een levensbeschouwelijk uitgangspunt niet deugd voor politieke partijvorming. Wie het bonte veld overziet van wat zich aan liberale partijen in de Europese tuin voordoet, komt niet onder de indruk van de hechtheid van het liberale fundament en in verminderde mate geldt dit ook voor de socialistische component. Zelfs bij de communistische partijen is de leus van de pluriformiteit 'en vogue', hetgeen niets anders is dan een doekje voor het bloeden van de verschillende programmatische opstelling. Is het dus geen reden tot grote verontrusting, het is anderzijds ook geen reden tot vreugde, indien men aan de pretentie van de relevantie van het christelijk uitgangspunt wil vasthouden. Een deel van de verschillen kan verklaard worden vanuit de typisch nationale situatie. De opstelling van bijvoorbeeld de Duitse en Oostenrijkse partijen is veelmeer manifest anti-socialistisch dan in andere landen het geval is. Dit kan onder meer verklaard worden door het feit dat in beide landen een duidelijke communistische partij ontbreekt, waardoor de verdenking heeft postgevat dat de socialistische partijen van een aanzienlijke scheepslading 'fellow-travellers' zijn voorzien. Anderzijds ontbreekt een duidelijke en politiek relevante liberale partij, hetgeen omgekeerd weer de mening post doet vatten dat de christen-democratische partijen een navenante scheepslading 'pur sang'-liberalen herbergen. De daardoor ontstane polarisatie wordt nog in de hand gewerkt door het feit dat coalities tussen de beide grote partijen — die er in beide landen zijn geweest — de onlustgevoelens ten aanzien van elkaar alleen maar hebben versterkt. Het gevaar is daardoor niet denkbeeldig dat in beide landen het negatief zich afzetten tegen de socialisten bepalend wordt voor de eigen opstelling hetgeen nog wordt versterkt door het feit dat in beide landen de socialisten het regeringskasteel bezet houden en dus de marsroute bepalen.

In andere landen, zoals Italië, België en Nederland, met een veel veelkleuriger partij-systeem, ligt dit geheel anders. Men heeft daar ervaring met wisselende coalities, heeft waardering gekregen voor de eigen merite's van de socialisten, ook en met name omdat er in deze landen duidelijke rechtse groeperingen aanwezig zijn, die de ogen geopend hebben voor de gevaren die aan die kant aanwezig zijn.

Betekent dit echter weer niet dat de christen-democratische partijen per definitionem gedoemd zijn midden-partij te zijn, een benaming die overigens ook de Duitse CDU gaarne bereid is te assumeren? De hang naar het midden kan nog versterkt worden door het feit dat nu eenmaal een aanzienlijk gedeelte der kiezers zich in de omgeving van het midden ophoudt, hetgeen ook andere partijen verlekkerd maakt op de electorale kansen die daar liggen; niet voor niets zou een man als Brandt de SPD zich gaarne zien ontwikkelen tot de

nieuwe partij van het midden, een wens overigens die een zeer uitgesproken deel van zijn achterban hem niet in dank afneemt. Een duidelijk nadeel van het zijn van midden-partij is echter gelegen in het verschijnsel van de naar rechts en links trekkende vleugels, zoals zich dat in welhaast absurde vorm voordoet in de Italiaanse Democrazia Cristiana, doch dat wij op dit moment ook in ons eigen goede vaderland kunnen gadeslaan.

Aan deze gevaren zullen de christen-democratische partijen niet ontkomen als zij zich hun politieke ligging laten dicteren door hun politieke partners. Juist daarom spreekt mij een benadering als die van de Belg Storme wel aan (al plaats ik hier en daar vraagtekens) omdat ik er in zie een poging de christen-democratische partij als voorhoede-partij te kwalificeren, maar dan in een zin die totaal afziet van de gebruikelijke indeling in progressief-conservatief, omdat deze indeling uitgaat van andere criteria dan voor deze opstelling bruikbaar zijn. Het begrip 'conservatief' is onverenigbaar met het noodzakelijkerwijs 'op weg zijn' met de dynamiek die de christen-democratische partij vanuit haar 'christelijke inspiratie' behoort te hebben (men zie ook de bijdrage van Kohl); voorhoede-partij op die weg, maar de mars-route is een andere dan die van bijvoorbeeld de socialistische partij en daarom niet te vangen onder de hoed van het vanuit de omgeving gehanteerde begrip 'progressief'. Van een midden-partij is dan geen sprake meer, al was het alleen maar om de eenvoudige reden dat het midden nooit kan aangeven wat de route moet zijn.

Ik realiseer mij overigens zeer wel dat het vaststellen van die gemeenschappelijke mars-route voor de Europese christen-democratische partijen een nog veel moeilijker zaak zal zijn dan het uitstippelen van de mars-route voor één nationale partij. En tot dusver is — afgezien van de buitenlandse politiek (en ook daar zijn de resultaten nog niet direct frappant) — nog heel weinig gedaan aan die daarvoor noodzakelijke programmatische bezinning, al zijn er hier en daar wel wat bouwstenen aanwezig. Maar daarmee ben ik al bij het volgende punt aangekomen.

C. *Europese politieke partijvorming*

Zoals reeds in de inleiding werd opgemerkt werken de vertegenwoordigers van de verschillende democratische partijen in het Europese Parlement samen in het kader van één fractie. Men moet grote bewondering hebben voor het reilen en zeilen van deze fractie, al was het alleen maar omdat zij werken zonder een duidelijk program, waarover de verschillende partijen overeenstemming hebben bereikt. Deze constatering wordt overigens niet zonder leedwezen gemaakt, want niet ten onrechte klagen de leden van de fractie wel eens dat zij zich in hun niet onverantwoordelijke werk door hun partijen verwaarloosd gevoelen. Weliswaar hebben al deze partijen in hun programs Europese paragrafen, maar voor het nogal gedetailleerde werk van alledag geven deze paragrafen toch onvoldoende houvast. Dit enkele hier gesignaleerde feit geeft al aan hoe belangrijk het is dat de partijen zich met elkaar verstaan over de

opstelling in Europees verband. Vanuit de EUCD is deze noodzaak onderkend; er is een Politiek Comité ingesteld, waarin samenwerken de partijen van de tot de Europese Gemeenschap behorende landen. Dat is echter nog maar het begin. Waar duidelijk behoefte aan bestaat is de opstelling van een gemeenschappelijk program, waarin uiterst belangrijke zaken als het sociale beleid, het monetaire beleid, het beleid ten aanzien van de derde wereld een plaats vinden. Zonder de actieve inzet van de nationale partijen is de opstelling van een dergelijk program echter een illusie. De verbale instemming met de noodzaak van Europese politieke partijvorming zal daarom plaats moeten maken voor de bereidheid daarvoor het nodige werk te verzetten. Pas nadat daarmee een begin is gemaakt, kan vastgesteld worden of deze Europese partij vanuit de nationale partijen kan worden opgezet, dan wel dat de onderlinge verschillen te groot zijn in welk geval het alternatief voor de partijvorming op Europees vlak, waarvan de noodzaak zich onvermijdelijk zal voordoen, nogal schimmig is.

De moeilijkheden die zich op de weg naar zulk een christen-democratische Europese partij zullen voordoen, moeten niet worden gebagatelliseerd. Allereerst is daar het punt van de programmatische overeenstemming. In de ingezonden bijdragen wordt daarover weinig in concreto gezegd, doch men mag zonder meer aannemen dat er bij de verschillende partijen nogal wat uiteenlopende gezichtspunten zijn, bijv. op het punt van de medezeggenschap van de werknemer in de onderneming, om maar een klein onderwerp bij de kop te nemen. Er staat echter meer op het spel. Ook de identiteit van de te vormen christen-democratische partij is een zaak van belang. Om dit goed te begrijpen, moet men zich realiseren dat tot de uitbreiding van de Europese Gemeenschap alle deelnemende landen (zij het Frankrijk nog in rudimentaire vorm) een christen-democratische partij hadden. Bij de nieuwe leden is dat niet het geval. De (zeer kleine) Deense christelijke partij is niet in het parlement vertegenwoordigd, de twee elkaar beconcurrerende Ierse partijen Fianna Fail en Fine Gael (de laatste is de overwinnaar in de onlangs plaatsgehad hebbende verkiezingen) voelen zich beide aan de christen-democratische opstelling verwant, maar kunnen vanwege de interne tegenovergestelde opstelling, moeilijk beide tot de fractie toetreden (de Fine Gael heeft dit wel gedaan, de Fianna Fail zwerft nog schâloos rond), in Engeland tenslotte bestaat zelfs geen christen-democratische partij. Door deze situatie is de socialistische fractie, die deze problemen niet kent, opeens de grootste fractie geworden en de christen-democraten zien zelfs geen kans op eigen kracht in te halen.

Vanuit deze achtergrond is het wellicht begrijpelijk dat sommigen begerige ogen hebben geslagen in de richting van de Britse conservatieven als mogelijke partners. Vooral in die landen waar men eveneens in een tweedeling socialisten-niet-socialisten verkeert, ligt dit waarschijnlijk voor de hand. De overeenkomsten lijken groter dan de verschillen, en de programmatische moeilijkheden zullen zeker niet onoverkomenlijker zijn dan in het engere kader van de christen-

democratische partijen. Daarnaast bestaan er reeds nauwe contacten tussen de christen-democratische partijen van een aantal landen (Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Luxemburg) enerzijds en een aantal conservatieve partijen (de Britse, Deense, Zweedse en Noorse) anderzijds in de vorm van periodieke conferenties. Wie de bijdrage van de Beierse CSU leest ziet dat daar zonder meer aan het slot de christen-democraten en de conservatieven van Europa in één adem genoemd worden.

Wanneer het op deze weg zou verder gaan, dan moeten we ons wel goed realiseren dat de identiteit van de te vormen partij daarbij in het geding is. We hebben reeds gezien dat in de meeste gevallen van exclusiviteit van het christelijk karakter geen sprake is. Waar het thans om gaat is de expliciethéid en daarmee de herkenbaarheid van dit karakter. En ik kom nu terug op datgene wat ik onder A heb genoemd het gevaar van het nominale, van het toevallige van dit karakter. In een rede die de voormalige president van de Westduitse Bondsdag, Kai-Uwe von Hassel, in Engeland gehouden heeft, stelde hij dat de Britse conservatieve partij in wezen van dezelfde waarden uitgaat als de christen-democratische partijen in West-Europa. Hij herkent ook in de conservatieve opstelling de personalistische zienswijze tegenover de individualistische, de pluralistische tegenover de collectivistische. Vervolgens stelt hij dat het conservatieve denken berust op een waarden-systeem dat nauw georiënteerd is aan het uit het christelijk denken voortvloeiende natuurrecht dat enerzijds de prioriteit van het individu over de staat sterk benadrukt doch anderzijds een duidelijke opvatting heeft over de oorspronkelijke band van de mens met zijn medemensen en zijn aangeboren afhankelijkheid van de gemeenschap en de staat zelf. En daarna zegt hij met zoveel woorden: „Wat ik tracht te doen is te bewijzen dat christen-democratie en conservatisme (in de Engelse zin des woords) zich voeden aan dezelfde bronnen". Wat in de christen-democratische partijen nog expliciet is, is impliciet aanwezig in de conservatieve partijen. Christen-democraten en conservatieven, zij vormen het midden van morgen (zijn de Franse christen-democraten ons niet op die weg voorgegaan?) en de C van christelijk kan gevoegelijk worden behouden om de C van centrum te gaan betekenen. Men zie ook de tien regels voor het politieke midden, opgesteld in de bijdrage van Franz-Josef Strauss, regels die bij de conservatieven vermoedelijk niet op al te grote bezwaren zullen stuiten.

Men behoeft het met de bijvoorbeeld door Von Hassel gegeven zienswijze niet eens te zijn, zonder nochtans te kunnen ontkennen dat hier wel de problemen van vandaag en morgen zullen liggen. Tot dusverre hebben met name de Nederlandse, Belgische en Italiaanse partijen zich afwijzend opgesteld tegenover iedere vorm van samenwerking met de conservatieven anders dan op ad hoc-basis. Zij beklemtonen dat er geen enkele inhoudelijke overeenstemming bestaat met de conservatieven en dat het expliciet christelijke karakter van de partijen niet mag worden losgelaten. Om duidelijk te maken hoe ingewikkeld de problematiek is, wil ik nog even vermelden dat de Noorse Christelijke

Volkspartij er ernstig bezwaar tegen had toe te treden tot de Europese christen-democratische fractie, als ook de Noorse conservatieven daarvan deel zouden uitmaken. Maar hoe zou men de Noorse conservatieven kunnen weigeren wat men de Britse conservatieven zou willen geven? Het resultaat zou hebben kunnen zijn dat omwille van de politieke machtsvorming (want daar gaat het uit de aard der zaak in belangrijke mate om) de Noorse christen-democraten buiten de christen-democratische fractie zouden zijn gebleven. Het Noorse 'neen' heeft dit probleem in ieder geval voorlopig nog verre gehouden.

Niettemin is die politieke machtsvorming natuurlijk wel een zaak van belang. Om politieke doeleinden te realiseren is politieke macht nodig en diegenen die samenwerking met de conservatieven voorstaan gaan er vanuit dat Europese politieke partijvorming slechts vanuit de nationale partij-systemen zal kunnen geschieden. De te verwachten moeilijkheden mogen echter voor diegenen, die niet zo gebrand zijn op een innige vervlechting met de conservatieven, aanleiding zijn om te overwegen of dit de enig denkbare methode is. De Italiaanse, Belgische en Nederlandse vertegenwoordigers hebben tot dusverre niet gezegd dat iedere samenwerking met de conservatieven uit de boze is doch zij willen niet verder gaan dan een zuiver programmatische samenwerking, zoals zij dat ook in de regeringscoalities in hun eigen landen gewend zijn.

De hier gesignaleerde kwesties zijn van een zeer groot, doch helaas nog onderschat belang. Het is te hopen dat de gedachtenvorming hieromtrent ook in Nederland op iets ruimer schaal zal gaan plaatsvinden dan tot dusverre het geval is geweest. Ook hier gaat het om de toekomst van de christelijke partij.

DE RELATIE TUSSEN GELOOF EN POLITIEK IN DE CHRISTEN-DEMOCRATISCHE PARTIJEN VAN LATIJNS-AMERIKA

door

Roberto Papini

Toen de voorbereidende werkgroep van de ideologische commissie van de christen-democratische wereldorganisatie voor de eerste keer bijeen kwam in november 1971 te Parijs in het Palais du Luxembourg, als gast van de voorzitter van de Senaat, vroegen de Europese deelnemers — die sedert enige jaren bijeenkwamen in de werkgroep die zich bezighield met „de oriëntatiepunten van de christen-democratie in haar confrontatie met de moderne samenleving" (een werkgroep die thans heet 'La pensée en l'action') — aan de aanwezige Latijns-Amerikaanse deelnemers (Jaime Castillo Velasco, de vroegere voorzitter van de Chileense christen-democratische partij en hoofdredacteur van de 'Politica Y Espiritu' en Eduardo Fernandez, plaatsvervangend secretaris-generaal van de Venezolaanse christelijk-sociale partij en van de Amerikaanse Christen-democratische Organisatie) wat hun mening was over de huidige betekenis van de christelijke inspiratie in onze partijen en of het overweging verdiende de 'C' in de namen van deze partijen weg te laten teneinde meer 'open volkspartij' te kunnen zijn.

Uit het antwoord van onze Latijns-Amerikaanse vrienden begrepen wij heel goed, dat deze problematiek, die wij soms nog zien vanuit een confessioneel gezichtspunt, hen vreemd was. De christelijke inspiratie had en heeft altijd een zodanige 'revolutionaire' en niet-confessionele betekenis gehad, dat de christen-democratische strijders en kiezers in de meeste landen het motief om afstand te doen van de 'C' (als zijnde een intellectuele subtiliteit) niet begrepen zouden hebben. Deze vraag is sindsdien ook binnen de Europese werkgroep niet meer aan de orde geweest. Het streven was er vooral op gericht de christelijke inspiratie inhoud te geven.

Laten we nu eens bekijken, hoe dit probleem zich bij het eerste optreden van de christen-democratische partijen in Latijns-Amerika aandiende en hoe de huidige stand van zaken is. Ik wijs er daarbij met nadruk op, dat een dergelijke analyse in een kort artikel als dit onvolledig zal zijn.

De oorsprong van de christen-democratie in Latijns-Amerika

De meeste christen-democratische partijen in Latijns-Amerika zijn jong en — op enkele uitzonderingen na zoals de Chileense en de Uruguayaanse partij —

na de tweede wereldoorlog ontstaan. Met uitzondering van de huidige situatie in Chili en Venezuela bevinden de christen-democratische partijen zich in een minderheidspositie, terwijl de verhouding met het traditionele katholicisme problematisch is. Overigens werd hun achterban lange tijd gevormd door jonge intellectuelen, mensen uit de vrije beroepen en door groepen christelijke arbeiders — in het algemeen niet tot het establishment behorende groepen.

Peter Molt, voormalig directeur van het Institut de Solidarité te Bonn en buitengewoon goed kenner van de Latijns-Amerikaanse partijen, schreef eens: „De vraag naar het bestaansrecht van een 'christelijke partij' — een vraag die in de discussie tussen de Europese christen-democraten nog niet is opgehelderd, althans nog niet in de kring van hen, wier denken voortkomt uit het 19de eeuwse katholicisme — heeft zich als zodanig niet voorgedaan bij de Latijns-Amerikaanse christen-democratische partijen, omdat zij niet het probleem hebben gekend beschouwd te worden als vertegenwoordigers van de culturele en politieke ideeën van het katholicisme en de Kerk. Integendeel, als we bedenken dat deze partijen vaak verwikkeld zijn in heftige polemieken met de katholieke hiërarchie, zowel openlijk als in meer bedekte termen, en gegeven het feit, dat zij zich duidelijk opstellen tegenover een tot dusver algemeen aanvaard traditioneel katholicisme, moet men hen steeds en uitsluitend beschouwen als vertegenwoordigers van een politieke *beweging,* die alleen dan aan de dag treedt in de vorm van een politieke *partij,* wanneer er sprake is van een democratisch politieke orde. Men legt steeds de nadruk op het historisch karakter van de beweging en men ziet in de christen-democratie een specifiek historisch antwoord op de tegenwoordige omstandigheden".[1]

De ideologische inspiratie van de Latijns-Amerikaanse partijen was niet gebaseerd op de sociale ideeën van de katholieke kerk, maar vond haar oorsprong in Europa; wij noemen in dit verband de namen van Albert de Mun, La Tour du Pin, Léon Harmel, Toniolo, Marc Sangnier, Mgr. Ketteler, Don Luigi Sturzo, Lebret, Mounier, Berdaieff en anderen. Het zijn echter vooral de ideeën van Jacques Maritain, die hun stempel hebben gedrukt op de belangrijkste partijen.

Claudia Orrego Vicuña, directeur van het instituut voor politieke studies van de Chileense christen-democratische partij in Santiago, schreef: „De ideeën van de filosoof Jacques Maritain vormen zonder enige twijfel de voornaamste bron van de christen-democratische ideologie. Zijn politiek filosofisch werk, waarin wij de grondslag terugvinden van zijn zedelijke en historische kritiek op het liberalisme en op het kapitalisme als economisch systeem, vormt het meest volledige en samenhangende denksysteem, op basis waarvan een ideologie van

[1] Peter Molt, *La Démocratie Chrétienne en Amérique Latine.* Cahier van het CIDCID, Rome, 1971, no. 7, blz. 18.
Charles R. Deckert, The *Christian Democratic International.* In *Orbis*, vol. 11, no. 1 (1967).

sociale hervorming, geïnspireerd op het christelijk humanisme, tot stand kon worden gebracht.[2]

Men moet in dit verband ook vermelden de betekenis op het Zuid-Amerikaanse continent van twee Chileense tijdschriften: 'Mensaje', uitgegeven door de Jezuïeten en 'Politica y Espiritu' onder leiding van Jaime Castillo Velasco. Deze twee tijdschriften, alsmede andere Latijns-Amerikaanse schrijvers, hebben zich niet beperkt tot de verspreiding van de ideeën van Jacques Maritain, maar geprobeerd is deze te actualiseren in de Latijns-Amerikaanse werkelijkheid.[3] Wat daarvan ook geworden is, het is zeker, dat Jacques Maritain voor Latijns-Amerika meer betekenis heeft dan voor Europa.

Het sociale vraagstuk vormt het voornaamste punt van de christen-democratische doctrine in Latijns-Amerika, terwijl het religieuze engagement steeds veel minder betekenis heeft gehad. De conclusies van de eerste ontmoeting van de Latijns-Amerikaanse christen-democratische partijen, die plaatsvond te Montevideo in april 1947, getuigden van de wil om „een supranationale beweging op te richten met gemeenschappelijke grondslagen en een gemeenschappelijke naam, met als doel door studie en actie een werkelijke democratie, zowel politiek, economisch als cultureel, te bevorderen; een beweging, gegrondvest op de principes van het christelijk humanisme, op de eerbied voor de vrijheid en voor de menselijke persoon, en op de ontwikkeling van de gemeenschapszin, en gericht tegen de totalitair gekleurde, toenemende dreiging van het neofascisme, het communisme of de kapitalistische reactie daarop".[4]

De ideologische grondslag is vervolgens tot uitdrukking gebracht in vijftien punten, die het democratische en *niet-confessionele* karakter van de christen-democratie, *haar christelijke en voor iedereen openstaande inspiratie* bevestigen, alsmede haar verlangen om boven een puur politieke democratie uit te groeien naar een werkelijkheid, die zowel in economisch als sociaal opzicht ten dienste staat van de menselijke persoon.

De huidige betekenis van de christelijke inspiratie

De Revolucion en la libertad, die Frei heeft willen realiseren in Chili en de

[2] Claudio Orrego Vicuña, *Le projet idéologique de la Démocratie Chrétienne.* Cahier van het CIDCID, Rome, 1971, no. 8, blz. 43, verschenen onder de titel: *Amérique Latine, pour un projet de société communautaire*, met ook bijdragen van Hector Cornejo Chavez, Lino Rodriquez Arias Bustamante en Roberto Papini.

[3] Jaime Castillo, *Les fuentes de la Democracia Cristiana.* Santiago, 1963.
Carlos Mandon en Ismael Bustos, *El pensamiento social de Maritain.* Santiago, 1966.
Eduardo Frei en Ismael Bustos, *Maritain entre nosotros.* Santiago, 1966.
Radomiro Tomic, Franco Montoro, e.a., *Con los probres de America.* Lima, 1965.
Lino Rodriquez Adrias Bustamante, *Alternativa ideologica, Comunitarismo.* Mérida, 1971.
Rafael Caldera, *Ideario — La Democracia Cristiana en America Latina.* Barcelona, 1970.
Enrique Perez Olivarez, *Introduccion a la Democracia Cristiana.* Caracas. 1965.

[4] Vgl. *Congresos Internacionales Democrata-Cristianos.* Santiago, 1957, blz. 36-37.

Cambio, die Caldera probeert te brengen in Venezuela zijn gebaseerd op de ideeën van Maritain (Frei was een leerling van Maritain aan de universiteit van Princeton). Maar de generatie van Frei en Caldera, die zich bekommerde om de democratie en de staatsburgerlijke vrijheidsrechten alsook begrip toonde voor de sociale problemen, heeft plaatsgemaakt voor een jongere generatie; het is de generatie die gestudeerd heeft aan de sociologische faculteit te Leuven, die haar sympathie betuigde met de activiteiten van Fidel Castro, Che Guevara, de Tupamaros, met de ontwikkeling van de Latijns-Amerikaanse kerk na Medellin en met de technocratische experimenten van de militairen in Peru ... Het gaat om een nieuw type mens: het zijn niet langer juristen of filosofen, maar vooral economen en sociologen, die zich minder zorg maken over de vertegenwoordigende democratie en de pluriformiteit dan over het anti-imperialisme en de *cambio revolucionario.*[5]

Wat is nu eigenlijk de maatschappelijke orde, die de christelijk geïnspireerde Latijns-Amerikaanse partijen voor ogen staat? Wat is het karakteristieke van deze christelijke inspiratie? Er zijn verschillende standpunten. Peter Molt onderscheidt in zijn eerder genoemde artikel twee stromingen, nl. een 'gematigde stroming' en 'christelijk links', welke laatste stroming veelvuldig spreekt over de 'société communautaire'. Claudio Orrego Vicuña onderscheidt in zijn reeds genoemde verhandeling drie richtingen onder de theoretici van de 'société communautaire'. De eerste ziet in de gemeenschap „een hoogstaande vorm van menselijk verkeer met een diep ethische en menselijke inhoud; de verwezenlijking van de 'société communautaire' is niet alleen een structureel probleem, maar evenzeer een sociaal en cultureel probleem in de ruimste zin van het woord". De tweede richting komt dicht bij de marxistische probleemstelling en is van oordeel, dat „iedere sociale verandering nauw verbonden is met het probleem van de fundamentele hervorming van de samenleving". De derde richting neigt naar een 'communautair socialisme', hetgeen in feite neerkomt op een „poging om te worden opgenomen in de socialistische familie en het pleiten voor een allang bekend staatssocialisme, een poging die geen bijdrage kan leveren aan de vernieuwing van een christen-democratische politiek".

Claudio Orrego Vicuña verklaart zich aanhanger van de eerste stroming en hij geeft daar duidelijk blijk van door zijn opmerking dat „een 'société communautaire' niet ontstaat op grond van het feit dat een eigendom, of duizend of zesduizend eigendommen in handen van de gemeenschap zijn, maar dat zij eerst dan ontstaat, wanneer de mensen, die erin leven, de 'société communautaire' ook werkelijk willen".

Zeker, als we de geschriften en vooral de eigen opvattingen van Jacques Chonchol en Julio Silva Solar lezen (vgl. El desarollo de la nueva sociedad en

[5] Vgl. Roberto Papini, *La participation des citoyens au pouvoir politique.* Cahier van het CIDCID, Rome, 1971; hoofdstuk over *La participacion popular en la sociedad comunitaria,* blz. 23-25.

America Latina, Santiago, 1965), dan zouden het programma[6] en Radomiro Tomic, de kandidaat van de Chileense christen-democratische partij en tegenstander van Allende bij de laatste presidentsverkiezingen, een belangrijke aanhang kunnen verwerven van 'links', maar dit is niet de algemene opvatting.[7]

Heden ten dage is er een algemene tendens de politiek te beschouwen als een strijd voor de bevrijding en ontwikkeling van de mens (de 'theologen van de bevrijding' hebben school gemaakt). Men denkt daarbij aan niet klassiek politieke middelen: grote debatten hebben b.v. plaatsgehad over de vraag of het gebruik van geweld toelaatbaar kan worden geacht tegen het 'structurele geweld'. Tevens is men van mening, dat de politieke stellingname van de partijen niet dogmatisch mag zijn d.w.z. zij moet worden gerechtvaardigd door de omstandigheden, hetgeen b.v. betekent wél steun aan het militaire regime in Peru, maar daarentegen bestrijding van de militaire machthebbers in de meeste andere landen.

De christen-democratische partijen hebben inderdaad te maken met enorme moeilijkheden op een continent, waar behalve in drie of vier landen, geen democratisch regime bestaat en waar de economische en sociale problemen overweldigend zijn. De confrontatie met deze problemen heeft dan ook een proces op gang gebracht om de traditionele christen-democratische ideologie om te vormen. Het is tekenend, dat de jonge generatie vandaag veel meer spreekt over Mounier en het engagement zonder meer dan over Maritain en over de 'traditionele' sociale orde. Er zijn dan ook fundamentele veranderingen te voorzien in de partijen en de jongerengroeperingen.

Conclusies

Wanneer men de publikaties leest (vooral in de nieuwe tijdschriften), wanneer men door Latijns-Amerika reist en spreekt met de leiders, de activisten en de eenvoudige kiezers van de christen-democratische partijen, dan zijn deze veranderingen evident. De partijleidingen zijn van mening, dat er een algemene bezinning op gang moet komen. Op internationaal niveau heeft dit inmiddels geleid tot activiteiten van de ideologische commissie van de christen-democratische wereldorganisatie. Wij weten zeer wel, dat de Europese christen-democratische partijen zich eveneens bevinden in een bezinningsfase.

Wij beschikken thans over een document, unaniem ondertekend door de leden van de ideologische commissie, waarin zitting hebben vertegenwoordigers

[6] *Chili, elections présidentielles 1970. Le programme de Tomic.* Cahier van het CIDCID, Rome 1970, no. 3.

[7] Men gebruikt steeds meer de term 'communautair socialisme', maar dat stuit op bezwaren; professor Lino Rodriquez Arias Bustamante schreef b.v.: „De communautaire doctrine is volwaardig en biedt een alternatief voor het kapitalisme en het dictatoriale marxisme. Onze opvatting is, dat de toevoeging 'socialisme' niet nodig is, aangezien het begrip 'communautaire' de eis tot socialiseren impliceert . . ." *La pensée communautaire en Amérique Latine.* Cahier van het CIDCID, Rome, 1971, no. 8, blz. 23.

van de Chileense christen-democratische partij, de West-Duitse CDU, de Italiaanse Democrazia Cristiana, de Venezolaanse christelijk-sociale partij en anderen. De titel van dit document is: „Notre project de société".[8] De betekenis van het 'christelijke' in onze partijen dient inderdaad voluit tot uiting te komen in een politiek en sociaal model, dat voortvloeit uit onze opvattingen over de menselijke persoon, de menselijke gemeenschap, over de mens als degene, die aan de geschiedenis vorm geeft en over de participatie-democratie.

De christen-democratie is in een geseculariseerde wereld, waarin haar bestaansgrond meer en meer wordt betwist, op zoek naar een hernieuwde bezieling.[9] Persoonlijk heb ik veel vertrouwen in de ideologische vernieuwing, zoals die zich ontwikkelt in de christen-democratische partijen in Latijns-Amerika.

[8] Vgl. *Panorama Démocrate Chrétien,* 1972, no. 4, blz. 39-40.

[9] Vgl. K. J. Hahn en Roberto Papini, *Naar een aggiornamento van de christen-democratische partijen.* Politiek, oktober 1967, blz. 287-306.

EMANCIPATIE EN (DES)-INTEGRATIE

Bespreking van een aantal sociologische studies over de veranderingen in de reformatorische en katholieke wereld

door

Dr. D. Th. Kuiper

De diepgaande veranderingen die na 1960 zichtbaar geworden zijn in de structuur en cultuur van de beide Nederlandse confessionele zuilen, de katholieke en de reformatorische, hebben in de loop der tijd geleid tot een aantal historische en sociologische studies die de daartoe leidende processen in kaart brachten. Daarbij gingen voorop een aantal studies die betrekking hadden op het katholieke volksdeel: Van Heek (1954), Rogier en De Rooy (1953) en Matthijssen (1958). Deze voorsprong kan in verband gebracht worden met de omstandigheid dat emancipatie als groepsdoel bij de katholieken in het algemeen een meer dominante plaats heeft ingenomen dan in het reformatorische volksdeel.

Het bereikt achten van dit doel heeft voor de cohesie van het katholieke organisatieleven dan ook veel grotere effecten gehad dan in het geval van het reformatorische organisatiewezen. Bij de hervormden ontbrak een streven naar emancipatie vanaf den beginne, terwijl bij de gereformeerden het wel aanwezige groepsdoel van emancipatie op veel ingewikkelder wijze dan bij de katholieken verweven is geweest met een religieus gemotiveerd totaliteitsdoel ten aanzien van de gehele Nederlandse samenleving. Niettemin zijn er sinds 1965 in toenemende mate ook studies verschenen over de ontwikkelingen in het reformatorische kamp.

In dit besprekingsartikel zullen wij eerst kort aandacht schenken aan enkele boeken die licht werpen op bepaalde aspecten van de in de ondertitel genoemde veranderingen. Daarna zullen wij ons met name richten op twee in 1971 verschenen studies die zich in meer samenvattende zin ten doel stellen de macrosociale processen te belichten die de ontwikkelingen in de katholieke en gereformeerde wereld beheersen. Het betreft 'De wankele zuil' waarin de Nijmeegse hoogleraar Thurlings het balanceren van de 'Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme' onder de loupe neemt en 'De emancipatie der gereformeerden', waarin Hendriks een 'sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel' wil leveren. Getracht zal worden door een vergelijking tussen beide studies gemeenschappelijke en onderscheiden kenmerken in de ontwikkeling van beide volksdelen na te

gaan. Dit kan in de eerste plaats een nadere bijdrage tot de sociologische theorie van de betreffende verschijnselen vormen, maar vervolgens ook enig nader licht werpen op toekomstige ontwikkelingen.

De Loor over de hervormden

Met elkaar samenhangende verschijnselen als emancipatie, antithese en verzuiling zijn altijd strijdig bevonden met het streven van de Nederlandse Hervormde Kerk en haar leidende groepen deze kerk in haar functie als volkskerk te herstellen. De diverse vormen, die deze conceptie in de loop der jaren had aangenomen bij confessionele (Hoedemaker), ethische (Gunning) en Gereformeerde Bonds-richtingen, werden in 1945 overkoepeld door de vernieuwingen die werden ingevoerd onder leiding van het driemanschap Banning-Gravemeyer-Kraemer. Op politiek terrein liep hier de 'doorbraak-beweging' ten dele mee parallel, hetgeen o.a. resulteerde in de participatie van een belangrijk aantal jongere C.H.-politici in de oprichting van de P.v.d.A. Deze overgang valt enerzijds negatief te verklaren uit de omstandigheid dat de C.H.U. en de Nederlandse Hervormde Kerk geen deel uitmaakten van een emancipatiebeweging met alle knellende banden van dien, anderzijds ook positief te begrijpen uit de bij beide aanwezige afwijzing van de antithese en wens de invloed van de volkskerk te herstellen.

De afgelopen jaren verschenen enige studies die de bovengenoemde ontwikkelingen beschreven. De Loor (1970) analyseerde 'het spreken der Nederlandse Hervormde Kerk sedert 1945' en Scholten (1971) verrichtte 'een inhoudsanalyse van het veertiendaags orgaan voor het hervormde kerkewerk, Woord en Dienst', die beschouwd kan worden als een empirische toetsing van een deel van de stellingen van De Loor. De laatste richtte zich meer op een analyse van de organisationele ontwikkelingen en de kerkelijke documenten, die hij afrondde met boeiende theoretisch-godsdienstsociologische beschouwingen.

Kritiek kan o.i. geleverd worden op de bij De Loor voorkomende neiging om de *ontzuilende functie* van 'het spreken van de belijdende volkskerk in de Nederlandse samenleving' in de periode vanaf 1945 als een exclusief-positieve bijdrage tot de democratisering van de Nederlandse samenleving te beschouwen. Ook de *verzuilende functie* die diverse kuyperiaanse theologische concepties — zoals pluriformiteit van de kerk, soevereiniteit in eigen kring en antithese — in de periode 1880-1940 in onze samenleving gehad hebben, kan immers als een bijdrage tot de pluralisering en differentiatie van de samenleving, en bijgevolg tot de democratisering daarvan, beschouwd worden. In *beide* gevallen echter was er sprake van niet-beoogde, latente gevolgen. De manifeste, d.w.z. beoogde functie van deze tegengestelde instrumentatie van gereformeerden enerzijds en hervormden anderzijds, komt het beste tot uitdrukking in hun gedeelde eindformule, te weten 'herkerstening van de samenleving', die duidelijk slaat op een totaliteitsdoel.

In dit kader zijn wij dan ook geneigd de in de periode 1945-1965 gevoerde discussie tussen voor- en tegenstanders van 'antithese' en 'doorbraak' te be-

schouwen als een broederstrijd over de vraag welke middelen in de veranderde omstandigheden aangewend moesten worden teneinde een centrale plaats voor het christelijk geloof in de Nederlandse samenleving te waarborgen. Daarin werd de stelling van Van Doorn en Lammers, dat conflicten tussen groepen die dezelfde centrale waarden delen, maar daaruit diverse normen voor het handelen afleiden, veelal feller zijn dan conflicten tussen hen die geen gedeelde waarden bezitten, bevestigd. Daar kan in dit geval nog de vraag aan toegevoegd worden of de strijd om de doorbraak aan beide zijden niet enige 'ritualistische' accenten vertoonde, d.w.z. niet te eenzijdig op de middelen geconcentreerd was, gezien de omstandigheid dat de gedeelde eindformule (herkerstening) in zijn klassieke bedoeling, achteraf bezien, in ieder geval niet meer te realiseren bleek.

Enige publikaties over de gereformeerden

Van de studies die zich mede bezighouden met de ontwikkeling van het gereformeerde volksdeel zijn die van Van Weringh (1967) en Van Putten (1968) van iets oudere datum. Terwijl Van Putten geneigd is de door hem vastgestelde 'verschillen in behoudendheid tussen Christelijke Gereformeerden en Gereformeerden' toe te schrijven aan het emancipatieproces dat de laatsten wel en de eersten niet ondergaan zouden hebben, beschrijft Van Weringh de functie die 'het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper' voor het gereformeerde sociale systeem heeft gehad. Z.i. wilde deze vanuit het gereformeerde volksdeel, dat hij als de kern van de natie beschouwde, de gehele Nederlandse samenleving herscheppen naar het door hem gewenste beeld van een totalitaire-autoritaire samenleving, organisch geleed en op calvinistische grondslag.

Voor wij aan de hand van een meer recente publikatie van Hendriks in willen gaan op het *dilemma tussen emancipatoir en totalitair* streven, waarvoor de divergerende beschouwingen van Van Putten en Van Weringh ons met betrekking tot het gereformeerde volksdeel stellen, vestigen wij eerst de aandacht op twee andere publikaties die van belang zijn voor het inzicht in de ontwikkelingen van het gereformeerde leven.

Dat betreft allereerst de dissertatie van Van der Zouwen, die handelt over de 'inhoud en ontwikkeling van de relatie tussen een instelling en haar recruteringsveld voor steunverlening', te weten tussen de Vrije Universiteit en de gereformeerden. In het kader van dit artikel is voornamelijk van belang de historisch-sociologische schets van deze relatie in hoofdstuk IV en de conclusie dat 'de slechte ervaringen opgedaan met een directe confrontatie van het gereformeerde volk met controversiële opvattingen binnen de Universiteit (naar aanleiding van de kwesties Lohman en Geelkerken b.v.)' er toe bijdroegen 'dat de Universiteit zich steeds meer afschermt van 'het volk' en dat het propaganda- en wervingsapparaat als tussenschot gaat fungeren'. Deze ambivalentie was een typerend aspect van de 'verstarring en verwarring', die volgens R. Schippers tussen 1920 en 1950 het gereformeerde leven kenmerkte. Pas na de toekenning van volledige subsidie kon 'een onbevangen discussie op gang gebracht...

worden over de nieuwe inzichten op wetenschappelijk terrein, waarbij het wervingsapparaat niet meer als tussenschot maar als tussenschakel gaat fungeren' (blz. 223-224).

En daarmee zitten we in het heden, waarover een 'onderzoek naar de opvattingen van kerkleden over normen en waarden van de kerk' handelt. Een negental auteurs, medewerkers en doctoraalstudenten van de V.U. droeg artikelen bij voor een bundel over 'Veranderingen in de Gereformeerde Kerken' (1972), waarvan onderzoeksleider Van der Zouwen de eindredactie verzorgde. Hoewel de bundel meer boeiende artikelen bevat, o.a. over het optreden van de Aktiegroep Synoodkreet, willen wij met name wijzen op het laatste artikel van Dekker 'Toekomstperspectief: verandering of ontbinding', waarin hij constateert dat er sprake is van 'fundamentele veranderingen' in de gereformeerde groepering in de opvattingen over normen en taken van de kerk. Deze veranderingen komen tot uiting in groter wordende verschillen die een toenemende druk op het kerkelijk beleid zullen gaan uitoefenen.

Thurlings over de katholieken

Kon aangenomen worden dat in een volksdeel, dat gemodelleerd is volgens het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring, dergelijke veranderingen in de kerkelijke sector via personele unies zullen doorwerken in de andere sectoren, hoeveel te meer dit het geval is wanneer de kerk het allesbeheersende centrum is van een volksdeel, toont de 'verkenning' van Thurlings. Deze heeft met behulp van een sociologische theorie het vele materiaal, dat met name door historici is verzameld over de ontwikkeling van het katholieke volksdeel sinds de 16e eeuw geordend en geanalyseerd, maar ziet dat 'slechts' als een aanzet tot verder onderzoek. Dit historisch-sociologisch gedeelte van het boek kan van harte ter lezing aanbevolen worden aan niet-sociologen; en met name ook aan niet-katholieken, die kennis zullen maken met een aan hen volledig onbekend deel van de Nederlandse geschiedenis.

Hij probeert dan de door hem weergegeven ontwikkeling van het katholieke volksdeel te plaatsen in een 'theorie van het cultureel pluralisme', waartoe hij een model ontwerpt 'voor een maatschappij waarin twee of meer groepen die hun eigen identiteit (in cultureel en met name in levensbeschouwelijk opzicht) wensen te behouden, met elkaar worden geconfronteerd', waarbij 'de maatschappelijke context politieke zowel als economische autarkie van de afzonderlijke groepen uitsluit'. Thurlings stelt vervolgens dat deze confrontatie, afgezien van uitzonderingen als 'expulsie en vlucht', als regel zal leiden tot een langdurig proces waarin de opties van 'het streven naar behoud van de groepsidentiteit en de tendens naar asssimilatie' elkaar de voorrang zullen betwisten (blz. 46/47). Wij kunnen uiteraard hier niet ingaan op de uitwerking van dit model, maar willen wel constateren dat er een aantal aanrakingspunten zijn met andere auteurs als Lyphart (1968) en Hendriks, hetgeen o.a. blijkt uit de stelling dat 'typerend voor de sociale compositie om de Nederlandse maatschappij is ... geweest dat zij uit meerdere bevolkingsdelen was opgebouwd die geen van allen

een meerderheidspositie konden verwerven, zodat Nederland een natie werd van minderheden die op elkaars steun of tenminste tolerantie aangewezen waren' (blz. 54).

Thurlings vat het minderheidsgedrag op 'als het resultaat van de verhouding tussen specifieke eigenheid en machtspositie'. Hoe deze verhouding uitvalt hangt mede af van de 'definitie van de situatie'. Hoe oordelen de diverse deelnemers over 'de graad van verzoenbaarheid' en 'de graad van bedreigdheid'? (blz. 185). Het is duidelijk dat hierover in één fase en tussen diverse fasen verschillende meningen binnen dezelfde groepering kunnen bestaan. Op basis hiervan onderscheidt hij een vijftal samengestelde strategieën 'door middel waarvan de minderheidsgroep probeert om zijn situatie op adequate wijze het hoofd te bieden' (blz. 189).

Hij beschrijft daarna de vier fasen van de ontwikkeling van het katholieke volksdeel in termen van zijn model, dat, zoals gezegd, gebaseerd is op de dialectiek tussen identiteitspositie en gepercipieerde machtspositie. Deze dialectiek brengt een eigen dynamiek op gang, zij het dat deze functioneert binnen de 'structureel-culturele context' van de totale samenleving: zij drukt zich uit in de attitudes van de groepsleden, die op hun beurt bepalend zijn, binnen het kader van de feitelijke mogelijkheden, voor de keuze van strategie. Deze strategie resulteert in veranderingen van de cultuur en structuur van de minderheidsgroep. Dientengevolge kan er dan een 'terugkoppeling' plaatsvinden: de machtsverhoudingen in de totale samenleving kunnen zich wijzigen, evenals de identiteitsopvatting van de minderheidsgroepen. Er is dus in zekere zin sprake van een kringloop, een cyclisch proces.

Thurlings stelt nu dat in de *eerste fase* tot 1795, gezien de machtsverhoudingen de *schuilkerkstrategie* moest domineren, waarbij 'de band met Rome fungeerde als het duidelijkst identiteitscriterium' (blz. 197), zoals ook bleek uit het fiasco van de jansenistische 'Oude Clerezye', de uit het Utrechtse schisma voortgevloeide, oorspronkelijk veelbelovende kerkformatie waaruit de hedendaagse oud-katholieken ontstaan zijn. Er was echter ook een voortdurende onderstroom, die diende als voedingsbodem voor de *strategie van de pragmatische doorbraak:* samenwerking met niet-katholieken op profane terreinen, maar met handhaving van eigen isolement. Vóór 1795 waren dat met name de niet-calvinisten. Het succes van deze beide strategieën in combinatie leidde via terugkoppeling tot een verbetering van de katholieke machtspositie en een versterking van de traditionele identiteitsopvatting.

In de *tweede fase* (1795-1860) speelde zich een tweede kringloop af: er is een meer hoopvolle definitie van de situatie en de bovenstroom wordt nu gevormd door aanhangers van een *pragmatische doorbraak-strategie,* die 'in de liberale democratie de vrijheid hoopt(en) te verkrijgen, die zij (de kerk) voor haar zelfrealisering zolang had ontbeerd' (blz. 56/57). Naast deze meer liberale katholieken bleef er echter een sterke onderstroom van conservatieve katholieken, die vasthielden aan hun traditionele maatschappijopvattingen.

In de *derde fase* (1860-1954) vonden beide stromen elkaar goeddeels in de

verzelfstandigingsstrategie, die gecombineerd werd met een *pragmatische samenwerking* met de protestanten in de vorm van de coalitie. Dit was de fase van de verzuilende kerk, 'bolwerk van . . . eigen organisaties' en tevens 'uitvalsbasis voor politieke acties'. Attitudes van defensiviteit en vervolgens van militantie overheersten. De successen van deze strategie resulteerden in een zeer sterke machtspositie en het daarmee corresponderende cultuurpatroon van 'het rijke roomse leven'.

Vanaf 1930 ontstond er echter een onderstroom, die op basis van het bereikte daar tevens kritisch tegenover ging staan en een *strategie van ideologische doorbraak* voorstond, waarin men de samenwerking met andersdenkenden, b.v. in de vorm van personalistisch socialisme, een profaan-ideologische basis wil geven: 'Samenwerking, waar mogelijk, isolement alleen waar noodzakelijk'. Dit kwam tot uiting in medewerking van katholieken in de Nederlandse Unie, de Nederlandse Volksbeweging en de doorbraak van de Christofoorgroep naar de P.v.d.A. Pas na 1954 — het jaar waarin in de vorm van het Mandement een laatste monument van de derde fase werd opgericht — kreeg deze onderstroom meer invloed. In deze *vierde fase* verbreedde deze strategie zich tot die van een *ideologische dialoog,* waarbij ook de religieuze levensovertuiging ter discussie werd gesteld. 'De militante kerk werd een riskante kerk' (blz. 190). Thurlings meent dat deze stroom 'duidelijker aan de dag treedt in de kern dan in de omringende zônes van het Nederlands katholicisme' (blz. 196) en hij voert daar ook een aantal statistische gegevens voor aan. Dit zou betekenen dat hier sprake is van een bovenstroom, maar Thurlings signaleert ook een 'curiaalgerichte tegenstroom' (blz. 204). Hij acht het 'de zeer wezenlijke vraag' of de Nederlandse katholieke kerk 'op weg is van een plurale naar een assimilerende minderheid die tenslotte geheel zal opgaan in een geseculariseerde, of beter secularistische mens- en maatschappijbeschouwing, dan wel of zij tegen deze onmiskenbare trend, die bij velen aanwezig is iets van de eigen identiteit zal handhaven' (blz. 207/208).

Hendriks over de gereformeerden

Ook het boek van Hendriks over 'de emancipatie der gereformeerden' bevat een boeiende historisch-sociologische schets. Daarbij moet opgemerkt worden dat hij gehinderd werd door de omstandigheid dat hij, anders dan Thurlings, nauwelijks beschikte over historische publikaties met betrekking tot de periode na 1910, waardoor hij zich onvermijdelijk gedwongen zag voor deze periode zelf een beeld te ontwerpen uit de wel ter beschikking staande gegevens. Zijn studie wil een 'bijdrage leveren tot de vraag in welke situatie het gereformeerde volksdeel zich momenteel bevindt' (blz. 237). Dat hij daarbij op dezelfde problematiek stuit als Thurlings blijkt uit zijn constatering dat er ook in dit volksdeel sprake is van 'een duidelijk verminderde interne integratie en een steeds groter wordende externe integratie'. Hij hanteert echter, blijkens zijn vraag 'of deze processen gezien kunnen worden als de onvermijdelijke begeleidende verschijnselen van een nagenoeg voltooide emancipatie', een theo-

retisch interpretatiekader dat ten dele afwijkt van dat van Thurlings.

Hendriks definieert emancipatie als 'het streven van een groepering als volwaardig deel van een samenleving erkend te worden en dus ook dezelfde kansen en rechten te krijgen als andere groeperingen in die samenleving' of korter als *'het streven van een groep naar gelijkwaardigheid en gelijke behandeling'*. Het gaat z.i. om een 'intergroepsproces', waarbij het doel niet is 'verbreking van de relaties met een bepaalde samenleving, maar integendeel een grotere integratie binnen een samenleving'. Betekenissen als: het streven van individuen naar mondigheid en volwassenheid, volledige ontplooiing van het groepsleven, en ook het streven naar onafhankelijkheid van koloniën wenst hij af te snijden (blz. 13/16).

Kan vastgesteld worden dat Hendriks het doel van emancipatiebewegingen in 'positieve' termen van integratie in de omringende samenleving omschrijft, daarnaast valt te constateren dat hij de uitgangssituatie van emancipatiegroeperingen in 'negatieve' termen omschrijft, d.w.z. in termen van non-emancipatie: 'steeds gaat het om groepen die niet als volwaardig worden beschouwd en ongelijk behandeld worden'. Volgens hem is het 'emancipatiestreven ... te zien als een reactie op een bepaalde situatie waarin de groep in kwestie verkeert en die gekenmerkt wordt door het *ontbreken van macht, discriminatie* en een *marginale positie'* (blz. 14).

Met deze laatste omschrijving heeft Hendriks de emancipatiegroepering gekwalificeerd als een variant van 'wat in de sociologische literatuur vaak een minoriteit wordt genoemd', die van andere minoriteiten te onderscheiden (valt) door haar specifieke doel'. Een *minoriteit* behoeft geen minderheid in de getalsmatige zin te zijn, kan zelfs een meerderheid van een samenleving omvatten. Volgens Hendriks moet 'het bijzondere van een minoriteit ... gezocht worden ... in een bepaalde relatie tot de dominant' in een samenleving. 'Waarneembare verschillen', ook wel 'afwijkende kenmerken' of 'visibilities' genoemd, met betrekking tot het maatschappelijk gedrag zijn z.i. noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van een minoriteitssituatie.

Maar pas wanneer deze gecombineerd worden met de omstandigheid dat dominerende groepen in de samenleving vanuit hun machtsposities groepen met afwijkende kenmerken discrimineren — welke discriminatie veelal verbonden is met sterke negatieve vooroordelen — is er sprake van een latente minoriteit. Op basis hiervan komt hij tot de volgende definitie van minoriteit: elke subgroep, die in de marge van de samenleving te lokaliseren valt, geen machtsposities bezet en onderhevig is aan discriminatie. Met marginaal wordt in dit verband bedoeld dat de betreffende groep 'buiten of aan de rand van een systeem staat' en voor het gevoel van alle partijen 'weinig of niet geïntegreerd in de samenleving' is (blz. 15, 20/21, 33, 28/29).

Vervolgens ontwerpt Hendriks, geïnspireerd door een Amerikaanse socioloog Louis Wirth, een typologie van minoriteiten, waarbij hij de doelen van de minoriteit als criterium hanteert:

1. de *pluralistische minoriteit* streeft naar tolerantie van de zijde van de dominant voor haar afwijkende 'visibilities'.

2. de *afscheidingsbeweging* streeft naar onafhankelijkheid van de dominant via afscheiding.
3. de *naar dominantie strevende minoriteit* streeft naar overheersing van de dominant en daarmee naar een overheersende positie in de samenleving.
4. de *emancipatieminoriteit* streeft naar erkenning van haar gelijkwaardigheid en de beëindiging van de discriminatie ofwel het verkrijgen van gelijke kansen en mogelijkheden.
   Hierbinnen onderscheidt hij weer twee typen:
   a. het *assimilatietype* streeft naar volledige assimilatie binnen de samenleving.
   b. het *etnocentrische type* streeft naar integratie in de samenleving. Dit leidt wel tot desintegratie van de specifieke emancipatie-instituten, maar behoeft niet te leiden tot desintegratie van de groep als zodanig.

Hendriks stelt dat in de praktijk mengvormen zullen voorkomen, terwijl bovendien ten gevolge van 'verschuiving van doeleinden' een minoriteit in de loop van zijn ontwikkeling van het ene in het andere type kan overgaan; Hendriks zelf constateert bij socialisten, katholieken en gereformeerden in Nederland een verschuiving van een pluralistische minoriteit via een emancipatieminoriteit naar een naar dominantie strevende minoriteit, waarna een proces van integratie in de nationale samenleving optreedt. Deze verschuivingen in doelen hebben te maken met de verandering die de relaties met de dominant en andere emancipatiegroepen in de loop der ontwikkeling ondergaan.

Een centraal punt in de theorie van Hendriks betreft het ingewikkelde proces van de ontwikkeling van de 'quasi-groep' van latente, zich niet van haar positie bewust zijnde, minoriteit tot de conflict-groep, die de emancipatieminoriteit is. Hiertoe is nodig een herziening van het zelfbeeld: de rollen van de groepsleden moeten worden veranderd. Dit geschiedt slechts, wanneer bepaalde voorwaarden minimaal aanwezig zijn: mogelijkheid tot frequente interactie en communicatie, een fonds van gemeenschappelijke cultuur, een ideologie, die het groepsstreven rechtvaardigt, niet-ongunstige politieke omstandigheden en de beschikbaarheid van politieke leiders (blz. 54/59). Tenslotte moet genoteerd worden dat volgens Hendriks een (geslaagde) emancipatie, na een voorfase altijd verloopt volgens een viertal fasen:

1. bewustwording en agitatie;
2. organisatie en confrontatie;
3. bereikte doelen;
4. herintegratie in de samenleving.

Vanuit zijn in het begin van deze paragraaf vermelde probleemstelling ging Hendriks aan de hand van zijn emancipatie-theorie na 'of de beweging van de kleine luyden, want daaruit komen de gereformeerden historisch gezien voort, getypeerd kan worden als een emancipatiebeweging'. Hij concludeert dan op grond van zijn historisch-sociologische schets dat 'de kleine luyden' in de 19e eeuw te typeren zijn als 'sociaal-economisch en cultureel onterfden'. Zij zijn in allerlei opzichten een achtergestelde minoriteit.

Ten aanzien van de doelen van deze minoriteit biedt hij een genuanceerde analyse, die een aantal verschuivingen en varianten signaleert. Vóór 1860 neemt hij zowel kenmerken van een *afscheidingsbeweging* waar, bij hen die naar de U.S.A. emigreerden, als de kenmerken van een *pluralistische minoriteit* bij de blijvers die slechts 'vrijheid vroegen'. We herkennen hier parallellen van wat Thurlings in zijn theoretisch kader aanduidt als 'expulsie en vlucht', resp. 'schuilkelderstrategie'. Na 1860 kwamen er volgens Hendriks nieuwe doelen naar voren. Ten eerste werd de bestaande orde niet langer aanvaard en streefden zij naar verbetering van hun sociaal-economische positie, erkenning van volwaardigheid, beëindiging van discriminatie en een aandeel in de macht. In dit opzicht vormden zij een *emancipatieminoriteit.* Maar daarnaast constateert Hendriks dat voor een aantal hunner emancipatie slechts 'een middel voor het bereiken van het verderliggende doel' vormde, nl. 'de traditioneel christelijke waarden . . . de dominante positie in de kerk en andere sectoren van de samenleving te hergeven' (blz. 241). In dit opzicht zou er dan sprake zijn van een *naar dominantie strevende minoriteit,* welke tendentie volgens Hendriks in de tweede en derde fase een hoogtepunt bereikte.

Volgens Hendriks verliep de ontwikkeling van het gereformeerde volksdeel volgens de vier fasen van het emancipatieproces. De *eerste fase,* die van *bewustwording en agitatie* (1860-1880), werd gekenmerkt door 'het steeds nadrukkelijker streven naar emancipatie en daarboven uit naar herkerstening'. Men trachtte deze doelen te bereiken samen met andere protestantse richtingen, waaronder de ethisch-irenische stromingen. Maar, om het weer in termen van Thurlings te formuleren, deze 'pragmatische samenwerking' liep op een ontgoocheling uit. Dit leidde tot de *tweede fase,* die van *organisatie en confrontatie* (1880-1920), waarin men dezelfde doelen probeerde te bereiken 'door machtsvorming en strakke organisatie van gelijkgezinden' (blz. 244). Kortom, door wat Thurlings een 'verzelfstandigingsstrategie' noemt. Hendriks beschrijft hoe aan het eind van deze fase het emancipatiedoel grotendeels is bereikt en het herkersteningsdoel onbereikbaar is geworden. Dit alles in het kader van het nieuw ontstane machtsevenwicht in de Nederlandse samenleving.

'Kritiek der jongeren', die deze situatie ter discussie wilden stellen en herwaarderen, werd geëcarteerd (Netelenbos in 1920 en Geelkerken in 1926). In de aldus aangevangen *derde fase* (1920-1950) werden de *'bereikte doelen'* geconserveerd, met andere woorden de verzelfstandigingsstrategie werd doel in zich zelf. De interne integratie was maximaal en de externe integratie miniem. Pas na 1950 brak, heel voorzichtig, de *vierde fase* aan: *integratie in de Nederlandse samenleving.* Ook de naweeën van de emancipatiestrijd raken uitgewerkt en langzamerhand kan nu — in de zeventiger jaren — de vraag gesteld worden naar 'de toekomst van het gereformeerde volksdeel: komt het tot assimilatie?'. In een voorlopig antwoord op deze vraag stelt Hendriks dat de interne pluriformiteit nog groter zal worden en de band tussen de diverse sectoren van de zuil nog losser. Hij meent echter dat 'desintegratie van het gereformeerde volksdeel en assimilatie van haar leden in andere groeperingen niet in het emanci-

patieproces, zoals zich dat bij de kleine luyden heeft voltrokken, besloten' ligt (blz. 251). Immers, de beweging der kleine luyden kende als 'een van hun centrale doelen . . . de instandhouding van het eigen cultuurpatroon' en is dus te typeren als een etnocentrische, niet als assimilerende emancipatieminoriteit. Wel acht hij het mogelijk dat externe factoren uit de grotere samenleving op zich een desintegrerende werking voor de Gereformeerde Kerken zullen krijgen.

Kritiek op Hendriks

Bij een beoordeling van de studie van Hendriks moet voorop staan grote waardering voor een aantal onderdelen, zoals de heldere analyses van de doeleinden, van de sociale stijging en van de instituering van de beweging der kleine luyden (Hfdst. IV-VI). Ook kan vastgesteld worden dat zijn benadering veelomvattender en evenwichtiger is dan die van enkele van zijn voorgangers bij de beschrijving van de ontwikkeling van het gereformeerde leven. Zo geeft hij — in tegenstelling tot Van Putten (1968) — de 'geloofsfactoren', als 'inhoudelijke aspecten' van het culturele systeem, hun verdiende plaats bij de analyse van het gereformeerde sociale systeem (blz. 95) en verdisconteert hij — in tegenstelling tot Van Weringh (1967) — in de beschrijving van dit sociale systeem het element van het emancipatiestreven van de kleine luyden.

Er is echter ook aanleiding tot het plaatsen van enkele tamelijk fundamentele kritische kanttekeningen. De eerste betreft *de manier waarop de historische gegevens gerangschikt zijn,* of liever gezegd gewogen zijn. Het vooropgezette schema van de vier fasen, die een emancipatiebeweging moet doorlopen, en gekoppeld daaraan, de typologie van doelen met betrekking tot de minoriteiten, drukken een te krachtig stempel op de geschetste ontwikkeling, die daardoor niet voor zichzelf kan spreken. Dat geldt zowel voor Hoofdstuk III, waarin de ontwikkeling van de katholieke en socialistische emancipatiebewegingen geschetst wordt, als voor Hoofdstuk VII, waarin de ontwikkeling van de beweging der kleine luyden wordt getekend en bijgevolg ook voor het beeld dat in het laatste hoofdstuk VIII samenvattend wordt geschetst. Dit heeft soms het gevolg dat vrij onbelangrijke punten die wel in het model passen overbelicht en andere meer belangrijke punten onderbelicht of zelfs weggelaten worden.

Dit wreekt zich al in de probleemstelling. Nagegaan moet worden of de beweging der kleine luyden, want daar zijn immers de gereformeerden uit voortgekomen, een emancipatiebeweging was. Wanneer we afzien van de omstandigheid dat de probleemstelling een tautologie bevat (want dat 'kleine luyden' een potentiële emancipatiebeweging vormen ligt nogal voor de hand) moet vastgesteld worden dat zij bovendien een a-historisch moment kent. Er wordt vanuit het heden naar een punt in het verleden teruggeredeneerd. Dat betekent dat niet alleen uitgesloten zijn alle gereformeerde kleine luyden, die niet via de Kuyperiaanse beweging in een emancipatieproces betrokken raakten, zoals de kritiek van Brunt (1971) in de 'Sociologische Gids' terecht luidde, maar ook allen die geparticipeerd hebben in de gereformeerde beweging maar geen 'kleine luyden' waren en *dus* niet behoefden te emanciperen. Dat deze

operatie gevolgen heeft blijkt bijvoorbeeld uit het volgende. In de visie van Hendriks hebben de gereformeerden zich in de loop van de 19e eeuw ontwikkeld van een pluralistische minoriteit (met afscheidingselementen) tot een emancipatie-minoriteit met een krachtig dominantie-streven. Deze visie is echter gebaseerd op een interpretatie van de gereformeerde beweging als een beweging van 'kleine luyden'. Als men daarentegen de doelen en posities beziet van de 'voormannen' uit het Réveil en de Strijd voor Kerkherstel en de A.R.P., die representatief geacht mogen worden voor de gereformeerde beweging uit de periode 1820-1860/1880 dan blijkt juist deze periode gekenmerkt te worden door een streven naar behoud dan wel herstel van een 'heersende kerk' in een christelijke samenleving. Gezien hun maatschappelijke positie (adel en patriciaat) behoorden deze 'voormannen' bovendien tot de dominant. En hoewel de Afgescheidenen inderdaad 'kleine luyden' waren en dus tot een 'schuilkerkbestaan' gedwongen waren, waren o.i. hun intenties allerminst pluralistisch maar evenzeer gericht op 'wederkeer' van de oude blauwdrukken van de relatie kerk-staat. Dat betekent dat er ontwikkelingssociologisch gezien een heel andere visie op de periode 1820-1880 (voorfase en eerste fase in het schema van Hendriks) noodzakelijk is dan in zijn boek wordt geboden.

Nu is het inderdaad zo dat in het begin van de tweede fase (1880-1900) velen van deze 'voormannen' en hunsgelijken zich terugtrokken uit de gereformeerde beweging toen onder leiding van Kuyper de lijnen tussen 'helen en halven' scherper getrokken werden, maar tot dan toe maakten zij evenzeer legitiem deel uit van deze beweging als de 'kleine luyden' die de gereformeerde naam later zouden monopoliseren. Hendriks, wiens boek op dit punt een anti-Weringh genoemd kan worden, ontleent aan deze laatste ontwikkeling terecht het gezichtspunt dat de tweede fase met name beheerst werd door het emancipatiestreven van deze 'kleine luyden', maar wordt bij zijn beschrijving van deze fase op een ander punt het slachtoffer van zijn perspectivische vertekening van de eerste fase. Meent hij dat dit streven naar emancipatie gepaard ging met een streven naar dominantie, daar kan tegenover gesteld worden dat dit streven slechts een echo was van een soortgelijk streven uit de eerste fase en dat, vergeleken daarmee en met andere gereformeerden buiten de Kuyperiaanse beweging zoals Hoedemaker, er in de tweede fase bij Kuyper c.s. juist een relatief grotere aanvaarding was van differentiatie en pluralisering in de samenleving.

In het algemeen moet trouwens geconstateerd worden dat Hendriks' studie op het punt van de afbakening van de onderlinge relaties tussen 'emancipatie'- en 'dominantie'-strevingen een duidelijke ambivalentie vertoont. Hij komt niet verder dan de constatering dat er 'een zeker verband (is) tussen het streven naar emancipatie en dat naar dominantie, vooral in die zin dat de hardnekkige weigering van de dominant de gelijkwaardigheid van de minoriteit te erkennen, het streven naar dominantie versterkte, terwijl omgekeerd dit streven, doordat het de intensiteit van de strijd vergrootte, het emancipatieproces versnelde, misschien zelfs eerst mogelijk maakte'.

Schort er op deze wijze, ontwikkelingssociologisch gezien, iets aan de lijnen

die Hendriks van zijn eerste naar zijn tweede fase trekt, de stereotyperende werking van zijn vier fasen-schema blijkt ook uit de manier, waarop de overgang van de tweede naar de derde fase geschetst wordt. Op zich zelf wordt deze overgang knap en juist getekend en dat geldt ook voor de 'op handen zijnde lente' van de Jong-Gereformeerde Beweging, die zich tussen 1915 en 1925 manifesteerde. En ook het karakter van de derde fase, die zich o.a. kenmerkte door 'ritualisme', hetgeen wil zeggen dat de instrumentatie (de 'bereikte doelen') tot doel op zichzelf werd, terwijl de verder gelegen doelen (herkerstening) in feite werden opgeheven, is goed getroffen.

Maar een fundamentele moeilijkheid is wel dat deze ontwikkeling van tweede naar derde fase zich volgens het schema van Hendriks wel *moest* voordoen. Een emancipatieproces, wil het volgens de theorie tenminste 'geslaagd' heten, *moet* immers *alle vier* de fasen doorlopen! Doorgeredeneerd betekent dit dat de 'beweging der Jongeren' wel moest doodlopen. Ook hierin schuilt o.i. een a-historisch element in de visie van Hendriks. Vandaar dat wij er zelf in 'De Voormannen' (blz. 242) de voorkeur aan gegeven hebben om de periode 1905-1930 te bezien als een overgangsperiode waarin 'de keuze tussen consolidatie en heroriëntatie nog open leek'. En nu kunnen wij het achteraf met Hendriks eens zijn dat deze strijd wel gewonnen moest worden door de voorstanders van het consolidatiestandpunt, maar het is voor ons juist de vraag *of een dergelijke ontwikkeling nu inherent is aan het emancipatieproces zelve en als zodanig voorspelbaar.*

In de voortreffelijke schets van Hendriks zelve zijn o.i. argumenten te ontdekken van het tegendeel, waar hij als een symptoom van de 'derde fase' signaleert: 'het ontstaan van een duidelijke stroming die de eigen groepering niet meer ziet als de kern van de samenleving, maar bijna als de samenleving zelf; niet meer als de kern van de kerk, maar bijna als de kerk zelf' (blz. 223). De bron van dit 'ritualiseringsproces' moet echter o.i. niet gezocht worden in het emancipatiestreven van de 'kleine luyden' maar in het 'dominantiestreven' van de gereformeerden. Dit laatste was weliswaar door de neveneffecten van een geslaagde emancipatie in de klassiek-gereformeerde zin van art. 36 N.G.B. onmogelijk geworden maar werd als het ware 'inhoudelijk' geprojecteerd in het beeld dat men zich van de eigen groep vormde. In de eerste plaats was het al vanwege de concurrentie van Gereformeerde Bond en diverse groepen Gereformeerde Gemeenten onmogelijk om de pretenties ten aanzien van de totale samenleving op te geven, maar bovendien kon men een voortreffelijk 'surrogaat' bieden: een deelsamenleving, waarin deze pretenties reeds gerealiseerd waren. Dit brengt ons tot de conclusie dat de verwarring en verstarring van de fase van de 'bereikte doelen' *niet zozeer toegeschreven moet worden aan de effecten van een geslaagde emancipatie, maar veeleer aan die van een mislukte dominantie.*

Deze laatste conclusie brengt ons bij een tweede punt van fundamentele kritiek: *is de vier-fasen theorie van Hendriks op zich wel geschikt om het*

emancipatieverschijnsel in zijn totaliteit en vele verschijningsvormen op bevredigende wijze te verhelderen? O.i. is een model dat slechts uit de eerste twee fasen bestaat, met daarna de mogelijkheid voor verschillende 'voortzettingen', adequater. In een dergelijk model kunnen dan ook emancipatiebewegingen gevangen worden die onmiddellijk na (en zelfs tijdens) het bereiken van (een aantal) doelen tot zelfliquidatie overgaan. Een kenmerkend voorbeeld hiervan is o.a. de socialistische emancipatiegroepering in Nederland, die anders dan de katholieke en gereformeerde groeperingen onmiddellijk na 1945 — toen de P.v.d.A. in de regering kwam — tot gedeeltelijke zelfliquidatie overging en alleen ten gevolge van de niet-liquidatie van de beide andere 'zuilen' als het ware gedwongen werd zich nog enkele decennia als 'pseudo-zuil' op te stellen. Deze houding was voor haar mogelijk omdat het dominantie-streven bij de socialisten veel minder aan een specifieke groepsidentiteit verbonden was dan in de beide andere gevallen. Dat wil zeggen dat een dergelijke groepering niet op het Procrustusbed van vier te doorlopen fasen gelegd behoeft te worden, maar dat de derde en vierde fasen samenvallen. Erkend moet worden dat Hendriks dit onderscheid heeft willen honoreren door de invoering van de begrippen assimilatie- en etnocentrische emancipatiebeweging, maar dit onderscheid is op zichzelf zeer onhelder. Het sluit immers zelfs niet uit dat een etnocentrische emancipatiebeweging (zoals katholieken en gereformeerden) zich op den duur onder invloed van algemeen-maatschappelijke factoren toch assimileert.

Het is o.i. echter noodzakelijk een nog iets verdergaande kritiek uit te oefenen op Hendriks' emancipatietheorie. Dit geldt met name zijn *vooronderstelling dat ('geslaagde') emancipatieprocessen altijd gericht zijn op 'een grotere integratie binnen een samenleving'.* Dit element is reeds op negatieve wijze ingebouwd in zijn definitie van de uitgangssituatie van non-emancipatie, waar het in de marge van de samenleving, d.w.z. het niet extern geïntegreerd zijn, één der drie kenmerken vormt. Het keert op positieve wijze terug in zijn vierde fase, waarin de (her-)integratie in de samenleving centraal staat.

Een eerste bezwaar tegen deze vooronderstelling is dat de integratie *binnen een samenleving* centraal staat. Dit impliceert dat Hendriks zich vermoedelijk te zeer refereert aan de nationale samenleving als object van de sociologie en 'de internationale structuur' te weinig in het vizier heeft. Diverse sociologen, zoals Elias, Coulson en Riddell, Wallenburg en Gevers, Galtung, hebben er de laatste tijd terecht op gewezen dat ook de 'internationale structuur' als een 'sociaal systeem' opgevat kan worden. Het is o.i. dan ook best mogelijk om Hendriks' model te verwijden tot de internationale samenleving. Ook daarin kunnen zich emancipatieprocessen en zelfs integratieprocessen voordoen.

Maar daarmee zijn we bij een tweede bezwaar gekomen, nl. dat *de integratie* binnen een samenleving centraal staat. Dat is de reden dat Hendriks onafhankelijkheidsbewegingen in de derde wereld niet als emancipatiebewegingen beschouwt. Deze zijn immers uit op onafhankelijkheid van de dominant, niet op integratie met hem. Als principiële kritiek op deze visie kan, met b.v. Coulson

en Riddell, uitgebracht worden dat er een extern, van buiten af opgelegd doel aan sociale systemen wordt toegeschreven, nl. een soort ingebouwde, teleologische gerichtheid op integratie in een groter sociaal systeem. Hoewel niet ontkend kan worden dat in vele sociale systemen integratietendenties aanwezig zijn, geven wij de voorkeur aan een principieel *open* model, ook van emancipatieprocessen, dat de mogelijkheid inhoudt dat sociale systemen, waarin diverse groepen tegenstrijdige belangen en doelen hebben, in grote mate naast of tegenover elkaar staan. Daarmee wordt ook een moeilijkheid ontgaan, die inherent is aan de benadering van Hendriks, waarin o.i. teveel gesuggereerd wordt dat elk (geslaagd) emancipatieproces een gesloten proces is dat altijd op fase vier, een geslaagde integratie, uitloopt.

De moeilijkheid zit hem hier in de keuze van criteria voor de 'geslaagdheid' van de integratie, en bijgevolg van de emancipatie. Het is in feite de vraag naar de kenmerken van de eindsituatie, waarin de emancipatie voltooid zou zijn. Nu zijn uitgangssituaties empirisch te toetsen aan een aantal kenmerken van non-emancipatie, aangezien ze in het verleden of heden in de empirie voorkomen. Met eindsituaties ligt dat veel moeilijker: veelal zal men — al naar gelang de eigen doelstellingen — van mening zijn dat een volledige emancipatie nog niet tot stand is gekomen.

Uit het bovenstaande blijkt dat bij het hanteren van het begrip emancipatie onvermijdelijk ook de mens- en maatschappij-beschouwing van de wetenschapper zelf in het geding is. Uiteindelijk zijn het zijn maatstaven, aan de hand waarvan mede vastgesteld wordt wanneer de eindsituatie aanwezig is, zelfs of een dergelijke eindsituatie überhaupt ooit bereikbaar is. In zekere zin geldt dat eerste net zo goed voor de uitgangssituatie, echter met dat verschil dat hier deze maatstaven op negatieve wijze aangelegd worden aan de reeds aanwezige situaties.

Nu is het niet zo dat de maatstaven van de wetenschapper zelf de enig mogelijke en relevante zijn. Een belangrijke bron van maatstaven kan ook gelegen zijn in de opvattingen en doeleinden van de mensen en groeperingen die object van studie vormen. Dat houdt o.i. in dat als het doel van een emancipatiebeweging zou zijn een 'grotere integratie in de samenleving' de vraag gesteld moet worden naar de inhoud en de kwaliteit van deze integratie. En in het geval van de gereformeerden werden bepaalde doelen wel bereikt, zoals het groepsdoel emancipatie waaruit uiteindelijk integratie in de Nederlandse samenleving voortvloeide, maar het totaliteitsdoel van de groepering voor de gehele samenleving, nl. herkerstening (die vanuit het oogpunt der andere groeperingen wel een bijzonder ongewenste vorm van integratie betekend zou hebben) werd niet bereikt.

Evaluatie

Veel (historisch-)sociologisch onderzoek dat zich de afgelopen tien à twintig jaar gericht heeft op de beschrijving en verklaring van verschijnselen en tendenties in de ontwikkeling van de katholieke en reformatorische volksdelen vertoont feilen en eenzijdigheden op één of meer punten.

a. het tussen haakjes zetten van de 'inhoudelijke', d.w.z. geloofs- en theologische opvattingen, waardoor de structurele factoren een te grote nadruk kregen (b.v. Van Heek, 1954, en Van Putten, 1968).
b. Het achteraf benaderen van de ontwikkeling vanuit één vooropgezette middle-range theory, waardoor deze ontwikkeling op een Procrustusbed gelegd wordt, zoals het 'universalistisch ascriptiepatroon' (Van Weringh, 1957), het 'modern-dynamisch cultuurpatroon' (Van Putten, 1968) of het 'emancipatieproces' (Hendriks, 1971).
c. Het beschrijven van een (deel van een) ontwikkeling vanuit de (on-)bewuste tendentie deze (delen van) ontwikkelingen te rechtvaardigen dan wel te veroordelen (b.v. Van Weringh, 1967, en, zij het op genuanceerde wijze, De Loor, 1970).

Deze drie vormen van eenzijdigheid brengen veelal in een of andere vorm overbelichting van sommige en onderbelichting van andere lijnen in de betreffende ontwikkelingsprocessen teweeg. Zij stellen ons eens te meer voor het probleem hoe op een verantwoorde wijze historische omstandigheden en ontwikkelingen in een empirisch en theoretisch sociologisch perspectief te verhelderen.

De schrijver van dit artikel stelt zich wat dit betreft op het standpunt van o.a. Elias dat een adequate historisch-sociologische analyse eerst verkregen kan worden vanuit een ontwikkelings-sociologisch perspectief. Teleologische en rationaliserende interpretaties en voorbarige invoering van heteronome waardeoordelen, die tezamen tekort doen aan de autonomie van het onderzoeksobject, kunnen dan in beginsel zoveel mogelijk uitgeschakeld worden. De nadruk valt op de ontwikkeling van de vervlechtingen tussen mensen en groepen, zoals deze zich op empirische wijze laten ontdekken en beschrijven. Dat betekent overigens niet dat het begrippenapparaat van Elias daartoe voldoende is of dat deze ontwikkelingen niet tevens op theoretische wijze ontdekt en beschreven zouden moeten worden. Wel lijkt het aanbevelenswaardig om ten minste de onderstaande volgorde van bewerking van het materiaal voor ogen te houden:

a. Het vaststellen van de algemeen structureel-culturele context en ontwikkelingslijnen in de totale samenleving, waarin de te onderzoeken groepering zich bevindt. Daartoe zullen de bestaande historische macrosociologische modellen met elkaar geconfronteerd moeten worden. Dat in deze fase heteronome elementen een rol kunnen spelen bij de keuze die de onderzoeker doet is buiten kijf.
b. Het beschrijven van de posities, waarden en doeleinden van de betrokken groeperingen. Deze fase is gebaseerd op alle ter beschikking staande historische monografieën en gegevens, wier gezichtspunten tegen elkaar afgewogen en zo nodig geïntegreerd worden. Alle posities van personen en groepen in de bestudeerde periode worden vanuit hun eigen perspectief beschreven.

Bij deze bewerking zal alle nadruk moeten liggen op een *inductieve,* empirische, op de autonomie van het onderzoeksobject georiënteerde werkwijze. Dat geldt ook voor het in verband brengen van de posities enerzijds en de waarden en doelen anderzijds, al vormt dit wel een van de belangrijkste onderdelen van deze bewerking. Een ander belangrijk onderdeel is het via een aantal 'operaties' komen tot generaliserende typologieën voor de diverse fasen in de ontwikkeling, zodat het mogelijk wordt om ontwikkelingen op langere termijn te traceren. Bij dat alles dient echter vermeden te worden een te *deductieve* werkwijze, waarbij theoretische modellen — of het nu macrotheorieën dan wel middle-range theorieën betreft — worden opgelegd aan de ontwikkelingen. Het gevaar voor 'stereotypologieën' is hier levensgroot.

c. Het in verklaringstermen aan elkaar relateren van de ontwikkelingspatronen en -tendenties in de algemeen structureel-culturele context èn de ideologische attitudepatronen alsmede de op basis daarvan gekozen strategieën van de bestudeerde groeperingen. In dat kader kunnen ook de processen van wisselwerking en terugkoppeling beschreven worden die in de diverse ontwikkelingsfasen te onderkennen zijn tussen de ontwikkeling van de groep en die van de samenleving waar deze deel van uitmaakt. In deze fase van het onderzoek kan ook nagegaan worden of en op welke wijze specifieke aspecten en ontwikkelingslijnen in het totale ontwikkelingsproces nader verhelderd kunnen worden met behulp van allerlei reeds in de sociologie ontwikkelde begrippen, modellen en middle-range theorieën. Het is desgewenst ook mogelijk om — b.v. via een functionele analyse — in een evaluatie van de gesignaleerde ontwikkelingen heteronome waarderingselementen in te voeren.

Het hierboven weergegeven ontwikkelingssociologische onderzoekschema ligt ten grondslag aan het boek 'De Voormannen'. Het wordt hier zo uitgebreid weergegeven omdat de in de vorige paragraaf op Hendriks geleverde kritiek gebaseerd is op dit onderzoek en het eraan ten grondslag liggende schema. Ondanks grote waardering voor het boek van Hendriks (waaraan wij voor ons eigen onderzoek veel konden ontlenen) moet o.i. vastgesteld worden dat de toepassing van zijn te starre emancipatietheorie de ontwikkeling van het gereformeerde volksdeel in een te strak keurslijf dwingt. Wanneer wij de vier 'verplichte' fasen uit Hendriks' theorie leggen naast de vier fasen, die Thurlings in de ontwikkeling van het katholieke volksdeel beschrijft, kan geconcludeerd worden dat laatstgenoemde indeling veel meer aan ontwikkelingssociologische criteria voldoet, omdat ze veel meer uit de feitelijke ontwikkelingen 'opkomt'. De dialectische relaties tussen groepsdoel (emancipatie) en totaliteitsdoel (modellering van de gehele samenleving) kunnen op deze wijze ook veel soepeler en duidelijker geschetst worden.

Er zijn overigens een aantal duidelijke parallellen tussen de studies van Thurlings en Hendriks, hetgeen natuurlijk mede veroorzaakt wordt door de omstan-

digheid dat zij soortgelijke processen beschrijven die zich bovendien afspeelden in een gemeenschappelijke structureel-culturele context van dezelfde samenleving. Deze parallellen zijn reeds hiervóór aangegeven bij de vergelijking van de minderheidsstrategieën van Thurlings en de doelentypologie van minoriteiten bij Hendriks. Beide schrijvers hanteren een model, waarin minderheden in een cultureel-pluralistische situatie zich ontwikkelen in een spanningsveld tussen de polen van identiteit en assimilatie.

Wat kunnen wij tenslotte uit deze studies leren ten aanzien van de toekomstige ontwikkelingen, mede in verband met een verder samengaan tussen de politieke expressievormen van de hervormde, gereformeerde en katholieke volksdelen (CHU, ARP en KVP). Sociologische gegevens en conclusies kunnen daarbij uiteraard niet het laatste woord hebben. Evenmin als de feiten van negentig jaar geleden, toen de ARP vorm kreeg, normatief kunnen en mogen zijn voor de beslissingen van nu, moeten de huidige ontwikkelingen alleenbepalend geacht worden voor de gang van zaken in de toekomst. Hoe de loop der ontwikkeling in feite zal zijn wordt mede bepaald door de 'sturing' die daaraan gegeven kan worden door het samen-handelen van de mensen, die zich daarbij doelen stellen, die georiënteerd zijn aan 'hun' normen en waarden. Dit impliceert overigens dat verschillende groepen mensen zich soms tegenstrijdige doelen zullen stellen, hetgeen vervolgens weer een voor slechts één uitleg vatbare sociologische analyse en prognose bemoeilijkt. Uit het gepresenteerde materiaal kan in ieder geval de conclusie getrokken worden dat in alle drie de gevallen (de opvattingen over) de positie en de functie (d.w.z. de aard van de werkingssfeer) van de kerk in de samenleving, speciaal voor wat betreft de politieke sector daarvan aan een ingrijpend veranderingsproces onderhevig zijn. Uit het boek van De Loor blijkt dat de koers van de Nederlandse Hervormde Kerk er sinds 1945 bewust op gericht was belijdende volkskerk te zijn in het midden van de gehele Nederlandse samenleving. Dit had ten gevolge dat de CHU, waar van oorsprong een belangrijk deel van het meer klassieke volkskerk-denken heul had gezocht, aan een geestelijk drainage-proces werd onderworpen en dat ook de 'doorbraak' naar met name de PvdA werd gesanctioneerd. Thurlings beschrijft hoe de strategie van de ideologische dialoog duidelijker aan de dag treedt in de kern (d.w.z. de kerk) dan in de omringende zônes van het Nederlandse katholicisme en stelt de vraag of dit op weg is van een plurale een assimilerende minderheid te worden. Hoe dat laatste zij, duidelijk is dat de eerstgenoemde ontwikkeling verantwoordelijk is voor de tendentie naar deconfessionalisering en openheid in het katholieke organisatieleven, terwijl ook de 'verlate doorbraak' van vele individuele katholieken naar D'66, PPR, VVD en PvdA hierin een gedeeltelijke verklaring vindt.

Voor het gereformeerde volksdeel ligt een en ander wat genuanceerder. Hendriks voorspelt dat de interne pluriformiteit groter zal worden en de band tussen de diverse sectoren van de zuil losser. Van der Zouwen beschreef één aspect van dit proces in zijn proefschrift: de relatie tussen de Vrije Universiteit

en de overige sectoren van het gereformeerde volksdeel. En uit diverse bijdragen in de door hem geredigeerde bundel blijkt dat er onder de gereformeerden sprake is van fundamentele veranderingen in de opvattingen over de normen en taken van de kerk, hetgeen aanleiding geeft tot grotere verschillen. Niettemin meent Hendriks dat desintegratie en assimilatie op zich niet besloten liggen in de ontwikkeling van dit volksdeel, omdat er z.i. hier sprake is van een etnocentrische emancipatieminoriteit, die immers als centraal doel de instandhouding van het eigen cultuurpatroon kent, en niet van een assimilerende emancipatieminoriteit. Laatstgenoemde mening van Hendriks lijkt in overeenstemming met de grotere resistentie, die b.v. ARP en CNV vertonen tegen identiteitsverlies en fusieplannen, vergeleken met overeenkomstige katholieke organisaties.

Toch achten wij deze conclusie niet bevredigend. Slechts bij wijze van achteraf-redenering kan vastgesteld worden dat de gereformeerden een etnocentrische en de katholieken een assimilerende emancipatiegroepering vormen. En zelfs deze redenering kan niet definitief zijn, gezien Hendriks' kanttekening dat externe factoren uit de grotere samenleving een desintegrerende werking kunnen hebben voor identiteit en eigen cultuurpatroon ook van etnocentrische emancipatieminoriteiten. Het lijkt ons plausibeler om de inderdaad tussen de drie volksdelen optredende verschillen toe te schrijven aan de gecombineerde werking van een tweetal belangrijke elementen uit de diverse cultuurpatronen:

1. Was de relatie tussen kerk en samenleving een directe of een indirecte?
2. Wat was de relatie tussen groepsdoel en totaliteitsdoel, zulks in termen van dosering van emancipatie- dan wel dominantiestrevingen?

Wij zullen de drie groeperingen nu opnieuw de revue laten passeren, en daarbij pogen de werking van deze beide factoren na te gaan.

Voor velen in de Hervormde Kerk, en zeker in de CHU, kreeg de directe relatie tussen kerk en samenleving vorm in het concept van de volkskerk. Het totaliteitsdoel viel tenminste nominaal samen met het groepsdoel: dominantie van deze volkskerk. De omstandigheid dat na 1900 in sterk toenemende mate duidelijk werd dat dit concept in zijn oorspronkelijke vorm (art. 36 N.G.B.) onrealiseerbaar was leidde ertoe dat het na 1945 door de leiding van de Hervormde Kerk zelf gespiritualiseerd en geactualiseerd werd in de vorm van de belijdende volkskerk, die spreekt in de samenleving. Deze ombuiging van het volkskerkbegrip stimuleerde een proces, waardoor aan de CHU haar oorspronkelijke drijfkracht werd ontnomen, al werd dit voorlopig verhuld doordat ten gevolge van de reeds heersende pluriformiteit de top van de Hervormde Kerk meer gezag had bij de buitenwacht dan bij grote delen van haar eigen basis. Dit proces werd mede bevorderd doordat de CHU niet, nu haar totaliteitsdoel niet meer functioneren kon, kon terugvallen op de sociale basis van de saamhorigheid en het 'elkaar vasthouden', die kenmerkend zijn voor groeperingen die tevens emancipatiedoelen hebben.

In het katholieke volksdeel was de directe relatie tussen kerk en samenleving veel absoluter en operationeler dan in het zojuist beschreven geval van de Her-

vormde Kerk. Gezien het uitgesproken minoriteitskarakter, dat de katholieken tot de 19e eeuw kenmerkte, kan het belang van het groepsdoel van emancipatie nauwelijks overschat worden. Het is overigens niet te ontkennen dat het daarbij geboekte succes en de ermee gepaard gaande sterke groepseenheid in sommiger ogen een tijdlang de mogelijke basis hebben kunnen vormen voor het totaliteitsdoel van dominantie van de Katholieke Kerk. Paradoxaal genoeg blijkt echter juist het slagen van het groepsdoel, en de ermee gepaard gaande weerzin tegen de te mechanische groepseenheid die daartoe noodzakelijk was geweest, de krachten losgemaakt te hebben, waardoor alle basis aan een dergelijk totaliteitsdoel ontnomen is. Dit wordt versterkt doordat allerlei herdefiniëringsprocessen juist hun oorsprong vinden in het kerkelijk instituut zelf, dat voorheen de bron van eenheid was. Een en ander geeft grond aan de veronderstelling dat de culturele en organisatorische identiteit van het volksdeel in het geding aan het raken is, waardoor ook de sociale basis van de eenheid, die aan het emancipatiedoel ontleend werd, aangepast kon worden.

In het gereformeerde volksdeel was de relatie tussen kerk en samenleving veel indirecter, gefilterd als deze o.a. werd door middel van het 'leerstuk' van de soevereiniteit in eigen kring. De nadruk lag veel meer op de eigen verantwoordelijkheid van de gelovigen om zich op alle terreinen des levens ter ere van God te organiseren. Voorts was er sprake van een mengeling van dominantie- en emancipatiestrevingen. Evenals de hervormden — en in tegenstelling tot de katholieken — konden de gereformeerden zich aan de (al of niet vermeende) reformatorische dominantie van de Gouden Eeuw refereren, maar anders dan dezen achtten zij het volkskerkconcept daarbij niet langer bruikbaar. Dat hing ook samen met hun — met de katholieken, maar niet met de hervormden — gedeelde minoriteitspositie in sociaal-economisch en religieus opzicht, die de basis vormde voor emancipatiestrevingen. Hiervóór werd reeds uiteengezet dat o.i. niet alleen een geslaagde emancipatie, maar ook een mislukte dominantie de bouwstenen gevormd hebben voor het saamhorigheidsgevoel in het gereformeerde volksdeel. In het algemeen kan gesteld worden dat de bescheidener positie van de institutionele kerk in het geheel van de zuil er tot nu toe op een aantal wijzen toe heeft bijgedragen dat deze saamhorigheid nog niet zo is aangetast door de veranderingen, die niettemin wel in deze kerken hebben plaatsgevonden. Daarnaast kan echter gesteld worden dat de ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken uiteindelijk, zij het op een meer indirecte wijze, toch van essentieel belang zijn voor de verdere ontwikkeling van de andere sectoren van het gereformeerde volksdeel.

De conclusie kan zijn dat, indien men de interne factoren en ontwikkelingen op korte termijn beziet, een aantal sectoren van het gereformeerde volksdeel 'resistenter' lijken tegen identiteitsverlies dan de meeste sectoren van het katholieke volksdeel. Toch zou dit wel eens de schijn kunnen zijn, die op een iets langere termijn tot zelfbedrog kan leiden. En dan behoeft men niet eens te denken aan het harde cijfer uit de meest recente enquête van de Politicologische Instituten in Nederland, waaruit bleek dat nog maar 56% van alle gereformeer-

den A.R. gestemd heeft bij de laatste verkiezingen. Onze voornaamste overweging is dat de theorieën van Thurlings en Hendriks, waarop het bovenstaande gebaseerd is, de nadruk leggen op de interne factoren en ontwikkelingen binnen het volksdeel zelf. Wij menen dat een aantal externe factoren, die werken in onze samenleving als geheel, op een iets langere termijn verantwoordelijk zullen zijn voor een verdergaand identiteitsverlies, ook van gereformeerden en anti-revolutionairen. En daarbij doelen wij niet op het verlies van centrale noties uit de Bijbelse boodschap, zoals die door alle tijden heen bewaard en toegepast dienen te worden, maar wel op het verloren gaan van de tijdgebonden culturele en structurele vormen, waarin deze aan het eind van de 19e eeuw bij ons vorm hebben gekregen.

BESPROKEN BOEKEN

J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden.* Dissertatie V.U., Samson Alphen a/d Rijn 1971; 289 blz.

H. D. de Loor, *Kerk in de samenleving; Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde Kerk sedert 1945* (1970).

R. G. Scholten. *Kerkelijke oriëntatie op de wijdere samenleving; Een inhoudsanalyse van het veertiendaags orgaan voor het Hervormd Kerkewerk, 'Woord en Dienst'* (1971).

J. M. G. Thurlings, *De wankele zuil; Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (1971).

J. van der Zouwen, *De Gereformeerden en de Vrije Universiteit; sociologisch onderzoek naar inhoud en ontwikkeling van de relatie tussen een instelling en haar recruteringsgebied van steunverlening* (1970).

J. van der Zouwen, G. Dekker, D. Th. Kuiper e.a., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk; onderzoek naar de opvattingen van kerkleden over normen en taken van de Kerk* (1972).

AANGEHAALDE BOEKEN

M. A. Coulson en D. S. Riddell, *Een andere sociologie* (1972).

N. Elias, *Geschiedenis en Sociologie* (1971).

J. A. A. van Doorn en C. J. Lammers, *Moderne Sociologie; Systematiek en analyse* (1958).

J. K. M. Gevers en H. Wallenburg, *Sociologie als wetenschap van de maatschappij.* Deel I (1970).

F. van Heek, *Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken; Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep* (1954).

D. Th. Kuiper, *De voormannen; een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930.* Meppel/Assen, Boom/Kok, 1972; 665 blz.

A. Lijphart, *Verzuiling, kentering en pacificatie in de Nederlandse politiek* (1968).

M. A. J. M. Mathijssen, *De intellectuele emancipatie der katholieken; Historische en sociologische analyse van het Nederlandse Katholieke middelbaar onderwijs* (1958).

J. van Putten, *Zoveel Kerken, Zoveel Zinnen; Een sociaal-wetenschappelijke studie van de verschillen in behoudenheid tussen Gereformeerden en Christelijke Gereformeerden* (1968).

L. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herkozen; Katholiek Nederland 1853-1953* (1953).

J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* (1967).

ARBEIDSMARKTBELEID OPNIEUW BESCHOUWD

door

Prof. dr. W. Albeda

De moderne arbeidsmarkt wordt gekenmerkt door snelle verandering. Twee oorzaken kunnen hiervoor worden aangewezen. In de eerste plaats maakt de toegenomen welvaart omvangrijke verschuivingen in consumptie — en daardoor natuurlijk ook in afzetpatronen mogelijk. De vraag naar arbeid is een afgeleide vraag. Die vraag is immers uiteindelijk afhankelijk van de vraag naar goederen en diensten. Met de groei van het algemene inkomenspeil komen er steeds meer uitgaven, die niet bepaald worden door de noodzaak op redelijke wijze het leven te houden. Daarboven komt er ruimte voor bescheiden of minder bescheiden luxe. Die luxe kan de vorm hebben van andere kwaliteiten van de verbruiksgoederen of van andere verbruiks- of gebruiksgoederen (waaronder vooral de duurzame consumptiegoederen, als koelkasten, wasmachines en automobielen opvallen). De mensen hebben meer geld tot hun beschikking en meer van hen dan ooit zijn vrij om de keuze te maken tussen geld uit te geven en geld te besparen. Zowel de grotere mogelijkheid om de consumptie te variëren als de mogelijkheid meer of minder te sparen kan een aanleiding vormen tot sterke schommelingen in de vraag.

In de tweede plaats is er de steeds sneller verlopende technologische verandering. Schumpeter [1] wees aan het einde der jaren dertig reeds op het verschijnsel, dat binnen het bedrijfsleven elke bedrijfstak zijn eigen groeicurve heeft. Op ieder moment zijn er bedrijfstakken, die in volle groei zijn, bedrijfstakken, die nog de groei der bevolking bijhouden en bedrijfstakken, die, wat de werkgelegenheid betreft, teruglopen. Voor elke bedrijfstak geldt uiteraard de groeicurve voor de afzet. Aanvankelijk aarzelend op gang komend, daarna snel stijgend om dan weer af te zakken als de verzadiging is aangebroken. De technologische ontwikkeling compliceert deze ontwikkeling. Gaan afzetgroei en technologische ontwikkeling samen, dan is het heel goed mogelijk, dat de totale werkgelegenheid in de bedrijfstak gelijk blijft, of zelfs afneemt. Alleen bij een groeiende afzet gepaard gaande met een trage technische ontwikkeling is er een sterke netto aanwas der werkgelegenheid. Telt men de bedrijfstakken bij elkaar op, dan blijkt, dat ook voor de drie grote sectoren, waarin men het bedrijfsleven pleegt in te delen, deze ontwikkeling zich voordoet.

[1] Schumpeter: *Business cycles* (New York & London 1939).

De primaire sector (landbouw, visserij, mijnbouw) is in haar totaliteit in het stadium aangekomen dat bij een (in de rijke landen) goeddeels verzadigde vraag, de technische ontwikkeling leidt tot een snelle daling der benodigde arbeidskrachten. De secundaire sector (industrie) kent weliswaar een nog steeds groeiende vraag (naast bedrijfstakken, die de vraag zien dalen zijn er nog steeds met een sterk stijgende afzet), maar heeft een technische ontwikkeling, die maakt dat de industriële beroepsbevolking nog hoogstens proportioneel toeneemt met de totale beroepsbevolking. In Amerika is deze fase reeds verlaten. De tertiaire sector, hoewel ook weer opgebouwd uit wat personeelsbezetting betreft groeiende en krimpende sectoren, is per saldo een groeier.

Lengelé[2] ziet vijf groepen landen:

1. Een groep landen, waar door een snelle stijging van de produktiviteit in de landbouw, het percentage van de beroepsbevolking, dat in de primaire sector werkt snel daalt. Deze groei wordt echter opgevangen door de groei der werkgelegenheid in de secundaire sector. Zulke landen zijn: Italië, Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk.
2. Landen met dezelfde ontwikkeling, waarbij naast de secundaire sector ook de tertiaire sector een deel van de uit de landbouw vloeiende arbeidskrachten opneemt. Dit laatste deel is echter kleiner dan het eerste. Voor beelden: Noorwegen, Zweden.
3. Landen waar de secundaire en tertiaire sector ongeveer in gelijke mate profiteren van het arbeidssurplus uit de primaire sector. Voorbeelden: Frankrijk, Duitsland.
4. Landen, waar de dienstensector het grootste deel van het landbouwsurplus opneemt. Naast Nederland valt Canada in deze categorie.
5. Landen, waar de tertiaire sector zowel ten koste van de primaire als van de secundaire sector groeit. Voorbeelden: België, Verenigde Staten.

Men kan dus zonder meer concluderen, dat de vraag naar arbeidskrachten in de ontwikkelde landen aan voortdurende verandering onderhevig is. Deze constatering kan reeds gemaakt worden na deze alleen maar globale vaststelling. Daarnaast moet rekening gehouden worden met de verandering welke de vraag naar arbeid van elke bedrijfstak doormaakt, in kwalitatieve zin. Zeer globaal gesproken neemt de vraag naar hoger gekwalificeerde arbeidskrachten voortdurend snel toe. De vraag naar ongeschoolden groeit minder snel dan de totale vraag naar arbeidskrachten. Het Amerikaanse rapport 'American's industrial and occupational manpower requirements 1964-1975' geeft hiervan het volgende beeld.

[2] M. Lengelé, *La Résolution Tertiaire,* Parijs 1966.

Beroepsgroep	Werkgelegenheid x 1000		Verwachte werkgelegenheid
	1958	1964	1975
Professionele, technici en soortgelijke werknemers	7.000	8.600	13.200
managers, eigenaars, bedrijfsleiders (zonder landbouw)	6.800	7.500	9.200
administratief personeel	9.100	10.700	14.600
verkooppersoneel	4.200	4.500	5.800
vaklieden, voorlieden etc.	8.500	9.000	11.400
halfgeschoolden	11.400	12.900	14.800
ongeschoolden (zonder land- en mijnbouw)	3.600	3.600	3.700
arbeiders in de dienstensector*	7.800	9.300	12.500
landarbeiders	5.600	4.400	3.500
totaal	64.000	70.400	88.700

* Dienstpersoneel in ziekenhuizen, corveeërs, kappers, portiers, kelners, brandweerlieden, politieagenten enz.

Niet slechts verandert de omvang van de vraag naar arbeid der diverse sectoren, bovendien verandert de samenstelling van de vraag van elk der sectoren. Ook de aanbodszijde van de arbeidsmarkt ondergaat sterke verschuivingen. De tabel hier boven geeft hiervan een beeld. Dat ook bij het aanbod van arbeidskrachten dezelfde tendentie werkt als aan de vraagzijde: meer scholing voor de gemiddelde werknemer, een sterkere groei, naarmate de scholingsgraad hoger is, en een stijgende stagnatie in het aantal ongeschoolden, is geen toeval. Enerzijds is er hier sprake van hetzelfde fenomeen. De snelle ontwikkeling van wetenschap en techniek vormt een aansporing zich te bekwamen in deze richtingen. Anderzijds schept de vermelde welvaartsstijging voor steeds meer jongelui de mogelijkheid de actieve periode uit te stellen teneinde zich een zo goed mogelijke opleiding te verschaffen. Het dubbelkarakter van het onderwijs: consumptie en investering speelt hierbij uiteraard een rol.

Terwijl de samenstelling van de totale beroepsbevolking zodoende langzaam verandert, verandert ook het gedrag der beroepsbeoefenaren. Mensen, die niet langer leven op de grens van het bestaansminimum hebben ruimte, om hun dagelijks werk volgens andere criteria te kiezen, dan de simpele loonsvergelijking. In een situatie van volledige werkgelegenheid kunnen werknemers het zich veroorloven een baan te beschouwen als een pakket van mogelijkheden, dat niet slechts beoordeeld behoeft te worden op de lonen, maar tevens op de inhoud van het werk, de sfeer in het bedrijf en de woonplaats, welke er mee samenhangt.[3] Als de arbeid onaangenaam is en zwaar, de omgeving vuil en de woonplaats onaantrekkelijk, dan zullen zij een baan slechts accepteren, indien

[3] P. van Berkel, *Spanningen op de arbeidsmarkt,* Meppel 1965.

tegenover zulke nadelen andere faciliteiten staan: hoger loon, kortere arbeidsuren enz. Werknemers behoeven niet meer te blijven wonen in de omgeving van hun geboorteplaats. Een beter verkeersnet laat toe, dat men zijn baan verder van zijn woonplaats kiest dan voordien. Meer geletterde werknemers zijn bovendien veel minder gebonden aan hun woonplaats, dan mensen met weinig ontwikkeling. De moderne grote-stadsmens is wel een nomade genoemd, die zich in elk (min of meer stedelijk) milieu wel thuis voelt.

Al de factoren, die hier zijn opgenoemd hebben één eigenschap gemeen: zij veranderen het vroeger bestaande patroon van de arbeidsmarkt. Of nauwkeuriger gezegd, zij maken de verandering zelf tot een normaal verschijnsel op de arbeidsmarkt. Het is duidelijk, dat een arbeidsmarkt, gekenmerkt door permanente verandering, zowel aan de vraag-, als aan de aanbodszijde waar de werknemers naar méér kijken dan naar het loon, waar de ene bedrijfstak inkrimpt en de ander groeit, er heel anders uit ziet dan de arbeidsmarkt, zoals economen hem vroeger beschreven in hun leerboeken. Zo'n arbeidsmarkt kan niet door de economist alleen op adequate wijze worden bestudeerd, of door de socioloog alleen. Het zou nodig zijn, dat een team van experts uit diverse disciplines zich daarmee bezighoudt. Er is een groeiende behoefte aan interdisciplinaire studie en interdisciplinair onderzoek van de arbeidsmarkt, die zo snel verandert, dat de kennis ervan ons telkens weer ontglipt. Evenmin als vroeger het geval was kan die arbeidsmarkt worden overgelaten aan de werking van de 'wetten van vraag en aanbod'. De traditionele politiek van regeringen, die het instrumentarium ter beschikking stellen, dat werkgevers en werknemers wat bijstand geeft door het vergroten van de doorzichtigheid van de markt, kan niet langer voldoen. Een nieuwe benadering van de gang van zaken op de arbeidsmarkt is noodzakelijk.

Deze nieuwe benadering wordt gevormd door het 'actieve arbeidsmarktbeleid'. Deze term is verbonden aan het beleid, zoals dat gepropageerd is kort na elkaar door de aanvaarding in mei 1964 van een „Aanbeveling betreffende een 'Manpowerpolicy'" als een middel om de economische groei te bevorderen, en een maand later door de Internationale Arbeidsconferentie te Genève van een 'Aanbeveling betreffende werkgelegenheidspolitiek'. In beide aanbevelingen komen enkele wezenlijk belangrijke nieuwe gezichtspunten naar voren. Het lijkt mij goed, omdat de OECD-aanbeveling voor Nederland de meeste actualiteit heeft, de voornaamste punten hieruit over te nemen. De Aanbeveling[4] vraagt het volgende:

1. Aan Arbeidsmarktbeleid ('Manpowerpolicy') komt een belangrijke plaats toe in het nastreven van economische groei, omdat het zowel leidt tot een vergroting van de produktiecapaciteit van de economie als tot het gebruik daarvan.

[4] Aangenomen door de Raad van de OECD gedurende zijn 67ste vergadering op 21 mei 1964.

Naast het basis program voor opleiding en training van jongeren is er behoefte aan opleidingsprogramma's voor mensen van elke leeftijd binnen de actieve bevolking, om tegemoet te komen aan de behoefte aan nieuwe vakkennis en aan voortdurende aanpassing aan veranderingen in de structuur van de industrie.

Naast wetenschappelijke en technische vooruitgang is er behoefte aan maatregelen om de aanvaarding van nieuwe technieken door allen die erbij betrokken zijn.

Naast fiscale en monetaire maatregelen, die gericht zijn op het handhaven van een hoog niveau van werkgelegenheid en van de bedrijvigheid in het algemeen is er behoefte aan meer specifieke en selectieve maatregelen, het creëren van werkgelegenheid in gebieden met arbeidsoverschotten en het aanmoedigen van de toestroming van arbeidskrachten van zulke gebieden naar groeiende en produktieve bedrijfstakken.

2. Door het bevorderen van de onderlinge aanpassing van de behoefte en het aanbod van arbeid heeft een actief arbeidsmarktbeleid het grote voordeel, dat het expansief is met betrekking tot de produktie en de werkgelegenheid, maar anti-inflatoir met betrekking tot kosten en prijzen.

3. De diversificatie van de produktie, de toeneming van research en vernieuwing; de inspanning gericht op het liberaliseren en uitbreiden van de internationale handel, en het verschijnen van een aantal nieuwe landen als producenten in de wereldmarkt voor industrieprodukten leiden alle tot een vergroting van het aantal economische veranderingen, bovendien worden deze wellicht meer ingrijpend. Indien de noodzakelijke aanpassingen niet snel plaats vinden is er het risico, dat zij leiden tot economische teruggang en werkloosheid. Vindt de aanpassing niet plaats op een manier, die zij die er direct bij betrokken zijn acceptabel achten, dan kunnen beschermende en beperkende maatregelen worden verwacht. Omdat de voordelen van zulke veranderingen de gehele gemeenschap ten goede komen, behoort de gemeenschap een belangrijk deel van de kosten der aanpassing aan economische en technische verandering te dragen, en er naar te streven de last ervan te verlichten.

4. Soms aanvaarden landen de last van grote directe of indirecte subsidies of beschermende maatregelen om de werkgelegenheid te handhaven in inkrimpende en minder produktieve sectoren.

Publieke middelen kunnen vaak beter gebruikt worden voor het stimuleren en vergemakkelijken van het verhuizen van werknemers en hun herscholing of voor het opzetten van industrieën met redelijke vooruitzichten in gebieden, die moeilijkheden met betrekking tot de werkgelegenheid hebben. Zulke uitgaven voor de verbetering en aanpassing van arbeidskracht moeten niet gezien worden als kosten voor de samenleving, maar veeleer als een gezonde 'investering in aanpassing'. Tezelfder tijd bevorderen zij belangrijke sociale waarden door de engheid van het individu in zijn beroepskeuze en zijn bestaanszekerheid te vergroten.

5. Gegeven de interdependentie der nationale economieën is het voor elk land afzonderlijk voordelig, indien in alle andere landen een hoge graad van werkgelegenheid aanwezig is, economische vooruitgang plaatsvindt en negatieve gevolgen daarvan en beperkende maatregelen achterwege blijven. Daarom hebben de OECD-landen een gezamenlijk belang bij het zoeken naar oplossingen voor werkgelegenheidsproblemen.

6. De Commissie voor Manpower en Sociale Zaken is daarom van oordeel, dat lidstaten een specifieke her-evaluatie moeten maken van hun arbeidsmarktbeleid in de naaste toekomst. Een aantal specifieke maatregelen en programma's worden aangeduid in de volgende paragrafen. Het spreekt vanzelf, dat bij het ontwerpen van een arbeidsmarktbeleid rekening moet worden gehouden met het niveau van de economische ontwikkeling en de institutionele opbouw, die van land tot land kan verschillen. Het is niettemin wenselijk, dat alle lidstaten gelijk gerichte actie ondernemen op dit terrein. Arbeidsmarktpolitiek moet één van de belangrijkste elementen worden van de economische politiek, die er op gericht is de OECD-groeidoelstelling te verwezenlijken, tegelijkertijd moeten de sociale aspecten van dit beleid voortdurend in gedachten gehouden worden.

7. *Beleidvorming en uitvoering.* Een centrale beleidsinstantie of een adequate coördinatie tussen alle erbij betrokken diensten is essentieel voor het formuleren van een totaal beleid, om algemene doelstellingen te bepalen, strategische activiteiten te ontwerpen in het licht van veranderende behoeften en om nieuwe programma's aan te vatten en te ontwikkelen. De Arbeidsmarkt-autoriteiten behoren er naar te streven dat de doelstellingen van de nationale arbeidsmarktprogramma's volledige erkenning vinden van alle relevante overheidssectoren en dat de werkgelegenheidsdoelstellingen allerwegen de hoge prioriteit worden gegeven die zij verdienen vanuit economisch, politiek en menselijk oogpunt.

8. *De participatie van organisaties van werknemers en werkgeversorganisaties.* Werkgevers en werknemers kunnen door de ontwikkeling van arbeidsmarktprogramma's op het niveau van een bedrijf, een vestiging, of een bedrijfstak, een belangrijke bijdrage leveren tot de bevordering van de economische groei. Zulke programma's die in vorm en inhoud onderling sterk kunnen verschillen, kunnen vaak bevorderd worden door een goed overleg tussen vakverenigingen, werkgevers(organisaties) en overheid. Effectief kan zo'n overleg slechts zijn als het voortvloeit uit de erkenning van de rol die werkgevers en werknemers en hun organisaties kunnen spelen bij de bevordering van economische groei en de verbetering van de levensstandaard van iedereen.

9. *De coördinatie van Arbeidsmarktbeleid en andere instrumenten der economische politiek.* Verschillende soorten maatregelen moeten de overhand hebben al naar gelang er een tijd is van inflatoire aard of een periode waarin depressie of beperkende maatregelen gericht op het handhaven van betalingsbalansevenwicht en prijsstabiliteit de werkgelegenheid doen verminderen en de groei schaden. De arbeidsmarkt-autoriteiten behoren voortdurend voorbereid te zijn op snelle en tijdige acties, aangepast aan de omstandigheden. Dit ver-

onderstelt een hoge graad van informatie over de economische ontwikkeling in de verschillende delen van de economie, en nauwe betrekkingen met de werkgevers, teneinde vroegtijdig te worden geïnformeerd over verandering in de werkgelegenheidssituatie. Gedurende slappe perioden kunnen, mits dit tijdig geschiedt en de effectiviteit ervan ook anderszins zeker is, openbare werken en het ontwikkelen van sociaal wenselijke publieke diensten worden gebruikt, eventueel als onderdeel van een beleid gericht op het verhogen van het niveau van de totale vraag. Zulke werken moeten net als alle plaatselijke of algemene maatregelen om de werkgelegenheid te beïnvloeden van te voren worden voorbereid, zodat ze op het juiste moment kunnen worden gebruikt. Ook schommelingen in de seizoenswerkloosheid kunnen worden gecompenseerd door de beïnvloeding van de start van bouwwerken of door het stimuleren van werkgelegenheid gedurende het slappe seizoen door financiële middelen.

10. *Het Arbeidsbureau.* Dit moet een instelling zijn, die het effectieve functioneren van de arbeidsmarkt als een geheel, voor alle categorieën der beroepsbevolking bevordert. Het behoort te beschikken over voldoende middelen, over bekwaam personeel en een aantrekkelijke huisvesting, waardoor het vertrouwen van werkgevers en werknemers kan worden gewonnen. Het moet in staat zijn een adequate beschrijving van beroepen te geven en van de kwaliteiten van sollicitanten, beroepsvoorlichting en beroepskeuze-advies en een interregionale clearing van open plaatsen. Het moet in staat zijn speciale programma's te beheren, die gericht zijn op het bevorderen van geografische en beroepsmobiliteit. Zulke programma's behoren betrekking te hebben op alle categorieën van werknemers, ongeacht of zij reeds werken, slechts gedeeltelijk tewerkgesteld zijn of werkloos, teneinde optimale tewerkstelling te bevorderen.

11. *De ontwikkeling van menselijke hulpbronnen met inbegrip van beroepsopleiding en herscholing.* Een belangrijk element van een actief arbeidsmarktbeleid is er op toe te zien, dat menselijke hulpbronnen zo worden ontwikkeld, dat het bereiken van het verlangde tempo van economische groei niet zal worden verhinderd door het gebrek aan werknemers met passende scholing. De faciliteiten voor scholing worden grotendeels door de werkgevers ter beschikking gesteld, maar de publieke autoriteiten moeten erop toezien, dat de totale mogelijkheid om te scholen adequaat is voor de gehele economie. Waarschijnlijk zal een groeiend deel van de bevolking gedurende zijn leven van betrekking moeten veranderen naarmate de technologie vooruitgaat. Scholing voor volwassenen en herscholingsfaciliteiten moeten worden verschaft op een groeiende schaal zowel binnen de particuliere industrie als in opleidingscentra om de noodzakelijke verschuivingen en aanpassing te bevorderen. Iedereen die nieuwe kwalificaties wil bereiken moet daartoe de gelegenheid hebben. Men zal zich moeten realiseren dat de beste voorbereiding voor latere beroepsveranderingen goed basisonderwijs voor jongeren is en een technische opleiding, die rekening houdt met de eisen der moderne technologie.

12. *Geografische mobiliteit.* Geografische mobiliteit zou bevorderd kunnen worden door een betere informatie van werknemers over arbeidsplaatsen buiten hun woonplaats, maar in vele gevallen zijn de economische en andere hinderpalen voor de gewenste mobiliteit omvangrijk. De arbeidsbureaus moeten gemachtigd zijn reis- en verhuiskosten te verschaffen om deze hinderpalen te overkomen. Samenwerking met de autoriteiten om de huisvestingsproblemen op te lossen zijn vaak geschikt om betere voorwaarden te scheppen voor een rationele herallocatie van de beroepsbevolking. Maatregelen zouden moeten worden genomen om de sociale aanpassing van mensen, die zich in een ander gebied vestigen te vergemakkelijken. Dit geldt met name voor mensen, die in een zeer verschillende omgeving terecht komen, zoals internationale migranten of landarbeiders die naar een stedelijke omgeving trekken.

13. *Regionale ontwikkeling.* Een goed afgerond arbeidsmarktprogram vereist geschikte maatregelen om het werk naar de mensen te brengen. Er zouden projecten moeten worden opgezet voor het aanmoedigen van werkgelegenheid, rekening houdend met gezonde beginselen van economische ontwikkeling. In zo'n project kunnen fiscale voordelen, leningen voor nieuwe investeringen en andere aanmoedigingen voor particuliere ondernemingen net zo goed een plaats hebben als staatsbedrijven. De betrokken autoriteiten zouden toegerust moeten zijn voor het helpen van plaatselijke organisaties bij hun ontwikkelingsprogramma's en zulke programma's coördineren met nationale economische doelstellingen.

14. *Tewerkstelling van marginale groepen.* Voldoende werkloosheidsuitkeringen en uitkeringen bij plotseling ontslag zijn evenals speciale toeslagen voor verhuizing aan te wenden als middelen om economische verandering te bevorderen met goede gevolgen voor de economische positie, de materiële welvaart en het moreel van de werknemers. Zij kunnen een rationele plaatsing in nieuwe betrekkingen bevorderen en een positieve instelling tegenover snelle veranderingen, en zij moeten daarom als waardevol worden beschouwd niet slechts voor het individu, maar voor de gehele economie.

15. *Bijzondere problemen voor ontwikkelingslanden.* Het spreekt vanzelf, dat een oplossing van de werkgelegenheidsproblemen van lidstaten die zich in een vroeg stadium van ontwikkeling bevinden, en meestal omvangrijke werkloosheid hebben in landelijke gebieden, grotendeels afhankelijk is van de mogelijkheden om kapitaal bijeen te krijgen voor het scheppen van nieuwe industrie en voldoende openbare voorzieningen. Elk ontwikkelingsprogram moet echter een raming bevatten, gebaseerd op demografische en andere interne gegevens en op de ervaring van meer ontwikkelde landen, van de verschillende behoeften aan arbeidskrachten, die uit zo'n plan voortvloeien en van de manier waarop de bevolking van onderontwikkelde gebieden kan worden aangepast aan het moderne leven. Samenwerking tussen arbeidsmarkt-autoriteiten en onderwijsdeskundigen - die altijd nodig is - is van bijzondere betekenis in deze gevallen.

16. *Samenvatting*

Het uitvoeren van een programma als hier aangegeven zou dus actie veronderstellen in de volgende richtingen:

a. Een meer omvattend arbeidsbureau, dat ter beschikking staat voor alle werknemers en werkgevers.

b. Een sterkere mate van voorbereid zijn op preventieve of compenserende actie tegenover verstoringen in de werkgelegenheid.

c. Een wezenlijke versterking van de faciliteiten voor de opleiding van volwassenen en hervormingen in het algemene onderwijsstelsel - en in de opleiding om aan de snel veranderende eisen van de moderne technologie te kunnen voldoen.

d. De prognose van de toekomstige vraag naar arbeidskrachten, om als een richtlijn te fungeren voor de ontwikkeling van onderwijs- en opleidingsprogramma's.

e. Het introduceren of versterken van specifieke maatregelen ter bevordering van gewenste geografische mobiliteit.

f. Meer systematische steun voor de industriële expansie in achtergebleven of stagnerende gebieden met ontwikkelingsmogelijkheden.

g. Het intensiveren van maatregelen om het gemakkelijker te maken voor marginale groepen om redelijke tewerkstelling te verkrijgen en te houden.

h. Het ontwikkelen van programma's, die de bestaanszekerheid garanderen, zoals werkloosheidsuitkering, compensatie bij ontslag en speciale aanpassingsregelingen.

Arbeidsmarktbeleid en economische groei

Zoals gezegd, deze resoluties dateren van 1964. Wanneer men thans, in 1973, terugkomt op deze resoluties, dan rijst nu toch de vraag: kan en mag men economische groei wel zo duidelijk als doelstelling van het arbeidsmarktbeleid zien?

Op het eerste gezicht ligt het niet voor de hand, dat het arbeidsmarktbeleid zich bovenal zou richten op de bevordering der economische groei. Er schijnen veeleer belangrijke argumenten tegen deze stelling, zoals die door de OECD zo krachtig naar voren wordt gebracht, aan te voeren te zijn. Het gaat bij het arbeidsmarktbeleid, zo zou men kunnen stellen, niet meer om de ontwikkeling van een willekeurig produktiemiddel, dat zo goed mogelijk moet worden ingeschakeld in het economische proces. Het gaat om de ontwikkeling en de tewerkstelling van menselijke arbeid. De mens is nu eenmaal niet slechts een middel voor de economie maar vooral behoort de economie hem ten dienste te staan. Men zou zich dan ook als doelstelling van het arbeidsmarktbeleid zeer wel de humanisering van de arbeidsmarkt kunnen voorstellen. Voorzover de arbeidsmarkt werkelijk als economische markt functioneert kan ze gemakkelijk mensonwaardige trekken aannemen. Zowel overheid als vakbeweging hebben zich ingespannen om deze trekken zoveel mogelijk aan de arbeidsmarkt te ontnemen. Zo werd voorkomen, dat de arbeid ongelimiteerd afhankelijk zou zijn

van de harde wetten van vraag en arbeid. Door de ontwikkeling der CAO en later door het instellen van een wettelijk minimum loon wordt een bodem in de markt gelegd en een rechtspositie voor de werknemer gerealiseerd. Door de arbeidsbemiddeling te onttrekken aan op winstbejag beluste individuen of ondernemingen, werd voorkomen dat de zwakke economische positie van de werknemer door tussenpersonen werd uitgebuit. De gehele sociale politiek zou men kunnen zeggen, ontleent haar bestaan juist aan het opleggen van regels en het stellen van voorwaarden aan het economisch proces, die niet ontleend zijn aan de doelstelling economische groei, maar veeleer aan de norm van de menselijkheid. De sociale politiek is juist een uiting van de overtuiging, dat economische groei niet tot elke prijs mag worden nagestreefd. Waarom dan de nadruk op economische groei als doelstelling van het arbeidsmarktbeleid? Het is met name Wight Bakke[5] geweest, die een krachtig pleidooi heeft gevoerd voor een arbeidsmarktbeleid, dat gericht is op het realiseren van een zo hoog mogelijke bijdrage van de menselijke hulpbronnen van de natie tot de economische groei. Hij komt tot dit pleidooi door met name studie te maken van het Zweedse arbeidsmarktbeleid, waarin deze doelstelling een belangrijke rol speelt. Zijn argumentatie berust met name op twee overwegingen. In de eerste plaats is er de realisering, dat de kwantiteit en de kwaliteit van de beroepsbevolking een zeer grote betekenis hebben voor de economische groei.

Het is met name Denison, die gespeculeerd heeft over de bijdrage van de kwaliteitsverbetering van de arbeid tot de economische groei. Men hoeft niet al zijn berekeningen te aanvaarden om onder de indruk te komen van zijn bewijsvoering.[6] Het verschil tussen arme en rijke landen is bovenal een verschil in scholing van de bevolking. Er is daarom een groeiende belangstelling voor de problematiek van onderwijs en beroepsbevolking. Ook al erkent men het dubbele karakter van het onderwijs: consumptie en investering, cultuuroverdracht en voorbereiding op het beroep, toch kan men de betekenis van dit laatste niet uit het oog verliezen. De realisering, dat de menselijke factor zo belangrijk is voor de economische groei verklaart de stroom van nieuwe literatuur over wat Ginzberg noemt „the development of human resources".[7]

In de tweede plaats kan, mét Wight Bakke, gewezen worden op het geheel ander karakter, dat het arbeidsmarktbeleid krijgt, wanneer men het plaatst in het perspectief van de economische groei, in plaats van dit beleid te zien als een dienstbetoon aan hen die niet mee kunnen in het harde economische leven. Een arbeidsmarktbeleid, dat doelbewust gericht is op het realiseren van economische groei kan beter de strategische plaats bekleden, die dit beleid in het geheel van het sociaal-economisch beleid toekomt. De autoriteiten, belast met dit beleid hebben dan dezelfde zorg en werken met dezelfde begrippen als de autoriteiten belast met het sociaal-economisch beleid en de enger geformuleerde

[5] E. Wight Bakke, *An active Labour marketpolicy.*
[6] *Why growthrates differ,* Washington 1967.
[7] Eli Ginzberg, *The development of human resources,* New York 1966.

economische politiek. Dat dit een groot voordeel is behoeft geen betoog. Het is gevaarlijk arbeidsmarktbeleid eenzijdig te doen schragen door sociaal-ethische motieven, waardoor dit beleid van een andere orde schijnt te zijn dan het economische beleid, dat zo'n zware positie inneemt in het gehele overheidsbeleid. Het arbeidsmarktbeleid behoort zwaar te wegen binnen het gehele sociaal-economisch beleid, omdat de kwaliteit van de beroepsbevolking een strategische, en niet een ondergeschikte plaats bekleedt in het proces van economische groei. Deze strategische positie komt niet tot haar recht in een beleid, dat zich bovenal richt op bijstand aan de 'marginal men' op de arbeidsmarkt. Dit beleid komt dan gemakkelijk een soort 'Roode Kruis'-rol toe in het economisch beleid. Het is dan niet wezenlijk betrokken bij de algemene opzet van het beleid en vangt slechts de slagen op voor de 'kneusjes', of verwijdert de gewonden van het economische slagveld, waarop het zelf geen rol speelt.

Het gaat dus bij deze redenering om de noodzaak het arbeidsmarktbeleid eenzelfde basis te geven als het sociaal-economisch beleid in het algemeen. Vandaag doet het toch wat monomaan aan. Men kan in deze tijd, nu de bezwaren van economische groei steeds meer in de belangstelling komen, niet langer het streven naar economische groei zien als de noemer, waarop de verschillende beleidsvormen elkaar kunnen vinden. Men kan twee wegen inslaan om hieraan tegemoet te komen. In de eerste plaats kan men trachten het begrip 'economische groei' een bredere inhoud te geven. Economische groei kan immers ruimer geformuleerd worden. Het is niet slechts een proces dat vruchten oplevert in de vorm van meer particuliere consumptiegoederen. Evenzeer legt het de grondslag voor de publieke welvaart, de mogelijkheid voor de door de overheid gerepresenteerde gemeenschap om meer te doen voor belangrijke zaken als cultuurbevordering, sociale zorg en zelfs voor het opvangen van de sociale kosten der economische groei, dan zonder die groei of bij een trage economische groei het geval zou zijn. De doelstelling 'economische groei' behoeft daarom niet in strijd te komen met andere, meer humanitair schijnende doelstellingen, mits men het karakter ervan als 'tussennorm', een norm dus die de realisering van andere doelstellingen mogelijk maakt, erkent.

Toch bevredigt deze benadering niet geheel. Hoe men het ook keert of wendt, een beleid dat zo'n motivering vindt in de economische groei, hoe ook geformuleerd, moet er eerder toe neigen menselijk welzijn op te offeren aan economische groei, dan het omgekeerde te doen.

In zijn studie over de werkloosheid komt J. A. M. van Wezel[8] tot de conclusie, dat de eenzijdige gerichtheid van het arbeidsmarktbeleid op economische groei ernstige bezwaren heeft. Hij wijst erop dat „op deze wijze geformuleerd dit beleid zich niet richt op heropname van niet-produktieve arbeidskrachten in het arbeidsbestel". Daardoor draagt het arbeidsmarktbeleid slechts

[8] *Herintreding in het arbeidsproces.* Tilburg 1972.

in beperkte mate bij tot realisering van het recht op arbeid, neergelegd in art. 23.1 van de universele verklaring van de rechten van de mens. Van Wezel stelt een opener doelstelling van het arbeidsmarktbeleid voor: „het arbeidsmarktbeleid is gericht op een zo goed mogelijke onderlinge afstemming van vraag en aanbod in de diverse sectoren van de arbeidsmarkt, teneinde een optimaal *nut* per hoofd van de bevolking te bereiken". Deze opener beschrijving, zegt Van Wezel, impliceert niet een opvatting, dat de participatiegraad van het arbeidsproces zo groot mogelijk moet zijn; „we nemen alleen het waardestandpunt in, dat het recht op arbeid ter beschikking moet staan aan allen, die werken verkiezen boven niet werken". Men kan betwijfelen of de term 'nut' (gebruikt in navolging van het rapport-Mansholt) nu wel zo duidelijk aangeeft waar het om gaat. Van Wezel wil dus niet 'maximale participatie in de beroepsbevolking'. Dat zou wèl uit de normstelling 'economische groei' voortvloeien. Maar wil hij wèl volledige tewerkstelling, wat in die taakstelling zeker ook zou passen? Of bedoelt hij alleen letterlijk: 'volledige tewerkstelling voor wie liever werkt dan niet werkt'.

Dit is méér dan een spel met woorden. De laatste jaren gaan er immers stemmen op, die zeggen, dat ook de doelstelling 'volledige werkgelegenheid' verlaten moet worden. In een artikel in het Britse orgaan 'Encounter' [9] vroeg Anderson zich af of, indien door de betere technische mogelijkheden een redelijk bestaan voor ieder verkregen kan worden zonder een volledige tewerkstelling, dit laatste nog wel een nastrevenswaardig ideaal is. Moeten we wel zo krampachtig naar die volledige werkgelegenheid streven? Eeuwen lang zag men niet behoeven te werken als het ideaal van de 'gentleman'. Nu is het de vrees van iedere burger. Is dat nodig? Waarom is werkloosheid een ramp? Van Wezel's dissertatie geeft de redenen, die de mensen daarvoor geven. Hij komt tot het volgende lijstje:

1. financieel nadeel (48.5%) van de respondenten
2. doelloosheid (26.9%) van de respondenten
3. geestelijke en lichamelijke spanningen (21.7%) van de respondenten
4. gevoel van uitschakeling uit de maatschappij (13.0%) van de respondenten
5. sociaal isolement (6.0%) van de respondenten.

De overgrote meerderheid der werkloosheid verkiest werken boven niet werken. Slechts een kleine minderheid (7.5%) vindt de voordelen van het niet werken groter dan de nadelen.

Anderson stelt, dat naast het financiële verlies, de stigmatisering waaraan de werkloze onderhevig is, het grootste nadeel van de werkloosheid is. De stigmatisering is het gevolg van onze prestatiemoraal. Beide, stelt Anderson, zijn veranderbaar. En hij acht dat gewenst. Wanneer het zo moeilijk wordt om iedereen werk (in loondienst) te geven, waarom dan niet mensen vrij te stellen van de verplichting tot werk (in loondienst). Werkloosheid wordt dan:

[9] *Encounter*, November '72.

een vrijstelling van deze verplichting en dat klinkt heel anders dan de uitstoting uit het arbeidsproces. Onder zulke omstandigheden, aldus Anderson, zou de gehele problematiek van automatisering en verdere technische ontwikkeling er anders uit zien. Hij neigt ertoe liever de pensioengerechtigde leeftijd te verlagen in geval van stijgende werkloosheid, dan met veel kunst en vliegwerk (subsidies aan noodlijdende bedrijven, het door laten draaien van reeds lang onrendabele mijnen etc.) de werkgelegenheid op te voeren en een leger werklozen met een kostbare uitkering ongelukkig te maken.

Terwijl Van Wezel een bescheiden verandering aanbrengt in de doelstelling van het arbeidsmarktbeleid komt Anderson met een heel fundamentele wijziging. Een verandering in de doelstelling als voorgesteld door Van Wezel, kan men zich voorstellen op kortere termijn. De gedachtengang van Anderson vraagt om een fundamenteel doordenken van de vooronderstellingen van het arbeidsmarktbeleid, zoals wij dat kennen. Wanneer men, zoals vandaag velen willen, de economische groei als fundamentele doelstelling van ons bestel wil verwerpen, maar daaraan een veel meer relatieve betekenis wil schenken, dan behoort dat ook gevolgen te hebben voor het arbeidsmarktbeleid. Immers, als ik het goed zie, hangen 'economische groei' en 'volledige werkgelegenheid' nauw met elkaar samen. Beiden hebben te maken met wat men sinds Weber de 'protestantse ethiek' genoemd heeft.

BEZINNING EN INZICHT

door

A. Borstlap

1. *Aanleiding*

De uitvoerige discussies in de bladen van onze partij en in dagbladen over de nota van de Contactraad der drie confessionele partijen beloven weinig goeds voor wie hoopt op het tot stand komen van één christelijke partij. En de spelbreker zal dan de A.R.P. zijn.

Dit artikel wil geen poging wagen de balans nog naar de m.i. goede zijde te doen doorslaan: als zelfs de uitslag van de verkiezingen van november '72 en de uitkomsten van het onderzoek naar het stemgedrag der nieuwe kiezers — de 18- tot 21-jarigen — niet bij machte zijn een grotere eenheid tussen de pleitbezorgers van christelijke partij-organisatie tot stand te brengen, zal een bijdrage van een functieloos partijlid dat in de verste verte niet kunnen bereiken. Dit artikel heeft bescheidener pretentie. Het vindt zijn aanleiding in de bijdrage, waarmede het nummer van november 1972 van dit maandblad opende: 'Opnieuw bezinning en uitzicht', geschreven door drs. A. Schouten, lid van de Tweede Kamer. Dat verhaal mag m.i. niet onweersproken blijven, omdat het naar strekking en motivering de A.R.P. de verkeerde kant uitstuurt. En dat in een tijdsbestek, dat wel eens beslissend kan zijn voor het al of niet voortbestaan van christelijke partijen met reële politieke invloed. Nog één verkiezing als van november jl. en de C.H.U. is qua omvang en invloed gelijkwaardig geworden aan het G.P.V. — maar zonder deszelfs rechtlijnigheid.

Ten gerieve van de lezers volgt nu eerst een beknopte samenvatting van het betoog van de heer Schouten. De schrijver bespeurt tekenen van een nieuw réveil, o.a. omdat een Amerikaans astronaut evangelist bij Billy Graham werd en omdat theologische studenten een actiegroep voor Solzjenitsin oprichten. Maar dit réveil — waartoe ook 'Youth for Christ' wordt gerekend — kan een reformatie niet ontberen. Réveil (het nieuwe élan) en Reformatie ('terugkeer tot de leer van de Schrift') moeten samengaan, wil het eerste niet doodlopen in onzalige dweperij en het tweede niet verzanden in verontruste lettervreterij.

Tegen de achtergrond van deze situatieschets analiseert drs. Schouten dan de nieuwe elementen in het A.R. denken, als hoedanig genoemd worden:

1. De reductie van het Overheidsgezag: in het Program van Actie '67 was het nog „de geheel eigen plaats van de Overheid als een bijzondere

bewarende instelling van God", waarbij „de eerbiediging van het gezag van de Overheid essentieel is". Maar het volgende program (van 1971) zou wezenlijk anders luiden: „Het gezag is van God. Het heeft zijn doel in het dienen van de mens; bij de uitoefening is wezenlijk de inspraak en medewerking van de burgers . . . en bereidheid van de overheid voor al haar beleidsdaden rekenschap af te leggen".

2. De negatie van de zonde: het zondebesef zou in het A.R. politieke denken nog slechts betrekking hebben op de lengte en de breedte van het mensenbestaan; niet meer op de hoogte en diepte er van. „God heeft er niet zo bar veel meer mee te maken in ons denken". Als bewijsmateriaal worden dan uitspraken van Mr. W. C. D. Hoogendijk aangehaald, die poneerde, dat mensen een andere, een betere samenleving in het leven kunnen roepen.

3. Het 'hiernumaals' in plaats van het 'hiernamaals': de pretentie, door dr. Berghuis als volgt verwoord: „De heilstaat verwachten wij in dit tijdelijk leven niet. Maar toch zal het daar iets van moeten hebben, al is het maar een werktekening waaraan voortdurend geschaafd en gedokterd kan worden". Daartegenover poneert drs. Schouten: wij kunnen niet naar het Koninkrijk der hemelen streven, want dat Koninkrijk zal uit de hemel nederdalen.

4. Doeleinden in plaats van uitgangspunten: vroeger werden de doeleinden van onze politiek beheerst door beginselen, principiële uitgangspunten ontleend aan de normen van Gods Woord. Thans laten we ons meer leiden — o.a. uit electorale overwegingen — door de in een actieprogram geformuleerde doeleinden.

En dan stelt drs. Schouten vast, dat de blijken van een reformatie in A.R. kring ontbreken. En ondanks goede, nieuwe ontwikkelingen (van uitgangspunten of van doeleinden? — A.B.) als de grote aandacht voor ontwikkelingssamenwerking en voor de problematiek van oorlog en vrede, luidt de conclusie: „Onze denktrant verdient veeleer de kwalificatie deconfessionaliserend dan reconfessionaliserend".

2. *Uitgangspunten*

Het lijkt mij goed deze analyse van de tegenwoordige A.R.P. eerst kritisch te bekijken alvorens het standpunt van drs. Schouten inzake de nota-Steenkamp 'Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij' onder de loupe te nemen. Het is duidelijk, dat een afwijzing van de geboden diagnose van invloed zal zijn op de beoordeling van de therapie, die de schrijver aanprijst. Welnu, de diagnose 'deconfessionaliserend' (wat een triest Nederlands overigens — A.B.) wijs ik van de hand. Om te beginnen is daar de merkwaardige lijst van réveil-verschijnselen': 'Youth for Christ' en de Navigators naast een actiegroep van Solzjenitsin, een Amerikaanse astronaut en een Russische priester. Neen, als we al van een réveil zouden mogen spreken — hetgeen pas

veel later in historisch perspectief mogelijk zal zijn — dan zouden als bewijsstukken veeleer zaken kunnen dienen als de volgende:

— het verlenen van ere-doctoraten aan Martin Luther King en Beyers Naudé door de Vrije Universiteit, ondanks of dank zij de aan die universiteit ontwikkelde leer inzake oorsprong en grenzen van het Overheidsgezag;

— het actief en enthousiast meedoen van gereformeerde jongeren in 'Amnesty International' of derde-wereld-winkels en de steun, die zij daarbij van kerkeraden ontvangen;

— het groeiend oecumenisch contact in de Raad van Kerken en met name in de plaatselijke Raden van Kerken, waar gelovigen uit onderscheiden kerken elkaar ontmoeten in onderling beraad en in gezamenlijke activiteiten b.v. op het terrein van het maatschappelijk werk;

— de actie 'Friedensdorf' van de Gereformeerde jeugdbeweging, gericht op de bouw en inrichting van een kinder-revalidatiecentrum in Vietnam.

En zo zijn er wel honderd voorbeelden te noemen van een nieuw élan op het christelijk erf, die men later wellicht zal aanduiden met de term 'een nieuw réveil'. Of misschien wel met de term 'een nieuwe reformatie' — een herontdekking van Gods geboden voor onze tijd. Ik heb grote moeite met de term, die drs. Schouten één en andermaal gebruikt: „reformatie is terugkeer tot de leer der Schrift". Want wat is die 'leer' anders dan de geschonken openbaring van Jezus Christus, die de Weg, de Waarheid en het Leven is? Kerken hebben aan die Openbaring belijdenissen ontleend; de theologische wetenschap distilleerde uit de Schriften een dogmatiek; christelijke partijen zochten en vonden er richtlijnen in voor het formuleren van beginselen — maar dat is alles een vervolg op en een gevolg van die ene, onherhaalbare, altijd actuele verkondiging die van boven komt: 'God is in Christus de wereld met Zichzelf verzoenende'. Wie dat een 'leer' noemt, reduceert: geloof wordt dan een intellectueel bezig zijn; belijdenis doen wordt een examen; het onbegrijpelijk wonder van de genade wordt gevangen in paragrafen, waaraan het gelukkig telkens weer ontsnapt.

3. *Negatie van de zonde*

In het kader van deze theologische beschouwingen past dan eerst een reactie op wat drs. Schouten als tweede element onderkent in het A.R. denken van onze tijd: de negatie van de zonde. Ook al wordt de term 'negatie' in het betoog afgezwakt tot 'vervlakking', zijn bedoeling is duidelijk een waarschuwing tegen het bagatelliseren van de macht van het kwaad in onszelf en in onze wereld. Maar de schrijver vervalt dan in een ten minste zo zware fout: de geringschatting van de macht der genade. Hij stoot zich aan een opmerking van Hoogendijk: „Het goede kùnnen kiezen is een ècht kunnen". En wat schamper merkt hij op: „God heeft met de zonde niet zo bar veel meer te maken in ons denken". Ik dacht juist het tegendeel. Wie van genade leerde

leven heeft met een opdracht leren leven: „Gij dan zult volmaakt zijn" (Matth. 5 : 48). Wie durft beweren, dat de Heilige Geest niet bij machte is mensen zó te vernieuwen, dat zij uit dankbaarheid gaan doen wat de Here God van hen vraagt? Als dat niet zou kunnen, laten we er dan ook niet meer om bidden in de kerk na de afkondiging van de wet: „Och, of wij uw geboôn volbrachten". Het gaat hier niet, zoals drs. Schouten veronderstelt, om „het poneren van de menselijke potentie", maar om het ernstig nemen van wat ons profetisch is beloofd: „Aan Mij is uw vrucht te danken" (Hosea). Of, om met dr. Buskes te spreken: Orthodoxie moet leiden tot orthopraxie, anders is het een dode orthodoxie. En dan kunnen de structuren dezer wereld niet buiten beschouwing blijven. Niet omdat wij van mening zijn dat goede mensen helaas moeten leven in zondige structuren, maar omdat wij geloven dat zij, die in Christus geheiligd zijn, de opdracht hebben samenlevingsstructuren te scheppen, die iets van die heiligheid weerspiegelen.

Het christendom heeft veel kwaads op zijn rekening staan: de agressie van de kruistochten, de vloek van de slavenhandel, het anti-semitisme van de pogroms. Maar ook veel goeds: de Pinkstergeest is geen dag werkloos geweest. Dat begon al in de gemeente van Jeruzalem, waar de gelovigen eigendom bezaten als niet bezittende. En het is doorgegaan: in de zorg voor gehandicapten, die van het oude Sparta af tot het duizendjarig rijk van Hitler toe vernietigd werden; in de vrijmaking van de vrouw; in het rekening houden met de eisen van een verdelende rechtvaardigheid; in het omzien naar weduwen en wezen; in het de facto erkennen van de gelijkwaardigheid van alle mensen; kortom, in het tot stand brengen van structuren, die iets weerspiegelen van de gerechtigheid van het Koninkrijk. En dat alles is niet geschied door een negatie van de zonde, maar door het zo ernstig nemen van de zonde, dat wij ook de verlossing van de zonde door het dierbaar bloed van onze Heiland in de letterlijke zin van het woord bloed-serieus hebben genomen.

Ik moge deze paragraaf besluiten met een opmerking, die zich niet direct tegen de opvattingen van drs. Schouten richt, maar die van wijder strekking is. Het valt mij telkens weer op, dat wij de openbaring van het heil gebruiken (misbruiken?) door er vooral lang en vroom over te praten en te schrijven. Maar die openbaring is ons daarvoor niet gegeven. Zij is er om te doen, te volbrengen. Christus heeft niet gezegd tot zijn discipelen: „Onderwijst alle volken en leert hen onthouden al wat Ik u bevolen heb, zodat zij het uit het hoofd kunnen opzeggen", maar: „leert hen dat onderhouden". En Jacobus wekt ons niet op vertolkers van Woord of schrijvers over het Woord te zijn, maar daders des Woords te worden. En wat men nu vaak misprijzend activisme, christelijk activisme noemt, heette dat vroeger in de dogmatiek niet heiligmaking?

4. *Het hier-nu-maals als werkterrein*

Wat drs. Schouten aan wil met het hiernamaals als uitgangspunt voor christelijke politiek komt in zijn artikel niet uit de verf. Wel blijkt dat hij moeite heeft

met het hier en nu als de ruimte en de tijd voor het „geloof, door liefde werkende" (Gal. 5 : 6). Want dat zou z.i. leiden tot de opvatting, dat ons werken (c.q. het werken van de Geest in ons en door ons) het Koninkrijk der hemelen in deze aardse contreien tot stand kan brengen. En de opmerking van dr. Berghuis, dat wij dan toch maar voortdurend bezig zijn alsòf wij een volmaakte heilstaat wel weten te bereiken, wordt afgedaan met: „het is niet zo, maar we doen gewoon alsof." Want, aldus drs. Schouten, het Koninkrijk zal uit de hemel neerdalen — en dan verwijst hij ten onrechte naar Openb. 3 : 2, waar echt iets anders staat. Het Koninkrijk Gods ís gekomen; het is bij ons, in ons midden en de wereld wacht op de voortgaande openbaring er van. In dat proces van ontvouwing hebben ook wij een taak. Beter gezegd: de Here God werkt door mensen heen, die Hij in zijn dienst neemt, vaak huns ondanks.

Henriëtte Roland Holst:

„Wij zijn de bouwers ván de tempel niet,
wij zijn alleen de sjouwers van de stenen."

Maar dan moet er gesjouwd worden, juist omdat het om een tempel gaat. En dat we geen blauwdruk hebben is niet zo erg: de architect zelf is dag en nacht op het bouwterrein. Hij werkt zelf het hardst — en wij mogen zijn mede-arbeiders zijn (1 Cor. 3 : 9). Drs. Schouten moet Zondag 48 van de Heidelberger er nog maar eens op nalezen: het komen van het Koninkrijk heeft te maken met onze onderwerping hier en nu aan het Woord. Làten we maar doen alsof het van ons afhangt. De inspiratie komt van boven. Dat alleen geeft moed, om na iedere miskleun vrolijk opnieuw te beginnen de gerechtigheid van het Koninkrijk gestalte te geven in de aardse verhoudingen.

5. *Terug naar de politiek*

Tot zover over de theologische achtergronden voor het politieke handelen van hetzij de A.R.P., hetzij een christelijke volkspartij in oprichting. Het wordt tijd, dat we overgaan tot de politieke consequenties; van de uitgangspunten naar de doeleinden.

Drs. Schouten vindt het verdacht, dat we vandaag minder aandacht hebben voor de uitgangspunten en liever de doeleinden ter discussie stellen. Maar wat is politiek bedrijven anders dan het pogen bepaalde doeleinden te verwezenlijken en anderer, ongewenst geachte doeleinden te dwarsbomen? Heel concreet: als het Program van actie '71/'75 zegt, dat het doel van het overheidsgezag is het dienen van de mens, dan is een A.R. lid van de Tweede Kamer — die overigens dat Program ondertekend heeft, anders was zijn naam niet op de kandidatenlijst gekomen — gehouden het kabinetsbeleid aan dat criterium te toetsen. Dienen wij mens en samenleving door een loonwet, ter tafel gelegd door een A.R.-minister of door het in de ijskast zetten van diezelfde wet door een andere A.R.-minister? Dienen wij de mens — en dat houdt iets meer in dan het dienen van zijn portemonnaie — door het alsmaar bevorderen van economische groei en van industriële concentratie in de Randstad, waarbij

wij het bijprodukt van de gastarbeider, wiens gastrecht we nauwelijks honoreren, op de koop toe nemen?

Een beleid voeren is altijd concreet kiezen uit verschillende mogelijkheden: dit wel, dat niet. Het criterium voor de keuze is het dienen van mens en samenleving. U ten goede, schreef Paulus eens. Goed voor de mens is wat de Here God van hem vraagt. Dat kunt u nalezen bij Micha: recht doen en ootmoedig wandelen; of bij Amos: laat het recht als water golven; of in de psalmen of waar u maar wilt in de Bijbel. Beginselen zijn richtlijnen: de duimstok waarmee wij meten. En iedere doe-het-zelver weet, dat goed gereedschap vaak meer is dan het halve werk. Maar het gaat om het werk en niet om het gereedschap.

De doeleinden derhalve. En dat behoeft echt geen deconfessionalisering te betekenen. Drs. Schouten meent van wel. Voor hem is een partij pas confessioneel, wanneer zij zich telkens weer op aan de Schriften ontleende uitgangspunten beroept — en hij wekt de indruk, dat er dan wat hem betreft, best op basis van een gemeenschappelijk uitgangspunt verschil van opvatting t.a.v. de doeleinden mag bestaan.

Daartegenover zou ik twee opmerkingen willen plaatsen. In de eerste plaats dit: er staan talloze zaken op de politieke agenda, waarbij een beroep op de uitgangspunten, de beginselen, alleen maar een misplaatste grap zou zijn. Zeggen evangelische uitgangspunten iets t.a.v. de vraag of het Centraal Bureau voor de Statistiek helemaal, half of helemaal niet naar Heerlen overgeplaatst moet worden? Geven de beginselen antwoord op de vraag of het laagste B.T.W. tarief 4, 5 of 6% moet zijn? Verspreiden zij licht over de beste wijze van belastingheffing over de inkomsten van de werkende gehuwde vrouw?

Dat laatste zou kunnen. Uitgaande van de eenheid van het huwelijk en van de onderscheiden plaats van man en vrouw in dat verbond, zou er alles voor te zeggen zijn de belastingen te heffen over het gezamenlijk bijeengebrachte totale gezinsinkomen. Maar zie — een confessionele staatssecretaris laat in zijn voorstellen dat 'beginsel' vallen en de A.R. fractie, inclusief drs. Schouten, stemt daarmee in. Uitgangspunten zijn kennelijk minder belangrijk dan doeleinden.

En in de tweede plaats is het toch — zwak gezegd — verdacht, dat aanhangers van dezelfde beginselen tot een tegengesteld beleid komen. Niet slechts in principieel indifferente zaken is hiervoor genoemd, maar vaak juist in politieke aangelegenheden met een hoog principieel gehalte.

De A.R. fractie bleek verdeeld over het al of niet herstellen van de samenwerking met D.S. 70. Had men echt niet in de gaten, dat herstel van deze samenwerking betekende het kiezen voor een van overheidswege streng bewaakte loon- en prijspolitiek? Dat is echter slechts mogelijk bij een overschatting van de macht en bevoegdheid van de overheid, die duidelijk in strijd komt met wat wij van Abraham Kuyper geleerd hebben over het beperkte eigen terrein van de overheid.

Drs. Schouten laat zich in positieve zin uit over de fundamentele discussies in de A.R.P. inzake de problematiek van oorlog en vrede. 't Is alleen maar jammer — en het degradeert die zo geprezen discussies tot een vrijblijvende bezigheid — dat in het optreden van de fractie er nauwelijks iets van die bewogenheid doorklinkt.

Uitgangspunten of doeleinden? Niet het zeggen: „Here, Here", maar het doen van de wil des Vaders zal, naar luid van het Evangelie, het beslissend criterium zijn.

6. *Christelijke politiek: interimpolitiek*

In het slot van zijn artikel beweert drs. Schouten o.a. dat de onderscheiding 'autonoom-afhankelijk' voorafgaat aan het onderscheid tussen goed en kwaad. Had hij nu maar gezegd, dat het poneren van de autonomie, de eigen-wettelijkheid van de mens het grootste kwaad is, dan zou hij m.i. duidelijker dan nu de bijbelse boodschap onder woorden hebben gebracht. En even ondoorzichtig is zijn betoog, dat christelijke politiek een interimzaak is en geen zwoegend voorbereiden van het Koninkrijk der hemelen. Tegen wie zet hij zich dan af? Wie beweert nu in onze kring in ernst, dat wij dat Koninkrijk zwoegend moeten voorbereiden? Ik ken wel mensen die van mening zijn, dat ons handelen in gehoorzaamheid voorzien en opgenomen is in de komst van het Koninkrijk; dat de Here God er nu eenmaal voor gekozen heeft ons in de realisering van zijn bedoelen met zijn wereld in te schakelen. Hij zou het veel vlotter alleen kunnen doen, want wij staan Hem voortdurend in de weg. Maar het is nu eenmaal niet anders: wij moeten — en mogen en kunnen — meewerken.

En daarom weiger ik een uitspraak van drs. Schouten als de volgende te onderschrijven: „Vrede, gerechtigheid, solidariteit en liefde zijn geen te realiseren politieke doeleinden, maar goddelijke normen, waaraan ons handelen en het resultaat daarvan moeten worden getoetst." Vrede, gerechtigheid enz. zijn óók te realiseren politieke doeleinden, juist omdat zij goddelijke normen zijn. Waar moet een A.R. volksvertegenwoordiger dan zijn politieke doeleinden aan ontlenen, als het niet mag zijn aan de normen van de Heilige Schrift? Het Koninkrijk zal er heus niet komen in al zijn heerlijkheid als vrucht van ons handelen; die voltooiing van de heilsgeschiedenis zal alleen maar vertraagd worden door onze weerspannige ongehoorzaamheid. Maar wij kennen de opdracht en wij hebben in ons het beginsel der gehoorzaamheid, ook al hebben we nog niet ten bloede toe gestreden tegen het kwaad in ons en in de structuren, dat is in de gedaante dezer wereld.

Christelijke politiek is puin ruimen en stenen sjouwen. Niet om met die stenen een bouwwerk van aardse zekerheden op te trekken, maar om er een tempel mee te bouwen, waarvan het model ons is getoond. Wanneer drs. Schouten gelijk heeft met zijn constatering, in navolging van Reinhold Niebuhr, dat „de bezorgdheid voor economische en andere zekerheden onze

cultuur doet vallen onder Christus' veroordeling van de rijke dwaas", dan is daarmee tevens aangegeven, wat de doeleinden ener waarachtig christelijke politiek moeten zijn. Het scheppen nl. van voorwaarden en structuren, waarin de rijke dwazen die wij zijn, weer kunnen leren te leven als discipelen, die alles verlaten hebben om Hem te volgen, die de Weg is.

BOEKBESPREKING

Ivan Illich, *Ontscholing van de Maatschappij.* Wereldvenster, Baarn 1972; 160 blz. Prijs *f* 11,50.

Het boek handelt over de school als opvoedingsinstituut. Maar in de school wordt het gehele maatschappelijke bestel beoordeeld en in zijn huidige opzet veroordeeld. Niet in onderdelen of aspecten, maar wezenlijk. Het boek bestaat uit 7 hoofdstukken, waarvan het eerste, getiteld 'Waarom wij de school moeten opheffen' behalve introductie op de te behandelen problematiek, tegelijk conclusie, oorlogsverklaring en proclamatie is. Illichs redenering, gestaafd met vele voorbeelden, is ongeveer als volgt: Meer onderwijs betekent niet vooruitgang, maar meer behoefte aan onderwijs (een soort wet van Parkinson). Meer onderwijs betekent ook: polarisatie van mogelijkheden: de zwakken worden alleen nog zwakker. En: onderwijs is een institutie in de samenleving geworden, die autonomie en macht verworven heeft en die de mens overheersen gaat, doordat zij de samenleving zelf gestalte geeft. De school is een wereldreligie die beloften doet, maar deze niet inlost. Meer geld voor onderwijs heft het probleem niet op, maar betekent alleen een versterking van de instelling 'school' en als zodanig verergert het de gevolgen. De slechte werking heeft de school doordat zij zelfontplooiing en creatief exploreren omzet (denatureert) in instructie: leren op bevel en volgens voorgeschreven lijnen.

In de volgende vier hoofdstukken: 'Fenomenologie van de school', 'Ritualisering van de vooruitgang', 'Een spectrum van instituties' en 'Irrationele consequenties' bouwt Illich zijn eerste hoofdstuk uit. Hij doet dit niet langs voorzichtige weg, maar fel, duidelijk, hard en absoluut. Bijv.: De school is een instituut dat gebaseerd is op het principe dat leren het resultaat is van lesgeven.

De onderwijsresearch toont in toenemende mate aan dat kinderen datgene wat de leraren hun beweren bij te brengen voor het grootste gedeelte leren van leeftijdsgenoten, stripverhalen etc.

Zo er op scholen al iets wordt geleerd, vormen leerkrachten daarbij een belemmering.

De school leidt jonge mensen een wereld binnen, waarin alles meetbaar is, ook hun fantasie en zelfs de mens zelf.

De nieuwe wereldkerk is de kennisindustrie; gedurende een toenemend aantal jaren van iemands leven is zij zowel de leverancier van opium als de werkbank.

In de laatste 2 hoofdstukken komt Illich tot 'zijn oplossingen', zijn alternatieve leerstimulans en zijn alternatieve maatschappij. Met name in hoofdstuk 4 breidt hij n.l. de problematiek van de institutie 'school' uit naar alle instituties. Onze hele maatschappij is verinstitutionaliseerd en als zodanig een slavenhandelaar. De gedachten van Illich omtrent hoe ons educatieve stelsel anders zou moeten zijn, hebben als basis:

a. Ieder die geboren wordt, krijgt a.h.w. een knipkaart, die hem recht geeft op een portie leren, van welk recht hij elk ogenblik van zijn leven gebruik kan maken (en niet tijdens de leerplicht gebruik moet maken).

b. Leer- en ontwikkelingsinhouden en -wegen moeten altijd en voor ieder vrij toegankelijk zijn. Met name ongeacht welke 'vooropleiding' men heeft, want de eis daartoe geeft samen met de leerplicht de school zijn grote macht.

De gedachten van Illich zijn er niet zomaar. Ze stoelen op bepaalde opvattingen, op een visie op mens en samenleving. Als zodanig is het boek ook belangrijk voor anderen dan onderwijsmensen.

Twee grondgedachten heeft Illich uit de klassieke wereld overgenomen. Van Aristoteles het onderscheid tussen maken en doen. Maken heeft steeds een doel buiten de handeling; doen heeft het doel in zich. Maken kan op zijn best een kunst worden, doen een deugd. Het maken is de levenshouding van onze samenleving en als zodanig negatief te waarderen. Het doen beantwoordt aan het wezen van de mens. Het is een ideaal, dat verstikt wordt (en daarmede de mens) in onze maatschappij.

De tweede grondgedachte is de tegenstelling tussen Epimetheus en Prometheus. De eerste: de personificatie van het mystieke, het irrationele, de hoop. De tweede: die van rationalisme, ordening, planning, verwachting. Onze maatschappij is een Prometheusmaatschappij. Maar deze manipuleert de mens (tot maken). Wij moeten terug tot de Epimetheus-houding. De weg tot deze revolutie is in Illich's ogen het educatieve systeem. In dit systeem is overigens geen plaats voor een langdurige kinderperiode. Een lange kindperiode is het gevolg van het gemanipuleer van onze maatschappij. O.a. de school houdt het kind kind, houdt het volwassen worden tegen. Een langer kind zijn betekent meer school-afhankelijkheid en een grotere dominantie van de school. Het nieuwe educatieve systeem is er voor allen, ongeacht de leeftijd.

Het is moeilijk over Illich's boek een uitgebalanceerd oordeel te geven. Het is als een raket omhoog geschoten: een bestseller. Het is goed mogelijk dat het als een raket weer omlaag schiet: snel vergeten wordt.

Illich's redenering is zwak. Zijn actuele kritiek op de school baseert hij op een weinig kritisch-doordachte en weinig uitgewerkte mens- en maatschappijbeschouwing. Het vraagstuk hoe de mens, die in wezen zo anders is dan onze maatschappij, deze laatste zo heeft laten worden, ja heeft gemaakt, bespreekt hij niet. De vraag of deze maatschappij voor de mens ook goede kanten heeft, evenmin. Elk voorbeeld van Illich is op zich juist, maar zij zijn zelden bewijs. Zij illustreren dat er iets waars is in zijn redeneringen: niet dat deze in hun geheel juist zijn. Hij verabsoluteert en generaliseert in sterke mate. Dit laatste kan de kritische lezer er snel toe verleiden het boek geërgerd en negatief ter zijde te leggen. Dat verdient het boek echter niet. In de redeneringen en kritiek schuilt telkens iets waars, soms veel zelfs. Dat ware moeten wij tot ons nemen, zonder tot gelijke verabsoluteringen over te gaan. Het boek zegt

ons wel iets, zij het meer in evolutionaire zin dan als grond voor een revolutie. Luisterend ernaar kunnen wij eenzijdigheden in de ontwikkeling van opvoeding en onderwijs (en van onze maatschappij) corrigeren. In deze zin is het boek onze aandacht ten volle waard. De prijs kan geen bezwaar zijn. Het boek is betrekkelijk goedkoop en daarbij handzaam en prettig gedrukt. Jammer dat het bind- en lijmwerk wat zwak is. Maar heel erg is dat laatste ook weer niet: in een weekend met niet al te beste T.V.-programma's leest men, gefascineerd, het boek in één ruk uit.

Dr. P. van den Broek

PERSONALIA

Dr. D. Th. Kuiper, lector algemene Sociologie V.U., Amsterdam.
Prof. dr. W. Albeda, hoogleraar sociaal-economisch beleid N.E.H. Rotterdam; Lid Eerste Kamer der Staten-Generaal.
A. Borstlap, oud-vice-voorzitter C.N.V.
Dr. P. van den Broek, Lector Schoolpsychologie Rijksuniversiteit, Leiden.

EUROPA 2000

(Ter toelichting)

„Jammer genoeg zijn wij van nature geneigd grote problemen te onderschatten tot het moment dat zij drama's worden. Vaak zijn tragedies nodig om ons uit onze inertie los te rukken bij situaties welke reeds voorzien zijn door de wetenschapsmensen. 'Regeren is vooruitzien' schijnt een ijdele formule . . ."

Aldus de heer G. Sluizer, voormalig secretaris-generaal van de Europese Culturele Stichting,[1] in zijn voorwoord op het boek *Europa 2000, Perspectieven voor een aanvaardbare toekomst* (Uitgave Kluwer, Deventer, 1972).

Op initiatief van de Europese Culturele Stichting is het „Plan Europa 2000" van de grond gekomen. In dit plan zijn een viertal toekomstgerichte interdisciplinaire studieprojecten samengebracht, waarmee wordt beoogd een visie te krijgen op de maatschappij van het jaar 2000. De bestudeerde probleemvelden zijn: het onderwijs, de plaats van de mens in de onderneming van het post-industriële tijdperk, de urbanisatie en de evolutie van het platteland. Het is de bedoeling de studieprojecten over enige jaren af te ronden en de resultaten aan te bieden aan de regeringen van de landen die in de Europese Culturele Stichting samenwerken.

Alvorens de bestudering van de vier hoofdthema's ter hand te nemen heeft men getracht een *algemeen* beeld van de toekomstige maatschappij te projecteren. Welke zijn daarvoor de alternatieve mogelijkheden? Welke zouden dan de hoofdkenmerken kunnen zijn en welke de voornaamste hindernissen die genomen moeten worden? Een groot aantal denkers van internationale allure, zoals Bertrand de Jouvenel, C. Theodore Larson, Pierre Piganiol, Denis de Rougemont, Jan Tinbergen, Michael Young, hebben meegewerkt aan deze eerste fase van het studieplan. Hun bijdragen zijn gebundeld in het bovengenoemde boek „Europa 2000, Perspectieven voor een aanvaardbare toekomst". Het boek telt 5 secties, te weten sectie I: Cultuur en politiek, sectie II: Milieu-

[1] De Europese Culturele Stichting, in 1954 in het leven geroepen, is een lichaam waarin 18 landen, waaronder Nederland, zijn vertegenwoordigd door personen uit de sociaal-cultureel-wetenschappelijke sector. Het doel van de stichting is het bevorderen van wetenschappelijke, educatieve en culturele activiteiten, die een multinationaal en europees karakter dragen. In verschillende landen kent men een zg. Nationaal Comité, dat in het desbetreffende land de Europese Culturele Stichting vertegenwoordigt. Het secretariaat-generaal van de stichting is gevestigd te Amsterdam.

beheer, sectie III: Onze economie, sectie IV: Werk en vrije tijd, sectie V: Informatie.

De bedoeling van dit nummer van *A.R. Staatkunde* nu is enerzijds dit boeiende boek ten behoeve van de lezers toe te lichten en te becommentariëren, anderzijds een bijdrage te leveren aan een discussie over wezenlijke vragen van veelal niet slechts europese doch mondiale betekenis.

CULTUUR EN POLITIEK

door

Prof. dr. C. A. van Peursen

Overzicht van deze studie

De eerste sectie van het boek „Europa 2000" zet de bezinning op de toekomst van Europa in met een visie op de ontwikkeling van de cultuur. Het is alsof men van begin af aan een nieuwe methode van benadering wil geven: niet uitgaan van de „onderbouw", dat wil zeggen van de economische en technische vragen, maar van de „bovenbouw", dus van de geestelijke veranderingen en beslissingen die het cultuurbeleid vormen. Beter is het misschien om deze marxistische termen — bovenbouw en onderbouw — vanwege hun dualisme (tweedeling van het geestelijke en het materiële) te laten vallen, omdat de schrijvers willen laten zien dat technische en economische vragen wel terdege een fundamentele rol spelen, maar dat zij dat pas goed kunnen doen binnen het wijdere kader van een bewust cultuurbeleid.

Deze eerste sectie omvat vier hoofdstukken. Allereerst een bijdrage van Michael Young: Dilemma's in een nieuw Europa. De schrijver is directeur van het Institute of Community Studies te Londen en schreef vroeger onder meer over de opkomst van een nieuwe klasse, de „meritocraten", dat zijn degenen die in het bezit zijn van de nieuwste informatie en de kundigheden op wetenschappelijk en organisatorisch gebied. In de bijdrage voor „Europa 2000" ziet hij als het grote dilemma de keuze tussen optimisme en pessimisme ten aanzien van de toekomst; optimisme: de cultuur is in progressie (voortgang), de vrijheid van het individu neemt toe; pessimisme: de cultuur is in regressie, de mens zal als individu steeds afhankelijker worden.

De tweede bijdrage is van Marcel Bolle de Bal: De Europeaan van het jaar 2000. De schrijver is leider van speciaal onderzoek aan het Sociologisch Instituut van de Vrije Universiteit van Brussel, waar hij ook hoogleraar is. In dit hoofdstuk plaatst hij de toekomstige Europeaan binnen een wereld die door drie dimensies gekenmerkt zal zijn. Ten eerste zal de ontwikkeling op het gebied van de techniek hand in hand gaan met die van de sociale organisering van de samenleving, zodat de mens steeds meer opgenomen wordt binnen sociaal-technocratische verbanden. Ten tweede zal de politieke ontwikkeling er een zijn van steeds toenemende federaties. Ten derde zal de cultuur steeds meer een pluralistische worden, dat wil zeggen samengesteld uit een onderscheiden veelheid van tendenties, waarbij ook de dialectische, of anders geformuleerd

de spanningsvolle, innerlijk tegenstrijdige, structuur van de cultuur tot een aanvaard levens- en denkpatroon zal worden.

De derde bijdrage is van Denis de Rougemont: Europa, verdeeld of federatief. De schrijver is een bekend cultuurfilosoof en Europeaan van het eerste uur. Van zijn werken noemen we het nog steeds actuele „Denken met de handen". Hij is momenteel directeur van het Europees Centrum voor Cultuur te Genève. Zijn beschouwingen in dit hoofdstuk reiken veel verder dan het voor de hand liggende antwoord dat hij uiteraard geeft: Europa moet tot een vorm van federatief verband komen — ook al stelt de schrijver duidelijk dat hij geen voorspelling wil doen. Maar veel belangrijker is de vraag hoe zulk een samengaan inhoudelijk gerealiseerd moet worden. Dan wijst Denis de Rougemont op een aantal voorwaarden, die ook inhoudelijk de participatie (deelname) van de burgers mogelijk moet maken. Allereerst moet het deelnemen aan de informatieprocessen mogelijk gemaakt worden, opdat er niet een nieuw klasseonderscheid ontstaat, namelijk van enerzijds degenen die geïnformeerd worden, zo dus onderworpen zijn, en anderzijds van de kritische geesten, die creatief op de informatieverschaffing kunnen ingrijpen. Vervolgens wijst hij op de noodzaak van openbare discussie, eventueel via kabeltelevisie en dergelijke. Ook bespreekt hij de actie of burgerlijk engagement, die zodanig moet worden dat niet wederom twee klassen tegenover elkaar komen te staan: de progressieve pressiegroepen en de behoudenden. Een aantal politieke beslissingen, met voorgaande punten samenhangend, zullen dan genomen moeten worden, onder meer ten aanzien van het onderwijs (gelijkschakelend of selectief, enz.), van stedebouw, inrichting van de vrijheden van de persoon, de tegenstelling tussen produktiviteit en milieuzorg, enzovoorts.

Een vierde bijdrage is van Raghavan N. Iyer: De Europese uitdaging. De schrijver die in Bombay en Oxford studeerde, doceert thans aan de universiteit van Californië filosofie van de sociale wetenschappen. Juist door zijn positie, als iemand die Europa als het ware van buiten bekijkt, is hij wel bijzonder aangewezen om de taak van Europa te schetsen als „schokbreker" tussen Amerika en de ontwikkelingslanden. Zijn uitgangspunt is daarbij dat ieder thans moet leren om de begrippen, waarin hij tot nog toe heeft leren denken en werken — bijvoorbeeld van „schaarste en overvloed", van „ontwikkeling en welvaart", van „gezag en vrijheid" — niet meer voor eigen leefwereld te reserveren, maar te „universaliseren". Met deze laatste term bedoelt hij dat men de begrippen universeel moet gaan maken, moet gaan toepassen op de hele wereld, hetgeen noodzakelijkerwijs inhoudt dat deze begrippen dan ook voor ons een andere rol gaan vervullen. Juist Europa kan hierin voorgaan. Men moet daarbij gaan beseffen dat wanneer men naar het verleden kijkt, sommige landen veel verder in de ontwikkeling zijn dan andere, maar dat als men naar de toekomst ziet alle mensen dan ineens gelijk zijn. Dan beseffen we dat we moeten leren „hoe een samenleving uit het laatst van de twintigste eeuw te ontwikkelen; en dat is iets wat de rijke samenlevingen zelf niet weten . . ."

De principiële keuze

Na dit overzicht van de artikelen is het goed wat dieper in te gaan op de visie door de schrijvers verdedigd. Tussen deze schrijvers is er een duidelijke coördinatie, zowel naar vorm als naar inhoud. Naar vorm: elk hoofdstuk bevat een analyse van de huidige situatie; vervolgens een afbakening van het veld van mogelijkheden voor de culturele situatie van Europa in de tijd rond 2000; tenslotte een programma, waarin een principiële keuze wordt gedaan ten aanzien van de onderzochte mogelijkheden. Naar inhoud: alle schrijvers onderkennen twee onderling tegengestelde tendenties in de situatie van heden. Zij zijn verder van oordeel dat de mogelijkheid gegeven is voor een samengaan van deze tegenstrijdige tendenties — daarvoor gebruiken zij de term „complementariteit", een term die in eerste instantie in de moderne fysica opkwam om aan te geven dat onderling tegenstrijdige begrippen of modellen, bijvoorbeeld dat van het licht als het golven van energie, of dat van het licht als uitzending van deeltjes, samengedacht moeten worden en elkaar aanvullen. Tenslotte typeren alle schrijvers de komende Europese mens als de „Prometheïsche mens". Evenals Prometheus uit de Griekse mythologie, zal dan de Europese mens iemand moeten zijn die het aandurft om zelf te handelen en om de wetten en regelmatigheden, die vroeger geheel aan het lot, de natuur of hogere machten werden toegeschreven, nu zelf in eigen verantwoordelijkheid te nemen.

Deze keuze krijgt meer duidelijkheid tegen de achtergrond van de tegengestelde tendenties. Young stelt dat Amerikaans optimisme tegenover Europees pessimisme staat en dat deze tegengestelde conclusies over het al dan niet verliezen van de persoonlijke vrijheid getrokken worden op grond van precies dezelfde gegevens. Erachter ligt dan ook een gemeenschappelijk motief: het humanisme als bekommerdheid om de mens. Hier moet men nu doorgaan: de mens heeft recht op welzijn, dat in industrie, opleiding, consumptie, jeugdbeleid en dergelijke nader uitgebouwd moet worden. Zo is er een complementair stellen van beide tendenties: geen extremisme of politieke eenzijdigheid, maar streven naar een verzoening van het individuele en het collectieve.

Bolle de Bal zegt dat de Prometheïsche mens zich zal moeten zien, zowel als product als als producent. Tussen Macchiavelli die de individuele mens geheel wilde aanpassen en conditioneren (manipuleren) en Rousseau die de volledige vrijheid voor het individu opeiste, staat Montesquieu als combinatie (complementariteit) van politiek besef en creatieve verbeelding. De twee tegenstrijdige tendenties van nu zijn de technisch-sociale ontwikkeling, die accenten legt op wetenschap, positivisme, aanpassing, werkelijkheid tegenover de actiegroepen, die dialectisch (in tegenstellingen) denken en die het idealisme vertolken van velen die waarden boven de werkelijkheid stellen. Juist hieruit moet een complementaire houding voortkomen, een multidimensionele mens (een mens met vele afmetingen, vele soorten mogelijkheden).

Denis de Rougemont tekent een gelijksoortig dilemma: dat tussen een louter wetenschappelijke, objectieve houding en een meer normatieve en politieke.

Ook hij stelt dat deze discrepantie (onderlinge afstand) overwonnen moet worden. Interessant is zijn analyse van de terugwerking van voorspellingen op het heden. Natuurlijk was dit al lang bekend bijvoorbeeld in de zin dat een voorspelling over de uitkomst van verkiezingen het stem-gedrag van de kiezers beïnvloedt. Maar Rougemont brengt het in verband met de tendens tot wetenschappelijke en objectieve analyse van de toekomst der samenleving. Deze is, zo zegt hij, onmisbaar om de mensen van vandaag toekomst-bewust te maken. Maar een toekomst-bewuste persoon zal anders handelen dan voorheen. Trouwens, in het onderbewuste van de mens zoals dat in dromen tot uiting komt, maar ook in religieuze stromingen en sekten, ligt al een stuk toekomstbesef. Daarom zijn de wetenschappelijke en de normatieve houdingen niet zo verschillend. Zij moeten juist samengaan en voor een toekomstig Europa betekent dit onder meer dat men ieder de vrijheid moet bieden om niet-aangepast te zijn: de mens moet neen kunnen blijven zeggen tegen de noodzaak, het lot, de aanpassing, om zo open te staan voor dat wat deze wereld te boven gaat, voor het transcendente (het generzijds).

Iyer wijst ook op tegengestelde tendenties die samen moeten gaan. Voor Europa is van belang dat men ten aanzien van Amerika let op de anticultuur als tegenstroming. Zo pas kan men komen tot een juiste verhouding tussen „techne" (technisch-wetenschappelijke kunde) en „arete" (deugd, normbesef, durven neen-zeggen).

Conclusie

Het was de bedoeling van dit overzicht de centrale en positieve beslissingen van de schrijvers — tevens aanbevelingen aan de lezer — naar voren te brengen. Drie punten zijn vooral van belang in heel deze opzet. Ten eerste dat men, zoals in het begin werd gezegd, bewust een andere dimensie van analyse kiest: een geestelijk-culturele in plaats van louter-politiek-economische. Ten tweede dat men de geestelijke waarden erkent en tegelijk functioneel wil maken, dat wil zeggen hen wil betrekken op heel de technisch-economische vooruitgang. Geen dualisme dus, waarbij men de economisch-organisatorische werkelijkheid wil prijsgeven ten behoeve van een louter (re)creatieve mens. Ten derde dat men cultuurbeleid boven louter staatkundig of politiek beleid stelt. Denis de Rougemont formuleert het zo: „In die zin is de politiek niet het uiterste doel van de mens. Ze is de strategie, die de grotere of kleinere gemeenschap in staat stelt zich te wijden aan de einddoelen van de mens."

MILIEUBEHEER

door

J. van Houwelingen

Inleiding

Het is zo langzamerhand mode geworden om het jaartal 2000 te gebruiken als synoniem voor de toekomst. Vele publicaties hanteren dit begrip als trekpleister. Ook de reclamewereld maakt er handig gebruik van als „imagebuilder", als symbool voor modern en duurzaam.

Sinds kort is de mens zich echter bewust geworden van de dreigende gevaren. Het rapport van de „Club van Rome" heeft er zeker toe bijgedragen, dat het begrip „jaar 2000" niet alleen interessant is als „voer voor futorologen". De snelle toeneming van tal van vormen van milieuverontreiniging, uitputting van onze grondstoffen en energievoorraden, veroorzaken een angstwekkend toekomstbeeld. De milieuproblematiek dwingt ons echter niet alleen maar te voorspellen. Een toekomst-visie kan niet alleen meer bepaald worden door simpele extrapolaties. In de inleiding van „Europa 2000, Perspectieven voor een aanvaardbare toekomst" wordt terecht gesteld dat het gaat om het bewerken van politieke keuzen, rekening houdend met de onvermijdelijke drangfactoren en de basis-gegevens van onomkeerbaar karakter.

In deze eerste uitgave in het kader van het „Plan Europa 2000" wordt een globaal referentiekader gegeven, een algemeen beeld van de Europese samenleving. De sectie Milieubeheer is in deze context moeilijk als een afzonderlijk deel te zien. Bijna in alle studies wordt de relatie met de milieuproblematiek en vaak ook die van de derde wereld, als de rode draad gesignaleerd.

Een demografisch model voor Europa

De eerste studie in de sectie Milieubeheer behandelt de demografische evolutie in Europa tot het jaar 2000. Nora Federici benadert het probleem van Europa's demografische toekomst:

— door de evolutie in het verleden te analyseren;
— door te trachten modellen, voornamelijk kwalitatief, te ontwerpen, die afwijkende mogelijkheden voor de toekomstige evolutie doen blijken;
— door na te gaan hoe groot de mogelijkheid tot verwerkelijking van al die modellen afzonderlijk is;
— door te wijzen op de voornaamste gevolgen die elke type evolutie met zich mee zou brengen en door het accent te leggen op de meest wenselijke

evolutie;

— door de vormen van politiek te analyseren die deze evolutie zouden kunnen begunstigen.

Bij bestudering van de demografische evolutie van Europa van 1920 tot 1970 valt op:

1. de grote verschillen die er bestaan tussen de verschillende regio's (West, Noord, Zuid, Oost-Europa en de Sowjet Unie); variaties in tienjarige groeipercentages van 5 tot 12% komen voor;
2. het ontbreken van een duidelijke tendentie in de regio's over de laatste 50 jaar.

Een voorspelling gebaseerd op extrapolaties is dan ook nauwelijks zinvol.

Voor iedere regio zijn drie modellen gemaakt; uitgaande van omstandigheden die zouden leiden tot

a. maximale populatie

b. gemiddelde en meest waarschijnlijke populatie

c. minimale populatie.

Nagegaan is steeds de mogelijke invloed van de factoren: biologie, natuurwetenschappen, technologie, economie, sociologie, politiek en de religie.

Bezien we de resultaten dan valt op dat verschillen met de reeds eerder door de V.N. gepubliceerde gegevens gering zijn (V.N. $\pm$ 5% lager). Het vele cijfermateriaal verschaft voldoende mogelijkheden om na te kunnen gaan:

— de gevolgen van de verschillende typen demografische ontwikkelingen;

— welke eventuele middelen kunnen voorkomen, dat die gevolgen zich voordoen in een mate die voor de toekomst van de Europese mens in het algemeen een bedreiging kunnen vormen.

In deze studie wordt slechts ingegaan op een aantal sociaal negatieve gevolgen bij extreme demografische ontwikkelingen en dan nog beperkt tot de invloed op de werkgelegenheid en economische ontwikkeling. Op basis van deze factoren komt men tot een bevolkingsoptimum, waarbij het kindertal per echtpaar moet liggen tussen 2,3 en 2,5. Hiermee komt men automatisch op het terrein van de demografische planning, de bevolkingspolitiek.

Federici is zich bewust van de moeilijke problemen die zich hierbij voordoen ten aanzien van de autonome ontwikkeling van de mens. Toch komt zij tot de conclusie dat politieke interventie noodzakelijk is om de bevolkingsontwikkeling op een gewenst niveau te brengen.

Niemand zal moeite hebben met een politieke interventie, die tot doel heeft de gezondheidsomstandigheden van de bevolking te verbeteren. Het probleem doet zich dan ook uitsluitend voor wat betreft de politiek met betrekking tot de procreatie.

Ik ben het eens met Federici, dat aan een indirect beleid meer aandacht gegeven moet worden. Zij hanteert hierbij het begrip „demografische opvoeding". Hiermee wordt bedoeld een beleid, dat de burger de mogelijkheid geeft in vrijheid te kunnen kiezen, hoeveel kinderen hij op de wereld wil brengen. De

overheid moet hiervoor de burger verschaffen:

a. een toereikend opleidingsniveau
b. kennis omtrent alle middelen en technieken die het mogelijk maken zijn nakomelingschap zelf te bepalen
c. gemakkelijke aanschaf van die middelen, zowel wat betreft hun verspreiding als wat betreft de kosten.

De overheid moet dus primair goede objectieve voorlichting geven (onderwijs). De eigen verantwoordelijkheid en vrijheid van de mens, van de ouders, mag echter nimmer worden aangetast. Maatregelen op het gebied van kinderbijslag, premies, belastingaftrek, maar ook de wetgeving ten aanzien van de abortus provocatus en sterilisatie mogen mijns inziens niet gezien worden als onderdeel van een bevolkingspolitiek.

Ik betreur het dat in deze studie zo weinig rekening is gehouden met de ecologische factoren. Zullen deze reeds niet in de zeer nabije toekomst enorme invloed gaan uitoefenen op de demografische gesteldheid? Behalve een directe invloed, zullen vooral de veranderingen op sociaal economisch terrein hierdoor een rol gaan spelen. Ook ben ik ervan overtuigd dat bijv. het migratieprobleem sterk beïnvloed zal worden door de problemen van ons milieu en de derde wereld. De overheid zal zeker een meer actieve politiek moeten voeren t.a.v. dit punt, dan in deze studie gesuggereerd wordt.

De biologische ommekeer

De ontwikkeling van de biologie zal ook grote invloed hebben op de demografische evolutie en van grote betekenis kunnen zijn voor ons milieu. Onder de titel „De biologische ommekeer" geeft Holger Hydèn een overzicht van wat reeds bereikt is en wat verwacht kan worden in de komende 30 jaar, vooral t.a.v. de geneeskunde. Vele publicaties, o.a. in de dagbladen, bewijzen de grote belangstelling hiervoor, maar tevens de geweldige angst voor de gevolgen. Wetenschap en ethiek bevinden zich hier duidelijk in een spanningsveld.

Het is haast onmogelijk, gezien het specialistische van deze materie, een kort overzicht te geven van de inhoud. Na een nogal technische uiteenzetting over de kennis van de huidige cellulaire genetica en de toepassingsmogelijkheden hiervan in de geneeskunde, wordt aandacht gegeven aan het kankervraagstuk. Hoewel nieuwe geneesmethoden verwacht mogen worden, zal een vroegtijdige diagnose noodzakelijk blijven. Een taak van de overheid is hier, het geven van voorlichting omtrent vroege symptomen. In het kader van een toekomstbeeld voor het jaar 2000 wordt geattendeerd op de mogelijkheid van kruising van cellen van verschillende soorten. Technisch gezien zijn in het jaar 2000 hybriden mogelijk tussen bijvoorbeeld chimpansees en mensen.

Wat meer vertrouwd zijn we met de mogelijkheden van transplantatie. Hoewel verwacht mag worden dat grote vorderingen gemaakt zullen worden op het gebied van transplantaties van lichaamsdelen van mens tot mens, zullen heterogene transplantaties vermoedelijk tot de mogelijkheden gaan behoren.

Misschien nog van meer belang zal zijn de uitbreiding van de kennis op het gebied van de hersenen. Zal het mogelijk zijn verschillende eigenschappen van de mens in de toekomst te veranderen, te stimuleren of bijv. het verouderingsproces tegen te gaan? Of in 2000 al iets bereikt is, is nog erg onzeker. In Amerika zijn al, zoals bekend, opvallende resultaten behaald. Het zal in ieder geval duidelijk zijn, dat er zich naast grote gevaren, stellig ook positieve mogelijkheden zullen aandienen.

Op weg naar een menswaardig milieu

Een visie op de ecologische toekomst wordt gegeven door Jean Paul Harroy. Ook deze publicatie is meer een opsomming van de verschillende relevante factoren, dan een afgeronde studie. In het kader van een globaal referentiekader is dit echter zeker verantwoord.

Het is moeilijk om bij de behandeling van de ecologische problemen te abstraheren van de andere studies. Immers, het gaat steeds om de ongewenste neven-effecten van de huidige vooruitgang. Zo staan industrialisatie, economie, werkgelegenheid, handel, arbeid en vrije tijd in direct verband met de ecologische gesteldheid. Niet vergeten mag worden de relatie die er is met de problemen van de derde wereld.

Nog steeds is in Europa alles ondergeschikt aan versterking van de consumptie-maatschappij. In een publikatie in „Europese Gemeenschap" schreef M. Guido Naest, onder de titel: „Euromarkt, Ode aan de Consumptie Maatschappij", het volgende: „De op de Massa-consumptie afgestemde economie creëerde de behoeften naar al dan niet noodzakelijke goederen en diensten. De Euromarkt zorgde ervoor dat die goederen en diensten op grote schaal konden worden geproduceerd en tot de verste uithoeken van het continent geleverd."

De schadelijke effecten van al dit handelen kunnen volgens Harroy onderverdeeld worden in twee categorieën: de verarmingsverschijnselen van het milieu dat de hulpbronnen levert en de veranderingen in het milieu waarin leven en werk zich afspelen.

Allereerst een aantal opmerkingen over de verarming van onze vernieuwbare hulpbronnen: bodem, water, vegetatie en fauna. In tegenstelling met vele publicaties is Harroy betrekkelijk optimistisch. Hij gaat ervan uit dat op korte termijn maatregelen zullen worden genomen, die deze hulpbronnen effectief zullen beschermen. De bodem in Europa is in vergelijking met die van andere continenten betrekkelijk weinig aangetast door erosie. Meer problemen zijn te verwachten op het gebied van de watervoorziening. Nog steeds is een aanzienlijke stijging in de gebruikshoeveelheden per hoofd van de bevolking waar te nemen. Verwacht wordt een stijging tot ± 200 liter per dag. Daarbij komen dan nog de grote hoeveelheden water voor industrie, landbouw en recreatie. Nu al gebruiken we te veel grondwater; op veel plaatsen heeft de afname een niveau bereikt, dat beschouwd kan worden als grenzend aan

roofbouw. Per jaar wordt hier aan de ondergrondse reserves meer dan tien procent van de totale hoeveelheid onttrokken. Remedies voor de toekomst kunnen zijn: uitbreiding van het aantal spaarbekkens en ontzilten van zeewater. Harroy wijst verder nog op eventuele mogelijkheden van beïnvloeding van het klimaat door de mens. Een goed bosbeheer en overheidsmaatregelen op het gebied van de bescherming van de fauna zullen volgens Harroy verdere verarming in de komende 30 jaar praktisch voorkomen. Op het gebied van de milieuverontreiniging is Harroy het meest pessimistisch over de verontreiniging van de zee.

Ik ben het met hem eens dat bijv. de thans bekende vormen van luchtverontreinigingen in het jaar 2000 sterk zullen zijn afgenomen. Nieuwe vervoerssystemen, brandstoffen en maatregelen bij de industrieën zullen het lozen van sterk verontreinigde stoffen aanzienlijk doen afnemen. Meer bezorgd ben ik voor verontreinigingen waarvan wij nu nog niet de kwalijke gevolgen kennen.

De verontreinigingen van het water kunnen onderverdeeld worden in vier categorieën: chemische, fysische (thermische), fisiologische en biologische. Met de gevolgen van de waterverontreiniging (en luchtverontreiniging) worden we reeds thans dagelijks geconfronteerd. Zuivering is in bijna alle gevallen mogelijk, doch kostbaar. Ik ben ervan overtuigd, dat we in het jaar 2000 voor veel van de thans aanwezige verontreinigingsvormen een oplossing gevonden zullen hebben. Internationale overeenkomsten hiervoor zijn dringend nodig.

Ook hier maak ik mij de meeste zorgen over het ontbreken van de kennis t.a.v. vele toxische stoffen. De uitwerking van D.D.T. heeft geleerd hoe gevaarlijk dit is. Meer onderzoek en uitgebreide contrôle, juist ook t.a.v. sporenelementen, is dringend gewenst. Is dit voor zoetwater al moeilijk, bijna onmogelijk is dit voor zeewater. Ik ben het met Harroy eens, dat contrôlemogelijkheden voor verontreiniging van de zee nog zeer beperkt zijn en dat de hierliggende problemen niet spoedig opgelost zullen worden.

Alles zal afhangen van de eisen die vooral aan de chemische industrie zullen worden opgelegd. Dit zal stellig betekenen een aanzienlijke beperking van de vrijheid voor de onderneming, een gedachte waarvoor nog vele weerstanden zullen moeten worden overwonnen. Vele nieuwe producten en productie-methoden dienen door de overheid verboden te worden. Dit is des te moeilijker, indien geen internationale afspraken worden gemaakt. Met Harroy ben ik van mening dat we zeker nog niet gerust kunnen zijn op de goede afloop.

Misschien nog wel ernstiger zijn de aanvallen op het psychisch evenwicht. De twintigste eeuw met zijn technologische vooruitgang heeft veelal ingrijpende wijzigingen veroorzaakt in de milieufactoren, die bepalend zijn voor het psychisch evenwicht. Harroy wijst op een aantal factoren: het lawaai, de stress, de verstoring van het nycthemerale ritme, de concentratie en het lelijker worden.

Als we de huidige ontwikkelingen bezien, dan kunnen we voor de toekomst alleen maar pessimistisch zijn. Een toekomstvisie ten aanzien van deze punten

heeft op zichzelf weinig waarde. Bepalend is de uitkomst, van wat beschreven is in de secties III en IV over „Onze Economie" en „Werk en vrije tijd".

Een aantal opmerkingen worden gemaakt over de ecologische toekomst van de derde wereld. Ik ben het met Harroy eens dat de ontwikkeling van de landbouw van enorme betekenis is. Het is te hopen, dat in de aparte studie, die hieraan zal worden gewijd, hier veel aandacht aan wordt gegeven.

Hoewel het helaas realistisch is, dat de mensen in de derde wereld hun eigen problemen zullen moeten oplossen, betekent dit niet dat de Europese mens passief kan en mag blijven.

De belangrijkste bijdrage is misschien wel informatie te geven over ons eigen falen, over de gevolgen van de creatie van de consumptie-maatschappij.

Tenslotte

Een toekomst-visie voor het jaar 2000 is mijns inziens alleen waardevol als er ook iets mee gedaan kan worden, als er een beleid op gebaseerd kan worden. Uit bijna alle studies blijkt een duidelijke noodzaak tot een ombuiging. De technologische evolutie behoeft hierbij niet het „zwarte schaap" te zijn, als we deze evolutie maar willen zien als een instrument voor deze ombuiging. De milieuproblemen en die van de derde wereld zullen ons daartoe dwingen. De Rougemont spreekt aan het einde van zijn studie de wens uit: „de mens van nu en morgen zal iedere dag moeten aantonen dat de wereld meer behoefte heeft aan scheppers dan een producenten." Ik hoop dat dit een uitgangspunt zal zijn voor de studieprojecten van het „Plan Europa 2000".

ONZE ECONOMIE EN DE ECOLOGISCHE CRISIS

door

Prof. dr. W. Albeda

Uit de opstellen van Tinbergen, Beale en André Philip komen enkele hoofdpunten tot ons, die vragen om een ernstige bezinning. Tinbergen komt tot de conclusie, dat West-Europa in het jaar 2000 het bestaande welvaartspeil van dit ogenblik in de Verenigde Staten zal hebben overschreden. Hij spreekt van de „gigantische potentiële spanningen die zullen ontstaan ten gevolge van de welvaartskloof tussen rijke en arme landen." Tenslotte wijst hij op de mogelijke invloed van de uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Dit zou er toe kunnen leiden, dat de cijfers niet het veronderstelde niveau zullen bereiken.

De bijdrage van Neville Beale stelt de problemen in het licht van de energiebalans. Enerzijds de te voorspellen groei van het energiegebruik. Een vergevorderde economie zoals die van de Verenigde Staten met het hoogste B N P per hoofd in de industriële wereld, gaat meer en meer in de richting van energie-intensieve activiteiten op alle terreinen van het nationale leven. Anderzijds is er de te verwachten ontwikkeling der energiebronnen. Uit zijn betoog komt de blijvende afhankelijkheid van West-Europa voor de energievoorziening van de olie uit het Midden Oosten naar voren: een potentiële haard van ernstige problemen. Voorts wijst hij op de risico's van lucht en bodemverontreiniging (waaronder de thermische vervuiling een belangrijke plaats inneemt).

André Philip (inmiddels overleden in juli 1970) beziet de consequenties der economische ontwikkeling voor Europa. Voor André Philip gaat het om niet minder dan om de ontwikkeling van een „civilisatieplan met een eigen karakter. Het kan zich noch op het Sowjet-stelsel, noch op de Verenigde Staten oriënteren. Europa moet tussen nu en het eind van deze eeuw zijn eigen civilisatiestijl vinden en zijn eigen sociale structuur, het ritme van zijn economische vooruitgang aanhouden, indien mogelijk versnellen (velen zullen daar met mij een vraagteken achter zetten in 1973, W.A.) een deel van zijn surplus besteden aan uitgaven voor collectief nut en aan hulp aan de Derde Wereld en tot slot zorgen voor een algemene participatie van al zijn burgers in de verantwoordelijkheden van het bestuur, zowel in het milieu waar ze wonen als waar ze werken."

De drie bijdragen tesamen geven een goede ingang tot de problemen waarvoor wij staan. Die problemen zijn samen te vatten in de vaststelling, dat de rijke landen een oplossing hebben te vinden voor hun ecologisch probleem zonder daarbij de arme landen te vergeten.

Het probleem

We weten, beter dan ooit, dat de wereld een geheel is. We zijn passagiers in een ruimteschip met eindige natuurlijke hulpbronnen. We weten het van de televisiebeelden, genomen vanaf de maan, een prachtige technische prestatie. Tegelijkertijd is het een duidelijk voorbeeld van de mogelijkheid van het misbruiken van grondstoffen, dat kon plaatsvinden als gevolg van de ongelijke verdeling van grondstoffen over de landen in de wereld. Het beeld van de aarde als ruimteschip werd vijf jaar geleden al gebruikt door Kenneth Boulding om de nieuwe positie van de mensheid te illustreren.

De cowboy maakt luchthartig gebruik van zijn hulpbronnen; hij kan zijn vee het gras tot de wortels laten afgrazen, want aan de andere kant van de heuvel ligt er een nieuwe prairie voor hem open. De wereld had oneindige mogelijkheden. De passagiers van een ruimteschip moeten zich er stap voor stap van bewust zijn dat hun schip beperkte hulpbronnen heeft. Dat water en frisse lucht schaars zijn. Dat de mineralen, hoewel geschapen in overvloed, eens opgebruikt zullen zijn.

Sedert een paar jaar dringt deze nieuwe kijk op de wereld zich aan ons op. Misschien zijn de alarmerende voorspellingen van een catastrofe binnen een generatie tijds overdreven. Misschien kunnen we de eerste symptomen van de naderende crisis vrij gemakkelijk overwinnen. Maar het is duidelijk dat, hoewel de crisis zelf misschien uitgesteld kan worden, de mogelijkheid ervan van nu af aan ergens in ons achterhoofd blijft rondspoken.

De naderende ecologische crisis plaatst het naast elkaar voortbestaan van rijke en arme landen in een nieuw licht. In de ontwikkelde landen van het Oosten en het Westen zijn de organisatorische en technische vaardigheden voor het eerst in de geschiedenis zo ontwikkeld dat we niet alleen de mogelijkheid hebben de armoede uit onze eigen landen uit te bannen, maar dat we ook de levensstandaard van de gehele bevolking kunnen verhogen. Door de hele geschiedenis heen hebben we kleine groepen rijke mensen gekend in een wereld van armoede. Nu voor het eerst kunnen we spreken van rijke landen. Landen waarin de gewone man in een min of meer bescheiden staat van welstand kan leven. Waar honger niet langer bestaat en de verkeerschaos van de spitsuren een ruimschoots bewijs is van de mogelijkheden die de verbintenis van technologie, organisatie en efficiency een samenleving kan brengen, hoe deze ook is georganiseerd. Er is geen twijfel mogelijk: de overeenkomsten tussen de kapitalistische en de socialistische ontwikkelde landen zijn in dit opzicht belangrijker dan hun verschillen.

Tegelijkertijd moeten we ons echter realiseren dat we leven in een wereld waar rijke en arme landen naast elkaar bestaan. En we moeten ons afvragen wat deze coëxistentie betekent voor ons gemeenschappelijk bestaan. De oudere economische handboeken veronderstelden dat, gegeven een vrijhandelspolitiek of althans een houding ten gunste hiervan van de zijde van de rijke landen, deze coëxistentie leidt tot een proces dat arme en rijke landen op hetzelfde

niveau van ontwikkeling brengt. De redenering is eenvoudig en lijkt overtuigend. Door hun lage lonen zullen de arme landen kapitaal aantrekken uit de rijke landen, en na verloop van tijd zullen de arme landen steeds meer activiteiten aantrekken uit de rijke landen enz. Dit is echter niet onze ervaring. Het is gemakkelijker het sterftecijfer van babies in de derde wereld te verlagen door de moderne medische wetenschap dan de produktie te verhogen door de invoering van moderne methoden en moderne apparatuur.

Arthur Lewis heeft heel overtuigend de mechanismen geanalyseerd waardoor de arme landen arm blijven en de rijke landen steeds rijker worden.[1] In een meer recente studie heeft ook Tibor Mende laten zien hoe het samen-leven van arme en rijke landen, in plaats van gunstig te zijn voor de arme landen, hun ontwikkeling in de weg staat. Hij wijst op de geweldige voordelen van de industrie in de rijke landen, op hun economische infrastructuur, de beschikking die zij heeft over modern beheer, moderne havens, vliegvelden en andere transportactiviteiten, over een modern communicatiesysteem, het hele weefsel van een moderne economie dat de industrie in een rijk land zo'n voordeel geeft boven die in een arm land, dat concurrentie tussen de twee haast onmogelijk is. Tegelijkertijd wijst hij op het voorbeeld dat gegeven wordt door de levensstandaard van de rijke landen die door de heersende groepen in de arme landen wordt overgenomen, waardoor de al bestaande ongelijke inkomensverdeling in veel ontwikkelingslanden nog wordt vergroot. In het kort: de kloof tussen de twee is zo overweldigend diep dat het samen-leven, zoals de zaken nu staan, schadelijk is voor de arme landen in plaats van gunstig.

De ecologische crisis moet onder dit perspectief benaderd worden. Dit betekent dat we ons moeten realiseren dat de minerale hulpbronnen die door de rijke landen gebruikt worden niet uitsluitend hun toebehoren, maar de gehele wereld. Dat de zee die langzaam sterft als gevolg van de snelle groeicijfers van de rijke landen geschapen werd als het leven-gevende element voor ons allemaal, ongeacht onze nationaliteit, huidskleur of produktiviteit.

Groeimodel veranderen

Hoe moeten we de wereldeconomie leiden, gegeven de ecologische crisis? In de meeste ontwikkelde landen vindt er een discussie plaats over dit probleem. Ik heb het gevoel dat deze discussie met enige ongerustheid, om niet te zeggen met een zekere achterdocht door de inwoners van de derde wereld wordt gevolgd. Zij zijn er zich van bewust dat hun eigen overlevingskans afhangt van hun eigen economische groei. Zij zijn er zich ook van bewust dat het tempo waarin de rijke landen de wereldgrondstoffen gebruiken, hen de mogelijkheid kan ontnemen ooit een levenstandaard te bereiken die vergelijkbaar is met die van bijvoorbeeld de West-Europese landen en de Verenigde

[1] W. Arthur Lewis, *Theory of Economic growth,* London, 1965.

Staten. Beter dan wij en pijnlijker dan wij zijn zij zich ervan bewust dat de rijke landen de hulpbronnen van de wereld gebruiken en er niet de passende prijs voor betalen. Daardoor wordt hen ten eerste een zeer welkome bron van inkomsten ontnomen en zien zij ten tweede hun mogelijkheid voor een redelijke levensstandaard in de toekomst in gevaar gebracht door een mogelijke uitputting van deze hulpbronnen.

Moeten de rijke landen de economische groei als zodanig stopzetten? Moeten we een „groeiloze economie" ontwikkelen?

Deze vragen kunnen niet werkelijk beantwoord worden zonder nader in te gaan op de gehele terminologie en de gedachtenwereld van de economische groei. Wat bedoelen we eigenlijk met economische groei?

De klassieke economen, zo zeggen de twee Amerikaanse economen Barkley en Secklar,[2] zagen de economie een hele cirkel doorlopen, van het bestaansniveau via groei terug naar het bestaansniveau. „Het profijt van de groei is maar tijdelijk; een periode van stagnatie volgt onvermijdelijk op het groeiproces." Na verloop van tijd zou de bevolkingsgroei volgen en de economische groei verstikken. Deze klassieke opvatting werd gevolgd door een optimistische, meer moderne opvatting. Deze optimistische opvatting beweert dat een economie zich verder kan ontwikkelen, zolang wetenschap en technologie even snel of sneller groeien dan de bevolking. Pas nu worden economische groei en ecologische mechanismen onderkend als onderdelen van hetzelfde systeem.

Wat bedoelen we met de economische groei? Gewoonlijk meten we de toename van het Bruto Nationaal Produkt om de economische groei te vinden. *De waarde-standaard die gebruikt wordt in het BNP is de prijs van goederen en diensten die ge- en verkocht worden op de markt.*

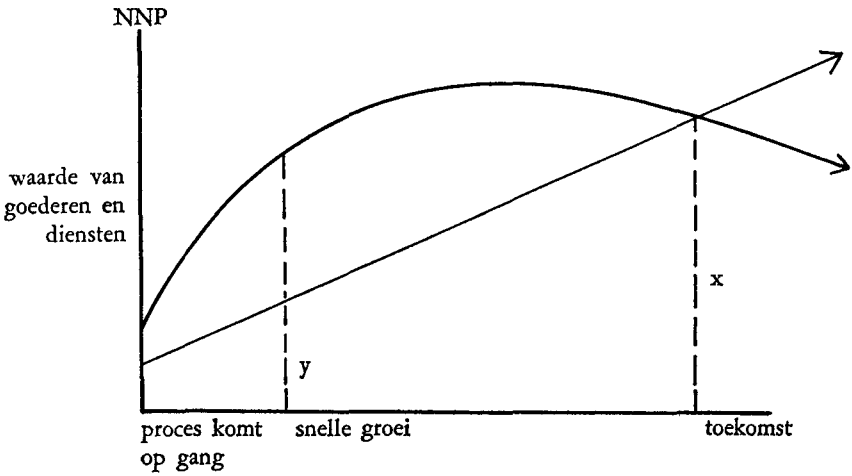
Het Netto Nationaal Produkt is gewoon het BNP minus het bedrag aan kapitaal dat in de loop van het jaar gebruikt is om het BNP voort te brengen. Het is echter duidelijk dat een toegenomen BNP in deze zin niet automatisch iets goeds is. Hierin zijn b.v. begrepen de advertentiekosten en de kosten van vervuiling. Het geeft geen adequate meetlat voor de werkelijke groei en de werkelijke gezondheid van een economie. Het wordt bepaald door de markt en gaat voorbij aan alle kosten en baten die niet via die markt lopen. Zoals Barkley en Seckler het zeggen: Economische groei is gedeeltelijk een proces van werkelijke produktiviteit en gedeeltelijk een omzetting van niet-marktgoederen en -diensten in marktgoederen en -diensten. Of zoals prof. dr. B. Goudzwaard het zegt: de bestaande economie gaat voorbij aan alles dat plaats vindt buiten de markt en meet daardoor alleen een gedeelte van het economische proces.[3]

Wat we in dit stadium werkelijk nodig hebben maar niet gemakkelijk vinden,

[2] Paul W. Barkley en David W. Seckler, *Economic growth and Environmental Decay,* New York, 1972.

[3] B. Goudzwaard, *Ongeprijsde schaarste,* Den Haag, 1970.

is een meetlat voor wat we zouden kunnen noemen Netto Sociaal Welzijn (NSW). Het is zeer waarschijnlijk dat het NNP en het NSW een tijdlang beide groeien, dat misschien een lange tijd het NSW sneller groeit dan het NNP, maar dat op een gegeven punt y (in de Verenigde Staten misschien in de jaren tien of twintig van deze eeuw) het NSW minder snel vooruit ging dan het NMP en dat na een bepaald toekomstig punt x de twee lijnen elkaar snijden: het NSW zal afnemen zelfs al blijft het NNP verder stijgen.

We zijn getuige van het naderbijkomen van punt x. Het is duidelijk dat met het naderbijkomen van dit punt een herwaardering van economische groei noodzakelijk wordt. Een extreme opvatting zou zijn een eind te maken aan de economische groei als zodanig. Het gaat echter niet zozeer om de groei, het gaat om de manier waarop die groei in de rijke landen plaats vindt.

Het is belangrijk op te merken dat in dit verband het verschil tussen de centraal geleide economieën in het oosten en de markteconomieën in het westen niet zo belangrijk is als men zou verwachten. Natuurlijk zijn de markteconomieën van het westen gebaseerd op de zeggenschap van de consument. De consument, hoe hij ook gemanipuleerd mag worden door de producent, bepaalt het produktiepatroon. In de staatseconomieën van het oosten wordt het principe van de zeggenschap van de consument niet op dezelfde manier geaccepteerd als in de markteconomieën. Zij hebben een „paternalistisch" consumptiepatroon. De staatsplanologen die de produktie bepalen plannen eerder voor de consumenten dan voor de markt. De staatsplanologen volgen echter in grote mate de wensen van de consumenten, wensen die niet zoveel verschillen van die in de westerse wereld. Televisietoestellen en auto's staan hoog op hun prioriteitenlijst.

Het naderen van het punt x en het passeren van het punt y zou niet moeten betekenen dat de economische groei stopgezet moet worden. In mijn opvat-

ting behoort het te betekenen dat de inhoud van de groei, het groeimodel, moet veranderen.

Het is duidelijk dat het gemakkelijker is deze volzin te formuleren dan hem bruikbaar te maken. Over dit laatste wil ik thans mijn mening geven.

Beleidsinstrumenten

Misschien kunnen we de verschillende problemen die tezamen het ecologische probleem vormen in twee categorieën indelen:

1. de voortschrijdende vervuiling van lucht, water en bodem door de afvalprodukten van onze economie;

2. de uitputting van niet te vernieuwen materialen.

De eerste èn de tweede categorie problemen zouden theoretisch opgelost kunnen worden door een soort culturele revolutie die ons beroep op materiële produktie tot een minimum zou beperken. Een politiek ingesteld op een drastische beperking van de bevolkingsgroei, een beperking van het transport tot het absolute minimum en een drastische inkrimping van de energieproduktie en -consumptie. Zo'n voorstel is gedaan door de voorstellers van de Britse „Blauwdruk voor overleving". Hoewel er veel in het voordeel van zo'n revolutie te zeggen zou zijn, kan de vraag gesteld worden of er enige kans bestaat dat zij verwezenlijkt wordt voor de vervuiling catastrofale afmetingen heeft genomen. Het valt echter te betwijfelen of zij werkelijk noodzakelijk is. Dat zou alleen het geval zijn als de hoop opgegeven moet worden niet-vervuilende technieken te vinden, wanneer de uitputting van de grondstoffen absoluut is, zonder de mogelijkheid van vervanging, en als het niet mogelijk zal blijken te zijn de snelle bevolkingsgroei over de gehele wereld te bedwingen.

Al zouden deze veronderstellingen misschien te optimistisch blijken te zijn, het alternatief lijkt onmogelijk. Misschien zou de beste politiek op korte termijn zijn het invoeren van niet-vervuilende technieken en een mineralenbesparende produktie.

Dan blijft de vraag welke instrumenten er zijn om zulke beleidslijnen te bewerktuigen. In principe kunnen we wijzen op twee mogelijke instrumenten: het eerste is de werking van het prijsmechanisme, aangevuld met een systeem van heffingen om de vervuiler te laten betalen voor de toegebrachte schade, of om vervuilende technieken zo duur te maken dat zij vervangen moeten worden door andere. Het tweede instrument zou bestaan uit een daadwerkelijke overheidsbeheersing. Naar mijn mening behoren beide instrumenten gebruikt te worden door de nationale staten, maar — en dat is veel belangrijker — ook door intergouvernementele lichamen.

De doelmatigheid van het prijsmechanisme moet niet onderschat worden. Het werkt op twee manieren:

1. door de prijs van de meest schaarse grondstoffen te verhogen wordt het gebruik van dergelijke grondstoffen beperkt;

2. tegelijkertijd zal de voorraad grondstoffen worden aangevuld door de mogelijkheid minder rijke en daardoor duurdere vindplaatsen te gebruiken voor het winnen van schaarse mineralen. Ondertussen opent de hogere prijs mogelijkheden om een vervanging te vinden voor oprakende mineralen. Door heffingen te gebruiken om de produktiemethoden en -patronen te veranderen, wordt de interne efficiency van de produktie minder geschaad dan door een daadwerkelijke beheersing, en kunnen de bureaucratische methoden tot een minimum beperkt blijven.

Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat we erop mogen hopen het gehele probleem op te lossen door het prijsmechanisme zijn gang te laten gaan. Zowel om de vervuiling te beperken als om de grondstoffenvoorraden te sparen zal een daadwerkelijk overheidsingrijpen noodzakelijk zijn. Een goed, maar allerminst het enige, voorbeeld is de drastische beperking van de schadelijke gewoonte afvalprodukten en dan vooral chemische afvalprodukten in de zeeën en oceanen te storten. We hebben een internationale autoriteit met een verreikende macht nodig om een einde te maken aan het langzame proces, dat letterlijk de zeeën der aarde doodmaakt. Een daadwerkelijke beheersing zou ook aangewend moeten worden om het gebruik van die grondstoffen te beperken die in de komende generatie uitgeput dreigen te raken.

Alle landen zouden gezamenlijk een standaard moeten vaststellen van maximale lucht- en waterverontreiniging per regio. Over deze standaard zou internationaal overeenstemming moeten bestaan; deze standaard zou tevens rekening moeten houden met de regio's waar de grens van nationale staten doorheen loopt.

Herwaardering culturele waarden

Persoonlijk ben ik van oordeel dat we ons niet kunnen en niet moeten beperken tot de veranderingen in ons economisch systeem die ik voorstelde. Deze veranderingen, die vooral nodig zullen zijn voor de vrije-markt-economieën, waar de vrijheid van op zijn minst enige markten beperkt zal worden, zijn belangrijk, maar hun belang moet niet overschat worden. Vele markten worden al geleid door de overheden. De terminologie van een vrije-markt-economie mag dan geschikt zijn om het verschil te beschrijven tussen staatseconomieën en andere systemen, het geeft geen adequate beschrijving van de gemengde economie in vele westerse landen. Het is duidelijk dat in deze vermenging het aandeel van staatsinterventie en staatsplanning zal toenemen. Maar dit veronderstelt niet een zeer fundamentele verandering in deze economieën.

Zoals ik al eerder zei geloof ik niet in de mogelijkheid en twijfel ik aan de noodzaak van een culturele revolutie die de levensstandaard in de ontwikkelde landen tot die van 1920 of 1850 terugbrengt. Hiermee wil ik niet impliciet beweren dat er geen culturele revolutie zou moeten plaats vinden.

Ik ben van mening dat het huidige bewustzijn van de naderende crisis ons moet brengen tot een herwaardering niet alleen van ons economisch systeem, maar ook van de culturele waarden, aangezien deze het patroon van de economische groei hebben geschapen. Natuurlijk is het moeilijk enkele waarden aan te wijzen waardoor onze beschaving alleen zou worden bepaald. Onze beschaving is veelsoortig, „pluralistisch", ook in die zin dat zij gevormd wordt door verschillende groepen met verschillende waardensystemen.

Het is echter moeilijk niet onder de indruk te raken van onze obsessie wat betref materieel welzijn. Het heeft er de schijn van dat we het belang van het *bezitten* van iets hebben *over*schat en het belang van het *zijn* van iets hebben *onder*schat. Een minder 'zinnelijke' cultuur zou gelukkiger, harmonischer kunnen zijn met minder produktie van materiële goederen en minder consumptie van energie. De economische groei moet niet voor alles tot staan gebracht worden. Zij zou van inhoud moeten veranderen: een verschuiving van materiële naar immateriële goederen, zoals b.v. van auto's naar onderwijs, van welvaart naar welzijn, van kwantiteit naar kwaliteit, van dingen voor de mensen naar de mensen zelf.

Het is duidelijk dat de verandering in een economisch systeem minder moeilijk en minder fundamenteel is dan zo'n verandering in de richting van de groei in onze economie. De eerste is een verandering in ons bestel, dat van land tot land verschillend is. Het tweede is een verandering in onze waarden, die in de gehele ontwikkelde wereld zo op elkaar lijken.

In vele ontwikkelde landen is al een reactie waar te nemen tegen onze obsessie wat betreft materiële welvaart. Er is een nieuwe bezorgdheid voor de kwaliteit van het milieu, vooral onder de jongeren, maar dit vindt zeker weerklank bij de oudere generatie. Er worden nieuwe waarden naar voren gebracht. Het is te zien op straat, op school, op de universiteit. De economische groei in de traditionele betekenis is niet langer het hoogste ideaal. Er is een tijd geweest, vóór punt y in onze grafiek werd bereikt, dat het gevecht tegen de schaarste in materiële goederen de eerste prioriteit had in iedere samenleving. De zogenaamde protestantse ethiek, zoals beschreven door Max Weber, geeft deze prioriteit weer, die thans voor de ontwikkelde landen niet meer van zo groot belang is als voorheen. Misschien moeten we zeggen, dat deze ethiek nu zelfs schadelijk aan het worden is.

Een nieuwe strategie

Hoe kunnen we deze overwegingen in een economische strategie vertalen? Zonder twijfel is dit een van de moeilijkste vragen waar de landen en de wereld als een geheel zich in de komende jaren voor geplaatst zullen zien. De problemen zouden moeilijk genoeg zijn als, bijvoorbeeld, één ontwikkeld land ervoor kwam te staan. Het zou rekening moeten houden met de bestaande ongelijkheden. Het zou moeten proberen methoden te vinden om de vervuiling tegen te gaan, om te bezuinigen op het gebruik van schaarse

grondstoffen, op een manier die zijn armere burgers het minste schade berokkent. Tegelijkertijd zou er naar nieuwe grondstoffen gezocht moeten worden om tegemoet te komen aan de behoeften van de gehele bevolking.

Het probleem is oneindig veel moeilijker als de wereld als geheel ervoor komt te staan. De wereld is samengesteld uit soevereine staten, ieder met zijn eigen economie. De nationale economieën zijn onderling verbonden door de werking van de wereldmarkten. Deze onderlinge verbinding leidt tot het bestaan van één wereldeconomie. Deze wereldeconomie wordt gekenmerkt door het samenleven van rijke en arme landen. Het wordt steeds duidelijker dat dit samen-leven niet vanzelf leidt tot het naar elkaar toegroeien van de levensstandaarden. Integendeel, een systeem van vrije marktverhoudingen tussen rijke en arme landen dat aan zichzelf wordt overgelaten doet niets van dit alles. De economische groei heeft de neiging zich te concentreren in die delen van de wereld die al ontwikkeld zijn. Er vindt een zekere polarisatie plaats. We moeten vrezen dat deze polarisatie nog versterkt wordt door de milieuproblemen. Als zich een concurrentiestrijd zou ontwikkelen tussen verschillende landen van de wereld, is het niet zo moeilijk te zien wat er zou gebeuren. Daarom moeten de ecologische problemen niet gescheiden worden van die van de verhouding tussen de arme en rijke landen. Daarom moeten we voor de oplossing van het ecologische probleem dezelfde opmerking maken als met betrekking tot de verhoudingen tussen rijke en arme landen: de enige realisten zijn zij die idealistisch genoeg zijn om te vragen om utopische maatregelen, dat betekent: die dingen durven te vragen die niet passen in het huidige beeld van de verhoudingen tussen de landen.

1. De ontwikkeling van de arme landen moet een hogere prioriteit hebben dan de verdere ontwikkeling van de rijke landen. Het is niet aanvaardbaar dat de groeiproblemen van de rijke landen op de schouders van de arme landen gelegd zouden worden, wat gemakkelijk zou kunnen gebeuren zonder een bewuste politiek op wereldschaal om dit te verhinderen.

Tot nu toe hebben de lotgevallen van de UNCTAD laten zien dat zo'n bewuste politiek in de komende jaren hoogst onwaarschijnlijk lijkt. In sommige ontwikkelde landen bestaat de tendens het ontwikkelingsprobleem achter het ecologische probleem te verschuilen. Dit is een gevaarlijk beleid, dat niet genoeg veroordeeld kan worden. De druk van de kerken op de politieke partijen, parlementen en regeringen om hun houding te veranderen moet verder verzwaard worden.

2. De voorgaande conclusie houdt in dat de UNCTAD belangrijk blijft, maar ook dat het in belang nog toeneemt.

3. Internationale maatregelen zijn noodzakelijk met betrekking tot de verdeling van minerale grondstoffen die schaars worden. Hoewel een wereldschema het meest afdoende antwoord zou lijken op het huidige probleem, zou misschien een wereldautoriteit per grondstof een minimum vereiste moeten zijn.

4. Internationale standaarden zijn noodzakelijk met betrekking tot de

maximumvervuiling van lucht en water door de energieproduktie en de afval van de moderne technologie. Zulke standaarden mogen nooit leiden tot het „bevriezen" van de kloof tussen rijke en arme landen.

Deze vier punten geven een eerste indruk van de noodzakelijke actie op internationaal niveau. De maatregelen die in de ontwikkelde landen genomen moeten worden, moeten leiden tot een lager cijfer van economische groei zoals traditioneel gedefinieerd. Misschien is het beter te spreken over de noodzaak van een verandering in het consumptiepatroon. Deze verandering zou omschreven kunnen worden als een verandering van welvaart naar welzijn.

Gedeeltelijk zal deze verandering het gevolg zijn van veranderende prijzen. Naarmate olie schaarser wordt, zal de prijs omhoog gaan. Het is niet zeker dat het gebruik van particuliere auto's een zonnige toekomst heeft, tenzij een andere vorm van energie gevonden zal worden (mits die energiebron in overvloed aanwezig is). Openbaar vervoer zal altijd goedkoper zijn en minder gevaarlijk dan de particuliere auto. De particuliere voorkeur voor de auto zal echter niet gemakkelijk te overwinnen zijn.

Andere veranderingen in het consumptiepatroon zullen moeilijker zijn. Vooral binnen de vrije-markt-economieën, waar de consumptievrijheid beschouwd wordt als een belangrijk recht, zijn deze veranderingen moeilijk. De centraal geplande economieën die een „paternalistische" consumptie hebben, zijn in een betere positie om het consumptiepatroon te veranderen. In deze landen bepaalt de regering door het planning-proces de prioriteiten in produktie en consumptie. Ik heb niet de indruk dat deze regeringen werkelijk gebruik hebben gemaakt van hun mogelijkheden om andere consumptiemodellen te ontwerpen dan die van de vrije-markt-economie. Men krijgt eerder het idee dat ze het voorbeeld van de westerse levensstandaard volgen. In deze zin vormen de centraal geplande economieën tot nu toe niet werkelijk een alternatief voor de vrije-markt-economieën. Op het moment echter dat de planners zich bewust zullen worden van de omvang en het karakter van het probleem, beschikken zij over meer instrumenten om een beleid van werktuigen te voorzien. Zo'n nieuwe politiek zal natuurlijk in een democratische samenleving, en zelfs in een niet zo erg democratische samenleving, aanvaarding door het volk behoeven. Ik heb het gevoel dat het bewustzijn dat een verandering noodzakelijk is, sterker leeft in de vrije-markt-economieën. Een van de gevolgen van de bestaande hoge consumptieniveaus is dat veel mensen, vooral jongere mensen, de vervreemdende invloed ondervinden van een leven waarin al die zaken, die er niet werkelijk iets toe doen, in het middelpunt staan. Een televisietoestel, een auto, een mooi huis, zijn goede zaken en ze maken het leven aangenamer. Bovendien hebben radio en televisie welhaast onbegrensde mogelijkheden voor het openen van nieuwe vormen van communicatie, misschien zou men mogen zeggen van gemeenschap tussen de mensen. Maar zodra deze dingen de werkelijke doelen in ons leven worden, is er iets fundamenteel fout. Als bovendien consumptiedoeleinden de inzet vormen van een onophoudelijk concurrentiespel tussen de

burgers, komt de gedachte naar voren dat dit niet de ware bedoeling van het leven kan zijn. Dat de op consumptie ingestelde mens de wereld verovert, en tegelijkertijd zijn ziel verliest. Er is een gezonde reactie hiertegen aan het opkomen in alle ontwikkelde landen. Deze reactie kan min of meer negatieve vormen aannemen zoals in de provo-beweging, of in het verschijnsel van de „drop-out". In sommige gevallen gaat deze reactie een verbinding aan met marxistische ideologieën die de oplossing van alle problemen bieden door het eenvoudige middel van een revolutie, zonder, althans tot mijn tevredenheid, uit te leggen hoe de post-revolutionaire maatschappij zal functioneren.

Maar dat er een veelzijdige reactie aan het doorzetten is, is duidelijk. Er is een nieuw bewustzijn van de noodzaak de ecologie in stand te houden. Er is een nieuw gevoel voor de natuur, voor het bewaren van groenstroken enz. Het enige gevaar is dat deze reactie kan uitlopen in een nieuwe vorm van romantiek en kan omslaan in een egocentrische poging een beschermd materieel welzijn, vrij van vervuiling, te bewaren in ons rijke deel van de wereld zonder ons al te zeer te bekommeren over de werkelijke problemen die door het arme deel van deze planeet worden opgeworpen. Deze nieuwe reactie van de jongeren zou echter ook mogelijkheden kunnen openen voor een beleid dat gericht is op het invoeren van plannings-systemen, die leiden tot het soort verandering in onze economieën die nodig is.

Overgangsproblemen

Zoals ik al eerder zei pleit ik niet voor een groeiloze economie. Maar het is duidelijk dat we, geconfronteerd met de problemen van wereldecologie en wereldarmoede en met een lage-groei-economie (groei in de traditionele betekenis) in aantocht, de problemen die verbonden zijn met de overgang van een snelle-groei- naar een langzame-groei-economie niet moeten onderschatten.

Ik zie tenminste twee groepen vragen die gesteld kunnen worden met betrekking tot deze overgang.

1. Het is duidelijk dat de economieën van de ontwikkelde landen groei-economieën zijn. Dit betekent dat de samenstelling van de industrie bepaald wordt door de behoeften van de groei. Belangrijke industrieën als de bouw, constructiebedrijven en machinefabrieken zijn voor hun activiteiten voor een groot gedeelte afhankelijk van de voortzetting van de groei. Een langzamere groei, of zelfs een verandering in de inhoud van de economische groei zal leiden tot tijdelijke en waarschijnlijk ook permanente werkloosheid. Een manier om dit probleem op te lossen zou zijn de niet-vervuilende sectoren van industrie en diensten zo sterk uit te breiden dat volledige werkgelegenheid gegarandeerd blijft.

Een andere, meer fundamentele, oplossing zou zijn te proberen het stigma weg te nemen dat nog steeds op de werkloosheid rust. Men zou kunnen zeggen dat er een verband bestaat tussen de vraag naar volledige werkgelegenheid en de vraag naar de economische groei. Achter het laatste een vraagteken zetten

zou kunnen leiden tot het zetten van een vraagteken achter het eerste. Door de werkloosheidsvoorzieningen op te trekken tot het niveau van het minimum- of het gemiddelde inkomen, zou er een heel nieuw idee van vrijwillige werkloosheid ingevoerd kunnen worden. Is dit een mogelijkheid? Ik weet het niet. Wèl zouden we moeten zoeken naar, wat ik zou willen noemen „creatieve vormen van werkloosheid". De „vrijwillig werklozen" zouden zich natuurlijk aan belangrijk werk kunnen wijden, dat verricht zou moeten worden onder de voorwaarden van een betaalde baan. Het alternatief voor arbeid zoals dat in de moderne economische wetenschap wordt verstaan, is niet alleen vrije tijd. Het kan heel goed werk van een andere orde zijn: werk voor een kerk, een politieke partij, voor onderwijs, gezondheidszorg enz. Het lijkt zeer de moeite waard deze gedachtengang te vervolgen en de vraag te stellen of volledige werkgelegenheid in de beperkte betekenis die we daaraan hechten, werkelijk noodzakelijk is vanaf het moment dat we iedere inwoner van het land een behoorlijk inkomen kunnen garanderen bij minder dan een volledige werkgelegenheid.

2. Eén manier om de bestaande verschillen in inkomen en levensstandaard in de ontwikkelde landen te rechtvaardigen is geweest dat al de voordelen van een fundamentele herverdeling van het inkomen neerkomen op de verhoging van het minimum-inkomen ter waarde van een paar jaar normale economische groei. Waarom zouden we dan het risico nemen van grote economische verliezen door zo'n fundamentele herverdeling, met zulke bescheiden gevolgen? Op het moment dat de groei stilstaat, of vertraagt, verliest het argument veel van zijn waarde. Daarom rijst de vraag of de ontwikkeling van een langzame-groei-economie niet moet worden vergezeld van de invoering van een inkomenpolitiek? In een samenleving die minder op materieel welzijn is ingesteld, wordt de inkomensverdeling in zekere zin minder belangrijk. Misschien zou dit een argument kunnen zijn om te proberen tot een nieuwe aanpak van het hele probleem te komen.

De ecologische crisis bevat tenslotte een waarschuwing aan de ontwikkelingslanden niet blindelings het voorbeeld van de rijke landen te volgen. Misschien zijn zij in staat een meer evenwichtige en minder materialistische cultuur te ontwikkelen. Ze zouden een voorbeeld moeten geven in plaats van er een te volgen. De voorwaarde voor zo'n koers is echter dat het wereld-economische systeem hen deze mogelijkheid laat.

WERK EN VRIJE TIJD

door

Prof. dr. H. J. van Zuthem

In de vierde sectie van „Europa 2000, Perspectieven voor een aanvaardbare toekomst", komen werk en vrije tijd aan de orde. Er zijn drie bijdragen. Martin J. Langeveld geeft een verhandeling over de ontwikkeling van de persoonlijkheid tot volwassene. Jan Tinbergen gaat na, hoe het arbeidspotentieel er zal uitzien in het jaar 2000. Bertrand de Jouvenel geeft een beschouwing over de manier, waarop de mens zijn tijd verdeelt over arbeid, slapen, recreatie e.d.

De bijdragen van Tinbergen en De Jouvenel geven een kwantitatief kader, waarbinnen de ontwikkeling zich naar alle waarschijnlijkheid zal ontwikkelen. Allerlei bekende tendenties zullen in het jaar 2000 een grotere invloed laten zien van o.a. de deelname aan het onderwijs. De primaire sector (landbouw en mijnbouw) zal verder dalen, terwijl de tertiaire sector (dienstverlening) sterk zal toenemen. Een verdere daling van de arbeidstijd is te verwachten. Stijgend ontwikkelingspeil en toenemende bevolkingsdichtheid vragen om additionele maatregelen in het vlak van de mogelijkheden voor recreatie.

De vraag naar de wijze waarop de mens zijn tijd zal gaan besteden vormt de overgang naar de bijdrage van Langeveld. Hij brengt de opvoeding sterk in verband met verantwoordelijkheid leren dragen. Hetzelfde geldt voor de emancipatie. De mensen verlangen naar veiligheid, zekerheid en leefbaarheid. Er is een nieuwe houding nodig tegenover vrijheid en gezag. De zelfbewuste mens schept zijn eigen toekomst. De toekomst is niet iets dat komt, maar dat gebracht moet worden door tal van waarde-keuzen en conflicten heen. Wat werkelijk nieuw zal zijn, hangt sterk af van de thans te vellen waarde-oordelen, te kiezen middelen, aanwezige bekwaamheid en bereidheid. De problemen die ons te wachten staan, vragen om een opvoeding van de jeugd, waarin de jonge mens geconfronteerd moet worden met reële sociale en humane situaties.

Enkele kanttekeningen

In de drie genoemde artikelen komen een aantal belangrijke zaken aan de orde. Het valt te begrijpen, dat er een keuze moest worden gemaakt. Henri Janne zegt ook in zijn voorwoord, dat er slechts bouwstenen worden aangedragen. Zij nodigen uit tot een verdere doordenking. Ik wil graag op deze uit-

nodiging ingaan, door een aantal onderwerpen te noemen die naar mijn inzicht essentieel zullen zijn in de komende ontwikkeling, met name op het terrein van de menselijke arbeid.

1. Terecht wordt er in het gehele project grote aandacht besteed aan de menselijke verantwoordelijkheid. De voorwaarden hiertoe worden steeds beter. Ik denk met name aan de verdeling van kennis.

Wie zijn wereld leert kennen, kan ook gaan reageren, antwoord geven. Ik wil hierbij vooral op één ding wijzen. Hoe ver gaat de menselijke verantwoordelijkheid? Er is via sociaal-wetenschappelijk onderzoek wel aangetoond, dat bijvoorbeeld de werkgevers de neiging vertonen verantwoordelijkheid te vertalen met gehoorzaamheid, doen wat van je wordt gevraagd. Deze visie is te beperkt. Verantwoordelijkheid veronderstelt eigen keuze. Dit betekent, dat binnen de arbeidsverhoudingen de menselijke verantwoordelijkheid niet zonder meer kan worden beperkt tot gebieden, die door de leiding worden aangewezen. Gebruikelijk is dit overigens wel. Ik verwacht, dat steeds meer mensen hun verantwoordelijkheid ook zullen gaan uitstrekken tot de gevolgen van de arbeid. Wanneer produktie en dienstverlening betekenen, dat wij ons leefmilieu aantasten en via de handelsbetrekkingen de mogelijkheden van de derde wereld sterk beïnvloeden, ben ik dan als werknemer via mijn werk niet mede-verantwoordelijk?

Het wonderlijke is, dat verantwoordelijkheid altijd sterk als een morele categorie wordt gezien, terwijl het duidelijk is dat we allereerst moeten uitgaan van de feitelijke gevolgen van ons handelen. De relatie tussen arbeidshandelingen en maatschappelijke toestanden (nationaal en internationaal) is allereerst een feitelijke, een logische. Pas daarna een morele.

Het lijkt mij van het grootste belang, dat bij de opvoeding tot verantwoordelijkheid afstand wordt genomen van al te vanzelfsprekende en traditionele opvattingen over de menselijke arbeid. De sterk doorgevoerde arbeidsverdeling heeft ook tot gevolg gehad, dat mensen hun verantwoordelijkheid in het werk gemakkelijk konden beperken tot de werkvoorschriften en de opdrachten van de leiding. We zullen moeten leren, dat bijvoorbeeld economische wantoestanden het resultaat kunnen zijn van een kollektief optreden, waarin ieders bijdrage weliswaar klein kan zijn, maar de facto niet ontbreekt.

2. Een tweede kanttekening dient te worden gemaakt bij de verwachtingen omtrent de inspraak. Het is juist en zeer toe te juichen, dat mensen meer inspraak gaan verlangen. Dit verschijnsel in onlosmakelijk verbonden met verbeterde opvoeding en verantwoordelijkheid. Tegelijkertijd nemen in allerlei situaties de mogelijkheden van inspraak en democratie af. Er komen steeds meer grotere bedrijven, die voor veel mensen moeilijker te overzien zijn. De invloed van overheid en parlement op het economisch gebeuren neemt toe, waardoor ook het reële gevaar optreedt dat politici en deskundigen de dienst

gaan uitmaken. Hoe groot zal de spanning tusseen verlangen naar inspraak en mogelijkheden daartoe worden?

Het is te hopen, dat in nieuwe projecten deze kwestie meer de aandacht zal krijgen. Het is nog altijd zo, dat we in het economische leven niet veel dingen laten, omdat de democratie moet worden bevorderd. De vraag is intussen wel, of hierdoor de sociale spanningen in moderne industrielanden niet sterk zullen worden opgevoerd. Wanneer we bovendien met het oog op ons leefmilieu de materiële economische groei gaan afremmen, gaat ons ook een instrument ontbreken om die sociale spanningen af te kopen. Ik meen, dat we veel kritischer moeten gaan staan tegenover allerlei economische concentraties. Terwille van de mogelijkheden voor de economische democratie, maar ook terwille van een zekere sociale stabiliteit, een stabiliteit die nodig is voor de ontwikkeling van allerlei nieuwe sociale voorzieningen (onderwijs, milieubeheer, ontwikkelingssamenwerking e.d.).

3. Er is werkelijk veel haast bij een betere verdeling van de macht. Er worden in de voor ons liggende studie slechts zijdelings opmerkingen gemaakt over democratie en medezeggenschap. Het onderwerp is een grotere aandacht waard. De argumenten tegen een verdergaande machtsspreiding, hoe ernstig we de zorgen en aarzelingen van de tegenstanders ook moeten nemen, stammen uit een voorbijgaande periode, een periode waarin economische groei en vermogensvorming centraal stonden, in allerlei opzichten ook centraal moesten staan.

Het is mijn ervaring, dat in deze kwestie het eigendomsdenken en het gezagsdenken nog een belangrijke rol spelen. Nu gaat het m.i. veel te ver zonder meer te pleiten voor afschaffing van particuliere eigendom. Ook gaat het mij te ver, het denken over macht en gezag los te maken van bijbelse noties, al was het alleen maar omdat de bijbel zo sterk de nadruk legt op de funktie van het gebruik van eigendom en macht voor de naaste. Toch is het zaak het eigendoms- en gezagsdenken nadrukkelijker te confronteren met de menselijke verantwoordelijkheid, ook de verantwoordelijkheid van degenen die thans geen bezit en geen macht hebben. Voor mij is dan duidelijk, dat de huidige industriële machtsverdeling niet of veel te weinig inspeelt op de gewenste ontwikkeling, waarin zelfbewuste en verantwoordelijke mensen kunnen leven.

4. De verwachting omtrent de werktijdverkorting is algemeen. Toch moeten we ons afvragen, of deze voorspelling niet uitgaat van een oud (en m.i. verouderd) arbeidsbegrip. Alleen wanneer we arbeid voor velen zien als de simpele uitvoering van andermans wil, kan men met enige blijmoedigheid naar werktijdverkorting streven. Dit wordt anders, wanneer we arbeid ruimer definiëren, bijvoorbeeld als participatie in het proces van voortbrenging. Dan horen werk-overleg, het werk voor ondernemingsraden, het zoeken en kiezen (helaas in de Nederlandse wetgeving niet mogelijk) van commissarissen en

directeuren en het controleren van het gevoerde beleid tot de arbeid. Al deze werkzaamheden vragen om extra tijd. Is er dan nog wel zoveel ruimte voor werktijdverkorting? Voeren degenen, die zowel werktijdverkorting als democratie willen (ik denk aan de vakbonden) wel een doordacht beleid?

Terecht wijst De Jouvenel op een afschuwelijke paradox. We lopen het gevaar een samenleving te ontwikkelen, waarin mensen genieten van hun vele vrije tijd, maar dan een tijd zonder verantwoordelijkheid in het voordeel van anderen. Op het terrein van werk en vrije tijd bedreigt ons inderdaad wat De Jouvenel noemt een infantilisering van de samenleving. Een samenleving, waarin knappe en machtige technocraten over onze produktie en consumptie gaan beslissen, onverschillig of we te maken zullen krijgen met ondernemers, politici of met de bonzen van belangengroepen.

5. Een evenwichtige ontwikkeling van de menselijke arbeid vraagt naast opvoeding en vorming om een juiste instrumentering van de menselijke verantwoordelijkheid. Deze instrumentering zal niet louter individueel kunnen zijn. Er ligt een belangrijke taak voor overheid, parlement en belangengroepen. Toch is er aanleiding voor de waarschuwing, dat de menselijke arbeid binnen het bedrijf niet het sluitstuk mag worden. Ook op het niveau van het bedrijf zullen de beslissingen met elkaar genomen moeten worden en zal er een werkverdeling moeten zijn, die tegemoet komt aan gestegen niveau van kunnen en ambitie. Waar we in Europa steeds sterker van elkaar afhankelijk worden, is het goed dat we deze problemen ook op dat niveau bestuderen.

INFORMATIE EN COMMUNICATIE

door

Prof. dr. J. P. I. van der Wilde

> *.....een civilisatie die globaal genomen uitzonderlijk „geleerd" is, wordt bevolkt door onwetenden en deze ongelijkheid tussen wat het collectief weet en wat elk van de leden afzonderlijk weet zal in de toekomst alleen maar groter worden.*
>
> Piganiol

In sectie V van „Europa 2000" zijn twee bijdragen opgenomen, één van Pierre Piganiol onder de titel „De verwerking van wetenschappelijke gegevens" en een van C. Theodore Larson „„De rol van de massamedia". Hiermee worden twee themata aan de orde gesteld. Het thema „Informatie" en het thema „Communicatie". Begripsmatig zijn deze themata niet te scheiden. In de vorm waarin zij in „Europa 2000" worden behandeld, hebben zij betrekking op twee onderscheiden onderwerpen, t.w. het probleem van „het benutten en beheren van de wereldkennis" en dat van „het dienstbaar maken van de wereldkennis aan de (welbegrepen) doeleinden van de menselijke ontwikkeling". In deze bijdrage zal op deze themata nader ingegaan worden door aandacht te besteden aan de daaraan ten grondslag liggende begrippen informatie en communicatie. Daarnaast zal een poging worden gedaan deze themata in het voetspoor van Piganiol en Larson verder te concretiseren en toe te passen op een aantal kernvragen van onze hedendaagse politiek.

Informatie

Informatie is nog geen modewoord. Iedereen wil wel graag geïnformeerd zijn. Die informatie is evenwel middel en geen doel. Ze wordt als noodzakelijk maar ook als vanzelfsprekend ervaren. De volwassen mens heeft de neiging er van uit te gaan dat hij „geïnformeerd" is. Doelbewuste informatie in de zin van documentatie is impopulair. „Documentatie" heeft de geur van oud papier en wordt geassocieerd met weinig jolige oude heren in stofjassen die hun leven slijten tussen rekken met mappen die zorgvuldig zijn gecategoriseerd. Zo'n beeld leidt er als vanzelf toe te concluderen dat er iets met de informatieverzorging aan de hand is: het is een beeld van een duidelijke spanning tussen behoefte en methodiek. De methodiek van de informatie-verzorging loopt blijkbaar niet altijd in de pas met de behoefte aan informatie. Bezinning er op is noodzakelijk.

Toch is daarmee het belang van bezinning op het begrip informatie onvoldoende gesteld. Informatieverzorging binnen een bedrijf of een overheidsdienst is in de regel alleen van belang voor dat bedrijf en die dienst. De informatieverzorging in breder verband gezien gaat veel verder. Daarbij gaat het om de „kennis van de hele wereld". Pierre Piganiol stelt dat in zijn bijdrage duidelijk, het gaat om een hoeveelheid kennis, waarvan de grootte het beste kan worden uitgedrukt in de wereldproduktie van documenten die in de orde van grootte ligt van 10 miljoen per jaar (250 miljard lettertekens). Die kennis moet bewaard en gerangschikt worden. Er moet bovendien een verstandig gebruik van worden gemaakt. Deze problematiek gaat verder dan die van de informatieverzorging, de documentatie. „Informatie" is een afzonderlijke wetenschap geworden.[1] Piganiol geeft van het engere begrip documentatie de volgende, ideaaltypische benadering met de daaraan verbonden moeilijkheden.

A - Definitie van de doelstellingen.
Deze houdt in: bestudering van de typen gebruikers;
karakterisering van hun behoeften.

B - Analyse van het te bestrijken veld van kennis.
Deze houdt in: bestudering van de structuur;
formalisering ervan.

C - Definitie van de methoden.
Deze houdt in: een onderzoek naar de documentatiematerie wat betreft de documentatietalen;
de heuristische structuren;
het rechtstreeks omzetten van kennis in informatie en omgekeerd;
en het besluit tot gebruiken in provisorische zin van de bestaande methoden, onderwijl pogend ze aan te passen aan de waarschijnlijke toekomstige systemen.

D - Onderzoek naar het optimaal niveau van hun toepassing.
Dit houdt in: de keus van de administratieve structuren;
toepassing van al het bestaande, eventueel door het een verandering te doen ondergaan;
zoeken naar internationale samenwerking.

[1] Zie Erich Jantsch, *Technological forcasting in perspective* OECD, Paris 1967, blz. 16. Information science meets those fields of learning concerned with the content, meaning, communication, storage, retrieval, manipulation or use of information. This includes, but is not restrictive, advanced computer programme development, decisionmaking, artificial intelligence, gaming and simulation, operations research, linguistics, behaviour sciences and communications theory. Information technology is the application of information sciences to a decision-making problem, and an information system is the product of this proces.

De moeilijkheden die men hierbij zal ondervinden, zijn tot drie hoofdbronnen te herleiden:

1. Het niet identiek zijn van kennis en informatie, waarvan alleen de laatste tot het domein van de computer behoort.
2. De aard van de kennis, die op grond van haar overvloedig en gevarieerd karakter zich niet leent voor een lineaire classificatie, ook niet een vertakte, daar ze alle kenmerken bezit van een systeem.
3. De veelzijdigheid van de behoeften.

Ter vergelijking kan dienen de wat meer op de praktijk geöriënteerde benadering van Whitehouse:

1. gecontroleerde vernietiging van wat onbelangrijk is en onnodig te bewaren;
2. een plaats om wat belangrijk is op te bergen;
3. het terugvinden wat nodig is:
   a. direct
   b. indirect
   c. na zoeken
4. ingebouwde veiligheid met betrekking tot vertrouwelijke informatie;
5. een duidelijke weergave van gevonden informatie in verband met het verwerken er van;
6. begrip voor de tijd waardoor vermeende informatie verloren gaat en feiten overeind blijven.[2]

Eenvoudig gesteld kunnen als doeleinden van een goede documentatie worden genoemd:

A. voor wat betreft het materiaal:
   1. het verzamelen van de kennis;
   2. het toegankelijk maken van het materiaal;
   3. het motiveren voor het gebruik;

B. voor wat betreft het gebruik:
   4. het vermijden van dubbel werk van research werkers;
   5. het toepassen van de modernste methoden;
   6. het kunnen terugvinden van in het verleden niet operationeel gemaakte oplossingen.

In deze benaderingen van de vraagstukken op het beperktere terrein van de documentatie klinkt al iets door van politieke problemen rond de informatie. Op het eerste gezicht valt bijv. op de ingebouwde zekerheid in ver-

[2] Frank Whitehouse, *Documentation, how to organise and control information processes in business and industry,* BBL London 1971, blz. 3.

band met vertrouwelijke informatie. Het waarborgen van vertrouwelijkheid is een belangrijk punt. Denk maar eens aan het facet van de openbare veiligheid. Toch ligt het kernthema van de informatieproblematiek dieper. De kennis van de mensheid mag niet verloren gaan. De gehele mensheid moet de aanwezige kennis (kunnen) assimileren. Wereldwijde communicatiemedia staan daarvoor ter beschikking. Het hanteren van deze media (Larson)[3] veronderstelt oprechtheid, verantwoordelijkheidszin, bescheidenheid en bereidheid tot geven en nemen (liefde). Immers, het gaat daarbij om de belangrijkste functie van de menselijke ontwikkeling (ontwikkeling van de schepping; evolutie) t.w. het opvangen en de interpretatie van de gegevens die ten grondslag liggen aan de toekomstmogelijkheden van de mens.

Op het eerste gezicht lijkt dat misschien wat hoogdravend en in ieder geval griezelig fundamenteel. Bij nader inzien moet toch duidelijk zijn dat hiermee niet te veel is gezegd. Informatie berust op het ontvangen van een signaal dat ontcijfert en verwerkt wordt en dat kan leiden tot aanpassing van het gedragspatroon. De informatieverwerking in biologische zin was een beslissende stap in de ontwikkeling van de hogere levensvormen, de reactie van levende organismen op hun omgeving. In de techniek betekent de inbouw van informatieverwerkende apparatuur eveneens een beslissende stap vooruit. Het werktuig werd eerst vervangen door de door de mens gecontroleerde machine. De vervanging van deze machine door de machine die reageert op ongewenste veranderingen (bijv. de thermostaat die een te lage temperatuur onderkent en bijstuurt) leidt tot — nog in belangrijke mate ongekende — nieuwe mogelijkheden.

Het zou te veel gevraagd zijn in dit artikel dit hele brede terrein te exploreren. Ik zal me zoveel mogelijk beperken tot de dichtstbij gelegen facetten van deze problematiek en vooral denken aan de taken die de overheid daarbij heeft te vervullen. Deze bemoeienis begint bij de overheidszorg voor het onderwijs en eindigt bij een beheerste toepassing van kennis, d.w.z. zo dat „alle krachten en vormen die onafhankelijk van de mensen bestaan" (kosmos) door „het grote geheel van mensen met hun uiteenlopende eigenschappen en bekwaamheden" (de mens) leiden tot zodanige „vormen door de mens geschapen op zijn diverse terreinen van activiteit" (cultuur) dat daardoor een voortbestaan van de mensheid in harmonie met zijn omgeving gewaarborgd wordt. Deze taak wordt in politieke programs omgezet in deelonderwerpen die op korte termijn belangrijk zijn. Het gevaar bestaat daarbij dat de samenhang verloren gaat. Daarom zal in het volgende een poging worden gewaagd een sytematische presentatie van deze problematiek te geven.

Onderwijs

Het onderwijs staat bij het doorgeven en verder ontwikkelen van kennis van-

[3] In een citaat van Robert Theobald (*American Institute of Planners,* congres 1967).

zelfsprekend centraal. Kennis wordt in de eerste plaats overgedragen van de ene generatie op de andere. Daarom heeft het onderwijs ook de meeste moeite met de ontwikkeling van nieuwe kennis. Kennisoverdracht veronderstelt verworven kennis. Een snelle ontwikkeling op wetenschappelijk terrein, zoals die van onze dagen, heeft zich nog niet voorgedaan in de wereldgeschiedenis. Het is daarom te begrijpen, dat het onderwijs bijna wanhopig zijn weg zoekt in de wirwar van nieuwigheden op het gebied van de te onderwijzen vakken en ook op pedagogisch-didactisch gebied. Piganiol formuleert het duidelijk. Vroeger kon de lagere school „alle mensen de middelen verschaffen zich in hun civilisatie te oriënteren" .....„men kon volstaan met het aanleren van de taal, van elementair rekenen, van een beetje geschiedenis (en dus sociologie) en aardijkskunde (en dus economie). Deze gemeenschappelijke stam moet in onze tijd doorgetrokken worden tot aan het zeventiende, meestal achttiende jaar en volledig opnieuw omschreven worden." Daarvoor is een nieuw studieprogram nodig dat omvat:

1. de middelen tot communicatie (woord, geschrift, foto of film enz.);
2. logica;
3. wetenschappen (exacte en sociale);
4. gevoelsleven (kunst);
5. lichaam (sport);
6. karakter (o.a. handenarbeid).

Voordat het zover is zal in de eerste plaats aandacht moeten worden besteed aan de pedagogisch-didactische kant. De leerling moet zich op genoemde terreinen gaan thuis voelen. Alleen in de specialisatie zijn alternatieve keuzen mogelijk. In principe moet ieder zich bekwamen in de zes genoemde richtingen. Het gaat erom dat ieder (normaal) mens zichzelf op die terreinen kan redden. Er zal veel studie nodig zijn eer dat daarvoor methoden zijn ontwikkeld. Zeker verlangen deze methoden van de leerkrachten een „tamelijk zuiver psychologisch inzicht". Logisch dat Piganiol in dit verband klaagt: „het merendeel van de leerkrachten is benoemd op grond van hun kennis, minder vaak op grond van hun culturele kwaliteiten, zelden op grond van hun paedagogische bekwaamheid en slechts bij wijze van uitzondering om hun psychologische kwaliteiten."

Wetenschapsbeleid

Voor het verder ontwikkelen van de beschikbare kennis is het verband tussen informatie en wetenschapsbeleid van fundamenteel belang. De behandeling van dit punt wordt vergemakkelijkt door de publikatie in het Financieel Dagblad van 14 maart 1973 van de aanbevelingen van het amerikaanse adviesbureau Mc.Kinsey & Co. Dit adviesbureau is in dit nog officieel geheime rapport uitgegaan van de gedachte dat een coördinerend minister vooraf betrokken moet zijn bij de opstelling van een begroting voor het wetenschapsbeleid. Immers:

1. het wetenschapsbeleid moet logisch passen in het regeringsbeleid;
2. het wetenschapsbeleid moet uitgevoerd worden door optimaal gebruik te maken van het landelijk potentieel aan wetenschappelijke mankracht en van de beschikbare financiële middelen;
3. doelmatige institutionele en procedurele structuren waaronder begrepen de advisering en het interdepartementaal overleg moeten bevorderd worden;
4. de verspreiding van de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek dient landelijk te worden uitgevoerd.

Zulke beginselen behoeven uiteraard uitwerking. Het adviesbureau heeft ook geprobeerd die uitgangspunten om te zetten in concrete aanbevelingen. Tot die aanbevelingen behoort in de eerste plaats het opstellen van de doeleinden van een landelijk wetenschapsbeleid, rekening houdend met bestaande activiteiten en nationale en internationale plannen op het gebied van de wetenschapsbeoefening. Daarin treft een onlosmakelijk verband dat gelegd kan worden met het regeringsbeleid. Blijkbaar wordt daarvan evenals in het hierna te noemen rapport van de commissie-Kreiken verwacht dat het objectiverend werkt. Regeringsbeslissingen met betrekking tot doeleinden buigen om in de goede richting. In zoverre het hier gaat om vermijden van dubbel werk, het tot stand brengen van communicatie tussen deskundigen die in eenzelfde veld van onderzoek werkzaam zijn en het op die manier beter benutten van het potentieel is dat waar. Het blijft evenwel een vraag of dit ook geldt bij elke keuze die moet worden gedaan. Indien het een keuze geldt die door de regering moet worden gedaan, is het juist. De vraag blijft echter open of de doelstellingen van het wetenschappelijk onderzoek ook door de overheid vastgesteld kunnen worden en of bij deze aanpak het zgn. zuiver wetenschappelijk onderzoek niet in de knel komt.

Informatie en voorlichting

In Nederland is over de informatie noodzakelijk voor het bedrijfsleven een rapport opgesteld door de commissie-Kreiken.[4] Aan de aanbevelingen in dit rapport gedaan is nog geen gevolg gegeven. Er is wel kritiek op uitgeoefend. Dat laatste is bij een rapport als het onderhavige eigenlijk vanzelfsprekend. Het rapport interesseert ons in dit verband o.m. door de beschouwing over informatie en voorlichting.

Onder bedrijfsvoorlichting verstaat de commissie „het verzamelen, het opslaan, het evalueren, het beschikbaar stellen en de overdracht van feitelijke informatie, alsmede het verstrekken van collectieve en individuele adviezen ten behoeve van de ondernemer of de bedrijfsleiding". In deze beschouwings-

[4] *De Bedrijfsvoorlichting in Nederland,* Rapport van de Commissie Bedrijfsvoorlichting, ingesteld door de Minister van Economische Zaken d.d. 11 december 1969, uitgebracht in maart 1972.

wijze is derhalve de overgang al gemaakt en vallen informatie en voorlichting beide onder het begrip bedrijfsvoorlichting. Daarmee heeft de commissie niet alles over dit onderwerp gezegd. Haar taak was met name de efficiency en het effect van de voorlichting te bestuderen en het samenvallen van de begrippen informatie en voorlichting vindt daarin zijn achtergrond. De commissie onderscheid dan ook de motivatie, het bevorderen van een positieve en actieve instelling ten opzichte van de voorlichting, de communicatie, het bevorderen van een betere structuur en de informatie, het aanpassen en zo nodig vernieuwen van het informatie-aanbod. De commissie maakt dat onderscheid omdat zij zich heeft gerealiseerd dat er sprake is van een veranderingsproces van waaruit de nieuwe aansluiting op gewijzigde doeleinden en structuren voort zal moeten komen.

Duidelijker kan het niet. Met het beschikbaar stellen van informatie kan niet worden volstaan. De mensen moeten eerst weten dat zij informatie nodig hebben en waar zij die informatie kunnen krijgen. De voorlichting hoort er bij en naar het oordeel van de commissie is die voorlichting duidelijk verbonden met het beleid van de overheid ook op andere terreinen. Weliswaar ziet zij de taak van de overheid aanvullend, daar waar particuliere instellingen verstek laten gaan, maar de overheid moet toch een wegwijzerfunctie vervullen. Die wegwijzerfunctie moet naar het oordeel van de commissie worden vervuld als dat in het kader van het sociaal-economisch ontwikkelingsbeleid noodzakelijk wordt geacht. De overheid heeft in deze gedachtengang derhalve duidelijk eigen bedoelingen wanneer zij de mensen motiveert, de communicatie verbetert en zo voor een goede informatie zorgt.

Het is daarom van groot belang te onderzoeken welke overwegingen de overheid ertoe kunnen leiden zich op deze weg te begeven. Daarmee begeven wij ons op het terrein van de communicatie.

Ontwikkeling en communicatie

Het is onmogelijk de technische ontwikkeling te scheiden van die op het terrein van de informatieverwerking en communicatie. De eenvoudige voorstelling van zaken in het bedrijfsleven t.w. dat de techniek nieuwe mogelijkheden schept, dat daardoor centralisatie van de produktie optreedt en zo de verbindingslijnen langer worden en behoefte aan de ontwikkeling van betere communicatiemogelijkheden ontstaat, behoeft in dit verband aanvulling. De communicatietechniek maakt een eigen ontwikkeling door. Larson wijst op de snelle ontwikkeling op dit terrein. De electrotechniek heeft de weg vrij gemaakt voor de vervanging van de drie voornaamste drukprocédé's — boekdruk, diepdruk en offset — die — zoals hij stelt — „alle gebaseerd (zijn) op oude pre-industriële technieken (houtsneden, kopergravures, steendruk)". Er zijn al copieermachines die 3600 afdrukken per uur maken (op het moment waarop L. zijn artikel schreef!). Hologrammen (door lasers gemaakte driedimensionale foto's, vastgelegd op tweedimensionale film) lenen zich uitzonderlijk goed

voor het opslaan van gegevens, omdat ze in staat zijn een aanzienlijke hoeveelheid informatie op een zeer klein oppervlak onder te brengen." De microfiche, een techniek voor het comprimeren van microfilm (in het kwadraat dus) staat daarnaast. Vorderingen worden gemaakt met de „facsimile-overbrenging van cijfer- en beeldinformatie van plaats tot plaats, zelfs over grote afstanden".

Ook over de technische ontwikkeling van radio en televisie en het verband met de ruimtevaart (satellieten) kan in dit verband alleen maar terloops worden gesproken. Duidelijk is dat al deze ontwikkelingen, mits goed gebruikt, van enorme betekenis kunnen zijn voor het verbreiden van de noodzakelijke informatie. Ook hier heeft de overheid een taak en is de vraag hoe die taak moet worden uitgeoefend voor ons interessant. De indringendheid van de media radio en televisie vormt een bijzonder probleem; het leidt tot versterking van de beïnvloedingsmogelijkheden, maar maant tevens tot grote zorgvuldigheid bij het gebruik dat ervan wordt gemaakt.

De „rooie vrouwen" en contrôle van de massa-media

Deze opmerking leidt ons tot een schijnbare zijsprong bij onze overwegingen, t.w. een intermezzo over de onbehagelijkheid ten aanzien van de indringendheid van de massamedia. De actie van de „rooie vrouwen" kan daarbij als blikvanger dienen. Het optreden van de bedoelde vrouwen is een uiting van een vrij algemeen voorkomend gevoel van onbehaaglijkheid tegenover gedragspatronen die vooral via t.v.-reclame worden gepropageerd of liever als achtergrondverhaal voor deze reclame dienen. Opvallend is dat deze actie, die eigenlijk sympathiek zou moeten overkomen een groot aantal mensen, die het overigens met het thema van de actie wel eens zijn, zo weinig toespreekt. Hetzelfde blijkt het geval te zijn met ronde-tafel-gesprekken over onderwerpen als de positie van de vrouw in onze samenleving die „jong en mooi" moet zijn of anders wordt teruggedrongen in een secundaire verzorgingspositie of (uiteindelijk) wordt afgedankt. Deze geringe belangstelling is niet te herleiden tot het gebrek aan humor van zulke actiegroepen en het gebrek aan gevoel voor het element van overdrijving dat reclame kenmerkt. Het vindt zijn oorzaak vooral in het element van Don-Quichotterie dat er in naar voren komt. De acties bedoelen te getuigen van progressiviteit, de maatschappij te vernieuwen en op te komen tegen slaafse navolging. In feite richten zij zich evenwel tegen uitingen van amper verworven vrijheden, die hun eigen ontwikkeling doormaken. Zij zijn in feite puur conservatief.

Het mooie meisje en de carrièreman, de bierdrinkende jongelui en het als bij toverslag werkende wasmiddel zijn uitingen van een nieuwe tijd met eigen problemen. In de reclame komen die uitingen het meest pregnant tot uitdrukking en daarom hebben velen de neiging zich juist tegen de reclame af te zetten. Dat is nuttig omdat zo de samenleving geconfronteerd wordt met de motivatie van vrijwel algemeen geaccepteerde gedragspatronen. Reacties als die van de „rooie vrouwen" spreken niet toe, omdat de groep waarop de actie

zich richt nog maar nauwelijks heeft geleerd aan de verzorging van het uiterlijk en het lichaam aandacht te schenken. Het positieve wordt niet herkend, alleen het negatieve gelaakt. Zowel het een als het ander — de nieuwe gewoonten en de kritiek daarop — vormt een onderdeel van een proces van bewustwording dat vooral door de communicatiemogelijkheden gestimuleerd wordt.

Het voeren van gesprekken over deze cultuurproblemen voor een zo groot publiek — via de t.v. — is overigens voor het eerst in onze dagen mogelijk. De televisie maakt het steeds moeilijker problemen te behandelen binnen een gesloten systeem van een eigen culturele (geloofs)groep. De levensvragen moeten er uit. Ze worden in alle openheid gesteld. De t.v.-programma's worden in Nederland nog wel uitgezocht door afzonderlijk georganiseerde culturele groepen, de omroepverenigingen. De verdere ontwikkeling van de techniek zal ook in deze opzet verandering brengen.

Larson maakt dat in zijn bijdrage duidelijk door te wijzen op de voortgaande ontwikkelingen. Hij noemt de kabeltelevisie „met het zich uitbreidende net van micro-golf-masten en coaxiale kabels", waarbij „theoretisch geen limiet bestaat voor het aantal kanalen dat kabeltelevisie (CATU) kan bedienen. De kijker kan als dit systeem operationeel gemaakt wordt zelf kiezen. Het begin is er al in kleine plaatsen in de VS. De kosten zijn laag.[5] Er is nog weinig van te zeggen hoe bij dit systeem in het algemeen gekozen kan worden. Voor een goed inzicht in de zo geboden mogelijkheden moet er ook op gelet worden dat play-backsystemen, via video-recorders of een ander systeem — een combinatie van laserstralen en holografie — in ontwikkeling zijn. Casettetelevisie, kabeltelevisie en de mogelijke koppeling van televisie aan computers waarin de wereldinformatie is opgeslagen, zijn in combinatie van een zo grote kracht en kwaliteit dat niemand thans nog een flauwe notie heeft van wat deze combinatie voor de mensenwereld gaat betekenen. De problematiek van de „rooie vrouwen" verdwijnt daardoor zeker achter de horizon. De wetenschap zal zich met de verstrooiingsindustrie en de commercie van het televisietoestel meester maken. Het toestel wordt omgevormd tot een multifunctioneel audiovisueel apparaat. Het centrale probleem is dan niet meer de vervlakkende invloed van reclame, maar het regelen van de informatiestroom en de contrôle door de gemeenschap. Immers (Larson) „de gevaren, inherent aan elk politiek manipuleren van de massamedia voor informatie en communicatie, kunnen niet worden ontkend."

Informatie en communicatie in de politiek

De politieke problemen rond het informatie- en communicatie-vraagstuk hopen zich zo voor ons op:

— er is veel kennis, maar er zijn weinig „geleerden";

— het onderwijs moet worden vernieuwd;

[5] 15 tot 25 dollar voor de aanleg, dan 5 dollar per maand.

— de kennis moet worden gerangschikt op internationaal niveau;
— daarvoor moeten systemen en codes worden ontwikkeld;
— het wetenschappelijk onderzoek moet worden gecoördineerd;
— er moeten mogelijkheden worden geschapen voor permanente educatie;
— het bedrijfsleven moet toegang tot informatie hebben;
— een kernprobleem is hoe beslist wordt welke informatie wordt opgeslagen;
— manipuleren met media van een oneindig veel grotere rijkwijdte dan onze televisie moet zeker voorkomen worden.

Aan de „kleinere" probleemgroepen die in de politiek de meeste stof zullen doen opwaaien in het laatste kwart van deze eeuw en in de 21ste eeuw is bij deze opsomming voorbijgegaan. Ik denk daarbij aan onderwerpen als
— nieuwe (doorgaande) reorganisatie van het onderwijs; lerarenopleiding en regeling technische assistentie;
— het beheer van centrale en locale computerinstallaties en van telecommunicatiecentra;
— het botsen van ontwikkelde documentatiesystemen en het internationaliseren van coderings- en codesystemen;
— de autonomie van universiteiten en van stelsels van samenwerking tussen universiteiten;
— de educatie voor volwassenen en de organisatie van hun beroepsbezigheden;
— de toegang tot informatie — ook uit particuliere bronnen — en het fabrieksgeheim; de bescherming van militaire geheimen, patenten etc.;
— het bewaken van de informatie.

De mensheid op de hoogte

De wereldwijde communicatie en de beschikbare informatie hebben vraagstukken als de defensie, de abortus provocatus, de euthanasie, ons hele politieke en maatschappelijke bestel een totaal nieuwe dimensie gegeven. Vermeend progressieven en conservatieven staan op de drempel van een nieuwe wereld. De dimensies van het leven in die wereld zijn nog vaag, maar de contouren tekenen zich reeds af.

Die nieuwe wereld is een omgekeerde wereld. De vroeger niet economische goederen zijn er schaars. Het particulier bezit heeft steeds meer verloren van de infrastructurele goederen (collectief bezit). Het is een bekende wereld waarin de communicatie praktisch volmacht is geworden, tot aan de einden der arade. Niemand is er niet op de hoogte. De informatie is perfect. Iedereen leeft mee met de ander. Er heerst vrede en gerechtigheid. De mensheid heeft er zijn doel bereikt. Of niet? Voor een kritische beschouwing is het eigenlijk nog te vroeg. Is er eigenlijk wel wat te zeggen over de mens in die wereld; over de mens in 2000?

Herhaaldelijk moet ik in dit artikel waarschuwingssignalen plaatsen bij de

taak en vooral de doeleinden van de overheid. De noodzakelijke analyse op dit punt kan in dit artikel niet plaats vinden. Visionair heeft Larson aangegeven om welke punten het zal gaan bij het aanwijzen van een weg, die ook de overheid zal moeten gaan, wil zij het ontwikkelingsproces gunstig beïnvloeden. Ik herhaal dat nog eens. Het gaat om *de mens:* „het grote geheel van mensen met hun uiteenlopende eigenschappen en bekwaamheden", te leiden tot zodanige „vormen op zijn diverse terreinen van activiteit" (cultuur) dat daardoor een „voortbestaan van de mensheid in harmonie met zijn omgeving gewaarborgd wordt".

Een toch ook centraal punt, dat het overheidsbeleid in de nabije toekomst sterk zal beïnvloeden, werd niet in dit artikel meegenomen, nl. privacy. Totale informatie en volledige controle zijn zaken die dicht bij elkaar liggen. Als de overheidsdoeleinden kritisch worden bekeken zal juist in verband met de privacy bedacht moeten worden dat efficiency geen allesoverheersend motief is en dat polarisatie zal plaatsvinden naar de kant van de efficiency en naar die van de privacy. Laten wij hopen dat uit de botsing van meningen de waarheid geboren zal worden. Ik heb er vertrouwen in dat de menselijke geest het uiteindelijk zal winnen van de materie. De studie van de Club van Rome was een signaal ten aanzien van het milieu, eigenlijk is het een opgericht teken. Ten aanzien van de informatie en de communicatie moet het signaal nog gegeven worden. Het zal boeiend zijn de reacties te volgen van de menselijke cultuur — beter toegerust dan ooit, rangschikkend en vormgevend — uiteindelijk de processen beheersend die door de mensen zelf in gang werden gezet.

PERSONALIA

Prof. dr. C. A. van Peursen, hoogleraar in de Wijsbegeerte aan de R.U. te Leiden.

J. van Houwelingen, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Prof. dr. W. Albeda, hoogleraar Sociaal-Economisch beleid aan de Erasmus-Universiteit te Rotterdam; lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Prof. dr. H. J. van Zuthem, hoogleraar in de Sociologie aan de Vrije Universiteit.

Prof. dr. J. P. I. van der Wilde, hoogleraar in de Economische problemen van het midden- en kleinbedrijf aan de Vrije Universiteit.

ECONOMIE OP NIEUWE WEGEN

door

Prof. dr. T. P. van der Kooy

Inleiding

Het is een bekend verschijnsel, dat door de arbeidsverdeling in de produktie enerzijds de produktiviteit van de arbeid kan worden vergroot, anderzijds de gezichtskring en de belangstelling van de arbeidende mens maar al te vaak worden verkleind. Op het gebied van de wetenschapsbeoefening doet zich een gelijksoortige tendentie gelden. In een onderhoudende toespraak wees onlangs prof. dr. A. van Doorn erop,[1] dat de grote hoeveelheid informatie dwingt tot specialisatie in de wetenschap, doch dat wij door die specialisatie het beeld van de totaliteit uit het oog verliezen. Tegenover de specialist stelt zich dan de „generalist" op, en Van Doorn kenschetst deze schertsenderwijs als „de zeer belezen man die de vakgeleerden tegen zich in het harnas jaagt door zijn oppervlakkige, verouderde en slordige opmerkingen". In dit verband past een uitlating van prof. dr. K. J. Popma, die constateerde dat „het zicht op de idee van de universiteit (dus op de totaliteit) en op de zin van het eigen studievak" alleen bereikbaar is „langs amateuristische wegen". Als zulk een weg zou naar zijn mening bijvoorbeeld kunnen dienen het lezen van een aantal inaugurele oraties.[2] Dit advies zullen wij in onze oren knopen.

Het is echter naar mijn mening nuttig vooraf op te merken, dat het onbehagen over de verwijdering tussen de concrete arbeidstaak en de zin van de arbeid, en de spanning tussen specialisme en generalisme in de wetenschap, samenhangen met een algemeen menselijk verschijnsel. Immers, de mens is in zijn dagelijks leven genoodzaakt te doen wat zijn hand vindt om te doen, omdat het behoud van het bestaan onmiddellijke eisen stelt, maar daarboven uit streeft hij ernaar een grote lijn te vinden, die de richting aanwijst langs welke hij zijn bestaan op den duur tot hoger peil hoopt te kunnen verheffen. Ook in de politiek blijkt, dat de meest hardnekkige pragmatisten al spoedig kleur moeten bekennen ten aanzien van de richting die zij aan de maatschappelijke ontwikkeling willen geven. Het zou dan ook kortzichtig wezen, indien wij elk streven naar verwijding van de gezichtskring, naar visie op de totaliteit, naar besef van de zin van ons doen en laten, naar het vinden van grote lijnen die naar

[1] A. van Doorn, *Inflatie van de informatie;* rede voor de Gelderse Boekhandel N.V. op 27 april 1972.

[2] K. J. Popma, *De universiteit: idee en practijk.* Amsterdam, 1969.

een betere toekomst wijzen, al te haastig als overbodig en schadelijk zouden terzijde schuiven. Aan de hand van een aantal academische oraties wil ik in dit artikel nagaan, hoe economisten zich de laatste tijd met deze vragen hebben bezig gehouden. De lezenswaardigheid van deze redevoeringen behoef ik niet in ieder geval afzonderlijk te beklemtonen, want zij zijn alle de moeite van nadere kennisneming ten volle waard.

Economie en religie

Allereerst wijs ik op de inaugurele oratie van de reeds genoemde hoogleraar A. van Doorn, gehouden op 5 februari 1971.[3] De spreker acht het verhaal van Robinson Crusoe zeer nuttig als inleiding tot de economie, aangezien daarin op de noodzaak van werken, het afstemmen van de produktie op de behoeften, en het verband tussen sparen en economische groei, een duidelijk licht wordt geworpen. Het *paradijsverhaal* vindt hij minder geschikt als uitgangspunt voor het onderwijs in de economie, aangezien in het paradijs de produktiefactor natuur niet schaars was; ook waren er geen kapitaalgoederen; wel zou het naar zijn mening een misverstand zijn aan te nemen, dat de produktiefactor arbeid er niet schaars was.

Na vele eeuwen armoede-economie, zo gaat de spreker voort, doet zich de laatste tientallen jaren in de westerse wereld een snelle economische groei voor, met als perspectief een maatschappij van de overvloed voor iedereen. Sommigen vragen zich af of dit een ontwikkeling in de richting van het paradijs zou betekenen. Voor de Marxist is de economische groei de voorwaarde voor een overgang van het socialisme naar het communisme, d.w.z. dat door de enorm verhoogde arbeidsproduktiviteit de goederen overvloedig, en derhalve vrij verkrijgbaar zouden worden. Van Doorn wijst erop, dat ook waar geen schaarste aan goederen zou bestaan, het probleem van „de maximalisatie van het nut in de tijdseenheid" zich blijft voordoen, m.a.w. dat ook daar behoefte aan „levenskunst" zou zijn.

De economie, als de wetenschap van het nut, placht zich vooral bezig te houden met de „optimale allocatie" van schaarse middelen. Deze probleemstelling wordt, aldus de spreker, minder interessant wanneer de middelen overvloedig worden. Daarom wordt in de economie de vraag naar de zin van het leven steeds nadrukkelijker aan de orde gesteld. In een consumptiemaatschappij is het voor de economisten nodig, zich buiten hun enge vakgebied te begeven en de grens tussen economie en religie te overschrijden. Dit blijkt ook bij de discussie over de *economische orde.* Wij leven in de westerse wereld in een zeer gemengde economische orde, en de economist is van huis uit gericht op het verbeteren van de situatie door marginale verschuivingen. Volgens het Communistisch Manifest waren Marx en Engels van mening dat de econo-

[3] A. van Doorn, *Paradijs en economie;* rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de economie in de faculteit der rechtsgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Haarlem, 1971.

mische orde kan worden verbeterd door revolutie. Zij verzuimden, de arbeiders erop te wijzen dat de dictatuur *van* het proletariaat in feite een dictatuur *over* het proletariaat zou worden. In de hedendaagse discussie over maatschappelijke noden wordt weer sterke nadruk gelegd op de noodzaak van radicale verandering van de economische orde. Opvallend is volgens spreker, dat vooral in onkerkelijke religieuze stromingen steeds meer het inzicht ontstaat, dat „structuurverandering" niet voldoende is, maar dat ook een „mentaliteitswijziging" der mensen nodig is. Van Doorn is van mening dat de bestaande economische orde flexibel genoeg is om verbeteringen aan te brengen, mits de daartoe vereiste mentaliteitswijziging optreedt. De vraag naar „het optimale economische stelsel" houdt ten nauwste verband met de vraag naar de oorsprong van het kwaad in de maatschappij, en deze vraag draagt ten diepste een religieus karakter.

Economische vooruitgang

Op 10 maart 1972 hield dr. B. Goudzwaard zijn intreerede,[4] waarin hij de vraag opwierp, wat economisch gezien als een blijk van vooruitgang zou kunnen worden aangemerkt. In dit verband wees hij erop, dat het streven naar economische groei, d.w.z. naar een voortgezette jaarlijkse toeneming van het reële nationale produkt, niet meer algemeen wordt onderschreven. Op zijn minst worden daarbij vraagstukken als de milieu-aantasting, de bevolkingsaanwas, en de relatie tussen de toeneming van de openbare voorzieningen en die van de particuliere welstand aan de orde gesteld.

In de tijd van de Verlichting, aldus de spreker, werd de zin van de menselijke vooruitgang gezien in de strijd van de mens tegen de krachten der natuur, in welke strijd de mens tot volledige zelfverwerkelijking zou komen. Later kreeg het vooruitgangsgeloof als geloof in de verlossende kracht van het rationeel menselijk kennen en het economisch menselijk kunnen een religieus karakter, en werd zelfs de ongebreidelde economische mededinging in de idee van de maatschappelijke vooruitgang opgenomen. Onder invloed van het positivisme en de leer der woordvrijheid ging de wetenschap der economie echter in het laatst der negentiende eeuw over tot *uitschakeling* van de idee der economische vooruitgang uit het terrein der theoretische analyse: de voorkeuren der consumenten en de beschikbare produktiefactoren worden bij de z.g. „data" der economie ingedeeld, d.w.z. de theorie bemoeit zich slechts met de allocatie van *gegeven* middelen voor de bevrediging van *gegeven* behoeften. Na de tweede wereldoorlog kwam via de ontwikkeling van de z.g. *groeitheorie* de idee van de vooruitgang weer binnen de gezichtskring van de economie, zij het in de verzakelijkte vorm van een continu gedachte groei van de meetbare grootheid van het concrete reële nationaal produkt. De nood van de ontwikke-

[4] B. Goudzwaard, *Economie en vooruitgangsidee;* rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de economie in de faculteit der sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Haarlem, 1972.

lingslanden speelde bij deze wederopleving van de belangstelling een rol, maar ook de gedachte aan een zg. „gouden eeuw" d.w.z. een situatie van stabiele progressie van een altijd verder oplopende consumptie, droeg daartoe bij.

Goudzwaard wijst de aansluiting van de economische wetenschapsbeoefening bij de versleten westerse vooruitgangsidee uitdrukkelijk van de hand. Want deze idee berust op het geloof in de *autonome mens,* die door ongelimiteerde onderwerping van de natuur zichzelf tot een volledig menszijn zou kunnen brengen. *Werkelijke* maatschappelijke vooruitgang is pas mogelijk tegen het reliëf van de menselijke roeping tot simultane realisatie van al Gods normen voor dit leven, waartoe de ontmoeting met de medemens evengoed behoort als het rentmeesterschap over de natuur. De suggestie dat in principe elke vermindering van subjectieve welvaartstekorten economisch verantwoord is, houdt geen rekening met de misère van overvoering van opgeschroefde westerse consumentenverlangens temidden van wereldarmoede, verstoring van het levensmilieu, en uitputting van natuurlijke bronnen. Goudzwaard pleit voor de hantering van economische vooruitgangscriteria, die zijn ontleend aan de *eigen* normativiteit welke het economisch aspect kenmerkt, waaronder hij verstaat het uitsparend afwegen van aanwendingsmogelijkheden van schaarse entiteiten, en dan *zodanig* dat aan andere levensnormen, zoals rechtvaardigheid en barmhartigheid jegens anderen, geen geweld wordt aangedaan.

De maatstaf van de stijging van het nationaal produkt is *onbruikbaar,* niet alleen omdat daarbij verwijzing naar niet-economische randvoorwaarden ontbreekt, maar ook omdat een stijgend nationaal produkt gepaard gaat met toenemend verbruik van arbeidstijd, kapitaalgoederen en natuurlijke hulpbronnen. Regeneratie van de produktiefactor arbeid geschiedt door levensonderhoud, maar de mogelijkheden tot het aanboren van nieuwe grondstoffen en tot het leggen van beslag op „ongeprijsde milieuschaarste" zijn beperkt. Vervanging van grondstoffen en „onbetaalde milieufactoren" door een voor regeneratie vatbare produktiefactor als arbeid zou een blijk van economische vooruitgang zijn, ook al zou hiervan in de grootte van het nationaal produkt niets blijken. Beperking van de produktie van grondstofverslindende en milieubedervende wegwerpartikelen zou een blijk van economische vooruitgang zijn, ook al leidt zij tot vermindering van de omvang van het bruto nationaal produkt.

Voor de *economische politiek* is van belang, dat het verschil maakt of de economische groei plaats vindt in de sfeer van de openbare voorzieningen of in die van de particuliere welstand, en voorts of de activiteiten die tot groei leiden al of niet milieuverontreinigend zijn. Een bepaalde globale groeivoet van het nationaal produkt kan dus *nooit* een juiste doelstelling van overheidsbeleid zijn. De overheid heeft een publiek mandaat tot rentmeesterschap. Een doelbewust beleid tot verdere vergroting van de particuliere welstand per hoofd der bevolking kan niet langer worden verdedigd. Wel is verhoging van industriële produktie in het belang van milieu-zuivering en terugwinning van gebruikte grondstoffen nodig. De overheid kan hieraan leiding geven door heffingen op milieuverontreiniging en premies op vermindering van milieu-

verontreiniging. Het tempo van welstandsvermeerdering moet in de rijke landen worden teruggebracht, en het produktie- en consumptieproces omgebouwd op het zoveel mogelijk uitsparen van niet voor regeneratie vatbare produktiefactoren. Zulks temeer waar, aldus de spreker, aan een overigens noodzakelijke uitbreiding en versterking van het bevolkingsbeleid innerlijke grenzen verbonden zijn.

Economische groei

Op 12 mei 1972 hield dr. S. Huisman zich inzonderheid bezig met de economische groei als voorwerp van economisch-theoretisch denken.[5] Voor de hand liggend zou zijn, zo betoogt hij, het begrip economische vooruitgang te interpreteren als welvaartsvermeerdering. Om de moeilijkheid van het in het welvaartsbegrip besloten behoefte-element te omzeilen, heeft de theorie echter vooral aandacht geschonken aan de welstandsvermeerdering, d.w.z. in plaats van te letten op de verhouding tussen middelen en behoeften, heeft men alleen gelet op de *middelen,* daarbij veronderstellend dat de behoeftenzijde is geneutraliseerd, d.w.z. dat de „preferenties" geen verandering ondergaan. Het is te begrijpen, dat in deze gedachtengang de opmerking is gemaakt, dat het economisch probleem van de schaarste eenmaal zal worden overwonnen, en er dus een soort paradijstoestand zal ontstaan.

Maar Huisman wijst erop, dat er geen *enkele* garantie is dat de preferentieschema's ongewijzigd zijn gebleven. Welstandsstijging impliceert geen welvaartsvermeerdering, zelfs kan men zich afvragen of de behoeften niet sneller zijn gestegen dan de middelen, zodat het gevaar van z.g. „secundaire armoede" bepaald niet denkbeeldig is. De economist mag dan de behoeftenschema's als gegeven aannemen, maar het is helemaal niet uitgesloten dat bij een toeneming van de bevredigingsmiddelen de behoeften *eveneens* toenemen. De spreker voert nu het begrip „welzijn" in, waaronder hij „optimale welvaart" verstaat, d.w.z. een zodanige „herstructurering van de behoeftenbevrediging" dat de welvaart toeneemt. Uit een overzicht in vogelvlucht van de theorieën van de economische groei volgt, dat economische groei te maken heeft met toeneming van het nationaal produkt, van de consumptie en van het kapitaal-goederenbestand. Derhalve beperkt het begrip economische groei zich tot de middelenzijde van de welvaart, en kan het dus geen uitsluitsel geven over economische vooruitgang of welvaartsverbetering.

De laatste tijd wordt het *toekomstonderzoek* in sterke mate in de theorie van de economische groei betrokken. Huisman wijst op het rapport van Meadows en zijn medewerkers, over de grenzen van de groei.[6] Dit rapport behandelt de

[5] S. Huisman, *Economische groei en economie;* openbare les gehouden bij de aanvaarding van het ambt van gewoon lector in de faculteit der economische wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Assen, 1972.

[6] D. L. Meadows, *The limits to growth;* A report for the Club of Rome project on the predicament of mankind. New York, 1972. Ned. vertaling: *Rapport van de Club van Rome.* Utrecht/Antwerpen, 1972.

samenhang van bevolkingsgroei, voedselproduktie, industrialisatie, uitputting van natuurlijke hulpbronnen, en vervuiling. Het steunt op de overtuiging, dat het positieve effect van de industriële groei op de behoeftenbevrediging wordt overgecompenseerd door het negatieve effect van milieuvernietiging en opoffering van onvervangbare natuurlijke hulpbronnen. Cumulatieve bevolkings- en industriële groei lopen dood, doordat de voedselproduktie, de onvervangbare grondstoffenvoorraad en het milieu als knelpunten optreden. Het rapport werkt de reeds eerder door andere auteurs opgeworpen gedachte uit, dat de aarde als een „ruimteschip" moet worden beheerd, d.w.z. dat de roofbouw-economie het veld moet ruimen voor de kringloop-economie, waarin de afval zoveel mogelijk weer als grondstof wordt gebruikt. Voor een wereldomvattend evenwicht is volgens het rapport nodig, dat 1e. de kapitaal-goederenvoorraad en de bevolking constant zijn, 2e. de niveau's van sterfte, geboorte, investering en afschrijving op een minimum worden gehouden, en 3e. de niveau's van kapitaal en bevolking worden vastgesteld in overeenstemming met „de waarden van de samenleving". Deze kunnen worden herzien, als de vooruitgang van de *technologie* nieuwe keuzemogelijkheden schept.

Immers, vooruitgang der techniek leidt òf tot een grotere produktie met dezelfde hoeveelheden produktiefactoren, òf tot een gelijke produktie met minder produktiefactoren. In de gangbare theorieën van de economische groei betekende dit altijd meer *produkt;* in de nieuwe benadering van het rapport-Meadows echter zou technologische vooruitgang, bij een constante voorraad kapitaal, in een maatschappij die op gelijkheid en rechtvaardigheid is gebaseerd, kunnen leiden tot toeneming van *vrije tijd* voor de bevolking, zodat er aandacht vrijkomt voor de bevrediging van „tertiaire behoeften" als onderwijs, kunst, meditatie, sport, sociaal verkeer, dus voor behoeften waarop het accent ligt in de post-industriële maatschappij. Spreker concludeert, dat economische groei als resultaat van industriële produktie niet als maatstaf van economische vooruitgang kan dienen.

Algemeen welvaren

Op 22 september 1972 besprak dr. R. P. Zuidema de beste wijze waarop in het sociaal-economisch proces in de behoeften van de mensen kan worden voorzien.[7] Hij constateert een groeiend besef van verantwoordelijkheid voor wat de algemeen-economische gang van zaken, behalve voor iemand zelf, ook met zich brengt voor *anderen,* ook over nationale grenzen heen, en met inbegrip van opgroeiende en komende generaties. Het ongebreideld opjagen van eigen inkomen en verbruik dreigt de perken van het welzijn van mens en wereld te buiten te gaan. Voor het welzijn van mens en wereld is nodig, dat wij opnieuw hart krijgen voor de bedoeling waarmee de mens bij de schepping

[7] R. P. Zuidema, *Over het sociaal-economische gemenebest;* openbare les gegeven bij de aanvaarding van het ambt van gewoon lector in de staathuishoudkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Haarlem, 1972.

in de wereld is gesteld, namelijk dat het gaat om het welvaren van ieder en allen.

In het kader van de z.g. welvaartstheorie, die binnen de wetenschap der economie is ontstaan, is een levendige discussie gevoerd. Zo is opgemerkt, dat het onmogelijk is economische voorstellen te doen, welke geen niet-economische aspecten hebben, en dat niettemin de economist bij het doen van aanbevelingen voor *al* die aspecten verantwoordelijkheid draagt. In dit verband is van belang goed te onderscheiden tussen welvaart en welstand; Zuidema spreekt over de *welstand* als de in de schepping aangereikte middelen en mogelijkheden, welke moeten worden ontwikkeld en onderhouden als voedingsbodem voor het *welvaren*. Onder dit laatste verstaat hij, dat er in behoeften is voorzien, en dit voorzien-zijn-in-behoeften kan zeer uiteenlopende „vormen van welvaart" aannemen. Met het welvaren staat in nauw verband het *welzijn,* dat onderscheidene betekenissen heeft, en in onderscheidene wetenschappen moet worden bestudeerd. De voorhanden middelen en mogelijkheden moeten in de samenleving „op doelmatige en billlijke wijze" worden aangewend voor de voorziening in behoeften, opdat de *welvaart* past in het „grondpatroon van welzijn" dat in de schepping is gegeven. De economie moet bestuderen wat zich in het economisch proces aan omgaan met beperkte middelen ter voorziening in behoeften voordoet, om te komen van „potentiële welstand" tot „algemeen welvaren", waar „ieders en aller welzijn" mee is gemoeid.

Spreker wijst verder op de tegenwoordig algemeen aangeheven lofzang op de welstandsgroei, en op de daartegen gerezen protesten, die niet het niveau der werkgelegenheid het dringendst achten, maar de vraag *wat* en *voor wie* wordt geproduceerd. Ook de inflatie, de machtsconcentratie in het internationale bedrijfsleven, het voortbestaan van armoede temidden van overvloed, de vervuiling, en dergelijke problemen van de huidige welvaartsstaat worden met nadruk naar voren gebracht. Bij de beschouwing daarvan wil spreker vooral letten op „de samenhang tussen doelmatigheid en billijkheid". In de welvaartstheorie heeft men getracht „het optimum van welvaren" te omschrijven *zonder* het nut van dezelfde zaken voor verschillende individuen tegen elkaar af te wegen, immers „interpersonele nutsvergelijking" wordt wetenschappelijk onmogelijk geacht.[8] Tengevolge hiervan zou het b.v. niet vaststaan dat er „een

[8] In dit verband zij gewezen op het verhelderende opstel van prof. dr. P. Hennipman, *Tweeërlei interpersonele nutsvergelijking* in de bundel *Mens en keuze,* aangeboden aan prof. dr. S. Korteweg op 18 oktober 1972. Amsterdam, 1972. De schrijver van dat opstel bespreekt de invloed, die de twijfel aan de mogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking heeft uitgeoefend op de „welvaartstheorie". Hij wijst erop, dat de nutsvergelijking niet zo volkomen uit de economie is verdwenen, als de veelvuldige verklaringen van haar onmogelijkheid doen verwachten. Duidelijk blijkt zulks o.m. uit het veelvuldig voorkomende gebruik van het nationaal inkomen per hoofd als welvaartsmaatstaf, en uit de „onbedwingbare neiging der economen, oordelen uit te spreken over doeleinden en middelen der economische politiek". De schrijver acht het raadzaam de weg open te laten voor verder onderzoek naar een *zodanige* conceptie van het nut, dat het vraagstuk van de vergelijkbaarheid reële zin heeft, en vatbaar is voor empirische behandeling. Intussen valt

vooruitgang in welvaren" optreedt, als er een verschuiving van inkomen van rijk naar arm tot stand komt. Vandaar dat de aandacht vooral werd gericht op de *doelmatigheid* van de allocatie der middelen. In technologische zin betekent doelmatigheid het bereiken van een zo groot mogelijke voortbrenging met gegeven middelen, of het verkrijgen van een bepaalde produktie met zo weinig mogelijk middelen. In economische zin zou doelmatigheid worden gediend door een verandering, welke sommigen beter af doet zijn zonder dat iemand er slechter af komt. De uitspraak, dat een gelijkmatiger verdeling het totaal der bevrediging zou kunnen verhogen, wordt niet objectief bewijsbaar geacht.

Zuidema wil eraan vasthouden, dat voor algemeen welvaren nodig is dat het sociaal-economisch proces op zodanige wijze werkt, dat *doelmatig en billijk voor iedereen* in behoeften kan worden voorzien. Daarbij is van belang, dat niet tussen mensen wordt gediscrimineerd, en dat iedereen gelijke kansen krijgt. Ook vragen de schoonheid van de lucht, de zuiverheid van het water, en de reinheid van de bodemgesteldheid, om een nadere afweging van sociale kosten en baten. De benutting van de vrije tijd en de aangenaamheid van zinvolle werkzaamheden behoeven grotere nadruk. In verband met de collectieve voorzieningen is nader onderzoek nodig naar het onderscheid tussen de private en de publieke sector. Er moet rekening mee worden gehouden, dat uiteenlopende behoeften van onderscheidene personen op verschillende manieren bevredigd kunnen worden. In het algemeen dient nagegaan te worden, wat in ruime zin „doelmatig" is te noemen, en óók beantwoordt aan de verdelende rechtvaardigheid. Het algemeen welvaren, zo besluit de spreker, manifesteert zich in een pluriformiteit van welvaart, en kan alleen „in een totaalvisie op het welzijn van mens en wereld" begrepen worden.

Sociale waarde

Wij stappen nu over van de Vrije Universiteit, waar de bovengenoemde redevoeringen werden uitgesproken, naar de Katholieke Hogeschool te Tilburg, waar prof. dr. P. P. van Berkum op 7 september 1972 zijn afscheidscollege

de *feitelijke mogelijkheid* van een bepaalde soort interpersonele nutsvergelijking, welke blijkt uit haar geregelde toepassing in de praktijk van het dagelijks leven en in de economische politiek, niet te ontkennen. Bij deze oordelen wordt echter niet het nut weergegeven, dat de in beschouwing genomen *subjecten* ondervinden, doch de eigen preferenties van degene die *vergelijkt*. De vergelijking houdt dan een waarderingsoordeel in over de gerechtvaardigdheid of dringendheid van de behoeften. De nutsvergelijking in deze normatieve zin leeft, aldus Hennipman, in de moderne welvaartstheorie voort. Daarbij wordt veelal aangeknoopt bij de waarderingen van de overheid, of bij die welke leven bij grote groepen in de samenleving. Bij deze normatieve interpretatie is van een *eigenlijke* interpersonele nutsvergelijking geen sprake. Hoogstens kan men spreken van een *intra*personele vergelijking van het *maatschappelijk* nut, wat heel iets anders is dan overigens in de economie onder „nut" wordt verstaan, en het gaat ook niet aan, dat „welvaart" te noemen. Hennipman is van mening, dat men in deze gevallen beter niet van interpersonele nutsvergelijking kan spreken, maar van „maatschappelijke (of politieke) waardering".

hield.[9] Hij wees op de verlegging van de belangstelling der economisch-theoretici in de jaren dertig van de markt- en prijsvormingsproblemen naar de vraagstukken van het nationaal inkomen, de werkgelegenheid en de stabiliteit van het economisch proces, terwijl zij nu worden geconfronteerd met onderwerpen als de inflatie, het gebrek aan evenwicht tussen de produktie van verbruiksgoederen en collectieve voorzieningen, de milieuverontreiniging als begeleidend verschijnsel van de moderne industriële produktie, en het uitgeput raken van grondstoffenvoorraden. De vraag rijst, of nieuwe politieke structuren met grotere democratische betrokkenheid moeten worden geschapen, opdat de burgers van de consumptiemaatschappij tot beperking van nutteloze en schadelijke consumptie kunnen worden bewogen. Ook wordt de vraag gesteld, of niet een geheel ander maatschappelijk besturingssysteem vereist is, dan wij bij het stelsel van ondernemingsgewijze produktie gewend zijn. Evenzo wordt gevraagd, of wij moeten doorgaan steeds meer goederen met afnemende nuttigheid te produceren, terwijl behoeften in de collectieve sfeer op het gebied van onderwijs, verkeer, sociale zorg en milieubeheersing in een toestand van onderconsumptie verkeren.

Een grote moeilijkheid, aldus de spreker, is dat aan bijna alle overheidsvoorzieningen kosten en baten verbonden zijn, die niet of moeilijk in geld gewaardeerd kunnen worden. Overheidsuitgaven worden veelal beschouwd als politieke gegevenheden, welke hoogstens door de politicologie en de bestuurswetenschap, maar niet uit economisch gezichtspunt kunnen worden bestudeerd. De door het marktmechanisme in de vorm van prijzen geobjectiveerde waarden mogen stellig niet zonder meer worden gezien als te zijn vastgesteld door de maatschappij als geheel. Wel is er de laatste tijd sprake van een streven der overheid, het marktmechanisme mede te hanteren om sociale doelstellingen te verwerkelijken, en ook zijn de feitelijke gedragingen der economische subjecten thans beter in overeenstemming gebracht met het algemeen belang. Maar er zijn moeilijk te bedwingen economische machtsposities, en tot onbehagen stemmende ongelijkheden in de inkomens- en vermogensvorming. De gehele problematiek rond de leefbaarheid van de samenleving hangt samen met de onvolkomenheden van de markteconomie.

Van Berkum bestrijdt de mening, dat de vraag naar de mogelijkheid van sociale waardering daarmee is uitgeput. Zijns inziens kan men wel degelijk de maatschappij opvatten als een waarderend subject, dat in staat is waardeschalen op te stellen waarin de verschillende mogelijkheden van bevrediging van collectieve behoeften in een bepaalde rangorde worden gebracht. Vroeger werd deze gedachte verworpen op grond van de ontkende mogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking. Maatschappelijke waardering veronderstelt echter een sociaal organisme, dat waarde kan geven aan zaken die geacht kunnen worden in het algemeen belang te zijn. En inderdaad wordt in de veelheid

[9] P. P. van Berkum, *Wetenschapsontwikkeling en sociale waarde.* Opgenomen in *Maandschrift Economie,* oktober 1972.

van wensen en verlangens welke de burgers aan de overheid voorleggen, een rangorde naar dringendheid nagestreefd. Het sociale waardebegrip heeft derhalve betrekking op die waarderingen, die worden gevormd door middel van bestuurlijke activiteiten, afweegprocedures en besluitvormingsprocessen aangaande door schaarste gekenmerkte alternatieve welvaartssituaties, waaromtrent een min of meer homogene openbare mening bestaat.

Objectieve rationaliteit bij het expliciet maken van doelstellingen, en bij de aanwending van middelen ter realisatie daarvan, zou volledige kennis van alternatieve mogelijkheden en een volmaakt inzicht in de toekomst veronderstellen, en is derhalve *niet haalbaar*. Maar wel zou een zo verantwoord mogelijk resultaat kunnen worden *benaderd* door geïnstitutionaliseerd overleg binnen een samenspel van een groot aantal instanties, colleges en instellingen. Van Berkum betreurt, dat economisten vanwege de onder hen heersende angst voor grensoverschrijdingen, zich van de waarde-problematiek in de collectieve sector veelal afzijdig hebben gehouden. Deze houding dient wel de cultus van een neutrale waardevrije wetenschap, maar zij staat de economist niet toe een beeld van de werkelijkheid aan te bieden, waarin samenhangen een plaats vinden, die de grenzen van het eigen vakgebied te buiten gaan. De prijs voor deze theoretische zuiverheid is wel zeer hoog, gezien de consequenties van het economisch proces voor de kosten- en opbrengstpositie van het bedrijfsleven, en de overheersend *negatieve* invloed daarvan op de welvaart van de gemeenschap.

De oplossing van maatschappelijke problemen vereist een multidisciplinaire samenwerking, maar deze zal alleen vruchtbare resultaten opleveren, wanneer de economist een duidelijke voorstelling van de mogelijkheden en benaderingswijzen van andere wetenschappen heeft. Ook imponderabele ethische en wereldbeschouwelijke overwegingen zijn in dit verband dikwijls bepalend. De spreker juicht het dan ook toe, dat de belangstelling van economisten voor het politieke besluitvormingsproces groeiend is. De economie treedt niet buiten haar terrein, wanneer zij ook de schaarsteverschijnselen welke niet op de markt worden geregistreerd, zoals de ongeprijsde milieugevolgen van de economische groei, mede in beschouwing neemt. Zij kan er dusdoende toe bijdragen, de besluitvorming over allerlei overheidsprojecten uit de nogal eens eenzijdige technische en ambtelijke sfeer te halen.

Economische ontwikkeling

Op 10 november 1972 hield dr. B. de Gaay Fortman zijn inaugurele rede als buitengewoon hoogleraar in de ontwikkelingseconomie aan het „Institute of Social Studies" te 's-Gravenhage.[10] Hij wees erop, dat als er *fysieke* grenzen zijn aan de groei van de voedselproduktie, en *ecologische* (milieu-)grenzen

[10] B. de Gaay Fortman, *Rural development in an age of survival.* „Occasional paper" no 21 van het „Institute of Social Studies". 's-Gravenhage, 1972. Opgenomen in *De Economist* 1973 no 2.

aan de industriële groei, het voor de rijke industrielanden een levenskwestie wordt, of de groei kan worden *stopgezet*. Wat de arme landen betreft wordt in het rapport-Meadows betoogd, dat zij een eind moeten maken aan hun bevolkingsgroei, en dat zij een aantal ecologisch weinig aantrekkelijke industrieën moeten opnemen. Spreker heeft voor deze suggesties weinig waardering, maar van groter belang acht hij dat het rapport met nadruk wijst op de grote sociale consequenties van de *urbanisatie*.

In de rijke westerse landen begint de groei van de grote steden in een stadium te komen, waarin geen technologische oplossingen meer kunnen worden gevonden voor de daarbij rijzende problemen. In de Derde Wereld is vrijwel geen kapitaal beschikbaar voor de verbetering van het leven in de *steden*, waar vooral in de grote, snel groeiende krottenwijken onvoorstelbare toestanden heersen. Nog veel minder dan aan de steden, kan uit openbare fondsen ten koste worden gelegd aan de *landelijke* gebieden, zodat de trek van de plattelandsbevolking naar de steden steeds voortgaat. De in het werk gestelde pogingen tot opvoering van de landbouwproduktie door toepassing van nieuwe technieken, *bevorderen* de trek naar de steden, aangezien zij de ongelijkheid van het *grondbezit* in de hand werken. De spreker acht het waarschijnlijk, dat het rapport Meadows te weinig oog heeft gehad voor de technologische mogelijkheden, maar belangrijk acht hij het inzicht dat technologische oplossingen ernstige sociale nevengevolgen hebben, terwijl er ook problemen zijn, waar geen technologische oplossingen voor bestaan. De aandrang die op arme landen wordt uitgeoefend om de bevolkingsgroei tegen te gaan, berust op de misvatting dat de armoede gevolg is van de bevolkingsgroei. Het omgekeerde is het geval, want voor de armen is in die landen het aantal kinderen bepalend voor de ondersteuning die zij op hun oude dag zullen krijgen, terwijl bij het vormen van een gezin rekening moet worden gehouden met hoge kindersterfte.

De economische ideologie die economische ontwikkeling gelijkstelt met economische groei, leidt tot een macro-economische benadering van het ontwikkelingsvraagstuk, die langs het doel heenschiet. Want stijging van het inkomen per hoofd *leidt* niet automatisch tot verbetering van de voorziening in noodzakelijke levensbehoeften voor iedereen. Economische ontwikkeling wil zeggen dat *iedere* enkeling de mogelijkheid verkrijgt, in zijn noodzakelijke levensbehoeften te voorzien. De theorie van de economische ontwikkeling mag de wisselwerking niet verwaarlozen tussen het economisch proces en de *economische orde*, van welke laatste de kern wordt gevormd door de spreiding van economische macht. Hiertoe behoort ook, dat de rijke industrielanden in het verleden de internationale arbeidsverdeling hebben bepaald in overeenstemming met hun eigen belangen, en dat zij deze machtspositie door middel van hun tariefpolitiek in stand houden. In de arme landen heeft de specialisatie op de export van enkele grondstoffen de invoering van een geldhuishouding veroorzaakt. Voor de betaling van belasting, de aanschaffing van fabrikaten, en het volgen van onderwijs, was het nodig dat de bevolking bij stedelijke of agrarische ondernemingen in loondienst moest treden. Het familie-

verband, dat op het platteland zorgt voor het onderhoud der familieleden, werkt in de steden dóór, op zodanige wijze dat de vele werklozen afhankelijk zijn van de vrijgevigheid van de enkele familieleden die werk hebben gevonden.

De spreker is van mening, dat het *platteland* de bevolking de mogelijkheid zou kunnen verschaffen, de ongebruikte arbeidskracht aan te wenden voor de opvoering van de voedselproduktie, zodat grotere sociale zekerheid wordt verkregen, en het geboortecijfer zou kunnen dalen. Herverdeling van de grond zou daarvoor nodig zijn, en meer aandacht voor de traditionele landbouwmethoden. Niet een zo groot mogelijk geldinkomen zou richtlijn moeten zijn, maar het scheppen van mogelijkheden voor iedereen om in zijn noodzakelijke levensbehoeften te voorzien. De beslissende slag voor het behoud van het leven moet worden geleverd in de agrarische districten van de ontwikkelingslanden. In deze landen is een samenleving nodig, die berust op arbeidsintensieve landbouw en onderlinge hulp. Op deze grondslag kunnen dan ook kleine industrieën tot ontwikkeling worden gebracht.

Slotbeschouwing

Opvallend is, dat al de hierboven beknopt weergegeven academische oraties over de traditionele grenzen van de wetenschap der economie heenwijzen, zodat ik met recht meen te mogen beweren, dat deze wetenschap bezig is nieuwe wegen in te slaan. Duidelijk is de invloed te bespeuren van het rapport-Meadows, dat in de loop van 1972 verscheen, en dat een diep ingrijpende schokwerking heeft uitgeoefend. Dit schrikeffect was reeds voorbereid door ecologische en futurologische onderzoekingen,[11] terwijl een belangrijke voor-arbeid op het werk van Meadows en de zijnen was geleverd door methodologische onderzoekingen, met name op het gebied van het z.g. systeemdenken.[12] Weliswaar zijn tegen de vooronderstellingen en berekeningen, die aan het rapport ten grondslag liggen, ernstige bezwaren aangevoerd.

Zo acht de Zweedse economist Myrdal het ontoelaatbaar, dat de systeemanalyse van het rapport de ongelijkheid in de *verdeling* buiten beschouwing heeft gelaten. Immers, zo merkt hij op, het „ecosysteem" moet worden bestudeerd als een onderdeel van het sociale systeem.[13] Anderen zijn van mening dat het rapport de mogelijkheden van verdere technologische vooruitgang schromelijk onderschat, al geeft de Britse economist Macrae toe, dat de *verstedelijking,* en de daaruit voortkomende sociale spanningen, een ernstige be-

[11] Ik noem hier slechts E. J. Mishan, *The costs of economic growth.* Londen, 1968 en G. Pisch, *Mut zur Utopie.* München, 1969.

[12] Sedert 1961 sterk bevorderd door J. W. Forrester van het „Massachusetts Institute of Technology" (M.I.T.), waaraan ook zijn leerling Meadows verbonden is. Vgl. J. W. Forrester, *World dynamics.* Cambridge, Mass., 1971.

[13] G. Myrdal in *Unesco Koerier,* januari 1973.

dreiging vormen voor een ongestoorde technologische ontwikkeling.[14] De Club van Rome, aan welke het rapport werd uitgebracht, tekent aan, dat inderdaad het rapport de mens slechts beschouwt „in zijn materieel systeem", maar dat het ook slechts een *eerste* poging is, overigens van voldoende belang omdat zij „ondanks de materiële gerichtheid" leidt tot conclusies die wijzen op de noodzaak van fundamentele verandering in „de waarden der samenleving".[15]

Inderdaad is mijns inziens de verdienste van het rapport, dat het op krachtige wijze tot nadere bezinning noopt in een tijd, waarin overdreven verwachtingen omtrent een op til zijnde gouden eeuw bezig zijn veld te winnen. Het is niet zozeer een paradijstoestand, die de geesten boeit, want bij een paradijs hoort een opdracht tot bebouwing en vervulling van de aarde. Niet naar een paradijs gaat de verwachting uit, maar naar een maatschappij van overvloed, waar evenals in luilekkerland de schaarste volledig is *opgeheven.* Daarbij wordt er kennelijk niet altijd op gelet, dat de mens als aan tijd en plaats gebonden wezen zijn beperktheden zal blijven hebben. De door tijd en ruimte getrokken grenzen kunnen door aanwending van energie, b.v. in electrotechnische en electronische processen, enigermate worden verruimd. Maar ook wanneer er voldoende energie beschikbaar blijft, houdt de uitbreiding van produktie en consumptie, mede in verband met de bevolkingsgroei, een ernstige dreiging in voor de leefbaarheid der samenleving en de bewoonbaarheid der aarde, en daarop is terecht door de Club van Rome de aandacht gevestigd. Ten gevolge hiervan wordt nogmaals onderstreept, dat de sociale nood die voortvloeit uit de onrechtvaardige verdeling der welvaart, op korte termijn om oplossing vraagt.

Het behoort wezenlijk tot het terrein van het economische studieveld, zich intensief met deze gehele problematiek bezig te houden. Niet genoeg kan worden herhaald, dat de economische structuur en de economische orde gestempeld zijn door een economisch ethos, en de daarbij passende economische mentaliteit, die nodig aan vernieuwing toe zijn. Voor de beoefening van de economische wetenschap moet deze vernieuwing verregaande consequenties hebben, en het is verheugend dat in de redevoeringen, waarvan de strekking in het vorengaande is weergegeven, daarvoor een duidelijk begrip is opgebracht. Het als gegeven aannemen van de behoeften en de middelen, het als maat voor economische vooruitgang aannemen van het maatschappelijk inkomen, het blind geloof in de heilzame effecten van de economische groei, het afwijzen van de maatschappelijke waarde als relevant economisch begrip, de overschatting van de betekenis van de particuliere welstand en de daarmee gepaard gaande onderschatting van de openbare voorzieningen, al deze en soortgelijke elementen in het traditioneel economisch denken worden tegenwoordig met gerecht-

[14] N. Macrae, *The future of international business.* The Economist, 22 januari 1972. Ned. vertaling: *De komende veertig jaar* (serie *Informatief* van de Stichting Maatschappij en Onderneming, 1972).

[15] *Nawoord van het uitvoerend comité van de Club van Rome* bij de publikatie van het rapport.

vaardigde twijfel opnieuw onderzocht. Het is onvermijdelijk, dat daarbij de noodzaak van interdisciplinaire benadering steeds duidelijker in het licht treedt, terwijl ook de eis van wijsgerige bezinning over de vooronderstellingen van het wetenschappelijk bezig zijn zich luider doet horen, dan bij de overheersing van het postulaat der waardevrijheid het geval placht te zijn. Bij deze bezinning speelt het religieus uitgangspunt mee, want het maakt verschil of men bijvoorbeeld uitgaat van de conceptie van de autonome mens, die eigenmachtig bepaalt wat vooruitgang zal zijn, dan wel van een samenhangend complex van bijbelse noties als de roepingsidee, het liefdegebod, de solidariteit met alle mensen, de eisen van rechtvaardigheid en van goed rentmeesterschap over de natuur. Het behoeft niet te verwonderen, dat het *welzijns*begrip in toenemende mate nadruk krijgt, want daarin wordt de confrontatie van een samenstel van fundamentele normatieve aspecten tot uitdrukking gebracht, en zo komt uiteraard ook de vraag naar de zin van het economisch aspect zelf opnieuw met kracht naar voren.[16]

Het is duidelijk, dat wanneer de economie op deze wijze wordt beoefend, haar beoefenaar zich ook minder bezwaard zal voelen bij het doen van *politieke* aanbevelingen. Tussen de theorie van het economisch proces en die van de economische politiek kunnen dan gemakkelijker overgangen worden gevonden, zoals uit de besproken oraties herhaaldelijk blijkt.[17] Zo komen de vragen naar

[16] Mij spreekt de *doelmatigheid* als zinkern van het economische het meest toe, gelijk ik o.a. in dit tijdschrift (mei 1972) reeds eerder vermeldde. Ik teken hierbij het volgende aan. In de *eerste* plaats moet het onderscheid tussen technische efficiency en economische doelmatigheid goed in het oog worden gehouden. In de techniek gaat het om de rangschikking van middelen voor één doel, in de economie om de afweging van een veelheid van doeleinden bij gegeven schaarse middelen. In de *tweede* plaats is mij niet duidelijk waarom het economische, opgevat als doelmatigheid, niet van het ethische zou zijn te onderscheiden, gelijk dr. R. L. Haan (in *Philosophia Reformata,* 3e en 4e kwartaal 1972) meent. Tussen de zinkern van het economische als doelmatigheid bij de aanwending van middelen voor de bereiking van doeleinden, en die van het ethische als de norm der naastenliefde in de betrekking tot de medemens, bestaat mijns inziens een duidelijk onderscheid. Wel treden beide normen bij het menselijk handelen, samen met andere, simultaan op. In de *derde* plaats merk ik op, dat wanneer ik spreek van een goddelijke roeping tot simultane realisatie van fundamentele normen in de concrete situatie, dit *meer* omvat dan het uitsparend afwegen van aanwendingsmogelijkheden van schaarse entiteiten op zodanige wijze dat aan andere levensnormen (zoals rechtvaardigheid en barmhartigheid jegens anderen) geen geweld wordt aangedaan. Want bij deze formulering komt de economische normativiteit mijns inziens niet geheel tot haar recht, terwijl de meta-economische normen veranderen in „randvoorwaarden", waarnaar „verwezen" moet worden. In mijn gedachtengang moeten de meta-economische normen worden beschouwd als legitieme eisen, die op voet van gelijkwaardigheid met de economische norm der doelmatigheid om realisatie in het economische veld vragen.

[17] Bijzonder belangwekkend acht ik in dit verband Van Berkum's uitspraak, dat *democratisering* een middel zou kunnen zijn om de burgers van de consumptiemaatschappij tot beperking van nutteloze en schadelijke consumptie te bewegen. Wij raken hier het actuele vraagstuk van de versobering. Vgl. de brochure *Waar moet dat heen met ons bestaan* (serie *Ter Sprake* no 9, Meinema, Delft 1973) en de bisschoppelijke vastenbrief

de houdbaarheid van de ondernemingsgewijze produktie, de rechtvaardigheid van de inkomens- en vermogensverdeling, de prioriteiten van de diverse overheidsbestedingen, het ontwikkelingsbeleid ten aanzien van arme landen, en het milieubeleid[18] thans binnen de economie op andere wijze aan de orde dan voorheen, indien zij zulks vroeger al deden. Het is te hopen dat het economisch beleid van huishoudingen, organisaties en instellingen, evenals de economische politiek van overheden op locaal, nationaal, regionaal en mondiaal niveau, de belangstelling van de beoefenaren der economie in ruime mate zullen gaan opeisen. Want wanneer de wetenschap der economie langs deze nieuwe wegen zal voortvaren, zal zij tot het welzijn der mensheid in de toekomst een belangrijke bijdrage kunnen geven.

Welvaart, verantwoordelijkheid, versobering (1973). Voor het *ontwikkelingsbeleid* acht ik de uiteenzetting van De Gaay Fortman van grote betekenis. Het traditionele ontwikkelingsbeleid heeft weinig resultaat afgeworpen, omdat het aan de arme landen een ontwikkelingspatroon wilde opleggen, gelijk aan dat van de westerse wereld. In plaats van grotere welvaart heeft dat beleid in die landen sociale ontwrichting veroorzaakt. Het door de spreker voorgestelde beleid van terugkeer naar agrarische produktie ter voorziening in eigen behoeften staat in schrille tegenstelling tot het zgn. „thuislandenbeleid" in het kader van de apartheidspolitiek van heersende blanke minderheden. Want in laatstgenoemd „beleid" wordt de inheemse arbeidende bevolking als reservoir van goedkope arbeidskracht gebruikt voor de in de „blanke" gebieden gevestigde westerse ondernemingen.

[18] Speciaal met het oog op het rentmeesterschap over de natuur is belangrijk het college van ds. H. Bouma, *Met reikhalzend verlangen* (Theologische etherleergang van de N.C.R.V., *Rondom het Woord,* 1973). Wat het rentmeesterschap, dat door sommigen als de kern van het economische wordt aangezien, *overigens* betreft, moet mijns inziens rekening worden gehouden met een verschillend gebruik van deze term in de bijbel. Zo is sprake van de slaaf dien de heer over zijn dienstvolk stelt om ieder op tijd zijn deel te geven. Een hogere plaats nam in de slaaf die door zijn heer over al zijn bezit werd gesteld (dit overkwam Jozef in Potifars huis). Ook is sprake van de rentmeester die als vrij man door een rijk man in dienst wordt genomen voor het beheer van zijn bezittingen (vgl. *Christelijke Encyclopedie* 2e druk, s.v. rentmeester). De rentmeester was dus óf alleen belast met het personeelbeheer, óf met het volledige bedrijfsbeheer (dat het personeelbeheer mede omvat). In het laatste geval komt de economische functie van het rentmeesterschap volliediger tot haar recht dan in het eerste. Wel moet in het oog worden gehouden, dat het rentmeesterschap vermoedelijk grotendeels was gericht op het beheer van gesloten (op zelfvoorziening ingestelde) huishoudingen. Op de moderne ruilverkeersmaatschappij is daarom mijns inziens deze term minder goed van toepassing. Wel is de gedachte waardevol, dat de mens ook in zijn economisch beheer altijd is gebonden aan zijn opdracht van Godswege. Aan deze gedachte kan evenwel recht worden gedaan door uit te gaan van de idee der roeping. Ik geef aan dit uitgangspunt ook de voorkeur boven dat van „de bedoeling waarmee de mens bij de schepping in de wereld is gesteld". Naar mij wil voorkomen, kan laatst bedoelde spreekwijze gemakkelijker de indruk van grotere pretentie wekken.

DR. C. RIJNSDORP ALS CULTUURCRITICUS

door

Drs. H. E. S. Woldring

Dr. C. Rijnsdorp heeft in ons land een grote bekendheid. Hij mag dan voornamelijk als literator bekend zijn, de strekking van zijn werk gaat veel verder. Als christen peilt hij literatuur en andere kunstuitingen als cultuurverschijnselen. In een interview met dr. G. Puchinger zei hij: „Ik zou mezelf willen karakteriseren als een levend gelovig mens, die werkt zolang het dag is en probeert antwoord te geven op de vragen die van het leven uit op hem toekomen, daarbij gebruik makend van het hele apparaat dat in de loop van een lang leven te zijnen dienste is gekomen." (G. Puchinger, *Christen en Kunst,* Delft 1971, blz. 214.)

In 1894 werd hij in Rotterdam geboren, doorliep daar lagere school en ulo en was jaren lang werkzaam op handels-, scheepvaart- en bankkantoren. De heer Rijnsdorp is een autodidact. Hoofdzakelijk 's avonds en in de weekenden kon er gestudeerd worden. Aanvankelijk in de muziektheorie, later vooral in de literatuur. Voor de tweede wereldoorlog was hij nog medewerker aan het dagblad 'De Standaard', later aan het Diemer-kwartet en aan radioprogramma's van de NCRV. Romans, gedichten en essays staan op zijn naam en bleven niet onopgemerkt. Velen beseften, dat deze literator iets te zéggen had. In 1965 bekroonde de VU zijn werk met een eredoctoraat in de letteren.

Ook voor de christen-politici van vandaag en voor de politiek-geïnteresseerden heeft dr. Rijnsdorp iets te zeggen, met name in zijn cultuur-kritische werk. Wij vragen daarom hieronder aandacht voor zijn trilogie 'In de greep van het reus-achtige' (Kok, Kampen 1966), 'In het spanningsveld van de Geest' (Kampen 1968), 'Wij zijn de vaders' (Kampen 1972), en vooral voor zijn laatstverschenen boek 'Balkon op de wereld' (Buijten en Schipperheijn, Amsterdam 1973).

'In de greep van het reus-achtige'

In de geschiedenis der mensheid zijn er 'reuzen' te onderscheiden. Dit zijn mensen, die door hun daden en geschriften grote en duurzame invloed op anderen hebben gehad. In de geschiedenis van het christendom kan men bv. Paulus, Augustinus, Luther en Calvijn noemen. In andere landen geldt dit voor Boeddha en Mohammed. Maar meer dan Calvijn is het calvinisme een historische macht, hetgeen ook voor het lutheranisme geldt. Het zijn machten, die iets reus-achtigs hebben. Hetzelfde kan van de Islam en van het Boeddhisme gezegd worden. Zo kan men leven in de geborgenheid en in de beschutting

van het reus-achtige van de calvinistische of gereformeerde traditie met een meer of minder herkenbaar gedrags- en denkpatroon. Gezinnen, kerken, scholen en vriendengroepen belichamen deze beschutting en houden haar tegelijk in stand. Natuurlijk zijn er in elke traditie soorten of gelaagdheden te ontdekken. Zo bestaan er verschillende vormen van calvinisme. Het reusachtige van deze historisch gegroeide machten blijft.

Christenen leven natuurlijk ook in de greep van het reusachtige. Zij zijn in kerken en politieke partijen georganiseerd en houden zodoende het reus-achtige voor hun nageslacht in stand. Wij hebben van onze kerken en organisaties bouwwerken gemaakt, die hoog en onbeweeglijk zijn. Synodes, reglementen en belijdenisgeschriften, pausen en concilies zijn onevenredig belangrijk geworden. Natuurlijk is een traditie op zichzelf niet verkeerd, zelfs onvermijdelijk, maar men kan er zich aan overgeven. Wanneer men zich er kritiekloos door laat leiden, vervalt men tot traditionalisme. Dat is conserveren en conservatief.

De mens is dus o.m. een historisch wezen. Een christen is dat echter in een zeer bepaalde betekenis. Er is in de geschiedenis nl. iets gebeurd, dat zijn leven wezenlijk bepaalt: hij leeft met de herinnering aan het kruis en de opstanding van Jezus Christus. Dat wil hij vasthouden. Daarin is hij conserverend en tegelijk progressief, want de komst, de progressie van het Koninkrijk is niet tegen te houden. Hij kijkt er naar uit. Dit is zijn levensperspectief. Het bepaalt zijn levensrichting. Daarom leeft elke christen op de drempel van dàt verleden naar diè toekomst. Hij is dus een historisch wezen, maar tevens een luisterend wezen. Hij moet luisteren naar het Woord van God en naar de leiding van Zijn Geest. Dr. Rijnsdorp zegt, dat het Woord van Hem, weerlichtend door het dichtste zwerk van het reusachtige heen, onze wereld en ons leven kan verlichten. Een niet gemakkelijke weg, die ons brengt in het spanningsveld van geestesstromingen in deze tijd.

'In het spanningsveld van de Geest'

Christus heeft ons gewezen op Zijn Woord en op Zijn Geest. Hij heeft ons verlaten, opdat wij Zijn Woord en Geest zouden volgen. Wij moeten in ons leven Zijn boodschap zo goed mogelijk realiseren, ter voorbereiding van Zijn wederkomst. Anderzijds leven wij als west-europeanen in de greep van reusachtige, historisch gegroeide machten (calvinisme, lutheranisme, katholicisme, humanisme), die elkaar op allerlei manieren hebben beïnvloed. Daar staan wij dan in het spanningsveld van de Geest!

Christendom en humanisme hebben in onze cultuur lang naast elkaar bestaan. Sommigen hebben geprobeerd een synthese tussen beide tot stand te brengen. Het humanisme, de oorsprong en de bestemming van de mens zoekend in de mens zelf, is in zijn optimistisch geloof in de mens zwaar gedeukt. De tweede wereldoorlog heeft de grootsheid van de autonome, op zijn ratio vertrouwende mens ontmaskerd en zijn tragiek getoond. De grootsheid van de geweldige industrialisatie, maanreizen en communicatiesatellieten heeft als tragische tegenhanger: 'Auschwitz', 'Hirosjima', de groter wordende kloof tussen

rijke en arme landen. En het christendom? Het vertoont in veel opzichten een verstard leven binnen de bouwwerken van de kerkelijke organisaties. Anderzijds hebben de secularisatie en de onderlinge verdeeldheid een grote ontkerstening veroorzaakt. De grootste kerken van Europa worden door ontelbare toeristen bezocht en bekeken als antieke meubelstukken van onze cultuur. Het zijn huizen van bekijks en verbazing, inplaats van huizen van gebed en bijbelstudie.

Dr. Rijnsdorp stelt dan ook vast, dat de westerse cultuur in liquidatie is. Leven wij dan niet meer in de greep van het reus-achtige? Ja, maar wanneer wij grote perioden van de geschiedenis der mensheid overzien, ontdekken wij dat het reus-achtige van de historische machten scheuren vertoont en dat het in steeds sneller tempo afbrokkelt. De eeuwen voeren een striptease uit, zegt Rijnsdorp. „De eeuwen ontkleden zich voor de Koning der eeuwen. Zij leggen hun tijdelijke gewaden af als de herfstbossen hun blaren. Zo doorschrijdt het koninkrijk Gods zijn aardse seizoenen. Zouden wij niet in eeuwen mogen denken? De eeuwen denken in ons."

Natuurlijk zijn er theologen, die de afbrokkeling van het christendom theologisch verklaren. Moderne theologen, die van de ellende van de secularisatie een theologische deugd weten te maken en die de kern van het Evangelie tot medemenselijkheid verklaren. Dr. Rijnsdorp noemt als voorbeelden Altizer en Harvey Cox, die op heldere wijze de secularisatie van hun eigen denken tonen, maar voor een christen geen opheldering geven. Alleen hij geeft ons de noodzakelijke opheldering, wanneer hij een visie presenteert, een strekking verschaft, een weg wijst. Deze theologen hebben ons niets te bieden. De heer Rijnsdorp wil als christen-schrijver een weg wijzen. Hij wil afstand nemen van de (afbrokkelende) reus-achtige cultuurmachten. Wij kunnen natuurlijk niet zonder meer met het historisch gegroeide afrekenen, maar we moeten evenmin op de ons overgeleverde organisatievorm vertrouwen. Anderzijds spreken wij soms te eenzijdig over christelijke organisaties als uitingen van een emancipatiestrijd, terwijl we de geloofsintentie negeren. De christenen moeten in hun hele leven, in de kerkelijke gemeenten, in politieke partijen en in andere verenigingen weer leren leven vanuit een persoonlijke verbondenheid met de levende Christus. Daarin ligt de zin van de geschiedenis en van ons leven. Dit wil ook zeggen, weigeren de kwesties van alledag en de politieke problemen alleen maar 'parterre' te bekijken. Streven wij naar de dienst aan de progressie van het Koninkrijk van God, Wiens Woord om erkenning vraagt, wil het als richtinggevende kracht herkend worden? Daarbij behoort het tot de levenskunst van de christen waakzaam te zijn om te zien hoe en waar de Geest van God werkt. Staande op de smalle landtong tussen leven en dood, staan wij in dit spanningsveld van de Geest. Wij!

'Wij zijn de vaders'

In het eerstgenoemde boek realiseert dr. Rijnsdorp zich met schrik hoe sterk de mensen altijd geleefd hebben in de greep van het reusachtige. In het tweede boek beschrijft hij vooral hoe deze machten afbrokkelen en geeft hij zich reken-

schap van die situatie, waarin de vanzelfsprekendheid van levenspatronen verbroken is. In het derde boek ligt het volle accent op de christen van vandaag, die verantwoordelijk is voor de gestalte van de toekomstige samenleving.

Wij zijn de vaders! Wat wij doen of nalaten is beslissend voor de komende generaties. Wij moeten dus de weg wijzen en dat betekent in elk geval, dat wij onze tijd goed moeten verstaan. Daarvoor is het niet nodig, dat er mensen zijn die veel weten, maar mensen die hun tijd begrijpen, de achtergronden kennen en de tekenen der tijden verstaan. Universiteiten leiden op tot geleerden, maar te weinig tot wijzen. Er is te veel oppervlakkige maatschappijkritiek en politieke en organisatorische vernieuwing, maar te weinig evenwichtige rijping van visie en innerlijke overtuiging. Het is niet zo belangrijk te weten wat wij allemaal gepresteerd hebben en wat wij in ons bezit denken te hebben. Wij zijn zo gauw geneigd te zeggen, dat wij een kerk hèbben en een partijlidmaatschap hèbben, een positie en wellicht nog veel meer *bezitten*. Wij hebben veel, zoveel dat wijzelf er achter schuil gaan. Wij hebben zoveel vergaderingen en andere belangrijke zaken, dat wij aan onszelf voorbij lopen. Wie *zijn* wij ten diepste eigenlijk? Wij hèbben geen kerk, politieke partij of vakbond. Wij moeten een kerk *zijn* en ook een partij en vakbond *zijn!* Dus niet opgaan in en zonder meer vertrouwen op organisaties en reglementen. Dit zijn slechts prothesen, zegt Rijnsdorp. D.w.z. zij zijn kunstmatig, vaak wel belangrijk, maar niet wezenlijk. Christelijke kerken en partijen zullen in de komende tijd nieuwe organisatievormen aannemen. Al deze kerkelijke en politieke activiteiten blijven gekenmerkt door voorlopigheid en onvolmaaktheid. Organisatorische bouwwerken groeien gemakkelijk tot iets reus-achtigs uit. Wij scheppen het reus-achtige zelf en leven vervolgens in de greep ervan. De uitdaging is daarom steeds te streven naar het betere. Daarom is het christenleven dynamisch en uitziend naar: „Zie, Ik maak alle dingen nieuw."

Wij zijn de vaders. D.w.z. leven met het gezicht naar de toekomst. Het Evangelie heeft ons in deze ruimte gezet.

'Balkon op de wereld'

Dit is de titel van het laatstverschenen boek van dr. Rijnsdorp. Dit boek is in vijf hoofdstukken ingedeeld te weten 1. menselijk, inter-menselijk, 2. mens en natuur, 3. vermoeidheid, leed en dood, 4. cultuur en samenleving, 5. christelijke religie en kerk. Wij lezen essays, kritische besprekingen, gedichten en lezingen. In totaal 69 titels. En steeds is het de schrijver, die als christen in de vele problemen (theologische, politieke, historische en literaire) een standpunt probeert te bepalen. Hoewel de auteur zich in dit boek voornamelijk als literator laat kennen, blijkt voortdurend de grootsheid van zijn visie. Hij peilt de tijdsverschijnselen in hun achtergronden. In dit boek, vooral in het vierde hoofdstuk 'Cultuur en samenleving', kan men veel gedachten uit de reeds genoemde boeken van de schrijver terug vinden. En ook hier is het de levenservaring van de schrijver, die het inzicht van de lezer verdiept. Steeds weer wijst de schrijver er op, dat wij leven in het spanningsveld van de Geest: enerzijds leven in de

greep van het reus-achtige en anderzijds met een 'slagzij naar het eeuwige'.

Schreef prof. dr. K. J. Popma zijn 'Venster op de wereld' (Kok, Kampen 1968), dr. Rijnsdorp wil een ruimer uitzicht en kiest voor een 'Balkon op de wereld'. Naar mijn indruk wil de schrijver met zijn keus voor een balkon meer zeggen dan alleen maar een ruimer uitzicht. Zit men achter een venster, dan zit men per definitie in een huis. Staan op een balkon betekent tevens een beetje afstand van het huis nemen. Hij kan zich natuurlijk niet van deze wereld losmaken, maar zijn verwachting is gericht op de Zin van de wereld en van de geschiedenis en die ligt buiten deze wereld. Het balkon heeft iets van een bergtop. „Maar de hoogste bergtop is toch altijd nog aarde. Wie daar staat ziet dingen waarvan men diep in het dal geen idee heeft."

Dr. Rijnsdorp blijkt in zijn publikaties een wijs mens te zijn. Hij wikt en weegt, kiest en keurt, ziet grote lijnen en details. Hij kent de overwegingen van het hart, verleiding en verwachting, frustratie en hoop. Dit alles kenmerkt zijn genialiteit. Soms heeft hij iets profetisch. Hij is nl. niet alleen kritisch ten opzichte van het reus-achtige van het historisch gegroeide, maar hij wijst op de tekenen der tijden en probeert de werking van de Geest te verstaan. Hij maakt in zijn denken duidelijk 'slagzij naar het eeuwige'. Hij wijst een richting. Helaas blijft de auteur op essentiële punten zeer vaag. Hij wijst zijn lezers er op, dat zij de vaders zijn, maar het profetische ontbreekt in het wijzen van een duidelijke weg voor de kerk-van-de-toekomst door de concrete problemen heen. Hij redt zich niet uit dit probleem door dan te wijzen op de gevaren van hoogkerkelijke overorganisatie en van de ballast van kerkelijke reglementen en belijdenisgeschriften. De gelovige lezer verwacht op dat moment méér, nl. een concrete weg. Maar dan wordt de auteur weer de wikkende en wegende wijze en is hij niet zo zeer profetisch. Dit is uiteraard geen kritiek. Deze bespreking is niet kritisch. Dat wil niet zeggen, dat er geen uitspraken en beoordelingen van de auteur zijn, die geen tegenspraak oproepen. Ik heb echter geprobeerd de strekking van enkele van zijn publikaties weer te geven (weliswaar op een zeer vrije manier), omdat hij iets te zèggen heeft. Zijn wijsheid is geweldig, het soms profetische in zijn wijsheid stemt tot nadenken en navolging.

Betekenis voor de politiek?

De geschriften van dr. Rijnsdorp zijn belangrijk voor hen die zich met politiek bezig houden of zich daarvoor interesseren. Inflatie, defensie, milieuverontreiniging, democratie en democratisering, ontwikkelingssamenwerking e.a. zijn voor alle politieke partijen hete hangijzers. Het noodzakelijk onderzoek naar de achtergronden van deze problemen blijft vaak achterwege. Ook in het rapport van de Contactraad 'Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij' komt dit onvoldoende aan de orde. Vandaar nog enkele slotopmerkingen.

1. De nota zegt, dat wij „op het breukpunt in de tijd" en „in een overgangsfase van onze cultuur" leven. Wat wordt hiermee bedoeld? Het rapport-Mansholt is in dit opzicht iets duidelijker en stelt, dat wij leven in een tijd van secularisatie. Had van de Contactraad van christelijke partijen niet een iets

fundamentelere benadering verwacht mogen worden? Dr. Rijnsdorp wijst op de liquidatie van de westerse cultuur, die gefundeerd is op de ratio van de autonome mens. Hij schrijft over de op de ratio gefundeerde wetenschap en techniek, die de grootsheid van de mens tonen en tegelijk zijn tragiek (wereldoorlogen, milieuverontreiniging e.d.). Hij signaleert in de moderne theologie een legitimering van de ontkerstening en ziet de liquidatie van de westerse cultuur als een geestelijk probleem.

2. Begrippen als democratie en democratisering worden in de nota niet uitgewerkt. Begrippen afkomstig uit een humanistische denktrant, uitgaande van de autonome mens. De auteur laat zien, dat het humanisme in verval is en dat men waakzaam moet zijn in het overnemen van modewoorden, die ook altijd iets van de oorspronkelijke gedachtengang met zich mee brengen.

3. Er wordt gepleit voor een verenigd Europa en voor supra-nationaal gezag van internationale instanties. Dr. Rijnsdorp ziet in dit streven ten diepste iets krampachtigs, omdat er iets in naar voren komt van een noodsprong van cultuur-in-liquidatie, die met enorme problemen geconfronteerd wordt. Eerder een twijfelachtige poging tot zelfhandhaving, dan voortkomend uit inspirerende gedachten van humanum of christelijke naastenliefde.

4. Hulp aan de derde wereld is een vanzelfsprekende zaak. Wat doen wij echter in die landen? Gaat het alleen om materiële hulp? Komen wij daar uitsluitend met onze westerse filosofieën op de proppen? Wijsgerige stromingen, die aan onze crisis-cultuur ten grondslag liggen! Veel leidinggevende figuren in de landen van de derde wereld hebben aan westerse universiteiten gestudeerd en zijn met een stukje westerse cultuur-in-liquidatie (= met een stukje geestelijke crisis) naar hun land teruggegaan. Met andere woorden in het kader van de hoog geroemde ontwikkelingshulp exporteren wij tegelijk onze geestelijke problemen naar de derde wereld. Hebben wij al niet lang genoeg het breekijzer van de westerse cultuur in andere culturen gezet? Of hebben de christelijke partijen in verband met de ontwikkelingshulp iets *eigens* te bieden? Dr. Rijnsdorp wijst op dit probleem.

5. Er wordt allerwege gepleit voor een mentaliteitsverandering van de westerse mens. Wat wordt hier precies onder verstaan? De nota van de Contactraad komt er nauwelijks aan toe. Dr. Rijnsdorp heeft geprobeerd hier enig inzicht in te geven.

6. Wij worden in onze samenleving geconfronteerd met verschillende geesteshoudingen: materialisme (in verschillende vormen), pragmatisme, leninistisch-marxisme, communisme en verschillende vormen van nationalisme. Peilen wij deze geestesstromingen naar hun intenties èn consequenties en hebben christen-politici doordachte antwoorden, zonder goedkope kreten?

Het zijn slechts enkele vragen.

Dr. Rijnsdorp gaat met een helder inzicht en met grote fijngevoeligheid te werk en leert zijn lezer te onderscheiden waarop het aankomt. Ook een christen-politicus kan slechts tot zijn schade aan hem voorbij gaan.

BOEKBESPREKING

VVD-Tweede Kamerfractie, *Nota betreffende de inkomenspolitiek,* Den Haag mei 1973, 38 blz.

De inkomensverdeling is — meer nog dan vroeger — een politiek vraagstuk van de eerste orde. De nivelleringsconflicten rond de c.a.o.-onderhandelingen dit voorjaar tonen dit duidelijk aan. De V.V.D.-fractie heeft snel gereageerd met een nota over de te voeren inkomenspolitiek. Na een korte aanduiding van de inhoud plaats ik een aantal kanttekeningen.

Uitgaande van de bestaande sociaal-economische orde wordt de vraag gesteld of de Nederlandse inkomensverhoudingen de toets der kritiek kunnen doorstaan. Welke toets? De V.V.D.-nota wil niet de een of andere éénzijdige norm kiezen, maar zoekt het in de combinatie van een drietal elementen, nl. (a) de principiële gelijkwaardigheid (niet: gelijkheid) van de mens en zijn recht op ontplooiing, (b) de eis van sociale rechtvaardigheid tot het voorzien in een leefbaar bestaansminimum, en (c) het behoud, de erkenning en de beloning van de individuele prestaties.

Vervolgens geeft de nota een relatief omvangrijke uiteenzetting van de ontwikkeling van de inkomensverhoudingen in Nederland, mede in vergelijking met het buitenland. Speciale thema's hierbij zijn de verhouding tussen de diverse arbeidsinkomens, de rol van de vermogensvorming, en de omvang van de inkomensoverdrachten via belastingen en sociale premies.

Men constateert een duidelijke toename van het arbeidsinkomen als aandeel van het nationale inkomen ten laste van het zg. passieve inkomen (rente, huur, pacht en dividend). Men signaleert enige nivellering in de personele inkomensverdeling, vooral in de beschikbare inkomens ná heffing van belasting. Men wijst op de sterk gestegen omvang van de inkomensoverdrachten en de omvang van de collectieve bestedingen. En de nota memoreert tenslotte nog het feit, dat Nederland internationaal gezien behoort tot de minst 'ongelijke' landen.

Toetsing van deze feitelijke gegevens aan de bovengenoemde politieke uitgangspunten leidt de V.V.D.-werkgroep tot de conclusie, dat de situatie nog niet helemaal bevredigend is, maar dat er zeker geen aanleiding bestaat tot een revolutionair nivelleringsbeleid. Wel nodig is de bestrijding van onrechtvaardige inkomensverschillen ten gevolge van monopolie- en andere machtsposities. Wel nodig is het scheppen van echt gelijke ontplooiingskansen, bijv. door een doeltreffend arbeidsmarkt- en onderwijsbeleid. Ook nodig is een verbetering van de arbeidsomstandigheden en zeer zeker ook een zo breed mogelijke spreiding van vermogen en bezit.

Het ligt — volgens de nota — niet op de weg van de overheid nu eens precies te gaan bepalen welke inkomensverschillen toelaatbaar zijn. Het is beter de economische groei verder te stimuleren teneinde achtergebleven inkomens te kunnen opkrikken. Het is beter de inflatie sterker te bestrijden en daartoe mede de collectieve bestedingen af te remmen. Er is geen behoefte aan een structureel inkomensnivellerend beleid, tenzij een grondige studie de noodzaak hiervan kan aantonen.

Tot zover de korte samenvatting van de interessante nota. Ik heb niet alles kunnen noemen; er moet trouwens nog wat overblijven voor de geïnteresseerde lezer. Evenmin zal mijn commentaar tot in details kunnen gaan; daartoe bestaan betere gelegenheden. Ik beperk me tot een aantal kanttekeningen bij de hoofdlijnen van het betoog.

Bij de beoordeling kan ik me niet losmaken van de indruk, dat het om een politiek pamflet gaat. Goed leesbaar, maar een beetje oppervlakkig. Misschien een teveel aan stellingname en te weinig aan analyse.

Ik wil dit punt illustreren met het volgende. De centrale vraag bij de beoordeling van de verhouding tussen de diverse arbeidsinkomens is: zijn deze verschillen nu wel gerechtvaardigd te noemen, kan het niet anders? Men denke in dit verband eens aan de salarisstructuur binnen het onderwijs, van kleuterleidster via onderwijzer en leraar tot hoogleraar! Deze vraag wordt als zodanig noch gesteld noch geanalyseerd in het rapport. Toch wordt deze vraag in de hoofdconclusie wel negatief beantwoord. Dat is toch al te gemakkelijk voor een nota met een fundamentele stellingname. Te weinig wordt ook gelet op allerlei institutioneel bepaalde inkomensverschillen. Te vlot spreekt het rapport in dit verband over verkregen rechten. Of zijn verkregen onrechten ook onaantastbaar?

Deze gemakkelijkheid van oordelen — of met andere woorden het de ander de bewijslast opleggen van iets wat zonder empirisch experiment waarschijnlijk onbewijsbaar is — treft men overigens zowel bij de 'nivelleerders' als bij de 'anti-nivelleerders' aan.

Ook bij andere punten zijn soortgelijke opmerkingen te maken. Zo bijv. over de keuze van de sociaal-economische orde. Welke maatstaven spelen hierbij een rol en welke restricties levert zo'n keuze op voor het inkomensbeleid? Ook over het geloof in de economische groei. Kan dat nog wel? Is het historisch gezien nu wel zo'n probaat middel gebleken? Merkwaardig is ook de afkeer van de auteurs tegen eigendomsrechten van de werknemers op het eigen bedrijf, hoewel men vóór winst- en vermogensaanwasdeling is. Merkwaardig is evenzeer dat het element van de medezeggenschap van de werknemers onbesproken blijft, hoewel er alle aanleiding toe is. Wellicht trekjes van een liberalisme op oude wegen?

Samenvattend zou ik deze nota willen aanbevelen aan hen die ressorteren

onder de groep van overtuigde 'nivelleerders', teneinde hen enig realisme bij te brengen. Deze nota is niet bestemd voor hen, die wél oog hebben voor al die praktische bezwaren van een inkomenspolitiek. Daarvoor is dit rapport toch weer teveel een 'politieke tranquillizer'.

Dr. A. J. Vermaat

P. J. Roscam Abbing, *Ethiek van de inkomensverdeling*. Kluwer, Deventer, 1973, 547 blz. Prijs *f* 65,—.

Thema

Hoe groot mogen de inkomensverschillen zijn? Wat is een rechtvaardige, een ethisch-verantwoorde verdeling van het nationale inkomen? Dit is het thema van het nieuwe boek van Roscam Abbing, hoogleraar in de theologie en de christelijke zedekunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Het is een boek vol inhoud. Bijna 550 dichtbedrukte pagina's (ruim 200.000 woorden) gevuld met interessante beschouwingen. Interessant èn moeilijk. *Interessant* zowel vanwege de actualiteit van het onderwerp, als door de geboden kwaliteit van het geschrevene. *Moeilijk* zowel door de uitgebreidheid en diepgang van het thema, alswel vanwege de uitgesproken en tot tegenspraak nodende stellingname van de auteur. Dit laatste doet Roscam Abbing niet per abuis, integendeel! Gezien de bestaande controversen kiest hij bewust voor een opnieuw en fundamenteel doordenken van deze problematiek. Het gaat hem om een strikt principiële en methodische aanpak langs de wegen van ethiek en logica. Daarlangs wil Roscam Abbing vanuit zijn vertrekpunt het doel van zijn studie bereiken.

Het *uitgangspunt* wordt gevormd door een christelijke mensbeschouwing. De mens wordt gezien als object, subject en relatie. De mens is geconditioneerd, vrij en verantwoordelijk. De mens heeft een roeping. Naastenliefde en rechtvaardigheid zijn daarbij richtinggevend. Het gaat dan principieel om gelijkwaardige mensen en om het streven naar gelijke kansen.

Het *doel* is te komen tot een zedelijk verantwoorde inkomensverdeling. Elke samenleving wordt met deze toets ten volle beoordeeld volgens de schrijver, want alle andere maatschappelijke toetsen worden erdoor omvat.

De *methode* dient te bestaan in een logische toepassing van de ethiek op het economisch terrein. Daarbij geldt het adagium dat goede ethiek altijd realistisch moet zijn zonder te ontaarden in 'Realpolitik'.

Korte inhoud

Voordat een indruk wordt gegeven van deze studie en van de aard van de belangrijkste conclusies, eerst nog een opmerking over de opbouw van het boek. In deel I (drie hoofdstukken; ± 30 blz.) vindt men enige gegevens en beschouwingen over de bestaande inkomensverdeling.

In deel II (vier hoofdstukken; ± 70 blz.) gaat het om de ethisch juiste inkomensverdeling in een 'ideale' samenleving, waarbij de schrijver volgens de

methode van de afnemende abstractie een aantal sterk simplificerende vooronderstellingen successievelijk laat vallen.

In het derde en laatste deel (dertien hoofdstukken; ruim 400 blz.) gaat de auteur de invloed na van de in de werkelijkheid aanwezige ordeloosheden en zedeloosheden op zijn eerdere beschouwing van de ethisch juiste inkomensverdeling. Na de probleemstelling volgt eerst een bespreking van zeven verschillende harmonie-factoren en daarna komen nog enige nadere overwegingen en beleidsaanbevelingen.

Beperktheid van recensie

Het is geen eenvoudige zaak in kort bestek weer te geven wat dit boek allemaal bevat. Het onderstaande beoogt slechts enige hoofdlijnen van het betoog te schilderen. Het doel ervan is de potentiële lezer te informeren en zijn interesse te wekken. Het wordt wellicht meer een verzameling spotlights, dan een complete recensie. Hetzelfde geldt voor de kritische opmerkingen mijnerzijds. Een volledige bespreking — zonder te vervallen in een nieuw boek — is een ondoenlijke zaak. Ik moet in dit verband daarom volstaan met een aantal kritische noten.[1]

Eerste deel

Over het eerste deel (de huidige inkomensverdeling) kan ik kort zijn. Het bevat een omschrijving van wat Roscam Abbing onder inkomen verstaat, nl. omvattend alle elementen die het persoonlijke geluk (welzijn) beïnvloeden. Verder een beschrijving van de mogelijke oorzaken van de bestaande (voornamelijk geldelijke) inkomensverschillen en een vijftal tabellen met statistische gegevens, waarvan vier met nederlandse cijfers en een mondiale slottabel met enige sociaal-economische indicatoren (waaronder het gemiddeld inkomen per hoofd per land). De economist zal dit deel te beknopt vinden. Hij zal de analyse missen, want het is niet veel meer dan een opsomming van oorzaken. Een gedeelte daarvan ontbreekt overigens nog, met name de macro-economische determinanten. Dit is jammer, en misschien vooral voor de latere conclusies van Roscam Abbing.

Tweede deel

Het tweede deel van de studie (de ethisch juiste inkomensverdeling in een ideale samenleving) is gebaseerd op een aantal vèrgaand vereenvoudigende vooronderstellingen, die men zou kunnen samenvatten met de trefwoorden 'ideale ethische instelling' en 'ideale maatschappelijke ordening'. In eerste instantie uitgaande van identieke personen voert de schrijver achtereenvolgens differentiërende elementen in, zoals ongelijke behoeften, ongelijke werkzaamheden en ongelijke capaciteiten. Nagegaan wordt de invloed hiervan op de

[1] Schrijver dezes werkt aan een eigen bijdrage over de inkomensverdelingspolitiek, die binnenkort gepubliceerd zal worden in *A.R. Staatkunde.*

ideale inkomensverdeling, die in eerste instantie logischerwijs volstrekt gelijk is.

Dit laatste is tegelijkertijd de grondvorm van een rechtvaardige inkomensverdeling, al blijken er enige factoren te zijn die Roscam Abbing verschillen in inkomens doen billijken in een ideale samenleving. Het gaat hierbij met name om inspanningsverschillen, bezwarende werkomstandigheden en verschillen in aanvaardbare, subjectieve behoeftepatronen.

Dus wel enige verschillen binnen de 'ideale' inkomensverdeling (al blijft de auteur uiterst vaag over de hoegrootheid en de bepaalbaarheid ervan), maar het opgeroepen beeld is totaal anders dan de scheefheid van de feitelijke verdeling. De werknemer zal zelfs in sommige gevallen wat meer mogen verdienen dan zijn directeur.

Het is intellectueel boeiend en soms vermakelijk om Roscam Abbing in dit gedeelte onvermoeibaar alle complicaties te zien beklimmen en weer afdalen. Het werkt ook weleens irriterend. Zo bijvoorbeeld bij het volgende verhaal over de ideale beloning van overwerk. Dit overwerk is nodig vanwege de gemeenschap, al voelen sommige werknemers er weinig of niets voor. De beloning moet dan toenemen naarmate men er subjectief meer bezwaren tegen koestert. Een kleine steekproef in mijn (veelkleurige) omgeving leerde, dat deze mensen ethisch gezien de juiste plank steeds missloegen door een onderling gelijke beloning te prefereren.

In hetzelfde vlak ligt Roscam Abbings diepe eerbied voor het bestaande subjectieve behoeftenpatroon, al acht hij niet alle behoeften aanvaardbaar. Hij die houdt van een boekje in een hoekje zal minder mogen ontvangen dan hij die houdt van verre reizen en veelvuldig uitgaan.

Daarentegen mogen capaciteitsverschillen géén aanleiding geven tot beloningsverschillen. Tamelijk aprioristisch sluit Roscam Abbing de mogelijkheid uit dat de economische waarde van de prestatie van invloed mag zijn op de hoogte van de beloning, al speelt dit in een eerder (macro-economisch) verband al wel een rol. Juist deze veronderstelling veroorzaakt een grote kloof tussen zijn ethisch juiste en de feitelijke verdeling. De redenering is overigens duidelijk: aanleg en bekwaamheid rechtvaardigen slechts een grotere prestatie, géén grotere beloning.

Men kan deze beschouwingen over de ideale verdeling niet als louter amusant afdoen. De uitkomsten werken bij dit boek fundamenteel door in het derde deel over de juiste inkomensverdeling in een reële situatie met zedeloosheden en ordeloosheden, nl. als een maatstaf waaraan zoveel mogelijk moet worden voldaan. Slaagt de realiteit daar niet in, dan zal het antwoord gezocht moeten worden in een overheidsbeleid, dat dit ideaal zoveel mogelijk bewerkstelligt. Immers in alle zaken, waarin het gaat om de sociale rechtvaardigheid, is de overheid, de gemeenschap ten principale betrokken. Dit tweede deel — ook met zijn eigenaardigheden — is daarom van wezenlijk belang voor het verdere betoog van Roscam Abbing. Ik illustreer dit nog met een voorbeeld. Al direct weet de auteur dat de arbeidsprestatie niet kan opgaan in een ruilhandeling. De ruil is immers een koude, zakelijke affaire, en dus voor de arbeider zelfver-

vreemdend (alsof er geen secundaire en tertiaire arbeidsvoorwaarden zouden bestaan noch arbeidsrecht of medezeggenschapsverhoudingen!). Dit harde oordeel over de ruil blijft doorspelen. Zelfs al blijkt het later één van de voornaamste harmoniserende elementen te zijn, het blijft ethisch gezien een inferieure zaak.

Derde deel

Het derde deel over de inkomensverdeling in een realistische omgeving begint met een analyse van de bestaande ordeloosheden en zedeloosheden, de menselijke manco's op ethisch en organisatorisch gebied. De vraag is dan vanzelfsprekend hoe ondanks dergelijke gebreken toch nog een ethisch aanvaardbare inkomensverdeling tot stand kan worden gebracht.

Dit formuleert de schrijver overigens in de vorm van de doelstelling van een maximale behoeftenbevrediging van de gemeenschap. Hier achter zit waarschijnlijk de gedachte, dat als iedereen evenveel ontvangt de totale behoeftenbevrediging maximaal is. Zo zegt de schrijver het soms ook.

Dit is een wat moeilijke constructie gezien zijn eerbied voor de subjectief uiteenlopende behoeften. Des te meer nog vanwege de door economisten ontkende mogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking, wat de auteur soms toegeeft, soms betwijfelt, maar kennelijk in feite toch toepast. Het is dan echter een politieke keuze, en niet het resultaat van een wetenschappelijke analyse.

De behoeften worden in vijf categorieën onderverdeeld, nl. behoefte aan welvaart, een prettig natuurlijk leefklimaat, een zedelijk zuiver leefklimaat, rechtvaardigheid en groei (vooruitgang). Opmerkelijk in deze opsomming is de relativering van de rechtvaardigheidsfactor binnen het geheel van doeleinden, die lang niet altijd parallel zullen lopen.

Vervolgens worden er zeven harmonie-elementen gedefinieerd, die in de werkelijkheid mee kunnen helpen het egoïstisch gedrag van het individu ten behoeve van de doeleinden van de gemeenschap in te perken. Dit zijn resp. de ruil, het samenwerken, de arbeidslust, de behoefte om lief te hebben, het profijt voor derden, het geweten en de wet. In zeven achtereenvolgende hoofdstukken worden deze invalshoeken aan een beschouwing onderworpen. Daarbij gaat de schrijver na in hoeverre er aan de vijf behoefte-doeleinden wordt voldaan en in welke opzichten er niet gesproken kan worden van ethisch juiste verhoudingen. Dit alles beslaat een kleine 200 pagina's en er zijn gedeelten die de lezer slechts zal willen doorbladeren. Voor Roscam Abbing zijn het echter geen onbelangrijke bladzijden, want hij vindt er de elementen in die hij later in zijn beleidsaanbevelingen zal bestrijden of beklemtonen.

Twee elementen

Er zijn voor de economist-politicus stellig een aantal interessante thema's in deze uiteenzettingen. Ik noem in dit verband de beschouwingen over de arbeidsmarkt en die over het rente- en winstinkomen. Positief staat de schrijver tegenover zaken als loon naar behoefte, ijverloon en erkentelijkheidsloon. Maar grote

bezwaren koestert hij tegen lokloon, bindloon, prestatieloon en prikkelloon. Hij beseft dat de aldus gedefinieerde 'ideale' loonstructuur nogal afwijkt van wat gebruikelijk is. Terecht merkt hij dan over de feitelijke beloningsverhoudingen op: „De vraag is nu alleen of deze loonsituatie economisch goed werkt en daarom macro-ethisch toch gebillijkt kan worden" (blz. 212). Dit is een actuele vraag, waar de schrijver toch eigenlijk niet echt verder op ingaat. Daarmee komt zijn verdere betoog wel wat in de lucht te hangen.

Ten aanzien van geldelijk inkomen uit bezit spreekt Roscam Abbing geen categorisch veto uit. Wel behoort ervoor een offer te worden gebracht (consumptie-uitstel) en mogen de bezitsverschillen niet te groot worden. Zaken als vererving en risico-neming vindt de schrijver niet erg sympathiek.

Van groot belang vind ik ook het thema van hoofdstuk 17, nl. over het recht. Het gaat dan over de wens dat macht moet steunen op recht, waarbij de wetten en regels (het positieve recht) moeten steunen op de rechtvaardigheid. De schrijver erkent daarbij ten volle dat in onze wereld het recht ook niet het onderste uit de kan moet willen hebben. Ter wille van de andere doeleinden zijn er steeds concessies nodig.

Ook stelt de schrijver in dit hoofdstuk het thema 'staat en maatschappij' aan de orde. Dit is uiterst belangrijk, gezien wat er later komt over de keuze van economische orde. Roscam Abbing vereenzelvigt staat en maatschappij gelukkig niet. Hij wijst zowel de totalitaire staat, als de nachtwakerstaat af. Maar waar liggen de grenzen voor het overheidsingrijpen? Centraal in het betoog is de volgende zin: „Potentiëel heeft de overheid op sociaal-economisch gebied overal recht en macht, in dienst van rechtvaardigheid. Dit hoort althans wettelijk zo te zijn" (blz. 354). De staat ordent het leven, voor zover nodig. Gaandeweg, bij een gecompliceerder samenleving, blijkt de overheidsbemoeienis te moeten toenemen. Men kan hier in beginsel mee instemmen, maar de gedachte dringt zich op dat Roscam Abbing hier wat te vlot is. In een democratie is voor het overheidsoptreden van groot belang de instemming en medewerking van betrokkenen. Dit lijkt hij te vergeten. Verder is er naast de rechtvaardigheidsnorm ook steeds een toetsing nodig van de gehanteerde middelen en instrumenten.

Wat dit laatste betreft komt de auteur niet veel verder dan de beschrijving van een tiental vormen van statelijk handelen, nl. respecteren, aanvullen, bijstaan, belasten, stimuleren, structureren, generaliseren, decideren, doen van concessies en corrigeren.

Vervolgens komt ter sprake de relatie tussen enkeling en gemeenschap ter voorbereiding van de keuze van de meest wenselijke sociaal-economische orde. Voorop wordt gesteld dat het individu een *primaire* waarde heeft. De mens is waardevol. Hij is vrij, hij is behoeftig en hij draagt verantwoordelijkheid. Juist die menselijke waardigheid kan volgens Roscam Abbing pas goed tot zijn recht komen door de bescherming van het individu vanwege de gemeenschap. Deze bescherming krijgt grotendeels zijn vorm door de ordening van de samenleving, en bij die ordening ligt het accent op de overheid.

Het is voor mij de vraag of dit aspect niet wat teveel nadruk krijgt, al wijst

de schrijver diverse eenzijdigheden af. Zo bestrijdt hij de mogelijke overwaarderingen van één der genoemde harmonie-elementen, waaronder het klassiek liberalisme, het coöperatisme, de orthodox marxistische arbeidsleer, utopisme en dictatuur, maar ook de overwaardering van één grens aan de overheidsbevoegdheid (zoals z.i. de leer van de soevereiniteit in eigen kring [2] en het subsidiarisme) èn de overwaardering van één component van de gemeenschap (liberalisme, communisme en fascisme).

Sociaal-economische ordening

Voor wat betreft de sociaal-economische ordening, plaatst Roscam Abbing de lezer voor een fundamentele keuze. Hoewel hij een mogelijke convergentie à la Tinbergen tussen het plandirigisme en de vrije ondernemingsgewijze produktie onderschrijft, meent hij toch dat ten principale tussen beide stelsels gekozen moet worden en niet kan worden volstaan met een voorkeur voor een gemengde orde.

De pro's en contra's van beide systemen worden uitvoerig belicht. Hierbij is één van de centrale veronderstellingen — die als zodanig *niet* geadstrueerd wordt — dat een planeconomie blijvend gepaard kan gaan met een democratische politieke orde.

Uitgaande van het primaat van het ethische criterium, waarbij de andere doeleinden kennelijk slechts als randvoorwaarden gelden, komt de schrijver tot een principiële voorkeur voor de communistische theorie omtrent de sociaal-economische orde. Daarin immers staat niet het individuele eigen belang, maar het verlangen naar de rechtvaardige verdeling voorop. Wel pleit de auteur voor vrijheid van consumptie en beroepskeuze. Ook moet hij toegeven dat er ter wille van het welvaartsniveau concessies gedaan moeten worden (concurrentie, prestatiebeloning), ja hij hoopt zelfs op een 'alsof-concurrentie'-gedrag van de gesocialiseerde bedrijven.[3]

Eerlijkheidshalve voegt hij nog toe: „Nog sterker: wij hebben ook slechts gesproken over elks *principiële* positiekeuze. De vraag blijft open wie in de praktijk de meest verantwoorde maatschappij weet te creëren" (blz. 425).

Beleidsaanbevelingen

Tenslotte volgt er voor de nabeschouwing nog een hoofdstuk over de praktische richtlijnen, gegeven vanuit de vraag hoe de overheid kan bevorderen dat iedereen een rechtvaardig inkomen ontvangt. In dit verband worden thema's behandeld als spreiding van verantwoordelijkheid en vrijheid. Ook prijst de

[2] Hoewel ik mijzelf geen aanhanger van de wijsbegeerte der wetsidee noem, meen ik op goede gronden te mogen bestrijden dat de gedachte van de soevereiniteit in eigen kring zou moeten leiden 'tot verregaande staatsonthouding', zoals Roscam Abbing suggereert.

[3] Niet duidelijk is mij hoe dit zou moeten gebeuren zonder marktindicaties. Baseren deze bedrijven hun prijzen op reële kostprijzen of op de van overheidswege vastgestelde bezoldigingen. Wie past de verschillen bij tussen beide calculaties?

schrijver de genormaliseerde werkklassifikatie — als het kan zonder accentuering van kennis- en begaafdheidselementen — een bronnenbeleid waardoor ieder zich zo goed mogelijk kan ontplooien, een talentenbelasting en een gericht arbeidsmarktbeleid. Roscam Abbing is voorstander van een belangrijke rol voor de overheid in het loon- en prijsoverleg. Hij bepleit zelfs het opheffen van het vrije beroep, wanneer de overheid onvoldoende greep kan krijgen op het inkomen van deze groep. Hij is voor een vergaande socialisatie van de grote ondernemingen. Roscam Abbing wil de rente en het dividend niet totaal afschaffen, maar wel deze kapitaalinkomens beperken voor het individu door een centrale belegging tegen lage rentevoeten. (Wat is laag? Bij de bestaande inkomstenbelasting en geldontwaarding is een rente van 10% reëel gezien netto nihil) en een relatieve vergroting van de overheidsbesparingen. Verder is hij voorstander van de grondnationalisatie en van een pacht- en huurprijsbeheersing. Medezeggenschap in de particuliere onderneming is slechts een lapmiddel, want de fluctuerende private winsten blijven bestaan, en die zijn volgens Roscam Abbing een kruis voor de rechtvaardige inkomensverdeling. Schenken en vererven mag, maar niet meer dan een redelijk bedrag. Iedereen moet in principe een even groot bezit hebben.

Allemaal blijken van het feit dat de auteur van mening is, dat de overheid nog tal van succesvolle maatregelen kan en moet treffen om een gelijkere en daarmee rechtvaardiger verdeling te realiseren.

In zijn nabeschouwing wijst hij overigens nog op een aantal factoren, die voor de effectiviteit van zijn beleidswensen van groot belang zijn, zoals de hoedanigheid van de bevolking, de politieke democratie, de techniek van de werkklassifikatie, macro-economische samenhangen ed. In ieder geval wil Roscam Abbing binnen het democratisch stelsel geen gebruik maken van het wapen der dwang: de revolutie.

Commentaar

De lezer heeft recht op een eerste beoordeling. Deze recensent is geen ethicus, slechts een economist-politicus met waarde-oordelen en dus vooroordelen. Vanuit die hoek komen de bedenkingen. Toch zou het goed zijn voor de discussie over de inkomensverdeling wanneer ook vakethici dit werk van hun commentaar zouden willen voorzien.

Welke bedenkingen zijn er eigenlijk tegen het hoofdbetoog van Roscam Abbing in te brengen? Heeft hij immers niet gelijk, wanneer hij oproept om met alle middelen te streven naar een minder ongelijke verdeling, zolang niet alle bestaande verschillen gerechtvaardigd kunnen worden? Ja, en toch ook weer niet. Ik wil deze uitspraak adstrueren.

De auteur staat in eerste instantie uitvoerig stil bij verschillen in subjectieve behoeften. De gelijkwaardigheid van de mens betekent terecht geen zucht naar gelijkmakerij en massaficatie. De nadruk op de relevantie van behoeftenverschillen voor de inkomensverdeling is echter zo sterk, dat zij overdreven overkomt. Waarom eigenlijk deze zucht? Angst voor paternalisme? Overwaardering

van de menselijke autonomie? Het is toch voldoende bekend dat behoeftenverschillen wel bestaan, maar nauwelijks te objectiveren of te controleren zijn (behalve gezinsgrootte ed.). Ongewild komt men dan met Roscam Abbing uit op een gelijkheidsstreven, hoewel dit geenszins normatief behoeft te zijn.

Nog riskanter is deze handelwijze wanneer Roscam Abbing probeert te spreken over inkomen in de ruimste zin van het woord, terwijl in feite slechts het geldelijke inkomen operationeel blijkt te zijn. Hieruit vloeit direct voort een verzwakking van de roep tot een eerlijker verdeling. Een agrariër kan bijvoorbeeld langer werken dan een geschoolde industrie-arbeider voor een geringer inkomen, maar hij zal niet willen ruilen vanwege zijn waardering van de bijkomende verschillen.

In de realiteit zal het evenmin mogelijk zijn iemands capaciteiten nauwkeurig te bepalen. Men laat zich veelal niet kennen. Trouwens begaafdheid is een veeldimensionale grootheid, waarop bovendien opvoeding en opleiding belangrijke invloed uitoefenen. Een onderscheid tussen inspannings- en begaafdheidsverschillen is nauwelijks te kwantificeren, en daarmee zal men zijn verzet tegen belonen naar kennis en kunde, ofwel naar economische prestatie moeten laten varen. Althans in een samenleving waarin de prestaties mede afhangen van de beloning.

Als Roscam Abbing zegt niet te willen kiezen tussen een gelijkere verdeling op een lager welvaartsniveau èn een minder ideale verdeling op een hoger niveau, plaatst hij zich buiten de realiteit en daar schiet een policy-maker niets mee op.

Een soortgelijk bezwaar treft m.i. zijn principiële keuze voor een socialistische economische orde. De schrijver gaat hierbij teveel af op de kwaliteiten van zo'n orde *in theorie*. Tot nu toe heeft iedere toepassing van zo'n stelsel op voldoende grootte en op een vergelijkbaar technisch en economisch niveau laten zien dat de praktijk wezenlijk afwijkt van de schone theorie. De inkomensverdeling is weliswaar anders, maar nauwelijks minder ongelijk voor wat de arbeidsinkomens betreft. Voorts blijft het harde feit van de politieke dictatuur bestaan, een politieke vorm die geen democratie duldt. De koppeling van een democratische politieke orde aan een communistische sociaal-economische orde is voor mij ongeloofwaardig, tenzij de morele kwaliteit van de mens aanmerkelijk verbetert.

Zolang dit laatste niet geschiedt — en zolang de omringende landen niet meegaan! — zal een concentratie van bevoegdheden bij de overheid langs de weg der dwang leiden tot een indamming van de persoonlijke vrijheidsruimte, en dat alles in de naam van diezelfde persoonlijke vrijheid. Een persoonlijke ruimte die in de tegenwoordige tijd toch al vermalen dreigt te worden door de opsplitsing van het menselijk leven in allerlei functionele levenspatronen, die te weinig parallelliteit vertonen. Ook de democratische overheid dient zich van haar grenzen bewust te zijn. Wat dit betreft zou Roscam Abbing wat meer beïnvloed moeten worden door de wijsbegeerte der wetsidee.

Zonder dwang kan men twijfelen aan de effectiviteit van tal van overheidsmaatregelen, tenzij het beleid wordt bepaald in overleg met en wordt gedragen

door betrokkenen. Vooralsnog lijkt de keuze van een gemengde economische orde dan ook vruchtbaarder dan de 'idealistische' benadering van Roscam Abbing.

Slotopmerkingen

De teneur van het bovenstaande kommentaar is niet dat ik qua gerichtheid veel verschil van mening met Roscam Abbing zou hebben. Wel bestaat er een duidelijk verschil in oordeel over de uitvoerbaarheid van de verschillende doelstellingen. Met name komt dit tot uitdrukking bij de beoordeling van de wenselijk geachte economische orde. Juist uitgaande van de hoedanigheid van de mens prefereer ik het verder uitwerken van ons stelsel van een gemengde economie. Dit beperkt wel de mogelijkheden op het gebied van de (geldelijke) inkomensverdeling, maar ik meen dat daar tegenover staat een grotere mate van persoonlijke levensruimte. De gerechtigheid vraagt om de gelijkwaardigheid van de mens, met zoveel mogelijk gelijkheid in levenskondities en levensvrijheid, maar gaat niet op in gelijkheid. Mijn reaktie op Roscam Abbings praktische beleidsaanbevelingen is dan ook grotendeels afwijzend.

Tenslotte nog een technische beoordeling. Het boek zit ondanks de vele pagina's in een stevige, soepele band. De letter is wat klein uitgevallen, maar veel tussenkopjes maken de bladzijden voldoende leesbaar. Er zijn maar weinig drukfouten te ontdekken, zij het opvallend vaak bij de namen of initialen van de geciteerde auteurs. Dit doet wat slordig aan.

De prijs bedraagt 65½ gulden. Een heel bedrag, hoewel het maar een dubbeltje per driehonderd woorden is. Trouwens — met een variant op een uitspraak van de Groninger auteur W. F. Hermans over de inkomstenbelasting — wie zo intelligent is om dit boek te kunnen lezen, is ook wel in staat dit bedrag te vinden!

Dr. A. J. Vermaat

DE EXTERNE DEMOCRATISERING ALS ONDERWIJSDOELSTELLING VOOR HET GEÏNTEGREERD VOORTGEZET ONDERWIJS

door

Dr. H. G. van den Doel

Wat geïntegreerd voortgezet onderwijs zal gaan inhouden is nog een duistere zaak. Hierbij geldt dat er evenzovele verwachtingspatronen zijn als schrijvers c.q. sprekers over deze materie. Niettemin zijn een aantal promotoren van de gedachte van het geïntegreerd voortgezet onderwijs het eens over de stelling dat deze vorm van onderwijs op enigerlei wijze de zogenaamde externe democratisering zal bevorderen en daarom met kracht door de overheid gepousseerd dient te worden.

Een beleidsbeslissing ten gunste van geïntegreerd voortgezet onderwijs zal ongetwijfeld grote financiële offers vragen. Als men bereid zal zijn deze offers te brengen, dient men te weten wat het effect zal zijn van de investering. Met name is het van belang te weten of hetgeen men beoogt te bereiken via geïntegreerd voortgezet onderwijs, inderdaad op zijn minst kans maakt gerealiseerd te worden.

Geïntegreerd voortgezet onderwijs, mits verantwoord ontwikkeld en geïnnoveerd, is een zaak die door schrijver dezes met klem bepleit wordt, en gelukkig staat hij daarbij niet alleen. Velen die echter druk uitoefenen in de richting van het geïntegreerd voortgezet onderwijs menen dit 'artikel' te moeten verkopen onder de vlag van de eerder genoemde externe democratisering. Het is deze wijze van propaganda waarachter in dit artikel een onderwijskundig vraagteken wordt gezet.

Op de resonansbijeenkomst die door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen op 22 februari 1972 georganiseerd was, poneerde de Nijmeegse onderwijssocioloog Matthijsen: „Het onderwijssysteem dient deze sociale veranderingen niet te volgen maar daarop vooruit te lopen."[1] Deze sociale veranderingen betreffen de externe democratisering, waaronder men dan verstaat: *het vergroten van deelname aan 'hogere' vormen van voortgezet onderwijs aan kinderen uit de zogenaamde lagere milieus.* Deze wens wordt op zijn beurt weer gezien als de weg naar een verder gelegen doel, in zoverre de deelname aan de voornoemde 'hogere' vormen gezien wordt als een middel ter bevordering van de econo-

[1] Geciteerd uit de door Matthijsen gegeven samenvatting: *Onderwijsveranderingen en maatschappelijke evolutie. Middenschool in resonans,* 's-Gravenhage 1972.

mische, sociale en culturele emancipatie van de 'lagere' groeperingen. Allerwegen wordt er vanuit de zogenaamde 'linkse' hoek, maar ook wel vanuit de confessionele partijen, de nadruk op gelegd dat in het huidig onderwijsbestel de externe democratisering niet voldoende tot haar recht komt. Zelfs de VVD nam de externe democratisering in haar verkiezingsprogram op.

Behalve in de politiek vindt men dit begrip terug in tal van Departementale stukken, onder andere in de beleidsnota, verbonden aan de in september 1972 ingediende begroting voor onderwijs en wetenschappen. Overal heeft men de externe democratisering als beleidsdoel hoge prioriteit gegeven.

Bij degenen, die onderwijskundig wat meer gestalte willen geven aan de gedachte van het geïntegreerd voortgezet onderwijs blijft het niet bij de externe democratisering als *beleidsdoel*, maar wordt dit begrip soms 'omgewerkt' tot *onderwijsdoel*. Sommige auctores intellectuales van de middenschoolgedachte hebben een school voor ogen staan die als hoofd*onderwijsdoelstelling* de externe democratisering heeft, hetgeen tot gevolg heeft dat de gehele organisatie en inhoud van het onderwijs daarvan afgeleid is. Door deze metamorfose van beleidsdoelstelling tot onderwijsdoelstelling, is het onderwijsleerproces in de school ondergeschikt gemaakt aan politieke beleidsdoelen, die door het centrale overheidsapparaat via het onderwijs gerealiseerd zouden moeten kunnen worden: een gedachte die mijlen ver verwijderd is van wat men in confessionele kringen voor ogen heeft staan als men over de vrijheid van inrichting spreekt.

Het is hier echter niet de plaats in te gaan op de taak van de overheid en de mate van vrijheid die het confessioneel bijzonder onderwijs zich kan en mag permitteren: de verhouding overheid–bijzonder onderwijs is arbitrair, waarbij echter de grenzen duidelijk zijn. Enerzijds is het bepaald niet zo dat de overheid alleen maar subsidiegever is, anderzijds zullen aan het onderwijs — ook het openbaar onderwijs — bepaalde vrijheden gelaten moeten worden, met name daar waar de ouders recht van spreken hebben.

In ieder geval is het duidelijk dat het niet de taak van de overheid kan en mag zijn bepaalde maatschappijvisies te indoctrineren via het onderwijs, ook niet die van de externe democratisering. Dit is geen 'schreeuwen over moord op het bijzonder onderwijs'[2] (schreeuwen doet men elders deskundiger dan in onze kringen), maar een pleidooi voor geestelijke vrijheid, ook voor het openbaar onderwijs.

In de school van vandaag, waar het vormingselement nog niet zichtbaar is in het onderwijsleerproces en alleen nog maar de 'houding' van onderwijsgevende tot de vorming van de leerling kan bijdragen, is er weinig kans op succes voor indoctrinatie door andere personen en instanties dan de leraar of

[2] De heer Laban poneerde in de Tweede Kamer recentelijk: „Mijn conclusie is, dat de Minister de onderwijsvernieuwing op een laag pitje houdt en dat hij op de loop gaat voor mensen als de directeur van het C.P.S., die bij een professionele aanpak onmiddellijk schreeuwt over moord op het bijzonder onderwijs en die vandaag nog schrijft dat de overheid alleen maar subsidiegever is." (Zie Handelingen Tweede Kamer, 19de vergadering 27/2/'73.)

onderwijzer. In de school van de toekomst, waarvan de eerste steen gelegd gaat worden door de invoering van het geïntegreerd voortgezet onderwijs, is die situatie gans anders.

De ontwikkelingen in het onderwijs zijn erop gericht om het onderwijsleerproces controleerbaar te maken. Daarbij zijn drie fasen te onderscheiden die geregeld met elkaar in wisselwerking staan, namelijk het formuleren van doelstellingen voor dat onderwijs, het kiezen van middelen om deze doeleinden uit te voeren en de evaluatie: het nagaan of het gegeven onderwijs voldoende effect sorteerde. Deze situatie eist een doelgericht handelen van de didacticus.

Er zijn verschillende doelen. Men onderscheidt opvoedingsdoelen, onderwijsdoelen en werkdoelen. Deze drie categorieën zijn onderling afhankelijk. Onderlinge afhankelijkheid wil nog niet zeggen: deductief te werk gaan, met andere woorden de onderwijsdoelen af te leiden van de opvoedingsdoelen en de werkdoelen van de onderwijsdoelen. Het is wèl mogelijk om in omgekeerde zin de afhankelijkheid te bepalen, bijvoorbeeld bij het stellen van de vraag of een bepaald globaal doel in relatie gebracht kan worden tot de opvoedingsintenties. Als dat niet het geval is, zullen we of onze opvoedingsdoelen moeten herzien of de moed moeten hebben om bepaalde werkdoelen te wijzigen (hetgeen inhoudt bepaalde schooltaken te laten vervallen of te doen vervangen door andere). Momenteel bestaat er een ernstige breuk tussen al dan niet geformuleerde opvoedingsdoelen (bepaald door levensbeschouwing en maatschappijvisie) en de huidige onderwijsdoelen (schooltaken).

Onderwijsdoelen worden in de traditionele didactiek wel gespecialiseerd in *a.* kennisdoelen; *b.* vaardigheidsdoelen; *c.* vormingsdoelen (attitudes).

Gezien het feit dat men in het onderwijs alleen met doelen kan werken als ze vervat zijn in termen van leerlingengedrag en gezien het feit dat de opvoeder c.q. onderwijsgevende niet kan opvoeden of op kan leiden tot tegenstrijdige vormen van gedrag komt er in het onderwijs-leerproces een integratie tussen kennisdoelen, vaardigheidsdoelen en vormingsdoelen. Deze integratie staat in nauw verband met het aan het onderwijsdoel ten grondslag liggende opvoedingsdoel.

Als men zo een geheel van coherente doelen in termen van leerlingengedrag geformuleerd heeft, komt de volgende fase: de keuze van de werkvormen die de optimale doelrealisatie mogelijk maken. Het is, zonder in details te treden, volstrekt duidelijk dat bij een integratie van de onderscheiden onderwijsdoelen er ook een integratie van de daarbij behorende werkvormen plaatsvindt.

Dat betekent dat ten aanzien van het realiseren van een bepaald vormingsdoel (b.v. de externe democratisering) middels daarop betrekking hebbende onderwijsdoelstellingen, de houding van de onderwijsgevende niet het enige middel is, of dat de relatie van de docent met zijn klas niet de enige werkvorm is. Bij professionalisering van de leerplanontwikkeling is de consequentie van de keuze van bepaalde werkvormen en het daarbij behorende onderwijsmateriaal nauwelijks nog te overzien door de docent zelve. De docent zal dus zijn autonomie moeten opgeven aan begeleidende instanties. Hij zal deze begeleidende

instanties moeten vertrouwen dat deze de gekozen doelstellingen optimaal zullen realiseren.

De kritische leraren hebben, zij het op enigszins dilettantistische maar wel op een principieel juiste wijze, gezien op welke wijze er een eenheid bestaat tussen kennisdoelen, vaardigheidsdoelen en vormingsdoelen en op welke wijze de daarbij behorende werkvormen geïntegreerd kunnen worden. Zo zijn zij gekomen tot een maatschappij-kritische rekenmethode. Daarbij is de stelling van Abraham Kuyper, dat christelijk rekenen niet zou bestaan, eveneens verworpen. Want, waar er maatschappij-kritisch gerekend kan worden, kan er ook christelijk gerekend worden, hoewel het rekenonderwijs uiteraard niet in de eerste plaats het aangewezen onderdeel is om de opvoedingsdoelen zichtbaar te maken in de inrichting van het onderwijs.

Het moge duidelijk zijn dat de plaats waar onderwijs en opvoeding als aspecten van éénzelfde zaak worden gezien, de overheid moet terugtreden om plaats te maken voor de ouders. Daarom acht ik externe democratisering als een door de overheid geponeerde super-onderwijsdoelstelling beslist onaanvaardbaar.

Een andere vraag is, of indoctrinatie via het onderwijs, door wie dan ook, wenselijk en/of toelaatbaar is. Ik meen hierop ontkennend te moeten antwoorden, hetgeen ook een afwijzing inhoudt van de indoctrinatie die soms bij gebrek aan beter in het confessioneel onderwijs plaatsvindt.

Deze stellingname zal duidelijk worden uit de navolgende 'philosophy of education' van de school voor geïntegreerd voortgezet onderwijs, die niet interessant is vanuit een politieke, op de herstructurering van de maatschappij aansturende visie, maar die de consumenten van het onderwijs, de leerlingen, in hun waarde laat door hun een optimale ontplooiing te bieden, welke niet alleen berust op een kreet, maar op de volgende wijze concreet gemaakt wordt.

Indien men werkelijk de belangen van het kind centraal wil stellen, is het niet juist het onderwijsleerproces te doen verlopen ter bereiking van van tevoren aanvaarde en vastgelegde doelstellingen, zonder dat daarin ruimte opgenomen is voor de eigen actieve en passieve inbreng van de onderwijsconsument. In deze constructie wordt de leerling erkend als een individu dat er op zijn volstrekt eigen wijze zijn mag en als zodanig geaccepteerd wordt door degenen die verantwoordelijkheid dragen voor zijn onderwijs en opvoeding. Deze verantwoordelijkheid komt tot uiting in voorwaarde scheppend in plaats van determinerend handelen. Dit voorwaarde scheppend handelen dient zoals gezegd is, de authenticiteit van elk individu intact te laten. Deze authenticiteit manifesteert zich in de eigen keuze van het individu in relatie tot anderen met hun beperkingen, mogelijkheden en keuzen.

Voorzover er sprake mag en moet zijn van vorming in het onderwijs, dient deze vorming gericht te zijn op respect voor de authenticiteit van de ander, het mede-lid van de onderwijsgemeenschap, waardoor ook in de praktijk de eigen authenticiteit gewaarborgd wordt.

In het huidig onderwijsbestel wordt er teveel een aanslag gepleegd op die

authenticiteit. Volwassenen hebben namelijk teveel de neiging uit te gaan van hun eigen authenticiteit als norm voor de jeugd, in de veronderstelling dat deze begerenswaardig is voor het kind en derhalve het kind opgelegd kan worden. Daarbij wordt wegens gebrek aan elementaire kennis der ontwikkelingspsychologie gemeend, dat het kind de weg naar de volwassenheid het vlugst aflegt door vroegtijdige imitatie van de wereld der volwassenen volgens de idee 'jong geleerd, oud gedaan'.

Uit het bovenstaande pleidooi voor de erkenning van de uniciteit van elk individu, moge volgen dat iedere poging tot uniformering binnen een heterogene groep in strijd is met de te stellen normen aan het ethisch handelen der volwassenen.

Wat de externe democratisering in feite beoogt: *de emancipatie der handarbeiders*, is het verlangen deel te hebben aan 'hogere' vormen van onderwijs, omdat daarmede de cultuur en de status van de happy few ontsloten zou worden. Hoe gerechtvaardigd dit verlangen ook lijkt, het doet in feite onrecht aan de hierboven geschetste authenticiteit van het individu. De cultuur kent immers verschillende terreinen waarvan de een bepaald niet 'hoger' dan de ander gewaardeerd mag worden, zeker niet vanuit een christelijke levensvisie. Vanwege het feit dat in onze maatschappij het verstand het best betaald wordt, wordt aan het onderwijs gevraagd zoveel mogelijk intellect te cultiveren. Indien het onderwijs hieraan voldoet, zal nimmer de vicieuze cirkel doorbroken kunnen worden en zullen altijd belangrijke aspecten van Gods schepping onderontwikkeld blijven: de musische vorming, de dans, de manuele vaardigheden, de ontwikkeling van het gevoelsleven, om er een paar te noemen. Externe democratisering die van het onderwijs 'witte boordjes kwekerij' vraagt is geen democratisering, maar aristocratisering van de arbeidende klasse naar het vermeende hogere niveau van de intellectuele elite, en houdt een volslagen ontkenning van de authenticiteit van de 'subcultuur' van de handarbeiders in.

De zo gewenste maatschappijverandering zal achterwege blijven als niet in de maatschappij èn in het onderwijs samen, alle aspecten van mensen een eerlijke kans op een hoge waardering kunnen krijgen, zowel geestelijk als materieel. De school mag in zijn interactie met de maatschappij — interactie houdt volgen noch vooruitlopen in — een bijdrage leveren tot die gelijke waardering door aan de ontwikkeling van het individu die niet op het cognitieve, het verstandelijke vlak ligt, een hogere prioriteit toe te kennen dan thans het geval is.

Maar ook deze prioriteitsstelling zal 'mogelijkheden scheppend' moeten zijn. Zoals de opvoeder zich tegenover het kind zal moeten opstellen, zo zal vadertje staat zich moeten gedragen jegens het in zekere zin autonome onderwijs waarbij de overheid het onderwijs geen onderwijsdoelstellingen mag voorschrijven, ook niet die van de externe democratisering. Maar wat kan beleid, ook dat van de overheid, anders zijn dan het scheppen van ruimte, het openen van deuren, met erkenning van het volslagen authentieke van het individu voor wie de deur open wordt gedaan?

DE „GEMENGDE" ECONOMISCHE ORDE EN DE CHRISTELIJK-SOCIALE GEDACHTE *

door

Prof. dr. S. van Popta

> En weest daders des Woords en niet alleen hoorders; dan zoudt ge u zelf misleiden. Brief van Jacobus hfdst. 1 : 22 en (ik) denk dan: Ja, dat heb ik toch eigenlijk thuis al bij vader en moeder geleerd - orthodoxie en orthopraxie . . .
>
> J. J. Buskes, Dienst aan het Woord, (Apeldoorn, 1972, blz. 59).

I. HET ONTSTAAN VAN DE GEMENGDE ECONOMISCHE ORDE

1.1. INLEIDING

Men noemt onze economische orde wel „een gemengde economische orde". Het gaat hier om een vertaling simpelweg van de Engelse term: „a mixed economy". Aan onze gemengde economie, haar karakter en haar ontstaan, zou ik enkele beschouwingen willen wijden.

Ik beoog niet van de gemengde economie een theoretisch sluitende definitie te geven. Ik vermeld ook niet vele details. De economische orde, onze economische orde, waarover deze verhandeling zal gaan, is globaal genomen de economische orde, zoals u die aantreft in de landen rondom de Noordzee: Engeland, Nederland, de Bondsrepubliek, Denemarken en Noorwegen. Dit type van de economische orde kent in ruime omvang de ondernemingsgewijze produktie, maar er is ook een overheidsinterventie, intensief, op velerlei terrein en in velerlei vorm.

Er is daarom nog wel sprake van particuliere ondernemingen („private enterprise"), maar niet meer van „free enterprise" (vrije ondernemingen in een vrije economie) of van „laissez faire", de Franse uitdrukking („laat maar gaan, laat maar lopen") waarmee het stelsel van overheidsonthouding wordt getypeerd.

Natuurlijk hebben ook landen als Frankrijk en Italië een gemengde economie. Echter, ze kennen:

1e. een grotere overheidssector;

* Dit artikel is een bewerking van de rede, die de auteur op 3 november 1972 heeft uitgesproken bij zijn aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de economische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam, om les te geven in de economische politiek en de geschiedenis der economie.

2e. meer centralisatie; en
3e. relatief meer indirecte belastingen.

Er is aanleiding om hier van een eigen variant van het type van de gemengde economie te spreken.

Ook de Verenigde Staten hebben een gemengde economie. Echter, ook de economie der Verenigde Staten kent typisch eigen karaktertrekken. Aan verschillende punten valt hier te denken, b.v. de grootte, de rijkdom aan grond- en brandstoffen (tot voor kort onuitputtelijk lijkende), de hoge levensstandaard, de hoge produktiviteit, de sterke uitersten in de inkomens- en de vermogensverdeling, het probleem van de armoede, veelszins verbonden met het negerprobleem, de ligging tussen twee oceanen, de meerdere klimaatszonen, een relatief minder ontwikkelde sociale wetgeving, enz. Ook hier kan van een eigen variant van het type van de gemengde economie gesproken worden.

De Oost-Europese landen kennen in hun volkshuishoudingen enige particuliere activiteit, b.v. van de boeren op de toegestane particuliere stukjes grond (met hun merkwaardig hoge produktiviteit) en soms (b.v. Hongarije) van kleinere ambachtslieden. De omvang hiervan is echter gering ten opzichte van het gehele nationale produkt. Ook zijn nagenoeg alle produktiemiddelen in overheidseigendom. Het is daarom beter hier de term „gemengde economie" hoewel naar de letter toepasbaar, niet te gebruiken; voorkeur verdient de term „centraalgeplande economie".[1]

Na deze opmerkingen over het karakter van de zgn. gemengde economie volgen enkele beschouwingen over haar ontstaan. Ik zou het ontstaan van de gemengde economische orde willen schetsen aan de hand van een viertal perioden, namelijk de volgende:

Periode I: de 19e eeuw: het „laissez faire" op economisch en sociaal gebied doet zijn intrede en wordt overheersend.

Periode II: Met „het Kinderwetje Van Houten" uit 1874 neemt de sociale wetgeving en sociale politiek een aanvang: dat is een eerste aantasting van het „laissez faire" op sociaal gebied.

Periode III: de jaren dertig dezer eeuw brengen een „economische" wetgeving, de „crisis-wetgeving", aanvankelijk als tijdelijk en incidenteel gedacht, geleidelijk echter werd zij — met de nodige wijzigingen naar vorm en object — als blijvend en essentieel gezien. Het einde van het „laissez faire" op economisch gebied werd ingeluid.

Periode IV: einde der jaren 30 en vooral na 1945: economische wetgeving en economische politiek met een systematisch en blijvend karakter. Integratie van de sociale en de economische politiek.[2]

1.2. EERSTE PERIODE: HET „LAISSEZ FAIRE" HEERST

1.2.1. *Mercantilisme*

Het „laissez faire" is typerend geweest voor het sociaal-economisch stelsel van de 19e eeuw. Een vergelijking met de voorafgaande eeuwen doet het karakter ervan te beter uitkomen.

Europa heeft drie eeuwen — 1500 - 1600 - 1700 — het stelsel gekend van het mercantilisme in allerlei variaties. Het was een stelsel van sterke staatsbemoeiing met de economie. De staat stelde het zich tot een taak de economie te ontwikkelen en te versterken. De economie werd als afhankelijk en als ondergeschikt aan de staat beschouwd. Politieke, strategische en militaire overwegingen speelden hier een belangrijke rol. De mercantilistische politiek uitte zich in verschillende vormen: het streven naar een vergroting van de geldcirculatie, een overschot op de betalingsbalans, het beschermen en bevorderen van de eigen industrie en de eigen scheepvaart, als ook het veroveren en vestigen van koloniën, die als „wingewesten" in een toestand van politieke en economische afhankelijkheid werden gehouden. In Frankrijk kreeg het stelsel de naam van „colbertisme", genoemd naar minister Colbert (Jean Baptiste Colbert, geb. 1619), die van 1681-1683 onder Lodewijk XIV, de „Zonnekoning", verschillende functies vervulde, o.a. die van „Controleur-generaal van de staatsfinanciën". Waar de middeleeuwen stedelijke regelingen voor de gilden hadden gekend, bracht hij voor verschillende takken van nijverheid strakke en gedetailleerde nationale regelingen tot stand. In Midden-Europese landen als Pruisen en Oostenrijk sprak men van cameralisme, waarbij met „camera" werd gedoeld op de schatkamer, de schatkist.

Politiek, dat is wat de verhouding van de vorst tot het volk en zijn vertegenwoordigende organen betreft, droeg het stelsel in Frankrijk de naam van „absolute monarchie", dat in Midden-Europa (maar het gold ook voor het Tsaristische Rusland uit die tijd) de naam van „verlichte despotie". Zakelijk ontliepen de stelsels elkaar weinig. De verlichte despotie was veelszins even drukkend als de absolute monarchie. Ze heeft steeds eerder een versterking dan een verzwakking van het absolutisme betekend.[3] Het zijn stelsels met een typisch paternalistisch karakter, waarin het volk onmondig wordt geacht en gehouden.

In Engeland kwam het mercantilisme op specifieke wijze tot uiting in verschillende „acten van navigatie", vooral gericht tegen de Hollanders, toen de vrachtvaarders van Europa. Bekend geworden is vooral de onder Cromwell uitgevaardigde Acte van Navigatie van 1651.

1.2.2. *Nieuwe denkbeelden, nieuwe tijden*

Na 1800 brokkelt het mercantilistische stelsel af. Verschillende oorzaken werken hier. Engeland stond uitzonderingen op het scheepvaartbeleid, zoals geformuleerd in de Acten van Navigatie, toe ten gunste van de Verenigde Staten. De industriële revolutie opende nieuwe mogelijkheden op het gebied van de produktie en van het vervoer, met name de mogelijkheid van fabrieksmatige massaproduktie. Engeland, zich ontwikkelende tot de „workshop of the world", kreeg in de loop van de 19e eeuw steeds groter belang bij een vrije wereldhandel.

Nieuwe, „kritische" ideeën op wijsgerig, politiek en economisch gebied oefenden invloed uit. Een proces kwam op gang, dat de absolute monarchie

in Frankrijk uitholde en leidde tot de grote revolutie van 1789. De denkers der „Verlichting" verwerpen alle autoriteit. Voltaire en Rousseau stelden het stelsel aan scherpe kritiek en intense verachting bloot. Tegen de concentratie van alle macht in de figuur van de koning pleitte de Montesquieu voor de „trias politica", de scheiding der machten, de scheiding n.l. tussen de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht. Diderot en d'Alembert wilden met hun „Encyclopaedie" kennis onder het volk verbreiden. Diderot verklaart, in anarchistische geest, dat hij wetten wilde geven noch ontvangen: „Je veux ni donner, ni recevoir des lois". De grote revolutie, 1789, wordt voltrokken, mede onder de leus „Ni Dieu, ni maître": geen God en geen meester.

Beperken we ons thans tot enige kenmerkende nieuwe ideeën op economisch gebied. Het zijn „moderne" economische theorieën, die vrijheid propageren en vrijheid eisen. Zo kende Frankrijk ca. 1760 de school der physiocraten. Zij stelden, dat er een natuurlijke orde is; de overheid heeft — slechts — tot taak de feitelijk bestaande orde zoveel mogelijk aan de natuurlijke aan te passen. Met de idee van de „harmonie économique" is van hen ook afkomstig de leuze van „laissez faire, laissez passer; le monde va de lui-même": weg met al die colbertistische overheidsregelingen; de wereld, ook de economie, regelt zich zelf, zoals de natuur zich zelf regelt.

In 1776 verschijnt van Adam Smith, de geestelijke vader van de klassieke school, het boek: „An inquiry into the nature and the causes of the wealth of nations". In dit werk, waarin hij beschouwingen geeft over de aard, het karakter van de rijkdom van de volken, en over de oorzaken van het ontstaan ervan, keert hij zich, evenals de physiocraten, tegen de mercantilisten. De overheidshand kan in de economie gemist worden. Hij brengt de beeldspraak van „the invisible hand". Het economisch proces is zelf-regulerend, en wel door het markt- en prijs-mechanisme.

Jean B. Say, Frans economist, ook behorend tot de school der klassieken (geb. 1767; hij publiceerde ca. 1800-1830), formuleerde de wet van de afzetwegen: „la loi des débouchées". Elke afzet zou zijn eigen vraag scheppen. Een algemene overproduktie of werkloosheid zou zich niet kunnen voordoen.

We memoreren nog twee historische gebeurtenissen. In de eerste plaats de Franse revolutie van 1789. De absolute monarchie van de Bourbons komt ten val. De revolutie brengt ook de afschaffing der gilden. Elk beroep, elk vak, zou voortaan voor een ieder toegankelijk zijn. In naam van de vrijheid en de gelijkheid. Eveneens, in naam van de vrijheid en de gelijkheid, formuleerde men het zgn. coalitieverbod: ondernemers noch arbeiders zouden zich voortaan nog mogen organiseren. (De arbeiders hebben het in de 19e eeuw ervaren dat ongeorganiseerd zijn neerkwam op onbeschermd zijn en op machteloosheid). Tevens dient nog vermeld te worden, dat omstreeks 1848-1849 in Engeland de laatste restanten van het mercantilisme werden opgeruimd met de intrekking van de graanwetten en de laatste nog bestaande Acte van navigatie.

Zo groeide in verschillende landen het „laissez faire" naar zijn hoogtepunt, zowel sociaal als economisch. Internationaal kwam men tot een analoog vrij-

handelsstelsel. Het stelsel van de gouden standaard bracht automatisch vereffening van overschotten en tekorten op de betalingsbalans in goud, en daarmede automatisch onderlinge aanpassing van de prijzen- en produktie-niveaus in de betrokken landen, d.i. automatisch evenwichtsherstel. Het ging in wezen net als in de natuur. Mooier kon het niet, zo dacht men.

1.2.3. *De ideologie van de Franse revolutie*

Het lot van Nederland was ongeveer 20 jaren lang (1795-1814, d.i. van de uitroeping der Bataafse Republiek tot de val van Napoleon) op het nauwst met dat van Frankrijk verbonden. De ideologie van de Franse revolutie was individualistisch. Het was een revolutie geweest van „de derde stand", d.i. van de burgers, niet van de arbeiders. Vrijheid van beroep en absolute eigendomsrechten waren enkele van hun kenmerkende opvattingen. Nederland nam veel Frans juridisch goed over. Men denke aan ons Burgerlijk Wetboek en ons Wetboek van Koophandel, die in hoge mate geïnspireerd waren op de overeenkomstige franse wetboeken, de Code Civil en de Code de Commerce, welke weer onderdelen waren van de door Napoleon bevolen codificatie van het franse recht, daarom ook wel de Code Napoléon geheten.

Het individualisme predikte wel vrijheid en gelijkheid, maar bracht van de broederschap weinig terecht. Eerder bracht het stelsel een situatie, waarin, om met Hobbes te spreken, „de mens de mens een wolf was". Maar ook de gelijkheid bleek illusoir. De ongenormeerde, onbeteugelde vrijheid deed de meest schreeuwende ongelijkheid ontstaan.[4]

1.2.4. *De positie van de arbeider, zijn vrouw, zijn kind*

De armoede en de ellende in industrialiserend West-Europa was onbeschrijfelijk. De positie van de arbeider in de 19e eeuw kan als volgt worden getypeerd.

1. Hij bezat geen kiesrecht (algemeen kiesrecht eerst in 1917).
2. Hij was analfabeet, ongeletterd: er was tot 1900 geen leerplicht.
3. Hij was ongeorganiseerd, wegens het coalitieverbod geldend tot 1872.
4. Er waren geen wettelijke beschermende bepalingen. De bepalingen in het B.W. waren te verwaarlozen en werden verwaarloosd. Een drietal bepalingen behelsde het slechts onder het hoofd: Van Huur en Verhuur. De arbeider mocht zich niet voor het leven verhuren. De meester mocht een arbeidsverhouding te allen tijde beëindigen, zonder opgaaf van redenen, mits hij een billijke schadevergoeding betaalde. Het „arbeidsrecht" culmineerde wel in de bepaling: de meester wordt op zijn woord geloofd.[5]
5. Er waren geen sociale verzekeringen of weerstandskassen; de arbeider had dus geen inkomensreserves in geval van ziekte, ongeval of ouderdom, áls men tenminste al oud werd.
6. Hij ontving geen informatie: het dagbladzegel, pas afgeschaft in 1869, maakte het lezen van een krant tot een aangelegenheid van welgestelden.
7. Er was veel alcohol-misbruik, met alle gevolgen van dien.

8. De lonen waren zeer laag, terwijl de arbeiders daarvan soms nog voor een deel beroofd werden, al weer ten bate van de meester door de zgn. „gedwongen winkelnering".[6]

Vele zijn de deerniswekkende beschrijvingen van de toestand van de arbeiders en hun gezinnen. Ik hecht er aan hier enkele rooms-katholieke stemmen uit de vorige eeuw te laten horen.

Als eerste Mgr. Doutreloux, bisschop van Luik aan het eind der jaren '70 van de vorige eeuw. Doutreloux constateerde ontberingen en ontevredenheid onder het werkvolk. Hij wijst erop dat de arbeid van de mens tot koopwaar is geworden en geeft o.a. het volgende voorbeeld: „In een fabriek, die ik niet zal noemen, waren tachtig kinderen van zes tot zestien jaar aan de arbeid. Er waren kinderen, door de moeders op de armen tot aan de fabriek gebracht, daar het weer te slecht was om de kinderen er door heen te zenden. Die arme ongelukkigen werken, hetzij door de dag, hetzij in de nacht, gedurende twaalf uren, voor een mager loon, dikwijls nog door boeten verminderd. Tussen het werk hebben zij onvoldoende rust. Die 's nachts werken zijn verplicht te zingen om niet in slaap te vallen".[7]

Mgr. Korum, bisschop van Trier, stelde op het congres te Luik (1890) de vraag waar en wanneer hij de arbeider, zijn vrouw en zijn kind zou kunnen vinden om ze te betrekken bij het kerkelijk leven, en als kerkelijk ambtsdrager met hen te spreken over het beleven en belijden van het geloof in Christus. Hij constateert dan:

„De nijverheid houdt de werkman bezig van maandagmorgen tot zondagavond . . . Wanneer ik vraag dat (de moeder) die schutsengel wake over de wieg van 't kind, vind ik de wieg zonder bescherming. De moeder is tot een ondankbare arbeid veroordeeld. Ik moet haar zoeken in de fabriek, waar men haar houdt van 's morgens tot 's avonds . . . Misschien laat zij (de maatschappij) mij het kind tot tien, twaalf jaren. Maar wanneer het verstand zich ontwikkelt, wanneer zijn hart bijzonder het moederlijk bestuur der Kerk behoeft, wordt het mij ontrukt. Het industrialisme — de nijverheid — zal het schaken en aan de machine overleveren. Dat kind zal daar van 's morgens tot 's avonds wezen".[8]

De derde stem, die ik zou willen laten horen, is die van Kanunnik Winterer, Pastoor van Mulhouse. Tot vier maal toe merkt hij op, dat de arbeider en zijn vrouw in de uitoefening van hun rechten en plichten belemmerd worden, en dat het dan recht is dat *de staat* tussenbeide komt: „De werkman heeft het onvervreemdbare recht: *zijn godsdienstige plichten* te vervullen. Wanneer de nijverheid hem belet die plicht te vervullen, dan heeft de Staat, hoedanig het arbeidscontract ook zij, het recht tussenbeide te komen". . . . „De werkman heeft het onvervreemdbare recht: *zijn gezondheid* te bewaren, en wanneer de nijverheid, het kapitaal, misbruik maakt van de werkman en zijn gezondheid knakt, heeft de Staat het recht te zeggen: Gij gaat te ver". . . . „De werkman is vader, de arbeidster is huismoeder, beiden hebben het recht *hun plichten van vader en moeder* te vervullen. Ik houd staande, dat de Staat hen moet beschermen in die vervulling hunner plichten".

Hij constateert de ontbinding van het huisgezin. De nijverheid „neemt elke dag vader en moeder dertien, veertien uren uit het huisgezin weg en dikwijls nog des Zondags". Men spreekt van contractsvrijheid. Maar, tegenover het kapitaal, met name de naamloze vennootschap is „de werkman te dikwijls de zwakke. Hij kan geen voorwaarden stellen; men legt ze hem op, hij is gedwongen ze aan te nemen ... Die toestand is onregelmatig en kan en moet, ook door tussenkomst van de Staat, veranderd worden".[9]

Andere grote R.K. figuren, onder ons meer bekend dan de drie hierboven genoemde kerkelijke ambtsdragers, zijn Paus Leo XIII, die in 1891 zijn aan de sociale problematiek gewijde encycliek „Rerum Novarum" uitgaf, en Von Ketteler, „de rode bisschop" van Trier.[10]

1.2.5. *Nederland*

Gegevens inzake het sociale probleem in het Nederland van de 19e eeuw staan in vrij ruime mate ter beschikking.[11]

Abraham Kuyper bracht in 1874 in de Tweede Kamer het volgende naar voren: „... uit de opgaven van industriëlen zelf blijkt, dat in ons land kinderen van zeven jaar in de tijd van zes dagen 85 à 87 uur arbeiden ... ik weet hoe men kinderen van vijf en zes jaar, om ze 's morgens naar de fabriek te doen uitgaan, maar niet meer wakker kon krijgen, ze uit het bed moest nemen, in letterlijke zin wakker schudden en met water het hoofd bedruipen om in dat geparalyseerde lichaam weer enige beweging te doen komen".[12] En dan te bedenken wat de stakkerds verdienden: 2, 3 en 5 cent per dag.[13]

In deze toestand kon niet worden berust. De sociale kwestie bracht de sociale strijd. De strijd die gevoerd werd, was niet slechts een loonstrijd en niet slechts een strijd om kortere werktijden. Het was primair een sociaal-ethische strijd. De verhoudingen waren mens-onwaardig, ethisch onaanvaardbaar. Het was een strijd om emancipatie uit een meervoudige onmondigheid, namelijk een sociale, economische, politieke, culturele en juridische onmondigheid.[14]

Hiermede zijn we aan de IIe periode toegekomen.

1.3. TWEEDE PERIODE: SOCIALE WETGEVING, SOCIALE POLITIEK

1.3.1. *De wetgeving tot 1900*

„Het kinderwetje Van Houten", in 1874 verschenen, vormde de eerste stap, een heel kleine, op de weg naar „menswaardige" regelingen van de arbeidsverhoudingen. De wet hield in het verbod van arbeid door kinderen, jonger dan 12 jaar. Echter, de wet zou het eerste jaar gelden voor kinderen tot 10 jaar; het tweede jaar voor kinderen tot 11 jaar, en pas in het derde jaar voor kinderen tot 12 jaar. Een uitzondering werd echter gemaakt voor werk in de landbouw en voor het verrichten van huiselijke en persoonlijke diensten. Maar daar werkten nu juist de meeste kinderen, zoals A. Kuyper opmerkte. Hij spreekt daarom, teleurgesteld, van een „schuchtere stap".[15]

Er was nog een ander belangrijk bezwaar: er was geen controle. En de naleving was gebrekkig. De bekende parlementaire enquête, gehouden in 1886,

bracht nog vele wantoestanden aan het licht. Vliegen constateerde naar aanleiding van de uitkomsten van de enquête: Het verschijnsel was in 't geheel niet zeldzaam, dat kinderen gehele nachten doorwerkten ... dat weken van 71 en 72 uur werken voor jongens tussen 12 en 16 jaar het minimum waren, terwijl het maximum boven de 100 steeg.[16] Dit leidde in 1889 tot de uitvaardiging van de Arbeidswet. Er werd een arbeidsinspectie ingesteld; er zouden drie inspecteurs zijn. Nachtarbeid en zondagsarbeid werd voor vrouwen en jeugdigen tot 16 jaar verboden. Aantal werkuren per dag maximaal 11. Aanvang van de werktijd niet vroeger dan 5 uur; einde niet later dan 7 uur.

Dan, 6 jaren later: 1895, de veiligheidswet. Weer 6 jaren later: 1901, de ongevallen wet; de fosforluciferwet. Uit deze jaartallen blijkt, dat de ontwikkeling aanvankelijk zeer traag verliep: „in tergende langzaamheid", aldus W. F. de Gaay Fortman.[17]

Zeer generaliserend en resumerend moet ik zeggen, dat er in feite tientallen jaren nog veel onzekerheid bestond over de te volgen weg. Er waren discussies pro en contra de gedachte van de sociale wetgeving. De verdiensten van het engelse en het duitse stelsel werden tegen elkaar afgewogen, zo b.v. door Kuyper in de Tweede Kamer in 1875.[18]

1.3.2. *De wetgeving van 1900-1945*

Hoe dit zij, omstreeks de eeuwwisseling schijnt er een andere wind te gaan waaien.[19] De koers wordt iets duidelijker uitgezet en het tempo opgevoerd. We volstaan nu met de volgende opsomming.

In de jaren 1900 e.v.:

— de Ongevallenwet[20]; de Fosforluciferwet (verbod benutting witte fosfor);
— Beroepswet (ter uitvoering van bepalingen uit de Ongevallenwet);
— Wetboek van Strafrecht: wijziging betreffende het recht van staking;
— Mijnwet, Caissonwet, Mijnreglement;
— Arbeidscontract: wijziging van het Burgerlijk Wetboek (de reeds eerder vermelde „schamele" 2 resp. 3 bepalingen uit de Code Napoléon resp. uit ons Burgerlijk Wetboek van 1838, worden vervangen door een bredere regeling);
— goedkeuring Internationale Conventie van Bern 1906 (verbod van nachtarbeid door vrouwen; verbod benutting witte fosfor).

In de jaren 1910 e.v.:

steenhouwerswet; ziektewet; invaliditeitswet; stuwadoorswet; werkloosheidsbesluit; ouderdomswet; nieuwe arbeidswet; zee-ongevallenwet.

In de jaren '20:

land- en tuinbouwongevallenwet; arbeidsgeschillenwet; wet op de collectieve arbeidsovereenkomst; wettelijke regeling van de Hoge Raad van Arbeid.

In de jaren '30:

bedrijfsradenwet; huisarbeidwet; regeling voor het verrichten van arbeid door vreemdelingen; rijtijdenwet; wet op de algemeen-verbindendverklaring van

collectieve arbeidsovereenkomsten; wet tot betere verdeling van de beschikbare arbeid; kinderbijslagwet (enkele van deze wetten zijn typisch „crisisprodukten").

Tijdens de duitse bezetting, namelijk in 1941, verschijnt het Ziekenfondsenbesluit.[21]

1.3.3. *De wetgeving na 1945*

Ook de ontwikkeling na 1945 vertoont nog veel dynamiek. We noemen: Noodwet Ouderdomsvoorziening, later omgezet in de Algemene Ouderdomswet, Wachtgeld- en werkloosheidswet, wet betreffende de verplichte deelneming in een bedrijfspensioenfonds, pensioen- en spaarfondsenwet, algemene weduwen- en wezenwet, wet werkloosheidsvoorziening, algemene bijstandswet, rijksgroepregeling werkloze werknemers, wet sociale werkvoorziening, wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering, wettelijke regeling betreffende arbeidsbescherming (in het bijzonder ten aanzien van jeugdige personen), betreffende de bedrijfsgeneeskundige diensten, betreffende het recht op een minimumloon en een minimum vakantiebijslag, enz.[22]

Tenslotte kunnen nog genoemd worden:

algemene wet bijzondere ziektekosten, kinderbijslagwet en kleine zelfstandigen.

Zoals blijkt beginnen verschillende wetten met het woord „algemeen". Dit wijst op een belangrijke ontwikkeling in het stelsel van de sociale verzekeringswetgeving, een ontwikkeling namelijk van werknemersverzekeringen naar volksverzekeringen. Terecht zeggen Gerbenzon en Algra, dat Nederland op het terrein van de sociale verzekeringswetgeving in de 19e eeuw vrij laat was, maar dat het thans op dit terrein in de voorste gelederen staat.[23]

Het is mogelijk enige cijfers te geven, die het financieel belang van de genoemde verzekeringswetten tot uiting brengen. We raadplegen eerst enige publikaties van het Centraal Planbureau, waarin de som van de premiepercentages van de verschillende verzekeringswetten wordt vermeld. (Het gaat hier om percentages van het premieplichtig inkomen, een ongewogen gemiddelde dus.) Dit cijfer was:

1970 38,35 1971 40 1972 40,9 1973 45 (raming).[24]

Een andere indicator wordt gevormd door de som van de „collectieve bestedingen", dat is de uitgaven van de overheid, en de uitgaven ingevolge de sociale verzekeringen, in een percentage van het nationale inkomen. Ik geef de cijfers voor 1950, 1960 en 1971. Deze waren als volgt:

	overheid		sociale verzekeringen		tezamen
1950	27,3	+	4,2	=	31,5
1960	27,6	+	8,3	=	35,9
1971	32,8	+	16,3	=	49,1[25]

Uit deze cijfers vloeien de volgende conclusies voort:

Wat de overheidsuitgaven betreft, zien we in een periode van 20 à 21 jaar

een stijging van 5 punten op een totaal van 27,3; dit is een stijging van minder dan 20%. De uitkeringen ingevolge de sociale verzekeringen daarentegen vertonen telkens per 10 jaren globaal een verdubbeling. Dat kan natuurlijk niet volgehouden worden. Een voortgaande verdubbeling telkens per 10 jaar zou, volgens prof. F. Hartog, betekenen dat in het jaar 2000 de uitkeringen ingevolge de sociale verzekeringen in totaal gelijk zouden zijn aan het nationale inkomen.[26]

1.3.4. *Het nieuwe ondernemingsrecht*

Ik wil dit overzicht vervolgen met de vermelding van de vier waarschijnlijk wel bekende nieuwe wettelijke regelingen, uitgevaardigd in 1970 en 1971, welke zijn voortgevloeid uit de vóór-arbeid, verricht in de „Commissie-Verdam". Het zijn wettelijke regelingen betreffende:

— ondernemingsraden: uitbreiding van haar bevoegdheden;
— enquêterecht voor werknemers inzake het ondernemingsbeleid in het algemeen;
— de „structuur n.v.": bij een bepaalde omvang moet er een raad van commissarissen zijn, welke meer bevoegdheden dan vroeger moet bezitten. Niet slechts de eigenaars (dit is de „factor kapitaal"), maar ook de werknemers kunnen door middel van de ondernemingsraad invloed uitoefenen (recht van aanbeveling en recht van veto) op de benoeming van „bestuurders";
— nieuwe regelingen inzake publikatieplicht.[27]

De „fusie-gedragsregels 1971" van de Sociaal Economische Raad kunnen nog worden genoemd, die mede inhouden „gedragsregels ter bescherming van werknemers",[28] alsmede het bericht, verschenen in „Trouw" d.d. 14 oktober j.l., inhoudende dat de Sociaal Economische Raad zich met grote meerderheid heeft uitgesproken voor de invoering van een *beroepsrecht* van werknemers, uit te oefenen door de werknemers als collectiviteit, via de ondernemingsraad. Het beroep beoogt de bescherming van de collectieve belangen (niet dus van de rechten en de belangen van individuele werknemers) *tegen bepaalde* besluiten of handelingen (het hierboven vermelde enquêterecht heeft zoals gezegd betrekking op het ondernemingsbeleid in het algemeen).

We leven in 1972. Wel zeer ver zijn we verwijderd van de 19e eeuwse bepaling: „de meester wordt op zijn woord geloofd". We concluderen met Gerbenzon/Algra: „In plaats van de nachtwakersstaat, die slechts ingreep wanneer het beslist niet anders kon, kregen we de verzorgingsstaat, die de leiding heeft genomen bij het bevorderen van het welzijn van de bevolking". Eveneens: „Begunstigd door de economische hausse kon ons land zich veroorloven een nieuwe maatschappij, op andere beginselen dan voorheen, op te bouwen".[29]

1.4. DERDE PERIODE: DE „GROTE CRISIS" IN DE JAREN '30

1.4.1. *Begin van de economische wetgeving*

We hebben de ontwikkeling van de sociale wetgeving gezien tot op onze tijd toe. We willen nu de „economische wetgeving" beschouwen. We bezien

eerst de periode van de jaren '30, de jaren van de grote crisis. Nederland werd geconfronteerd met teruglopende produktie, dalende prijzen en een grote werkloosheid. Er moest ingegrepen worden en de overheid deed dit dan ook. Echter, dit ingrijpen was aanvankelijk vooral incidenteel en als tijdelijk gedacht. Het droeg vooral het karakter van een reactie op bepaalde noodomstandigheden. Het geschiedde minder uit een principieel inzicht — dat inzicht kwam eerst later — omtrent de essentiële, of structurele, tekortkomingen van het vrije prijs- en marktmechanisme. De namen van verschillende dezer wetten, bijvoorbeeld de „crisis-tarwewet", de „crisis-zuivelwet", het „crisis-invoerbesluit" e.d. spreken in dit verband een duidelijke taal. We beperken ons tot het volgende overzicht.

1931, De tarwewet. Deze wet bracht de graanbouwers en -verwerkers een prijsgarantie en een afzetgarantie. Keesing zegt, dat deze wet als een novum in de geschiedenis van de economische politiek in Nederland kan worden beschouwd. Hij stelt „dat de invoering van de tarwewet 1931 het laissez faire beginsel op forse wijze had doorbroken".[30,31] In onze terminologie dient hier gesproken te worden van: het doorbreken van het „laissez faire" op *economisch gebied.*

In 1931 kwamen eveneens tot stand de crisis-invoerwet, de crisis-uitvoerwet, de clearingwet.

Daarna volgden tot 1935:

— steunmaatregelen voor fabrieksaardappelen en aardappelmeel, voor suikerbieten, vlas, riet en griend, en voor rogge;
— op tuinbouwgebied: steunregelingen voor de boom- en bloemkwekerij, voor de bollencultuur, voor de teelt van fruit en warmoezerijgewassen;
— op het gebied van de veeteelt: de crisiszuivelwet en de crisisvarkenswet;
— de crisispachtwet.

Een samenvatting en systematisering van de over verschillende regelingen verspreide materie vond plaats in de crisislandbouwwet 1933.[32]

Thurlings en Keesing merken op dat men in de loop van de jaren '30 tot het inzicht kwam dat de economische politiek een blijvend karakter zou moeten hebben, dit, aldus Thurlings, wegens de „decline of competition". Met het opdringen van monopoloïde constructies[33] kwam de selecterende werking van de concurrentie te vervallen. Als wetten, die mede van het nieuwere inzicht blijk gaven noemt hij:

— 1935: de wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten;
— 1937: vestigingswet kleinbedrijf;
— 1938: bedrijfsvergunningenwet.[34]

1.4.2. *De economische theorie vernieuwd*

Vanzelfsprekend moet nog gereleveerd worden, dit mede als een overgang naar periode IV, dat in de jaren '30 als het ware in enige golven vernieuwingen en uitbreidingen van de economische theorie plaatsvonden. Men denke aan:

— 1933: de werken van Joan Robinson en van Edw. H. Chamberlin over

marktvormen met beperkte concurrentie (de „monopoloïde structuren", als hierboven door Thurlings genoemd). Enkele jaren later volgden werken van Von Stackelberg, Triffin, e.a.

— 1936: J. M. Keynes publiceert zijn „The General Theory of Employment, Interest and Money", een werk met nieuwe inzichten en nieuwe uitzichten inzake het werkloosheidsprobleem.

Prof. Eyskens uit Leuven spreekt van een „Copernicaanse ommekeer" van een aantal economische stellingen. Hij heeft op handzame wijze al deze wijzigingen in een tiental punten samengevat. Ik zal pogen hiervan een resumé te geven.[35]

1. De Keynesiaanse revolutie, een frontale aanval op de klassieke macro-economische theorie: de Wet van Say is onjuist. Het opzijleggen (oppotten) van gelden, verkregen uit de verkoop van produkten, is mogelijk. De koopkracht-uitval leidt tot werkloosheid en onderbezetting van het produktie-apparaat.
2. Een gewijzigde opvatting over de geldfuncties en het interestverschijnsel: dit houdt in het loslaten van de idee van „neutraal geld" (de „geldsluier"). De rentevoet bewerkt niet „automatisch" evenwicht tussen sparen en investeren en dat nog wel op „full-employment-niveau". De hoogte van de rente bepaalt in welke mate men afstand van liquide middelen wil doen.
3. Een vernieuwde verklaring van het conjunctuurverschijnsel: de effectieve vraag is bepalend voor produktie en werkgelegenheid. De ongelijkheid tussen sparen en investeren (ex ante) speelt hier een rol. Het effect hiervan wordt versterkt door „de accellerator" (en „de multiplier").
4. Een nieuwe theorie van de economische politiek: het is de taak van de overheid een eventuele uitval van de effectieve vraag en de hieraan verbonden werkloosheid te bestrijden bijvoorbeeld door openbare werken.
5. Een nieuwe benadering van de economische systemen: het 19e eeuws economisch liberalisme heeft afgedaan (Keynes, Schumpeter, Beveridge). Socialisten bezinnen zich op de toepassing van hun denkbeelden (Lerner poogt staatsinterventionisme met de parlementaire democratie te verenigen; Lange's model combineert socialisme met markteconomie). Voor een neo-liberalisme („soziale Marktwirtschaft", „Ordo-Liberalismus", „Freiburger Schule") pleiten Hayek, Röpke, Eucken, Erhardt, Müller-Armack, e.a.
6. Een nieuwe micro-economische analyse in de theorieën van onzuivere mededinging: het gaat hier om de monopoloïde structuren, hierboven reeds vermeld.
7. Wiskundige precisering van de macro-economische relaties. Voorbeelden zijn het nationale rekeningenstelsel en de input-output analyse.
8. Het ontstaan en de doorbraak van de econometrie: te denken valt hier aan auteurs als W. Leontief, R. Frisch, J. Tinbergen, e.a. Voor Nederland denke men aan publikaties, bijvoorbeeld van het jaarlijks Centraal

Economisch Plan, berustend op een econometrisch model van de nederlandse economie.

9. Het verval van de theorie en de praktijk van de internationale gouden standaard: de gouden standaard werd op theoretische en praktische gronden bestreden. Na de tweede wereldoorlog construeerde de Westerse wereld het stelsel van „Bretton Woods" en richtte het Internationale Monetaire Fonds op, dat als het ware een centrale bank-functie vervulde.
10. Een nieuwe wending in de theoretische Welfare economie: men neemt niet meer aan, dat het economisch stelsel zelf automatisch leidt tot optimale welvaart, maar stelt vragen als: onder welke voorwaarden is de volkswelvaart optimaal? Wat moet het produktie- en prijsbeleid zijn van de overheidsbedrijven? Wat moet of kan de inhoud zijn van de sociale welvaartsfunctie, die de overheid met het oog op de te voeren sociale en economische politiek formuleert? Men denke hier aan auteurs als Pigou, A. Bergson, N. Kaldor, A. P. Lerner, P. A. Samuelson, J. Tinbergen e.a.

1.5. VIERDE PERIODE: VERGAANDE EN PERMANENTE OVERHEIDSINTERVENTIE OP ECONOMISCH GEBIED

Een toelichting op deze periode zal nauwelijks nodig zijn. We zijn er ons te zeer van bewust dat de overheid op economisch gebied ingrijpt, leidt, corrigeert, enz. Het volgende overzicht van wetten en activiteiten geeft een indruk van de veelomvattende overheidsinterventie.

— Er zijn wetten, die de ondernemers in hun beslissingsvrijheid inperken in verschillende opzichten, bijvoorbeeld krachtens de Prijzenwet, de Wet Economische Mededinging, en — waarbij het uiteraard om het beleid der banken gaat — de Wet Toezicht Credietwezen. Door een nieuwe regeling verzekerde de regering zich ook van de uiteindelijke zeggenschap over het beleid van de Nederlandse Bank.
— Er is sectorpolitiek: landbouw, energie, verkeer, woningbouw.
— Er is monetaire en budgetaire politiek, helaas als anti-inflatiepolitiek tot nog toe weinig resultaat opleverende.
— Er is regionale politiek. Er is groeipolitiek en industrialisatiebeleid op langere termijn.
— Er is de Wet Ruimtelijke Ordening en de Ruilverkavelingswet.

Met dit overzicht, dat een indruk moge geven van het rijke, maar geenszins definitieve, instrumentarium dat de overheid ter beschikking staat, moge ik volstaan. Een vollediger overzicht kan de lezer verkrijgen uit bijvoorbeeld de lijst van wetten, editie Schuurman & Jordens.

1.6. TERUGBLIK EN EVALUATIE

De informatie, zoals weergegeven op de voorafgaande pagina's, laat duidelijk zien dat de politiek-sociale en de politiek-economische ontwikkeling in Nederland is gegaan langs lijnen van geleidelijkheid. De ontwikkeling was evolutio-

nair van karakter en vertoonde continuïteit, aldus Valkhoff.[36]

Er heeft ook een soort convergentie van denkbeelden plaatsgevonden. Wat het zgn. socialisatievraagstuk betreft, is men bijvoorbeeld niet meer doctrinair pro of contra het overheidsbedrijf. Tinbergen bijvoorbeeld tracht op wetenschappelijk verantwoorde wijze, dat is op rationele gronden uit te maken of overheidsinterventie aangewezen is, en zo ja in welke vorm, bijvoorbeeld door middel van eigen overheidsproduktie, door maatregelen die direct de beslissingsvrijheid van de ondernemers beperken of door maatregelen die via het marktproces werken. Het gaat hierbij mede om het maken van een doelmatige en verantwoorde keuze uit de hierboven vermelde mogelijkheden en bevoegdheden, die de regering voor het voeren van een moderne economische politiek ter beschikking heeft gekregen.[37]

Hoe een ideale maatschappij-structuur te verkrijgen, aldus de vraag die drs. Harry ter Heide (thans ex-voorzitter) zich stelde op 9 januari 1971 bij de aanvaarding van de functie van voorzitter van het N.V.V. Zijn antwoord luidt: „Door hard te werken aan de oplossing van concrete problemen, waar de mensen nu mee worstelen, verwerven we ons de enige maatschappij-structuur die werkelijk ideaal is: namelijk een, die bij voortduring aan verandering onderhevig is en die zich kan aanpassen aan de wensen van de mensen die in die maatschappij leven en werken". Hij houdt de „maatschappijvernieuwers" voor dat een „politiek van de kleine stappen" enorme resultaten kan opleveren: „Zo zijn er meer veranderingen, die in het licht van de grote doelstelling „maatschappijvernieuwing" te vaak en te lichtvaardig als onbetekenend worden afgedaan, terwijl zij in feite juist bijna revolutionair te noemen zijn. Ik durf bijvoorbeeld de stelling aan, dat ons stelsel van sociale voorzieningen zowel als het gegarandeerde minimuminkomen meer aan verbetering van de inkomensverhoudingen hebben bijgedragen dan in de toekomst door welke maatregel ook zou kunnen worden bereikt: hier is heel wat tot stand gekomen ten behoeve van de allerzwakste groepen van inkomenstrekkers: ouderen, invaliden, werklozen, zieken, vrouwen . . . Dat betekent niet, dat er niets te verbeteren is aan de inkomensverhoudingen. Het onderstreept echter, dat de politiek van de kleine stappen enorme resultaten kan opleveren".[38]

2. DE CHRISTELIJK-SOCIALE GEDACHTE

Het is mogelijk om de ontwikkelingen in het protestants-christelijk sociaal-economisch denken na te gaan aan de hand van een drietal evenementen, die men ook monumenten zou kunnen noemen. Ik bedoel de referaten, de besprekingen en de conclusies van:

— het 1e Christelijk Sociaal Congres, 1891, voorzitter dr. A. Kuyper;
— het 2e Christelijk Sociaal Congres, 1919, voorzitter P. A. Diepenhorst;
— de Christelijke Sociale Conferentie, 1952, voorzitter W. F. de Gaay Fortman.

Op twee aspecten wil ik direct reeds wijzen. Vooreerst blijkt uit deze namen, maar ook uit die van vele andere deelnemers, dat de Vrije Universiteit nauw bij deze bijeenkomsten was betrokken. De Vrije Universiteit heeft zich niet van de politiek-economische problemen en ontwikkelingen afzijdig gehouden. Zij is er in de persoon van haar hoogleraren, haar doctores en haar afgestudeerden steeds nauw bij betrokken geweest en zij heeft mede leiding aan de bedoelde ontwikkelingen gegeven.

Voorts getuigen de drie bedoelde evenementen ervan hoe telkens weer met overtuiging werd uitgegaan van wat we nu plegen te noemen de relevantie van het Evangelie voor de maatschappelijke problemen.

2.1. EERSTE CHRISTELIJK SOCIAAL CONGRES (1891)

De leiding van het congres en van de plenaire zittingen berustte bij dr. A. Kuyper. Hij sprak de openingsrede uit; het is de bekende rede: „Het sociale vraagstuk en de christelijke religie". Hij merkt onder meer op „dat het rechtstreeks verband tussen het sociale vraagstuk en de christelijke religie eenvoudig *onloochenbaar* is.... Veeleer is de erkenning (van dat verband) de onderstelling, waarvan dit congres uitgaat".

En: (De sociale kwestie) „bestaat voor u dan eerst, zo ge architectonische kritiek oefent op de menselijke sociëteit zelve, en dienvolgens een andere inrichting van het maatschappelijk gebouw gewenst én mogelijk acht".[39]

Op het programma stonden vervolgens 19 onderwerpen, waarvoor even zovele referaten waren uitgebracht. Ze waren verdeeld over drie secties. Bovendien werden in een tweetal nevenvergaderingen (bijeenkomst van Christelijke Patroons resp. bijeenkomsten van Vrouwen) nog een viertal inleidingen gehouden.

In „wijdingsuren", gehouden telkens aan het begin van een voltallige vergadering, gingen voor de predikanten W. H. Gispen, C. J. G. van Hoogstraten en B. van Schelven. Ds. H. Pierson (van de Heldringgestichten) gaf voor een afzonderlijke vergadering van patroons informaties over een r.k. sociaal congres te Luik, 1887, en de toen opgerichte „Vereniging van Patroons" te Luik.

Het congres telde veel predikanten onder de deelnemers, o.a. de latere minister van Landbouw, Handel en Nijverheid in het ministerie Heemskerk (1908-1913), ds. A. S. Talma, Vlissingen. Men ziet predikanten, Nederlands Hervormd, Afgescheiden en Dolerend eensgezind bijeen.[40]

De lijst van deelnemers aan het congres laat zien, dat ze gekomen waren van hoog tot laag, van noord tot zuid. De beroepen vermelden o.a.: beschuitfabrikant, schilder of winkelier, bouwkundige, makelaar, student Vrije Universiteit, goud- en zilversmid, bierbottelaar, burgemeester, beeldhouwer, arrondissementsschoolopziener, heiwerkbaas.

2.1.1. *Sectie I*

Sectie I had tot taak een centrale bijbels-theologische bezinning op de sociale problematiek te geven. Deze sectie stelde de problematiek in 5 punten aan

de orde, behandeld door 5 rapporteurs. Ze hadden een gemeenschappelijke vraagstelling. Elk referaat begon namelijk met de vraag: welke beginselen stelt de Heilige Schrift ten aanzien van ..... en dan volgde telkens het bepaalde onderwerp. De rapporteurs en de door hen behandelde onderwerpen waren:

— prof. dr. H. Bavinck (toen nog te Kampen): ..... ten aanzien van de oplossing van de sociale kwestie; met name ook wat is af te leiden uit het Mozaïsch recht en zijn toepassing onder Israël?
— dr. Van Gheel Gildemeester: ..... ten aanzien van de arbeid en het bezit van goed?
— ds. J. C. Sikkel: ..... ten aanzien van het huisgezin, mede met het oog op de arbeid?
— ds. A. Brummelkamp: ..... ten aanzien van de roeping der Kerk?
— prof. dr. W. Geesink: ..... ten aanzien van de dienst der barmhartigheid, de diaconie?

2.1.2. *Sectie II*

In Sectie II werden referaten („rapporten") uitgebracht door ds. S. Ulfers, A. Wiersinga, P. van Vliet en T. E. Kuipers. Ook hier stonden de onderwerpen in het teken van een gemeenschappelijke vraag: Wat kan het particulier initiatief doen ten aanzien van .....?

Het ging in deze sectie om de volgende vier onderwerpen:

— sociale noden en sociale zonden (volkszonden, drank en ontucht);
— het herstel van de organische band tussen patroons en arbeiders door vrije organisaties van patroons en werklieden. Onderwerp was mede het recht van werkstaking;
— de verbetering van de toestand van de kleinhandel, de lagere ambtenaren, de klerken, de dienstboden;
— versterking van de nationale arbeid en verhoging van de kunstzin, zowel bij de arbeiders en de jongeren als bij het publiek in het algemeen. Onderwerp was mede het leerlingenstelsel.

2.1.3. *Sectie III*

In sectie III rapporteerden de hoogleraren Fabius en W. H. de Savornin Lohman en voorts Baron van Dedem, De Waal Malefijt en Th. Heemskerk over resp.:

— eigendom en erfrecht;
— Kamers van Arbeid;
— de landbouw;
— arbeidersproblematiek: arbeidsduur, vrouwen- en kinderarbeid, verzekering tegen ongelukken, pensioenen, rustdagen, regeringszorg;
— belastingen.

2.1.4. *Conclusies*

Van de conclusies van het congres kan ik uiteraard slechts enkele globale

mededelingen doen. Een viertal algemene trekken kunnen worden vermeld.

1. Men huldigt de „organische maatschappijbeschouwing", dit in tegenstelling tot de „mechanistisch" genoemde liberale, individualistische beschouwing. Verwant hieraan is het telkens geuite verlangen naar herstel van de organische band tussen patroons en werklieden (die onder de gilden aanwezig was, maar men realiseert zich dat herstel van de gilden niet mogelijk is). Verwant hieraan is weer het streven naar organisatie der samenleving. Men denkt aan twee soorten organisaties:
   a. de nog op te richten Kamers van Arbeid, met iets als publiekrechtelijke bevoegdheden;
   b. de reeds bestaande vrije corporaties van patroons en van werklieden, „welke uit het leven zelf opkwamen".
2. Er is een groot vertrouwen in het historisch gewordene, in datgene „wat uit het leven zelf opkwam". Hier was zeker invloed van de Duitse historische school. Ik mag hier verwijzen naar de studies van Dooyeweerd over Groen van Prinsterer en Kuyper.[41]
3. Er is een afgrenzing, enerzijds ten opzichte van het liberalisme met zijn individualisme en zijn laissez faire, anderzijds tegenover het socialisme met zijn klassestrijd, zijn streven veel in staatshanden over te brengen, en zijn gebrek aan besef van de eeuwige roeping van de mens.
4. Er is een streven om staat en maatschappij, ook kerk en maatschappij uit elkaar te houden; men wil geen verstatelijking, maar ook geen verkerkelijking van het leven; zo wil men geen kerkelijke sociale bonden.[42,43]

Bij verschillende punten in de referaten en de discussies trekken we soms verbaasd of geamuseerd onze wenkbrauwen op. Duidelijk zijn sommige opvattingen achterhaald. Duidelijk hebben er allerlei ontwikkelingen plaatsgevonden, waar wij thans weet van hebben, maar die zij niet hebben kunnen voorzien.[44]

Hoe dit zij, er is pioniersarbeid verricht. Dit congres, en de volgende eveneens, hebben opinievormend gewerkt. Er zijn wegen aangewezen en daarna ook ingeslagen, waarop het later mogelijk bleek verder te gaan.

2.2. TWEEDE CHRISTELIJK SOCIAAL CONGRES (1919)

Dit congres kende niet een verdeling van de stof over enkele secties. Men kwam uitsluitend in voltallige vergadering bijeen. Er is ook hier weer een intensieve deelname van personen uit de VU-kring: Diepenhorst, V. H. Rutgers, J. A. de Wilde, H. Bavinck; eveneens weer van theologen/predikanten: Van Gheel Gildemeester, Van Wijk (Amsterdam), K. Dijk, Lammers van Bueren, Westerman, B. Wielenga, De Moor, Kromsight en, niet te vergeten, Slotemaker de Bruïne, auteur van een driedelig standaardwerk: „Christelijk-Sociale Studiën".

Diepenhorst, Rutgers, De Wilde en Bavinck behandelden de onderwerpen:

overheid en bedrijf, het overheidsbedrijf, overheid en middenstand, overheid en landbouw. Mejuffrouw H. W. Crommelin en professor Bavinck refereerden over de vrouw resp. de gehuwde vrouw in het beroepsleven. Mr. dr. J. Schokking, C. Smeenk en jhr. mr. K. J. Schorer hielden inleidingen over het gezinsloon, deelname in de winst, resp. het taylorstelsel. In een afzonderlijke vergadering van vrouwen spraken mejuffrouw A. Dudok van Heel, mejuffrouw E. M. F. Kleijn en mevrouw A. van Hoogstraten-Schoch over: de vrouw in dienst der barmhartigheid, de vrouw in het publieke leven, de vrouw in het gezinsleven. Mejuffrouw H. S. S. Kuyper hield de sluitingsrede.

Iets uit de conclusies:

— CAO's dienen gesloten te worden tussen verenigingen van patroons en van arbeiders, „uit het leven zelf opgekomen"; ook moet — en dit doet zeer geavanceerd aan — de mogelijkheid worden geschapen, dat CAO's algemeen verbindend worden verklaard, of — in geval van misbruik of uitbuiting van de consument — onverbindend (en dat, terwijl de Wet op de CAO eerst in 1927 zou komen, en de Wet op het algemeen verbindend verklaren van CAO's pas in 1937).

— Voorts wordt gepleit voor nieuwe organen, nieuwe lichamen. Deze lichamen dienen — men lette op het nu komende dilemma — enerzijds door de overheid in het leven te worden geroepen en geleid, en anderzijds streng aan te sluiten bij hetgeen reeds als organisaties van werkgevers en van werknemers in het maatschappelijk leven opkwam. Tevens moeten deze organen zoveel mogelijk bewegings- en beslissingsvrijheid verkrijgen en behouden.

Een dilemma? Het volgende mijns inziens: zijn die nieuwe lichamen, met hun bindende, d.i. publiekrechtelijke bevoegdheden organen van het bedrijfsleven, dan wel in wezen overheidsorganen? Hierover vond in de jaren '50 de bekende discussie plaats van Dooyeweerd met het CNV.[45] Maar ook reeds in 1891 vond er een analoge discussie plaats tussen Kuyper en Heemskerk.[46]

In dit verband signaleer ik nog een tweede dilemma: De vraag is of de twee volgende gedachten met elkaar te verenigen zijn:

a. Kuypers oproep om een architectonische kritiek;

b. het, ook bij hem, levende sterke vertrouwen in het historisch gewordene.

Legt men sterke nadruk op de eerste gedachte, dan verzwakt men de tweede. En omgekeerd.

2.3. DE CHRISTELIJKE SOCIALE CONFERENTIE (1952)

2.3.1. *Sectie I*

Evenals het Eerste Christelijk-Sociale Congres kende ook deze conferentie een verdeling van de onderwerpen over drie secties. Sectie I beoogde weer Bijbels-theologische bezinning te geven, dit in referaten van H. Berkhof en H. Ridderbos. Er waren oorzaken om deze materie weer opnieuw aan de orde te stellen, dit in tegenstelling tot 1919. Berkhof noemde als oorzaken: „De opkomst van

de dialectische theologie, de doorbraak op het politieke terrein, de nieuwe koers der Hervormde Kerk, ... de discussie over de „soevereiniteit in eigen kring", de afstand tussen het C.N.V. en verscheidene christelijke geleerden en politici, de onzekerheid en onenigheid onder de protestantse christenen over allerlei maatregelen (belastingpolitiek, geleide economie, P.B.O., e.a.)..." Kortom, „...de grondvragen waren weer volop in discussie". Daarom werd ook de vorm van een „conferentie" gekozen, en niet van een „congres".[47]

2.3.2. *Sectie II*

Sectie II behandelde de massificatie. Er waren negen referaten. Na een tweevoudige „analyse van de situatie in haar historisch verband" door de hoogleraren J. P. Kruyt en R. Schippers volgden bijdragen van C. van Nierop (massificatie in onderneming en bedrijfstak), W. P. Crossen (het platteland), ds. W. A. Wiersinga (fabrieks- en massajeugd), mevrouw dr. F. T. Diemer-Lindeboom (de functie van het gezin), dr. P. J. Roscam Abbing (kerk, massa en gemeenschap), dr. H. P. Wijngaarden (arbeidsvreugde en onze maatschappij) en E. M. van Diffelen (de opvoeding tot deelneming in het geestelijke en sociale verkeer).

Naar mijn gevoel werd het probleem van de massificatie toen ietwat paternalistisch benaderd. Het probleem leeft momenteel niet sterk, zeker minder sterk dan in de jaren '50. We beleven in onze dagen allerlei acties in vele vormen met betrekking tot de democratisering onzer samenleving. Allerlei groepen trachten zich te profileren; ze zijn op zoek naar zichzelf. Wellicht vormen deze acties een reactie en een antwoord op de toen gesignaleerde massificatie. Maar de betrokkenen nemen nu zelf hun lot in handen. Ze aanvaarden geen paternalistische benadering.

2.3.3. *Sectie III*

Het onderwerp was hier de bedrijfsorganisatie. Prof. mr. P. Borst behandelde de organisatie van het bedrijfsleven. Mr. dr. A. A. van Rhijn en prof. dr. F. L. van Muiswinkel spraken over de relatie tussen overheid en bedrijfsleven. C. J. van Mastricht en mr. J. Meynen refereerden over (mede-)verantwoordelijkheid en (mede-)zeggenschap in de onderneming, terwijl dr. S. Rozemond, C. Smeenk en drs. F. Kraayeveld de sociale zekerheid en persoonlijke verantwoordelijkheid tot onderwerp hadden.

Het streven naar de bedrijfsorganisatie, in het bijzonder in de PBO-structuur, was nog zeer sterk in de jaren '50. De volgende gegevens moge ik in dit verband memoreren:

— ooit hebben we een speciale minister voor de PBO gehad en een speciale staatssecretaris, nl. de K.V.P.-ers De Bruijn (van het N.K.V.) en Schmelzer;
— ooit heeft het C.N.V. zijn propaganda-actie in de afdelingen gevoerd onder het motto „Gij zijt bedrijfsgenoot", waarbij onder „bedrijf", zoals vrijwel altijd in dit verband, verstaan moet worden: „bedrijfstak".

Een der conclusies van Sectie III stelde: men benutte in de bedrijfstakken zo snel en zo volledig mogelijk de mogelijkheden vervat in de Wet op de PBO (dus door het instellen van „schappen").

Maar dan komt weer het bekende dilemma. Het vervolg luidt namelijk:

Hierbij dienen de werkgevers- en werknemersorganisaties niet slechts te zijn kiesverenigingen of bezinningsinstituten. Er moet tussen hen en de te stichten PBO-lichamen een zo nauw mogelijke band zijn.[48]

Dat was 1952. Mijns inziens is het „PBO-denken" momenteel in Nederland zonder betekenis. Ook Mannoury merkt op, dat de realisatie beneden de verwachtingen is gebleven.[49] De PBO-gedachte is niet slechts onrealiseerbaar gebleken, zij is in wezen grotendeels ook prijs gegeven. In r.k. kringen is dit denken gedurende meerdere tientallen jaren in hoge mate karakterbepalend geweest. Het PBO-ideaal werd als het ware met missionair elan in het Nederlandse volk uitgedragen als het belangrijkste instrument tot oplossing van de sociale kwestie. Nu dit ideaal nagenoeg is prijsgegeven, houdt dit voor de r.k. kringen een belangrijk stuk identiteitsverlies in. We zien nu, in 1972, hoe het N.K.V. bereid bleek een „zware federatie" met het N.V.V. aan te gaan. Tussen de beide verschijnselen bestaat mijns inziens duidelijk verband. „Het eigene" van het N.K.V. is in belangrijke mate verloren gegaan. Voor het protestants-christelijk denken geldt, voor zover het het streven naar bedrijfsorganisatie (= bedrijfstaksgewijze organisatie) betreft, een analoge conclusie.

2.4. TOELICHTINGEN OP HET A.R. BEGINSELPROGRAM

Er is een tweede reeks historische documenten of monumenten op politiek, sociaal en economisch gebied. Hierbij waren ook weer in sterke mate personen uit de VU-kring betrokken. Ik denk aan de volgende toelichtingen op het A.R. beginselprogram:

1879, A. Kuyper, „Ons Program";
1934, 1935, H. Colijn resp. P. A. Diepenhorst: „Saevis tranquillus in Undis" resp. „Ons isolement";
1964, „A.R. Bestek", een verzamelwerk met bijdragen van meerdere auteurs.

2.4.1. *A. Kuyper, Ons Program, 1879*

Kuyper pleit in de „sociale paragraaf" voor kiesrecht voor de arbeiders, opdat ze ook op het politieke terrein voor hun belangen zouden kunnen strijden. Hij bepleit de totstandkoming van een „Wetboek van de Arbeid", zoals er immers ook reeds een Wetboek van Koophandel was. Als hierin te regelen onderwerpen vermeldt hij onder meer:

— loonregelingen, loonovereenkomsten, uitbetaling, administratie van de arbeid;
— werktijden: vrije dagen en uren;
— ziekte, invaliden, veiligheid, arbeidsinspecteurs;
— opleiding, gezellen en meesterknechts, getuigschriften;
— arbeid in de landbouw, in de fabrieken, in het ambacht;

— dienstboden en huisknechts, de gilden der meesters, de gilden der arbeiders;
— verbreking van het looncontract, samenzwering tegen de meester;
— coöperatieve verenigingen, de politieke rechten van de arbeidersverenigingen.

Kuyper, die deze gedachten reeds in 1874 naar voren bracht in de Tweede Kamer, werd toen van achter de ministerstafel uitgelachen.[50] Het is echter duidelijk, dat er nu in de vele en velerlei arbeidswetten en andere sociale wetten materieel nagenoeg alles geregeld is wat Kuyper toen voor ogen stond.

2.4.2. *1934, 1935: „Saevis tranquillus in Undis", resp. „Ons Isolement" van H. Colijn en P. A. Diepenhorst*

Zeer in het algemeen kan ik zeggen, dat Colijn en Diepenhorst, maar ook Patrimonium (C. Smeenk), het C.N.V. en de Chr. Werkgeversorganisatie, wilden werken volgens de principes en de lijnen in de afgelopen eeuw geformuleerd. Dit houdt voornamelijk het volgende in:

— negatief: afgrenzing ten opzichte van liberalisme en socialisme;
— positief: bescherming van het maatschappelijk zwakke, waartoe eventueel overheidsinterventie geboden kan zijn; verdere ontwikkeling en uitbouw van de sociale verzekeringen en van de rechtspositie van de arbeider; eveneens van de bedrijfsorganisatie, verstaan als bedrijfstaksgewijze organisatie met publiekrechtelijke bevoegdheden; tevens steeds aandringend op de grootst mogelijke mate van „zelf doen" door de partners in het bedrijfsleven, eventueel zelfs onder terugdringing van het overheidsaandeel.

Aan deze algemene karakterisering voeg ik enkele mededelingen van meer concrete aard toe. Inzake de bedrijfsorganisatie stelt Colijn, zich kerende tegen het individualisme: „Wij moeten vasthouden aan de principiële gedachte, dat het bedrijf, het complex van ondernemingen, waarin vrijwel gelijke arbeid wordt verricht, een *gemeenschap* vormt. Wel mist die gemeenschap nog altoos een volledige organisatie, maar dit verandert principieel haar *karakter* niet".

En vervolgens zegt hij: „Het einddoel is, dat er komt een álle ondernemingen in één bedrijfstak omvattende organisatie, waarin patroon en arbeider *samenwerken* en de bloei van het bedrijf pogen te bevorderen. De militante tegenstellingen tussen werkgevers en arbeiders behoort weggenomen te worden. En aan de arbeiders mag een zekere rechtspositie in het bedrijf, waarin zij werkzaam zijn, niet worden onthouden."

Dit laatste moet betekenen, dat ook arbeiders deel zullen uitmaken van de verwachte bedrijfstak-besturen. Ook Colijn werkt met de tegenstelling: mechanisch-organisch. Hij wijst erop, hoe het fascisme in Italië „de ondernemingen, de bedrijfstakken, de beroepen (had ingedeeld) in corporaties, die feitelijk slechts mechanische *staatsapparaten* zijn". Hij wenst het anders, blijkens de vraag, die hij vervolgens stelt: „Of .... behoort men ook van overheidswege te bevorderen, dat allengs het organisch verband op het terrein van arbeid en bedrijf wordt hersteld(!), waartoe veel kan worden bijgedragen door de *vrije*

corporaties van werkgevers en arbeiders, die zich in de maatschappij hebben gevormd? Wij houden nog steeds de laatste methode principieel voor de enig juiste".[51]

Daar de verwachte „nieuwe organen" mogelijk de verleiding in zich zullen voelen te eenzijdig het eigen belang, dat is „groepsbelang" te behartigen, moet de overheid, als hoedster van het algemeen belang blijven toezien. „Ze zal daartoe over de nodige outillage moeten beschikken". Colijn behandelt nog vrij uitvoerig de arbeidswetgeving en de sociale verzekeringen, evenals Diepenhorst. De bedrijfsorganisatie krijgt bij Diepenhorst weinig aandacht. Beide geven een beoordeling en afwijzing van het socialisme, o.a. vanwege de klassenstrijdleer. De organische maatschappijbeschouwing maakte het onmogelijk de bevolking te zien als gesplitst in twee fundamenteel tegenover elkaar staande, geen enkel belang gemeen hebbende, maar in dodelijke strijd met elkaar levende, klassen. De praktijk weersprak ook deze leer, die daarom slechts schadelijk werkte.

Diepenhorst behandelt bij de sociale verzekeringen uitvoerig het element van het „zelf doen". Dit element is door A. Kuyper, die ruim een jaar op deze materie had gestudeerd, via zijn „groot amendement" in de Tweede Kamer in 1899 in de ongevallenwet van 1901 geïntroduceerd. Het wetsontwerp kende voor de uitvoering van de wet (premievaststelling en -heffing, uitkeringen, e.d.) slechts één lichaam, de Rijksverzekeringsbank. Kuyper vroeg de mogelijkheid te scheppen van uitvoering door „bedrijfsverenigingen", dat zijn verenigingen van werkgevers voor dat doel opgericht. De gedachte werd tegen verzet van minister Lely in aangenomen. Het bedrijfsleven heeft geantwoord met het oprichten van meerdere van zulke bedrijfsverenigingen.[52]

2.4.3. *A.R. bestek (1964)*

In 1961 werd een geheel nieuw program, thans genoemd „Beginsel- en Algemeen Staatkundig Program" vastgesteld. In het werk „A.R. Bestek" dat niet meer van de hand van één auteur is, maar van een groot aantal medewerkers, wordt een toelichting op de verschillende artikelen gegeven.

2.4.3.1. *Sociale paragrafen*

Er is weer, evenals in de vorige uitgaven, een artikel over de volksgezondheid, thans met een toelichting van A. C. Drogendijk. Er zijn nu twee artikelen over de sociale kwestie met toelichtingen van A. Borstlap en J. Schipper.

Borstlap behandelt de materie waarover we in het voorafgaande reeds spraken. In zijn bijdrage komen o.a. de volgende onderwerpen aan de orde:

— Een rechtsorde van de arbeid: hieronder komt o.a. de PBO ter sprake. Borstlap kan nu wijzen op de wet op de PBO, die in 1950 tot stand kwam. Hij ziet „deze instelling als de bekroning van het christelijk-sociaal streven naar overleg en samenwerking in het bedrijfsleven".

— De onderneming: Borstlap brengt hierin naar voren „de verantwoordingsplicht van de onderneming tegenover de samenleving". Voorts

schrijft hij over „de factor arbeid als constituerend en meesprekend element in die gemeenschap" (dit is de onderneming).

Hij anticipeert hier als het ware al op een van de wettelijke regelingen, die in 1972 werkelijkheid zijn geworden, door ons vermeld onder sub 1.3.4.

Borstlap doet namelijk het volgende voorstel: „Men zou ook de ondernemingsraad het recht kunnen geven om, na instelling van een door velen bepleite vennootschapskamer die toezicht moet houden op de N.V.'s, bij dezen kamer in beroep te gaan wanneer hij van oordeel is, dat het beleid van de directie tot ernstige schade voor de onderneming en voor allen die daarin werken aanleiding kan geven".

Schipper behandelt:

— de „armenzorg" in de vorige eeuw;
— het „sociale werk" in de jaren '30 ten behoeve van de werklozen en
— het meer moderne maatschappelijke werk, in de onderscheiden vormen van „opbouworganen, dorpshuizen- en buurthuiswerk, gezins- en wijkwerk", en het maatschappelijk werk ten behoeve van gehandicapten, gerepatrieerden, vluchtelingen, e.d.

Hij gaat ook in op de huidige inzichten in de verhouding van de overheid tot de verschillende particuliere instellingen, als kerken, verenigingen, stichtingen, e.d. Hij meent dat in onze kringen vroeger te negatief gedacht werd over hetgeen de overheid op dit terrein kan doen, en onder de gegeven verhoudingen moet doen en doet.

2.4.3.2. *Economische en financiële paragrafen*

Ik zei u reeds dat in de jaren '30 de economische theorie als het ware in enige golven achter elkaar een aantal vernieuwingen en uitbreidingen onderging. Deze nieuwe inzichten zijn in de „economische bijdrage" van B. Goudzwaard ten volle verwerkt. De studie is voor 1964 „up to date".

Een punt van kritiek zou kunnen zijn, dat hij iets te gemakkelijk denkt over de mogelijkheid de recepten à la Keynes toe te passen. Onze actuele kwalen van inflatie en stagnatie leren ons anders. Goudzwaard laat in zijn artikel de verschillende gronden en mogelijkheden van overheidsinterventie de revue passeren in het kader van een tweedeling: „Overheid en economische orde" en „Overheid en economisch beleid". Hij brengt hierbij onder meer de volgende onderwerpen ter sprake:

a. Economische orde

Hij oriënteert zijn overzicht betreffende de verschillende mogelijkheden van overheidsingrijpen aan de kwestie van de zeggenschap van de ondernemer. De overheid kan namelijk deze zeggenschap:

— zich toeëigenen, bijvoorbeeld door nationalisatie van bedrijven, de spoorwegen bijvoorbeeld;
— beperken, bijvoorbeeld door het stellen van maxima of minima aan lonen, prijzen, huren, door concurrentieregelingen, e.d.;

— indirect binden, bijvoorbeeld door het bijsturen of tegensturen van de conjunctuur door monetaire en budgettaire politiek.

Goudzwaard behandelt ook de CAO en de bedrijfsorganisatie, zowel in haar privaatrechtelijke als in haar publiekrechtelijke vorm. Hij analyseert de controverse Dooyeweerd — C.N.V., betreffende de aard en de bevoegdheden van de P.B.O.-lichamen; hij poogt tussen de beide opvattingen een brug te slaan.

b. Economisch beleid (economische politiek)

Hieronder behandelt hij:

— het conjunctuurvraagstuk;
— de structuurpolitiek, dit is in feite het vraagstuk van de economische groei; hij behandelt een aantal aspecten hiervan, zoals de voorziening met kapitaal, en met energie, de benutting van de ruimte, en het verschijnsel van achterblijvende landsdelen en sectoren van het bedrijfsleven[53];
— goede verhoudingen op het gebied van produktie en verdeling via mededingingspolitiek, inkomenspolitiek en bescherming van de consument.

Voorts stelt hij uitdrukkelijk de internationale en mondiale problematiek aan de orde. Hij beschrijft de opbouw en de taken van organisaties als Benelux, E.E.G., O.E.C.D., enz. De overdracht van nationale bevoegdheden komt hier aan de orde, alsmede de mogelijkheden van het voeren van een internationale conjunctuur- en structuurpolitiek.

Terzake van de verhouding tussen rijke en arme landen constateert hij een „fundamentele disharmonie" en een „schrijnende disharmonie". Gestreefd moet worden naar rechtvaardiger verhoudingen. De Westelijke landen zullen tot offers bereid moeten zijn.

G. A. Kieft, in zijn hoofdstuk over de staatsfinanciën, merkt nog op, dat we thans andere denkbeelden hebben dan indertijd Kuyper en Colijn over de noodzaak van een jaarlijks sluitend overheidsbudget. Maar, wat de moderne budgettaire politiek betreft, geïnspireerd op de ideeën van Keynes, constateert hij dat, blijkens het verschijnsel van de inflatie der laatste jaren, deze politiek minder uitkomst bracht dan wel werd verwacht.

3. EEN ANDERE MAATSCHAPPIJ

Hiermede beëindigen we onze schets betreffende de ontwikkeling van het politiek-sociale en het politiek-economische denken in protestants-christelijke kring. Er is duidelijk verband met de feitelijke politieke ontwikkeling, onder meer tot uiting komend in de wetgeving, waarvan we hiervoor een resumé gaven. Er zijn allerlei invloeden geweest. Er was bijvoorbeeld de invloed van „links", al zat „links" weinig in de regering. Er waren invloeden van over de grenzen, o.a. uit geestverwante kringen als ook door het voorbeeld van de

sociale wetgeving in andere landen. Er was ook de invloed van het dragen van regeringsverantwoordelijkheid; er was, en is, wat de Duitser noemt, „Sachlogik" en „Sachzwang", waardoor „rechtse" ministeries naar „links" opschuiven, en „linkse" naar „rechts".

Het christelijk-sociale denken, onder welk begrip we hier zowel de protestants-christelijke als de rooms-katholieke variant willen begrijpen, heeft mede een stempel gezet op de ontwikkeling, die plaats vond en op het resultaat dat werd verkregen. Verlaten werd immers de individualistische-liberale samenleving, een sociaal en economisch ongenormeerde maatschappij, waarin het „Darwiniaans" toeging, een maatschappij, gekenmerkt door een bittere strijd om het bestaan, waarin slechts de handigste en de sterkste kon overleven (we spreken hier in de bekende termen van Darwin, namelijk „the struggle for life" en „the survival of the fittest").

Echter, in Nederland werd niet de weg van het socialisme ingeslagen, waarbij in het raam van deze studie uiteraard vooral gedacht moet worden aan het marxistisch socialisme (in tegenstelling bijvoorbeeld tot „het personalistisch socialisme", waarmede de P.v.d.A zich na 1945 — als opvolgster van de S.D.A.P. — presenteerde). Kenmerkend voor deze stroming waren opvattingen als die van de klassenstrijd, het uiteenvallen van het volk in twee elkaar bitter bestrijdende klassen, die belang, recht noch moraal gemeen hadden; voorts ook de steeds toenemende verarming van de arbeidersklasse, de komende ineenstorting van het kapitalisme en de dictatuur van het proletariaat. Kenmerkend was ook de opvatting van een gedetermineerd, een onvermijdelijk en voorspelbaar verloop van de wereldgeschiedenis en een in wezen religieuze verheerlijking van de arbeidersklasse, die gezien werd als de voorhoede, de bewerkster en de kern van een nieuwe mensheid in een nieuwe samenleving. Het was een evangelie dat de vernietiging van het kwaad verkondigde, namelijk van het particuliere bezit der produktiemiddelen en van de klasse, in wie het kwaad gelokaliseerd werd geacht.

Nederland heeft, zoals gezegd, ter oplossing van de sociale kwestie niet deze socialistische weg ingeslagen. Daarom in Nederland geen gewelddadige revolutionaire ontwikkeling, zoals door het socialisme werd geprofeteerd en gewenst. Daarom in Nederland in 1918 niet — zoals in Duitsland en Oostenrijk wel het geval was — een revolutie, door Troelstra aangekondigd en geëist.

In de plaats hiervan heeft men in christelijke kring bewust gestreefd naar verzoening der tegenstellingen, naar vermindering der verschillen, naar bestrijding van de armoede, naar steun van het zwakke, naar bescherming van het weerloze en het machteloze, naar beëindiging van analfabetisme en rechteloosheid, kortom naar een opheffing van de meervoudige onmondigheid, waarover wij in het begin spraken, vooral door rechtsschepping. De welhaast onbeperkte beslissingsvrijheid en beschikkingsmacht van de ondernemer/werkgever werd op tal van vlakken, soms in hoge mate, ingeperkt. Wat het resultaat betreft mag thans gesproken worden van welvaaartstoeneming, welvaartsspreiding, sociale zekerheid en rechtszekerheid.

Aldus heeft Nederland niet een schoksgewijze ontwikkeling gekend, niet een ontwikkeling van het ene uiterste in het andere uiterste, maar een ontwikkeling gekenmerkt door geleidelijkheid, door evolutie en continuïteit. Met name Valkhoff vestigt hier de aandacht op. Hij ziet hier een ontwikkeling, duidelijk tegengesteld — in gunstige zin — aan die in andere landen. Het resultaat typeert hij dan ook als „de vermaatschappelijking van het recht".[54] Zo bouwde Nederland, daartoe in staat gesteld door een ongekend en nimmer vermoede economische ontplooiing „een nieuwe maatschappij op andere grondbeginselen dan voorheen".[55] Het christelijk-sociale denken heeft hieraan bewust en principieel een belangrijke bijdrage geleverd.

4. ENKELE ACTUELE KWESTIES

4.1. „POLITIEKE ECONOMIE"

Op grond van de informatie, verkregen in het voorafgaande, betreffende ontwikkelingen in denken en doen op politiek, sociaal en economisch gebied, is het mogelijk op enkele actuele kwesties enig kritisch commentaar te geven.

We moeten aan „politieke economie" gaan doen, zo klinkt het tegenwoordig in Nederland. Wel, als men hiermede bedoelt dat de economisten het maatschappelijk engagement moeten kennen, dan is zulk een gedachte ons, d.w.z. de protestants-christelijke kring, niet vreemd, maar steeds eigen geweest. Ik wil hier gebruik maken van de omschrijving van Pen. In zijn voorwoord bij de vertaling van Galbraith's „Politieke economie" [56] geeft hij van dit begrip de volgende omschrijving: „De samenvattende visie op de samenleving, waarbij geen scheiding wordt gemaakt tussen economie, sociologie, politicologie, en andere specialismen".[57]

Nogmaals, als dit de definitie is, dan hebben we in Nederland al ruim 100 jaar volop „politieke economie" bedreven.

4.2. „POLITIEKE THEOLOGIE"

Geschriften, die in de titel de woorden kerk, theologie en evangelie combineren met politiek en revolutie, zijn legio. De hierboven gestelde vraag keert nu terug in de volgende vorm, namelijk of theologen het maatschappelijk engagement kennen en moeten kennen? Over een tweetal recente uitlatingen wil ik in dit verband enkele opmerkingen maken.

a. Dr. Herman Wiersinga gaf recentelijk uit zijn „Verzoening als verandering".[58] In zijn voorwoord stelt hij het thema van „orthodoxie en orthopraxie" aan de orde. Hij spreekt van de „begrijpelijke verlegenheid die ons overvalt als ons duidelijk dwarslijnen van geloof naar handelen gevraagd worden".

Ik dacht in het voorafgaande te hebben laten zien, dat men in Nederland (het geldt ook voor het buitenland) in protestants-christelijke en rooms-katho-

lieke kringen al 100 jaren (vroegere tijden daargelaten) overtuigd is van de relevantie van het evangelie voor die maatschappelijke problemen, en dat een christen als zodanig geëngageerdheid vertoont en moet vertonen. Aan die taak van het opsporen en ontwerpen van „dwarslijnen" hebben al generaties hun krachten gewijd. Het resultaat was nooit volmaakt, en het werk nooit voltooid.

Wiersinga staat niet alleen; hij is geen pionier. Er is een wolk van getuigen rondom hem, niet de minsten onder zijn vakgenoten: Kuyper, Talma, Heldring, Gispen, Sikkel, Pierson, De Gaay Fortman, Van Schelven, Slotemaker de Bruïne, Wielenga, Berkhof, Ridderbos, Schippers, Roscam Abbing en vele anderen.

In zijn literatuur vermeldt Wiersinga Aristoteles en Jaspers, Dorothé Sölle, Moltmann en Ter Schegget, maar geen van de auteurs door ons genoemd, niets van de geschiedenis als door ons naar voren gehaald, niets van de geschiedenis van Patrimonium, van het C.N.V. of van de Christelijke Werknemers, geen Amelink of Hagoort of Ruppert of Schipper. Een opvallend gemis.[59] Wiersinga signaleert ook invloeden vanuit het griekse denken, en terecht. Maar in de jaren '30 en '40 is er in onze kringen uitvoerig gepubliceerd en gediscussieerd over invloeden en nawerkingen van de Aristotelisch-Thomistische filosofie. Men denke aan de geschriften van Vollenhoven, Dooyeweerd, Schilder, de beide Popma's, Van Teylingen, Boot, Kapteyn, Tunderman, Holwerda, Veenhof, Vonk, Schippers en Vreugdenhil.[60] Ook hier weer, niet de minsten, of de minst bekende onder zijn vakgenoten.

De kwestie van „de twee-terreinen-leer" stond in de jaren '30 in het centrum van de discussies. Is voor de christen als christen alleen het domein van het geloof relevant, en is „de wereld" voor hem neutraal terrein? Hier is duidelijk verband met de Aristotelisch-Thomistische filosofie en theologie. Kuyper's leer van „de gemene gratie" kon tot zulke opvattingen aanleiding geven, misschien minder bij Kuyper zelf, dan wel bij volgelingen.[61] Hoe dit zij, Dooyeweerd, Schilder, Vollenhoven, c.s., hebben zich sterk en uitdrukkelijk tegen (zulk) een twee-terreinen-leer verzet. Radicaal was Dooyeweerd in 1936 in zijn referaat voor de Christelijke Werkgevers. Hij stelde onder meer: „Naar reformatorische beschouwing moet Christus' Koninkrijk tot zichtbare openbaring komen in alle tijdelijke samenlevingsverhoudingen: gezin, school, staat, bedrijf, wetenschap en kunst". En vervolgens: „Daarmede is de gehele gedachte aan het bestaan ener neutrale zone bij de wortel afgesneden".[62]

b. In de tweede plaats wil ik aandacht schenken aan enige formuleringen, waarvan gebruik werd gemaakt bij de verlening van een eredoctoraat aan ds. Beyers Naudé. In het Senaatsbesluit betreffende de verlening van dit doctoraat — waarmee ik als zodanig instem — is onder andere sprake van:

— de eis .... samenleving en evangelie van Jezus met elkaar te confronteren;
— pogingen om ook in de theologie te komen tot een betere verhouding van theorie en praxis;

— de theologie die maatschappelijke processen van gerechtigheid en verzoening op gang dient te brengen.[63]

Ook hier, zo zou ik willen opmerken, geldt weer: hij is geen eenling. Hij loopt mee in de optocht van generaties. Ik zie Beyers Naudé minder als wetenschappelijk theoloog, meer als groot pastoraal werker en als dienaar en bedienaar des Woords. Ik, voor mij, leg dan ook liever meer de nadruk op die andere redenen in het Senaatsbesluit en in de rede van Berkouwer, namelijk dat ds. Beyers Naudé: „voor zijn deel .... deze confrontatie .... (heeft) tot stand gebracht", en dat hij „nieuwe inzichten heeft bijgedragen en dat de elementen als schuld en vergeving door zijn arbeid nieuwe accenten hebben gekregen". Hij verricht groots werk en, in zijn omstandigheden, oorspronkelijk werk. Maar de continuïteit mag toch ook gezien worden. Men zou hem „de Talma van Zuid-Afrika" kunnen noemen, Talma, die immers in 1902 zijn bekend geworden geschrift uitgaf (door het C.N.V. geherpubliceerd): „De Vrijheid van de arbeidende stand". Zoals Talma geeft ds. Beyers Naudé leiding aan een emancipatiestrijd.

4.3. OVER DE TERMEN „RECHTS-LINKS"

In het voorafgaande heb ik laten zien, hoe men in de christelijk-sociale beweging een eigen weg tot oplossing van de sociale kwestie heeft gezocht. Ik herinner er in dit verband aan, dat de „confessionele partijen", die van die christelijk-sociale beweging deel uitmaakten, zich onbeschroomd rechts noemden. De tegenstelling rechts-links lag immers op een bepaald vlak, namelijk of men bij het streven naar een andere samenleving dan de individualistisch-liberale van de 19e eeuw, zich wilde laten leiden door de Heilige Schrift en de fundamentele waarheden van het christelijk geloof. Daarin paste niet de marxistische klassenstrijd-ideologie. De S.D.A.P., de Sociaal-Democratische *Arbeiders* Partij, wilde bewust een *klasse*-partij zijn, geheel volgens het hiervoor reeds vermelde schema van Marx. De „confessionele partijen" daarentegen verenigden alle rangen en standen in zich, ook globaal gesproken de „confessionele" arbeiders, die wel maatschappijkritisch wilden werken, maar het principe en de praktijk van de klassenstrijd verwierpen. De tegenstelling rechts-links lag dus niet op het vlak van de vraag of men al of niet bereid was mede te werken aan de ontwikkeling van een sociale wetgeving en een sociale politiek. Met dit, voor Nederland mogelijk geheel eigen, karakter van de begrippen rechts-links dient uiteraard rekening te worden gehouden.

Als voorbeeld van een onjuiste hantering van deze termen geef ik een passage uit een artikel van prof. Th. A. Stevers, Tilburg, in „De Volkskrant" van 7 oktober 1972. Hij schrijft over de begroting van Nelissen, minister van Financiën in het kabinet-Biesheuvel. Blijkens uitdrukkingen als „dat heeft hij knap gedaan" en „ik heb er gewoon bewondering voor" toont hij respect voor deze begroting, die financieel-technisch kennelijk goed in elkaar zit. Dan vervolgt hij: „Je zou zweren, dat we een links kabinet hebben en gehad hebben. Wist U, dat de uitgaven voor sociale voorzieningen van de begroting 1971 op

de begroting 1973 het sterkst van alle categorieën stijgen, en wel met 48%. Een rechts kabinet voert in feite altijd een betrekkelijk linkse politiek. Ze moeten wel".

In dezelfde geest schrijven Gerbenzon/Algra over de „linkse" partijen: „de grote wetgevingen op sociaal gebied (zijn) niet door hen tot stand gekomen (soms óndanks hen, daar zij dan tegenstemden, omdat de wetgeving hun bijvoorbeeld niet ver genoeg ging). Toch is hun betekenis zeer groot geweest, doordat zij de andere partijen, die wél regeringsverantwoordelijkheid droegen, in een „linkse" koers drongen. Die partijen waren, om hun leden te behouden, wel genoodzaakt vele doelstellingen van het socialisme (sociale zekerheid, ouderdomspensioen, e.d.) te verwezenlijken".

Ons antwoord kan nu kort zijn. De genoemde doelstellingen van sociale zekerheid, ouderdomspensioen, e.d., waren de christelijk-sociale beweging van meet af aan eigen. Bewust en principieel heeft men juist deze weg gekozen.[64] Onjuist achten wij ook, hetgeen Nagel en Pijlman schreven in de Amsterdamse (Gereformeerde) Kerkbode van 26 november 1971: „Maar maatschappelijk en politiek ziet hij (Nagel) de keus der kerken links liggen", en: „Met links is hier bedoeld: zich met woord en daad inzettend voor het lot van armen en verdrukten. Niet als ideologie, maar als consequentie van het evangelie". Ik kan nu volstaan met op te merken, dat de „confessionele partijen" (thans veelal christen-democratische partijen genoemd), tegelijk „rechtse partijen", in Nederland maatschappij-reformistisch zijn geweest, nu bijna al een eeuw lang. Zij waren dit al in die tijden, waarin het socialisme nog ageerde in termen van revolutie, uitbuiting, klassenstrijd, algehele onteigening en socialisering, vijandig en beledigend was tegenover vorstenhuis en koningin, vijandig en denigrerend eveneens tegenover de christelijke religie.[65]

Bij de genoemde auteurs is sprake van een misverstand, in wezen toe te schrijven aan onkunde ten aanzien van Nederlandse verhoudingen, zowel ten aanzien van de gang van zaken in het verleden als ten aanzien van de stand van zaken in het heden. Dit is te betreuren.[66]

4.4. OVER HET „KAPITALISME"

In de kritiek op het „kapitalisme" en in het verlangen naar een ander stelsel schuilen steeds minstens twee elementen, die onvoldoende uit elkaar werden gehouden. Het zijn:

a. de eigendomskwestie; het particulier bezit der produktiemiddelen;
b. een mentaliteitskwestie; het egoïsme, dat allerwege heerst en vele verhoudingen bederft.

Men bepleit overbrenging van de produktiemiddelen in collectieve eigendom, veelal staatseigendom. En vaak moet daarbij de produktie voor de markt plaats maken voor produktie volgens plan. Wel, het is niet in te zien, dat daarmede tegelijkertijd het mentaliteitsprobleem zou zijn opgelost. Het egoïsme zit nogal diep in het hart van ieder mens. Egoïsme is niet met een of andere organisatiemaatregel te overwinnen.[67] De ervaringen met de overheidsinstanties in Neder-

land, in West-Europa, maar ook in de bijna totaal onteigende Oost-Europese landen bewijzen het tegendeel. Vele zijn de klachten in Oost én West over de ondoorzichtigheid van het overheidsbeleid, de „eigen richting" en de traagheid, de klacht dat men als burgers telkens voor een „fait accompli" gesteld wordt.

Rusland kent de collectieve eigendom der produktiemiddelen en een centraal geplande en geleide economie. Welnu, het blijkt dat daar eveneens eenzelfde zeer omvangrijke sociale en economische wetgeving ontworpen en uitgevaardigd moet worden, als die wij kennen. Ook bij hen is sociale wetgeving. Als er geen wet is, regelende de ouderdomspensioenen, krijgt niemand ouderdomspensioen. Ook bij hen wetgeving tegen de milieuvervuiling. Als er geen voorschriften zijn betreffende de milieuvervuiling, trekt geen manager zich iets van die problemen aan. En zelfs als er wetten zijn worden ze overtreden. Voor de regeling van lonen, vakanties, werktijden, enz., moeten ook daar C.A.O.'s komen. Het verschil is, dat de vakorganisaties, die er inderdaad zijn, hierin niets te zeggen hebben.

Algehele socialisering, zo ze al een enkel probleem van de Westerse volkshuishouding zou oplossen, roept een veelheid van nieuwe problemen op.[68] Waarom dan algehele socialisering van het produktie-apparaat, waar toch verambtelijking, bureaucratisering en centralisering van politieke en economische macht zo vele nadelen bezitten?

4.5. OVER KLEINE STAPPEN EN GROTE MAATREGELEN

Ik schaarde mij in het voorafgaande achter de door Harry ter Heide bepleite politiek van de kleine stappen. Maar al te begrijpelijk rijst nu de vraag: wat zijn kleine stappen anno 1972? Wordt niet onze generatie, anders en meer dan ooit in de wereldgeschiedenis geconfronteerd met problemen van mondiale omvang? Om slechts te noemen: de ecologische crisis, de noden van de derde wereld, de dreiging van een atoomoorlog. Inderdaad, er is ook een ander gezegde: „Aux grands maux, grandes remèdes": ten aanzien van grote kwalen, grote middelen.

Ik kan hier slechts een globaal antwoord geven. Wat kleine stappen zijn, en tegelijk grote middelen adequaat aan onze problemen, zal elke generatie telkens weer in nauwgezette, grondige en verantwoorde bezinning opnieuw moeten uitmaken. Er zijn geen boekjes met patentoplossingen. Een totaal gesocialiseerde economie is geen oplossing. We kunnen niet anders dan: verder met de gemengde economie.[69] Dit vergt van alle betrokkenen, sociale partners: redelijkheid, billijkheid, matiging, verantwoordelijkheidsbesef, realiteitszin, vermengd met een snufje utopie, respect voor de rechtmatige belangen van andere personen en groepen, hier, in dit land, en elders. Het onderwijs aan de VU en aan de economische faculteit moge een bijdrage vormen tot de hier aangeduide historische taak.

NASCHRIFT

Behalve aan de toelichtingen op de onderscheidene A.R. programma's zou ook aandacht besteed moeten worden aan die van de C.H.U., alsmede aan de programma's en eventuele toelichtingen hierop van Patrimonium, van het C.N.V., van de Protestants-Christelijke Werkgevers (thans gefuseerd met de R.K. Werkgeversorganisatie), van het Christelijk-Sociaal Convent, het vrij losse contactorgaan tussen de protestants-christelijke sociale organisaties, en van mogelijk andere. In het bestek van deze studie, gebaseerd op een rede van nauwelijks een uur, was dit niet mogelijk.

In deze studie heb ik in feite uitsluitend belicht de *conclusies* van de meergenoemde twee Congressen en de Conferentie van 1952, alsmede de *toelichtingen* op de A.R. programma's. Ik deed dit, uitgaande van de gedachte dat deze „stukken" wel als een communis opinio op de betrokken tijdstippen kunnen worden beschouwd, en dat ze globaal de stand van het denken op die tijdstippen weergeven.

Analoge studies over de ontwikkeling van het denken in rooms-katholieke, in socialistische en in liberale kring, en in de kring van werknemers en middenstanders zouden wenselijk zijn. Het zou goed zijn indien studies van geestverwanten en niet-geestverwanten zouden verschijnen. Ze zullen tot een verscheidenheid in belichting aanleiding kunnen geven.

NOTEN

[1] De Oost-Europese landen kennen onderling vrij grote verschillen. Hongarije is momenteel het minst gecentraliseerd. De Sovjet-Unie, de D.D.R. en Roemenië zijn momenteel waarschijnlijk het sterkst gecentraliseerd. Joegoslavië, met zijn stelsel van „arbeidersraden in de bedrijven", heeft een eigen stelsel afwijkend zowel van Oost als van West.

[2] De periodenindeling beoogt te laten zien:

— dat gedurende een groot deel van de 19e eeuw het „laissez faire" heerste op sociaal en op economisch gebied;
— dat het „laissez faire" (l.f.) het eerst werd doorbroken op sociaal gebied (1874, Kinderwet Van Houten, begin periode II);
— dat dit veel later pas (namelijk eerst na 50 of 60 jaren) op economisch gebied het geval was, namelijk in de jaren '30, en toen nog aarzelend, als het ware tegen de bedoeling in (periode III);
— en dat „moderne" economische wetgeving met een systematisch en permanent karakter eerst wezenlijk na 1945 ontstond (periode IV).

De perioden „overlappen" elkaar dus gedeeltelijk.

Er is dus gedurende 50 à 60 jaren sociale politiek bedreven los van enige economische politiek.

Na 1945 is het verband tussen deze twee duidelijk geworden. Bijvoorbeeld grootheden zoals loonpolitiek, werkgelegenheid, conjunctuur, inflatie en tekorten op de betalingsbalans hangen nauw met elkaar samen. Het ministerie van Sociale Zaken is dan ook evenzeer bij het algemene anti-inflatie-beleid betrokken als Financiën, Economische Zaken en Landbouw.

In dezelfde geest: „De — onjuiste — scheiding tussen sociale en economische politiek is niet langer vol te houden". Uit: W. F. de Gaay Fortman, *Openingsrede, Christelijk-Sociale Conferentie,* 1952, *Proces Verbaal,* blz. 25.

[3] Ph. de Vries, *Absolutisme,* artikel in de *Historische Winkler Prins Encyclopaedie,* deel 1, Amsterdam, 1957, blzz. 142, 148.

[4] Zie A. Kuyper, 1891, Eerste Christelijk Sociaal Congres: Kuyper wijst op: „het eenzijdig ontwikkelde individualistische (maatschappij-) type, dat de Franse Revolutie, met de bij haar passende economische school van het *laissez faire, laissez passer,* op onze samenleving had gedrukt". (*Proces-Verbaal,* blz. 55). „... Doch, helaas, die „gelijkheid" waarvan men gedroomd had, liep uit op steeds stuitender ongelijkheid; en voor de beloofde „broederschap" kreeg men een vernieuwde opvoering van de fabel van de wolf met het lam". (idem, blz. 51).

[5] Gerbenzon, Algra, *Voortgangh des Rechts,* Groningen, 1971, blz. 246. De auteurs merken nog op: „De summiere regeling van het arbeidsrecht gaf voedsel aan de gedachte, dat het arbeidsrecht in het geheel niet geregeld was en dus aan de vrije wil van de contractanten was overgelaten. Dit leidde tot willekeur, vooral van de kant van de werkgever".

[6] Er waren fabrikanten/werkgevers, die er, naast hun bedrijf, ook nog een winkel op na hielden met voedsel en andere artikelen voor de huishouding. Door zijn macht over de arbeiders kon de fabrikant hen dwingen in deze winkel te kopen. Zo vormde hij zich een tweede winstbron. Bij de Wet op het Arbeidscontract, 1907 werd de gedwongen winkelnering verboden.

[7] Mgr. Doutreloux, *Het arbeidersvraagstuk;* met een inleiding van Kan. Dr. Ch. Lucas, 3e 1000-tal, Leiden 1907. (Een werk in de serie *Sociale Studiën,* uitgegeven onder toezicht van Mr. P. J. M. Aalberse) blz. 28, 29.

[8] Doutreloux/Lucas, a.w. blz. 30, 31.

[9] Doutreloux/Lucas, a.w. blz. 29-31.

[10] Vergelijk I. A. Diepenhorst, *Christelijke Politiek,* Kampen, 1958, blz. 184: „Scherp zich tegen de socialisten kerend, ontwikkelde men in rooms-katholieke kring een eigen zienswijze.... Met constructieve plannen was reeds vroeg de „rode" bisschop van Mainz, Von Ketteler, voor het voetlicht getreden. Zijn grote sociale werk *Die Arbeiterfrage und das Christentum* verscheen in 1864.

Volop leidinggevend was de in 1891 uitgevaardigde encycliek *Rerum Novarum* van Paus Leo XIII, die — het socialisme veroordelend — de betekenis van de arbeid in het licht stelde, op saamhorigheid tussen de klassen aandrong, de staat als hoogste natuurlijke gemeenschap zijn plichten voorhield en de hoop op een betere toekomst uitsprak dank zij een nieuwe sociale politiek, welke mogelijk werd gemaakt door een nauwe samenwerking van kerk, overheid en verenigingen van belanghebbenden. De Nederlandse rooms-katholieken beijverden zich om tot verwerkelijking van deze denkbeelden bij te dragen".

De rooms-katholieken verwierven zich zo materieel een eigen standpunt. In onze dagen is er onzes inziens veel van de eigen visie verloren gegaan, prijs gegeven, hetgeen een belangrijk identiteitsverlies betekent (zie ook sub 2.3.3.).

[11] I. J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870),* 1925. Een recente uitgave is de 5e druk, Aula nr. 13, Utrecht, 1961.

F. J. H. M. van der Ven, *Geschiedenis van de arbeid,* deel III, 19e en 20e eeuw, Utrecht, 1968, Aula nr. 383.

L. J. G. Verberne, *De Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19e eeuw,* Utrecht, 3e druk, Aula nr. 23.

H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940,* 2e druk, Roermond, 1966.

[12] Geciteerd bij H. Colijn, *Saevis Tranquillus in Undis,* Amsterdam, 1934, blz. 386. Colijn merkt nog op, dat ongenormeerde, onbeteugelde vrijheid tot onvrijheid leidt, zowel voor de arbeider als voor de werkgever/ondernemer.

„... de *hoofdoorzaak* (moet) *niet* vooral gezocht worden in persoonlijke ongevoeligheid .... De *voornaamste oorzaak* lag in de vrije, geheel onbeteugelde concurrentie, die ook de werkgever, *voor wat de regeling der arbeidsvoorwaarden betrof*, tot een onvrije maakte. Sommigen hebben oprecht geloofd dat tenslotte de vrijheid tot verheffing, tot „harmonie" zou leiden. .... Bij een absoluut vrije concurrentie, zonder organisatie en overheidsbemoeiing, wordt de maatschappij een publiek *slagveld*, wordt het peil van de arbeidsvoorwaarden herhaaldelijk aangegeven door de minst hoogstaande werkgever ...".

[13] C. Smeenk, *Christelijk Sociale Beginselen*, deel II, Kampen, 1936, blz. 409.

[14] Allerlei analogieën met de derde wereld dringen zich hier op. Politiek zijn ze onafhankelijk, maar economisch, sociaal en cultureel nog onderontwikkeld en afhankelijk. Een boek, dat sterk op deze analogiegedachte is geïnspireerd, is van C. J. L. Bertholet, *Het ontwikkelingsprobleem in sociaal perspectief*, Rotterdam, 1967. Dit werk, oorspronkelijk een proefschrift, werd bewerkt door drs. P. A. de Ruiter; het kreeg een ten geleide mee van prof. L. H. Jansen s.j. Gezien de analoge problematiek beveelt Bertholet ook een analoge strategie aan, een drievoudige namelijk:

a) actie door georganiseerde groepen;
b) interventie van de overheid;
c) ontwikkeling van het sociale werk.

Bij alle analogieën ziet Bertholet natuurlijk ook wel vele verschillen, waarmede hij in zijn betoog rekening houdt.

[15] A. Kuyper, *De Standaard*, 7 mei 1875, geciteerd bij P. A. Diepenhorst, *De Loonarbeid*, Kampen, 1931, blz. 177, 179.

[16] Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, geciteerd bij P. A. Diepenhorst, *Ons Isolement*, Kampen, 1935, blz. 510. Voor meer ontstellend schrijnende gegevens uit deze enquête zie: Gerbenzon/Algra, t.a.p. blz. 233-237; 247/8. P. A. Diepenhorst, *De Loonarbeid*, 71-72 (Diepenhorst valt voor een deel terug op het hiervoor vermelde werk van I. J. Brugmans).

[17] W. F. de Gaay Fortman, *Openingsrede Christelijk Sociale Conferentie 1952*, zie *Proces-verbaal*, Utrecht, 1952, blz. 24.

[18] P. A. Diepenhorst, *De Loonarbeid*, blz. 91-127. Zelfs met betrekking tot de periode 1908-1913 — dat zijn de jaren van het kabinet-Heemskerk, waarin A. S. Talma minister van arbeid was — maken De Wilde en Smeenk nog een opmerking van deze aard: „Geheel eensgezind was ook de rechterzijde niet. Er heerste nog veel onzekerheid over de sociale vragen .... Ook Anema merkte in die tijd terecht op „dat de praktijk in Staat en Maatschappij de theorie ver vooruit was". Men zie, J. A. de Wilde, C. Smeenk, *Het Volk ten Baat. De geschiedenis van de A.R. Partij*, Groningen 1949, blz. 276.

[19] Gerbenzon/Algra, blz. 228, schrijven dit verschijnsel toe aan de *toegenomen informatie* door het onderwijs, de pers (na de opheffing van het dagbladzegel), e.a. publikaties, bijvoorbeeld over de enquête van 1886, het „volkstoneel", bijvoorbeeld van Herman Heijermans, sociale romans zoals *Boefje* van J. M. Brusse, e.d.

[20] De tegenstelling „incidenteel—systematisch" (die in de jaren 30 ook een rol zou spelen, namelijk ten aanzien van de economische wetgeving) deed zich in 1901 duidelijk voor bij de totstandkoming van de Ongevallenwet.

Deze wet was bedoeld als een *incidentele* regeling voor de arbeider, werkzaam in de industrie. De regering beoogde niet te brengen een *stelsel* van sociale verzekeringen. De afgevaardigde, dr. A. Kuyper, had in een „groot amendement" zulk een stelsel voorgesteld. Het amendement werd echter door de regering onaanvaardbaar verklaard. Uit: Gerbenzon/Algra, blz. 240.

[21] De bovenstaande opsomming werd ontleend aan het artikel *Arbeidswetgeving*, Winkler Prins Encyclopaedie, 6e druk, Amsterdam, 1948, deel II, blz. 329, 330.

[22] Deze opsomming is ontleend aan I. A. G. van Haren, *Inleiding tot het Nederlands arbeidsrecht*, Haarlem, 1972, blz. 63-71. Van Haren merkt op dat deze opsomming niet volledig is.

[23] T.a.p. blz. 238.

[24] *Centraal Economisch Plan 1972,* blz. 120. *Macro-Economische Verkenningen 1973,* Den Haag, september 1972, blz. 76.

[25] *Miljoenennota 1973,* Den Haag, 19 september 1972, blz. 169; vergelijk grafiek blz. 13. Zie ook *Centraal Economisch Plan 1972,* blz. 156.

[26] F. Hartog, *Trouw,* 21 oktober 1972. Analoge opmerkingen zijn gemaakt met betrekking tot het aandeel van „Onderwijs" in het totale overheidsbudget.

[27] Voor deze materie zie bijvoorbeeld H. C. J. G. Janssen, *Nieuw ondernemingsrecht;* idem, *Inleiding tot het nieuw ondernemingsrecht,* Groningen 1971, resp. 1972.

[28] Janssen, *Inleiding,* blz. 316, resp. 331.

[29] *Voortgangh des Rechts,* blz. 348, 203.

[30] F. A. G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939,* Onderdeel III van het verzamelwerk: *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen.* Utrecht—Brussel (z.j.), blz. 153. Verwante informatie is te vinden in de onderdelen IV en XIV van het bewuste verzamelwerk, namelijk F. J. H. M. v. d. Ven, *Economische en sociale opvattingen in Nederland,* en A. C. de Vooys, *Wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen.*

[31] Nederland deed daarbij een ervaring op van Universeel karakter (universeel, omdat deze ervaring altijd en overal zal gemaakt worden als men enig onderdeel van de economie gaat reguleren, bijvoorbeeld in het geval van minimum- of maximum-prijzen, of -lonen). Het bleek namelijk aldus Keesing, dat de betrekkelijk eenvoudige steunmaatregel van een prijs- en afzetgarantie, het noodzakelijk maakte ten aanzien van een sluitende verticale — d.i. de gehele „bedrijfskolom" omvattende — organisatie tot stand te brengen. In concreto werd deze organisatie als volgt:

— de boeren werden georganiseerd in een achttal gewestelijke organisaties, met als toporgaan: de Tarwecentrale;
— de molenaars en meelfabrikanten vormden de VITA, de Vereniging van inheemse tarwe-afnemers;
— de handelaren in meel, en de verwerkers, waaronder de bakkers, verenigden zich in de Nederlandse Meelcentrale.

De onder economen bekende onderlinge samenhang (de onderlinge „interdependentie") van de economische grootheden werd in de bovenstaande ervaring manifest.

[32] Keesing, t.a.p. blz. 154, 185.

[33] Bij „monopoloïde structuren" valt te denken aan:
— oligopolie, d.i. een markt met een gering aantal aanbieders, die met elkaars strategie rekening houden;
— monopolistische concurrentie, d.i. de situatie waarin een aanbieder, op grond van een „gedifferentieerd" produkt preferenties bij een bepaalde klantenkring, d.i. een eigen markt heeft weten te creëren.

Zie ook Keesing, t.a.p. 154, 284, 286. Hij is echter van mening dat de regering de ontwikkeling in de denkbeelden slechts schoorvoetend volgde (blz. 283). Zijn oordeel over het in de jaren '30 gevoerde beleid is over het geheel negatief (blz. 316). „Uiteraard gaat het niet aan de blaam van deze onbevredigende situatie uitsluitend op de Regering te werpen" (blz. 315). Als medeverantwoordelijk noemt hij de onmacht van de oppositie en de animositeit tussen R.K. en S.D.A.P. (blz. 315).

[34] Th. L. M. Thurlings, *Economische politiek* in: *Winkler Prins Encyclopaedie,* 6e druk, deel 7. Amsterdam 1950, blzz. 738-740.

[35] Mark Eyskens, *Van gisteren naar morgen economisch bekeken,* Antwerpen/Utrecht, 1971. De bedoelde tien punten komen voor in het 7e hoofdstuk, blz. 133, „De invloed van de grote krisis op de economische theorie".

In de jaren 30 miste het protestants-christelijke denken de aansluiting bij de moderne economische theorieën. De regering zocht het aanvankelijk daardoor in de verkeerde richting. Te noemen vallen de uitstel van de devaluatie van de gulden tot het laatst

mogelijke moment en de hiermede samenhangende en hieraan voorafgaande „deflatie-politiek" („aanpassingspolitiek"). Dit niet-adequate reageren hing dus samen met een onvoldoende inzicht in de mogelijkheden van een moderne economische politiek.

[36] J. Valkhoff, *Een eeuw rechtsontwikkeling. De vermaatschappelijking van het Nederlandse privaatrecht sinds de codificatie.* (1838), 2e druk, Amsterdam, 1949, blz. 11.

[37] Criteria, die Tinbergen hanteert om uit te maken of produktie door een overheidsinstantie (gemeentelijk, regionaal, provinciaal, nationaal of eventueel zelfs internationaal; men denke bijvoorbeeld aan de vervuiling van de Rijn of van de Oost- en de Noordzee) de voorkeur verdient, zijn, zoals vrij algemeen bekend, met name:

— eventuele produktie met — gunstige of ongunstige — „externe effecten" (water- en luchtvervuiling bijvoorbeeld, of wegen- en tunnelaanleg), en:
— produktie tegen afnemende kosten (het spoorwegbedrijf bijvoorbeeld met een zeer groot geïnvesteerd kapitaal en zeer hoge vaste kosten).

Zie J. Tinbergen, *The theory of the optimum regime,* in de bundel: *Selected Papers,* Amsterdam, 1959, blz. 264. Ook Zijlstra heeft een aantal normen geformuleerd ter afbakening van de overheidssector, dit in zijn bekende in samenwerking met B. Goudzwaard geschreven E.E.G.-studie: *Economische politiek en concurrentieproblematiek in de E.E.G. en de lidstaten,* serie Concurrentie nr. 2, Brussel 1966, blz. 55 e.v.

Zijlstra beschrijft hoe de overheidssector bewust klein wordt gehouden door het in acht nemen van drie grenzen, grenzen namelijk van territoriale, van kostentechnische en van behoeftentypische aard:

— territoriaal: bijvoorbeeld gas- of electriciteitsvoorziening in bepaalde gebieden; openbaar vervoer bijvoorbeeld naar afgelegen plaatsen;
— kostentechnisch: het spoorwegbedrijf („natuurlijk monopolie": de uit kostenoogpunt efficiënte bedrijfsomvang is ten opzichte van de vraag zeer groot);
— behoeften van sociaal karakter, medische bijvoorbeeld, en primaire, meest noodzakelijke levensbehoeften, voor zover de particuliere sector er niet in voldoende mate in voorziet.

[38] Rede H. ter Heide, 9 januari 1971, gehouden op het congres van het N.V.V., blz. 14, resp. blz. 8.

De rede vormde één grote confrontatie met de „maatschappij-vernieuwers" (de „structuralisten"). Hiertoe hoorde en hoort onder meer A. Groenevelt. Hij meent in een „kapitalistisch stelsel" te leven. Hij heeft zich ten doel gesteld dit stelsel te vervangen door „een niet bureaucratisch socialisme met arbeiderszelfbestuur". Het conflict tussen beide zienswijzen en tussen beide personen, leidde tot een explosie in oktober 1972, namelijk het aftreden van Ter Heide als voorzitter van het N.V.V. Ter Heide beriep zich enkele malen in zijn rede op de bekende Henri Polak, van de Diamantbewerkersbond. Hij haalt enkele uitspraken van Polak aan, en wel uit 1906 en 1908. Polak verzette zich toen (reeds) tegen anarchistische-syndicalistische tendenzen. Ruim 60 jaar geleden bestond dus reeds een problematiek en een controverse met een karakter, duidelijk analoog aan dat in onze jaren.

[39] *Proces Verbaal,* blz. 41, resp. 53. De rede werd met nog andere geschriften van Kuyper (o.a. de rede *Souvereiniteit in eigen kring,* gehouden in 1880 bij de opening van de Vrije Universiteit) geherpubliceerd in *Architectonische Critiek, Fragmenten uit de sociaal-politieke geschriften van dr. A. Kuyper,* uitgegeven door W. F. de Gaay Fortman (Serie: Ons Sociaal Erfdeel), Amsterdam, 1956.

[40] In het daaropvolgende jaar, 1892, vond de „vereniging" plaats van althans het grootste deel van de kerken der Afscheiding met de uit de Doleantie voortgekomen kerken.

[41] H. Dooyeweerd/J. A. Oosterhoff, *Vernieuwing en Bezinning,* Zutphen, 1959 (2e druk, uitgebreid met 2 hoofdstukken, 1964) met name hoofdstuk IV, *Bedrijfsorganisatie en Natuurlijke Gemeenschap,* bevattende o.a. 4 paragrafen betreffende: Groen van Prinsterer en de Souvereiniteit in eigen Kring.

H. Dooyeweerd, *Een r.k. visie op de protestants-christelijke denkbeelden inzake bedrijfsorganisatie en de recente discussie over de grenzen der overheidstaak.* In: *A.R. Staatkunde,*

Jrg. XXII, pagina 65, 97, Kampen, 1952. Deze artikelen zijn geschreven naar aanleiding van de dissertatie van dr. P. A. J. M. Steenkamp.

[42] Hierin ligt in feite ook een zekere afgrenzing tegenover het R.K. denken. Men denke aan organisaties als „diocesane bonden", dat zijn bisdoms-gewijze organisaties; eveneens aan de figuur van de „geestelijke adviseur". Opvattingen van het ambt aller gelovigen en de mondigheid van de christen leefden in het reformatorische kamp krachtig; bij de R.K. niet of heel zwak. Zie Proces Verbaal, pagina 198.

[43] Naast deze algemene aspecten wil ik nog de aandacht vestigen op drie opmerkenswaardige conclusies.

Uit *sectie I, 1:*

De bestaande verhoudingen zijn verkeerd. Ze dienen te worden vernieuwd, d.i. hersteld in hun oorspronkelijke verhoudingen (en nu citeer ik):

„van het kruis van Christus uit, dat de verzoening met God ons predikt".

Dit is verrassenderwijs het recente thema van dr. Herman Wiersinga.

Eveneens uit *sectie I:*

Men pleit tegen: armoede, ellende, verarming, opeenhoping van kapitaal en grondbezit;
men pleit voor: ieder mens een onbezorgd leven naar zijn stand, dat is een menswaardig bestaan.

Uit *sectie III, 5* (referent was mr. Theo Heemskerk, de latere minister-president, 1908-1913):

Men spreekt zich uit voor een belastingstelsel, waarin „zo veel doenlijk" met de draagkracht van de verschillende kringen der maatschappij wordt rekening gehouden. In dit verband is het interessant het volgende te vermelden. De lezer heeft natuurlijk weet van ons huidige stelsel van inkomstenbelasting, met zijn scherpe tariefsprogressie. Welnu, Heemskerk, alsook de voorzitter van sectie III, prof. A. F. de Savornin Lohman, en de Congresvoorzitter, dr. A. Kuyper, én het congres met hen, durfden anno 1891 nog niet eens hopen op een proportioneel tarief. Een progressief tarief achtten zij helemaal uitgesloten. Hun argumentatie bevat de bekende elementen van belastingvlucht, belastingafwenteling en vermindering van de werkgelegenheid: de rijken worden alleen maar arm gemaakt maar de armen niet rijker. Zie *Proces Verbaal,* blz. 473, 493, 494.

[44] Men zie bijvoorbeeld *Proces Verbaal,* blz. 383. Een congresdeelnemer vraagt: „Acht de rapporteur het niet in strijd met de beginselen der H. Schrift, dat zovele meisjes worden opgeleid voor telegrafie, posterijen, telefoon, onderwijs, enz.?" (Bijvalsbetuigingen) ....

Dr. W. Geesink, „Ik neem het op voor de vrouwelijke telegrafisten en anderen, ... en de bijvalsbetuigingen van zoëven deden mij daarom leed ....".

[45] H. Dooyeweerd, zie hiervoor noot 41.

[46] Kuyper stelde, dat het „het eigen recht van het bedrijfsleven" („de kring van den arbeid") was om zo nodig arbeidsvoorwaarden, bijvoorbeeld door de te stichten Kamers van Arbeid, dwingend op te leggen. De juristen A. F. de Savornin Lohman en Th. Heemskerk waren het hier niet mee eens. Huns inziens was hier sprake van een „staatsrechtelijke bevoegdheid". Zij achtten het onjuist om „aan die corporaties zelve zulk een dwingende macht te verlenen". Interessant is dat Heemskerk Kuyper een onjuiste hantering van de gedachte van „de souvereiniteit in eigen kring" tegenwierp. (Hetzelfde probleem dus als bij de controverse „Dooyeweerd—C.N.V.").

[47] *Proces Verbaal 1952,* Utrecht, blz. 35, 36.

[48] Sectie III, conclusie 8, door ons ietwat verkort en gestyleerd weergegeven. *Proces Verbaal,* blz. 605.

[49] J. Mannoury, *Kernpunten van de sociale politiek,* Groningen 1970, blz. 85, 86. Illustratief is zijn volgende opmerking: „Het bouwbedrijf, de typografie en de sigarenindustrie, vóór de oorlog steunpilaren van de bedrijfsorganisatie, hebben nog geen organen in de zin der wet van 1950".

[50] Ten aanzien van Kuypers voorstel in de Kamer, 28 november 1874, schrijft P. A. Diepenhorst: „... zijn begrotingsrede van 28 november 1874, waarin hij tot verbazing

van de Kamer zijn vermaarde voorslag van een „wetboek van arbeid" verdedigde".

Zie P. A. Diepenhorst, *De Loonarbeid,* Kampen 1931, blz. 119. Kuyper zelf zegt er in 1879 het volgende van: „Dit werd nu voor vijf jaren bedoeld toen schrijver dezes in de Tweede Kamer der Staten Generaal de Regering als eindpaal van haar bemoeiing heenwees naar een *„Wetboek van de arbeid".*

Aan dit denkbeeld viel destijds zo weinig bijval te beurt, dat de minister van Justitie Van Lijnden van Sandenburg er namens de Regering de draak mee stak; de Kamer er de schouders over ophaalde; en de pers het met de vraag uitfloot: of de afgevaardigde, die met dit denkbeeld .... kwam, zelf wel in staat zou zijn één enkel artikel voor zulk een wetboek in concept te brengen".

Verder merkt Kuyper op dat in Engeland in 1875 een aantal „labour laws" waren aangenomen, wetten dus, waarvan de concepten „in Westminster reeds in bewerking waren, op hetzelfde ogenblik, dat men op ons Binnenhof de gedachte zelfs aan zulk een wettenstelsel als absurd uitkreet". Trouwens, de *Truck-act* is reeds van 1831, zo voegde hij er aan toe. Men zie A. Kuyper, *Ons Program,* 1879, blz. 1065, 1066 (dit is de monumentale 1e uitgave „met bijlagen"). Idem, 5e druk, 1907, blz. 375.

Inderdaad, Engeland was de rest van Europa niet slechts met de industriële revolutie een halve of driekwart eeuw vooruit, maar ook met de arbeidswetgeving.

Zie Gerbenzon/Algra, *Voortgangh des Rechts,* blz. 232. Zie ook Colijn, *Saevis tranquillus,* 1934, blz. 375.

[51] Het uitroepteken in het citaat is een toevoeging van mij, v. P. Het herinnert ons aan de in 1848 geuite wens van Groen van Prinsterer inzake het herstel der vroegere „corporatiën", dat zijn de gilden.

Over bedrijfsorganisatie in dezelfde geest: H. Amelink, in het hoofdstuk *Staat en Sociale Leven* in: *Schrift en Historie. Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan van de A.R. Partij,* Kampen 1928, blz. 153. Zie in het bijzonder 162: geciteerd wordt een samenvatting van de denkbeelden van A. Kuyper, van de hand van mr. P. S. Gerbrandy; en 165: „De maatschappij is geen mechanisme, maar een organisme".

[52] Diepenhorst t.a.p. blz. 204; eveneens zijn *Ons Isolement,* blz. 320.

Het amendement was opgesteld in nauw overleg met de chef van de juridische afdeling van de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij, mr. H. P. C. L. de Kruijff (die later directeur zou zijn van de Centrale Werkgevers Risico-Bank en van de Coöperatieve Vereniging „Centraal Beheer"). Zie W. F. de Gaay Fortman, *Architectonische Critiek,* blz. 22, 23. Zie hierin op blz. 139 de „Nota" van Kuyper over de tegen zijn amendement ingebrachte bezwaren.

[53] Het milieuvraagstuk, de „ecologische crisis", wordt nog niet vermeld. Maar dat was evenmin het geval in bijvoorbeeld het bekende werk van Kahn en Wiener, *Het Jaar 2000,* verschenen in 1968!

[54] Valkhoff zegt meermalen de rechtsontwikkeling in andere landen tot studieobject te hebben gehad en dat „deze zich ook in onze eigen tijd nog door een krasse breuk met het verleden en schokken met daaropvolgende terugslagen en vaak grillige reacties kenmerkte".

In de ontwikkeling in Nederland waren en zijn wel vertragingen te constateren en een snellere ontwikkeling zou op sommige punten wel gewenst zijn, maar ... „Evolutionaire ontwikkeling en continuïteit bleven in de laatste honderd jaar in Nederland mogelijk en zullen dit hopelijk in de toekomst blijven". Zie J. M. Valkhoff, *Een eeuw rechtsontwikkeling. De vermaatschappelijking van het Nederlandse privaatrecht sinds de codificatie* (1848), 1939, 2e druk, Amsterdam, blz. 11.

Inderdaad, oude problematiek leeft nog voort: het „on-mondigheidsvraagstuk" bijvoorbeeld vertoont nieuwe aspecten. Er is nieuwe problematiek, bijvoorbeeld die van „de vergeten groepen". Nederland is bij continentale problematiek betrokken (het Zuiden van Italië als ontwikkelingsgebied bijvoorbeeld) en bij mondiale problematiek (de derde wereld; het milieuvraagstuk en de dreigende uitputting van grondstoffen- en energie-

bronnen).

[55] Gerbenzon/Algra, t.a.p. blz. 203.

[56] J. W. Galbraith, *Politieke Economie,* Utrecht 1964 (vertaling van *The liberal hour;* voorwoord J. Pen).

[57] Het is niet duidelijk, waarom men bij voorkeur de term „politieke economie" gebruikt. „Politieke sociologie" zou met evenveel recht gebruikt kunnen worden, enz. Daarnaast is de term „politieke economie" historisch belast (Ricardo, Marx, Stuart Mill, etc.). Voorts is de term in onze tijd nog in zeer bepaalde zin in gebruik in de Oost-Europese landen in de aldaar aan de economie gewijde geschriften, geschreven in Marxistische trant. Als men noch het 19e eeuwse, klassieke begrip wenst, noch het huidige communistische, dan ware het beter een moderne, adequate term te kiezen.

[58] Baarn, 1972.

[59] Wellicht ten overvloede wijs ik er op, dat de literatuur in dit artikel vermeld nog verre van uitputtend is. Alleen al de gebedenboeken ter gelegenheid van de diverse jubilea van Patrimonium, het C.N.V. en de werkgeversorganisaties geven een schat aan materiaal.

[60] Te vermelden zijn in dit verband o.a.:

Jaargangen *De Reformatie* van de jaren '30;

Jaargangen *Philosophia Reformata; Mededelingen der Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte; Correspondentiebladen* van idem;

Dooyeweerd, Vollenhoven, diverse publikaties;

Boot c.s., *De Reformatie van het Calvinistisch denken;*

Spier c.s., *Wijsbegeerte en levenspraktijk;*

E. G. van Teylingen, *Aard en Achtergrond van het conflict in de Gereformeerde Kerken;*

C. Veenhof, C. Vonk, diverse publikaties;

Tunderman, *Marnix van St. Aldegonde,* Goes;

J. Kapteyn, *Van Hem Die was, Die is en Die komt,* Goes.

[61] Kuyper had compenserende elementen in zijn denken. Men denke aan zijn beroemde uitdrukking: „Geen duimbreed is er op heel het terrein van het menselijk leven, waarvan Christus, die aller Souverein is, niet zegt: ‚Mijn'!" (1880, *Rede Souvereiniteit in eigen kring,* uitgave W. F. de Gaay Fortman, *Architectonische Critiek,* Amsterdam, 1956, blz. 65). Men denke ook aan zijn 3-delig werk *Pro Rege,* dat minder bekendheid verkreeg dan het andere 3-delige werk *De Gemeene Gratie.*

[62] H. Dooyeweerd, *De strijd om het vraagstuk der christelijke vakorganisatie in het licht van een oude strijdvraag in de christelijke levens- en wereldbeschouwing.*

[63] *VU Magazine,* jaargang 1 nr. 13, oktober 1972, Amsterdam, blz. 28.

[64] Trouwens, het socialisme wilde oorspronkelijk in het geheel niet die sociale wetgeving gericht op sociale zekerheid, ouderdomspensioen, e.d.; het wilde klassenstrijd en proclameerde de ondergang van het bestaande stelsel. Het weigerde ook een tijdlang deelneming aan het parlementaire werk en daarna, nadat men wel in het parlement zitting had genomen, weigerde men nog een tijd lang de mede-regeringsverantwoordelijkheid. Men zie: P. A. Diepenhorst, *Het Socialisme* (Kampen, 1930), o.a. hoofdstuk VI, *Het revisionisme,* en hoofdstuk X, *De Strijdwijze van het socialisme.*

[65] Diepenhorst t.a.p. hoofdstuk X, *Het socialisme en de godsdienst.*

H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek,* Roermond, 1966, blz. 119: „zijn vaak anti-godsdienstige houding", van het socialisme namelijk.

P. J. Oud, *Honderd Jaren,* 5e druk, Assen 1971 (blz. 212) typeert de S.D.A.P. als „jarenlang een onberekenbaar element in onze politieke verhoudingen", dit in verband met haar neiging telkens weer „concessies aan de meer linkse stromingen in haar boezem" te doen, dit weer uit vrees voor verlies van leden of kiezers aan de C.P. (bij haar ontstaan, 1909, S.D.P. geheten).

[66] In feite hebben de begrippen „rechts — links" qua inhoud een verschuiving ondergaan. De liberalen bijvoorbeeld werden vroeger tot de linkerzijde gerekend, de V.V.D.

wordt thans rechts geacht en genoemd. De christen-democratische partijen zijn nu „partijen van het midden". In het werk van Oud, genoemd in de vorige noot, vindt men nog een hantering in de vroegere zin (2e druk, althans het voorwoord, december 1945).

[67] Dit wil niet zeggen dat de organisatie er niet toe doet; ze kan het uitleven van het egoïsme afremmen of bevorderen. Democratie, publiciteit, openbaarheid bijvoorbeeld zijn belangrijk.

[68] De overheid, die nu reeds als zodanig de politieke macht heeft, krijgt dan de economische macht erbij, dat is de beschikking over de schaarse produktiefactoren. Rusland laat zien, hoe de „rücksichtslose" uitoefening van deze dubbele macht, de bevolking weer in een veelvoudige onmondigheid heeft teruggestoten.

Intussen, Rusland hoeft niet „hét model" te zijn voor alle mogelijke andere socialistische economieën. Echter, andere „centraal geleide economieën" in het Westen, anders dan in oorlogstijd, kennen we niet. Evenzo, andere „socialistische economieën" dan in Oost-Europa (in feite totalitaire stelsels met een dictatuur- en terreurkarakter) kennen we niet.

[69] Zie ook B. Goudzwaard t.a.p. blz. 255: *De triomf der gemengde economie* en A. J. Vermaat, *A. R. Staatkunde,* juni/juli 1973, in een bespreking van: P. J. Roscam Abbing, *Ethiek van de inkomensverdeling,* Deventer 1973. Vermaat op blz. 228: „vooralsnog lijkt de keuze van een gemengde economische orde dan ook vruchtbaarder dan de 'idealistische' benadering van Roscam Abbing".

BOEKAANKONDIGING

A. Hoogerwerf (red.), *Beleid Belicht 1 en 2, sociaal wetenschappelijke beleidsanalyse,* Samsom, Alphen aan den Rijn, 1972, prijs: *f* 24,50 en *f* 14,50.

Onder redactie van de Nijmeegse politicoloog A. Hoogerwerf zijn twee bundels opstellen verschenen, die een eerste poging zijn tot het samenvatten van wat in de verschillende wetenschappen in ons land is verricht op het terrein van het onderzoek naar het overheidsbeleid.

De belangstelling voor het systematisch onderzoeken van het gehele overheidsbeleid is de laatste jaren sterk toegenomen, vooral in de wetenschap der politiek (de politicologie). Er is trouwens heel in 't algemeen een roep om beleid, zo constateert prof. Hoogerwerf in het woord vooraf. Men wil steeds meer het overheidsbeleid rationaliseren, d.w.z. proberen meer doelbewust gestalte te geven aan de toekomst.

Drs. H. J. Aquina schrijft dat het gaat om een onderzoek naar alle factoren die op de inhoud van het beleid van invloed zijn en om hun onderlinge relatie: doeleinden hiërarchie, hulpbronnen, persoonlijke kenmerken van de beleidsvormers, structuur en cultuur van het politieke systeem. Naast de inhoud zijn ook de wijze van tot stand koming en de effecten van het beleid object van onderzoek.

De beleidsanalyse wil systematisch beleidsprojecten ontwikkelen, analiseren en vergelijken op basis waarvan de politici uiteindelijk een keuze doen uit de vele alternatieven die er zijn om doelstellingen te verwezenlijken. Naarmate het overheidsbudget een groter deel van het nationaal inkomen opeist, groeit de behoefte aan een systematisch onderzoek naar de beleidsdoeleinden en de meest optimale beleidsmiddelen. Maar het is onjuist te menen, dat deze beleidsanalyse a.h.w. de keuze tussen de verschillende beleidsalternatieven voorschrijft. De analyse geeft niet meer dan voor- en nadelen van beleidsdoelstellingen en beleidsinstrumenten op basis waarvan politici een keuze doen. Idealiter moet een beleidsanalyse uitmonden in een kosten—baten analyse: er wordt eenvoudig uitgerekend hoeveel rendement in geld uitgedrukt van bepaalde uitgaven verwacht mag worden.

De eerste bundel is algemeen van opzet. Prof. Hoogerwerf doet een poging tot het formuleren van een eerste aanzet voor een algemene beleidstheorie, die er overigens nog lang niet is. Hij systematiseert doeleinden en middelen van het overheidsbeleid naar onder meer aard, functie, omvang, belanghebbenden, niveau van ontwikkeling etc. Prof. A. F. Leemans schrijft over de totstandkoming van het beleid, waarin hij o.m. een poging doet tot het beschrijven

van de grenzen van de departementale vrijheid m.b.t. de beleidsvorming.

Dr. A. J. M. van Tienen behandelt wetenschappelijke hulpmiddelen bij de beleidsvoorbereiding (statistiek, sociaal-onderzoek, reviews en survey, modellen en systemen, begrotingstechnieken, experimenten en tenslotte futurologie/prognoses). Aansluitend hierop schrijft drs. A. Darsono over de futurologie als hulpmiddel van een rationeel beleid: het voorspellen als poging tot het reduceren van de onzekerheden van de beleidsvoerder (bijv. door extrapolatie, anticiperen op technische vernieuwingen, speculeren op maatschappelijke ontwikkelingen).

Een centraal thema in de beleidsanalyse is het rationaliseren van de budgetbeslissing, waarover drs. B. G. Zandstra-Andela schrijft. Zij wijst op de tekortkomingen in de huidige beslissingsprocedures en vermeldt de ervaringen in de V.S. met het Planning, Programming and Budgetting System (P.P.B.S.).

Prof. H. M. in 't Veld-Langeveld sluit de eerste bundel af met een opstel over de evaluatie van het beleid. Daarmee zou onderzocht kunnen worden welk effect nu teweeg is gebracht door overheidshandelingen. De artikelen van prof. H. A. Becker over Sociologen en beleid en van H. Reinoud over de beleidsanalyse in de bedrijfseconomie lijken wat minder aansluiting te hebben bij de opzet van deze eerste bundel.

Het tweede deel geeft enkele case-studies, waarin vooral het artikel van dr. A. T. J. Nooij over het landbouwbeleid een goed inzicht geeft in de moderne beleidsanalyse van een stukje overheidsbeleid: het systematisch uitpluizen van een beleid naar doeleinden en gehanteerde instrumenten om die doeleinden te verwezenlijken. Verder schrijven dr. J. van den Doel over het subsidie-instrument in het volkshuisvestingsbeleid, drs. H. Emanuel over het loonbeleid, drs. G. P. A. Braam over het bejaardenbeleid en drs. M. C. E. van Gendt over het beleid inzake het wetenschappelijk onderwijs.

Beide delen zijn zeer lezenswaardig om de stand van zaken in ons land na te gaan op het terrein van de beleidsanalyse.

Gemeente en Provincie 1974, uitgave van A.R. Partijstichting en Verband van verenigingen van AR-gemeente- en provinciebestuurders, dr. Kuyperstraat 3, Den Haag, telef. 070-183960, 32 pagina's, prijs *f* 2,00.

Onlangs is verschenen het model gemeente- en provincie-program ten behoeve van de provinciale staten- en gemeenteraadsverkiezingen 1974. In het „Ter introductie" lezen we dat in nauw overleg tussen de ARP en het Verband van verenigingen voor a.r. gemeente- en provinciebestuurders deze uitgave tot stand is gekomen. Voor het eerst verschijnt thans een model gemeente- en provincieprogram in één uitgave, waarbij de beide onderdelen op elkaar zijn afgestemd. Het model is bedoeld als handreiking aan allen, die in gemeente, gewest en provincie zijn betrokken bij de opstelling en uitvoering van programs.

Na het hoofdstuk „Uitgangspunt en visie op de toekomst" volgen aparte hoofdstukken over „Bestuurlijke organisatie", „Ontwikkelingshulp", „Openbare orde", „Subsidiebeleid" en „Werkgelegenheid". Deze onderwerpen zijn apart behandeld omdat volgens de samenstellers het hier gaat om problemen die het totale overheidsbeleid raken, zodat verbijzondering naar het gemeentelijke en provinciale niveau niet logisch is. Vervolgens wordt in het hoofdstuk „Gemeenteprogram" aandacht gevraagd voor concrete beleidswensen betreffende bestuurlijke organisatie, democratie, welzijn, financiën, ruimtelijke ordening, verkeer en vervoer en volkshuisvesting. In het hoofdstuk „Provincieprogram" krijgen met name belijdsachtergronden een plaats. Tot slot is algemene informatie opgenomen die voor bestuurders van belang is, onder andere over organisatie en werkwijze van voornoemd Verband. Ook een model-verklaring ten behoeve van hen die in 1974 kandidaat zijn voor de ARP ontbreekt niet.

Verbandsleden en kiesverenigingen krijgen dit model automatisch toegezonden.

PERSONALIA

Dr. H. G. van den Doel, Algemeen directeur van het Christelijk Paedagogisch Studiecentrum te Hoevelaken;

Prof. dr. S. van Popta, Hoogleraar in de economische politiek en de geschiedenis der economie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

INKOMENSVERDELINGSPOLITIEK (I) *

door

Dr. A. J. Vermaat

HOOFDSTUK 1: INLEIDING

§ 1.1 *Een mening gevraagd*

Zijn de inkomens wel rechtvaardig verdeeld? Wanneer een mens met open ogen leeft, zal hij of zij zich deze vraag van tijd tot tijd stellen. Zeker een christen die zich van zijn verantwoordelijkheid bewust is. Het is ook een vraag die op politici afkomt. Dan gaat het niet alleen om het zoeken naar een theoretisch weloverwogen antwoord, maar vooral om een praktische stellingname. Dat is ja of neen zeggen tegen konkrete voorstellen, of liever, zelf werken aan het vinden van betere oplossingen. Dat is ook invloed uitoefenen op medeburgers om een politieke oplossing die diepgang te geven welke nodig is voor de uitvoering ervan. Zonder echte medewerking aan de basis blijven politieke oplossingen immers wensdromen.

Nu is het probleem van een rechtvaardige of een verantwoorde inkomensverdeling niet het gemakkelijkst. Het is een ronduit gekompliceerd geheel, waarbij zowat alles met alles te maken heeft. Dat zal in het navolgende nog wel duidelijk blijken. Toch kan men dit vraagstuk daarom niet wegschuiven of wegschrijven. Het ziet er integendeel naar uit dat de vragen rond het inkomensbeleid steeds belangrijker worden. Niet alleen vanwege het feit dat de internationale armoede steeds duidelijker voor onze nationale deur komt te staan, maar ook vanwege het toenemende inzicht dat de aarde eindig is. Het wedden op een economische groei waarbij de bomen tot aan de hemel reiken, moet als een moderne toren-van-Babel-gedachte worden verworpen.

* Dit artikel vormt het eerste deel (de hoofdstukken 1 t/m 4) van een opstel, waarin de auteur ingaat op het vraagstuk van de inkomensverdelingspolitiek. Het tweede deel (de hoofdstukken 5 t/m 7) zal in het oktobernummer van AR-Staatkunde verschijnen.

De in AR-Staatkunde gepubliceerde versie geeft niet de integrale tekst van het opstel. Sommige paragrafen worden verkort weergegeven, terwijl ook enkele geheel zijn weggelaten, hetgeen dan in de tekst is aangegeven. De nauwlettende lezer zal tevens opmerken dat hier en daar de nummering van de tabellen verspringt. De gang van het betoog wordt hierdoor echter geen geweld aangedaan.

Geïnteresseerden kunnen de volledige (gestencilde) tekst van het opstel tegen een vergoeding van *f* 3,— bestellen bij de Dr. Abraham Kuyperstichting, dr. Kuyperstraat 5 te Den Haag, tel. 070-606838.

Gezien het bovenstaande mag men verwachten van een politieke partij — die zich wil laten bewegen door bijbelse drijfveren — dat men bezig blijft met de problematiek van de inkomensverdeling. Met dit opstel wil ik proberen deze diskussie op gang te houden.

§ 1.2 *Verdere opzet*

De globale opzet van dit opstel laat zich als volgt weergeven. Na verduidelijking van enkele belangrijke begrippen, gaat hoofdstuk 2 in op de statistische gegevens van de inkomensverdeling in Nederland. In het derde hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven van de resultaten die de economische theorie geboekt heeft bij de verklaring van inkomensverschillen. In het daarop volgende hoofdstuk wordt de vraag aan de orde gesteld, in hoeverre men kan spreken van een overheidstaak op dit terrein. Of met andere woorden, wat zijn de grenzen voor het overheidsingrijpen bij de (her)verdeling van inkomens en vermogens? Tenslotte volgt nog een tweetal hoofdstukken met beschouwingen over eventueel toepasbare instrumenten op het gebied van het inkomensbeleid. Zoals aan het eind van ieder omvangrijk hoofdstuk getracht zal worden een beknopte samenvatting te geven, wordt eveneens in een slothoofdstuk een poging gewaagd de belangrijkste konklusies te formuleren.

§ 1.3 *Enkele begrippen*

Voor het verdere betoog is het wellicht nuttig wat nader in te gaan op een aantal belangrijke grootheden op het terrein van de inkomensverdeling. Er is namelijk sprake van een aantal verschillende inkomens resp. inkomensverdelingen.

Voor wat dit opstel betreft voldoet het volgende. Wanneer men alle individuele inkomens sommeert, verkrijgt men het totale of nationale inkomen van een land. Dit kan men verdelen over diverse gebieden, zodat een regionale inkomensverdeling ontstaat (bijvoorbeeld naar provincies). Ook kan men een indeling naar bedrijfssectoren (inclusief overheid) maken. Weer een andere splitsing is die naar economische kategorieën, zoals arbeid, kapitaal, e.d. (de zogenaamde kategoriale verdeling). Een stapje verder is het beschouwen van dergelijke inkomensbestanddelen als een beloning voor bepaalde economische prestaties zoals loon, rente, pacht, huur, e.d. Een dergelijke funktionele inkomensbeschouwing treft men veelal aan in de economische theorieën.

Voor de vraagstukken van de economische politiek ligt meestal de nadruk op de verdeling van het nationaal inkomen over de afzonderlijke personen of (gezins)huishoudingen, de zogenaamde *personele inkomensverdeling*. Hierbij is nog van groot belang het onderscheid tussen de *primaire* en de *secundaire* inkomensverdeling. De primaire inkomensverdeling is die verdeling, welke zonder herverdelend ingrijpen in het economisch proces tot stand komt. Beschouwt men de inkomensverdeling nà het herverdelend ingrijpen, dan spreekt men van de secundaire verdeling. Bij herverdelende maatregelen kan men denken aan partikuliere inkomensoverdrachten, maar vooral aan zaken als overheids-

subsidies, belastingheffing, uitkering van sociale verzekeringen, e.d. Dan spreekt men van vrij beschikbare of besteedbare inkomens, hoewel de definitie niet altijd even scherp kan zijn.

Wanneer het gaat om cijfers over de personele inkomensverdeling, dan zijn deze doorgaans ontleend aan gegevens over fiscale inkomens. Uiteraard heeft dit beperkingen met betrekking tot volledigheid (afwezig zijn bijvoorbeeld mensen met alleen een AOW-uitkering), juistheid (eventuele belastingfraude!) en vergelijkbaarheid (omdat fiscaal inkomen niet altijd „verteerbaar" inkomen is). Bij een vergelijking met andere jaren gaat de afnemende koopkracht van de munteenheid (inflatie) een rol spelen, zodat men zoekt naar vergelijkbare reële inkomens. Een soortgelijk probleem ontmoet men bij vergelijking met andere landen, omdat wisselkoersverhoudingen niet altijd de koopkrachtpariteiten weerspiegelen. Wanneer men nog dieper wil graven, ontmoet men het begrip psychisch inkomen. Dit omvat mede diverse imponderabilia (aard van het werk, woonplaats, e.d.). Veel verder dan de erkenning van zo'n psychisch inkomensbegrip kan men echter (nog) niet komen.

Op deze plaats kan niet ontkomen worden aan enige beschouwing over het begrip rechtvaardigheid. Het probleem van de inkomensverdeling ontspringt immers uit de onvrede die men beleeft aan het verschil tussen de feitelijk ervaren verdeling en wat men als ideaal koestert. Men vergelijkt dan feit en norm. Begrippen als rechtvaardig, billijk of redelijk beschrijven deze norm tamelijk goed. Maar wat verstaat men er precies onder? Er zijn dan minstens twee vragen in dit verband. Wat versta ik onder rechtvaardig? Hoe maakt de samenleving uit wat een rechtvaardige verdeling is?

Wat is rechtvaardig? Dit lijkt mij vooral een relationele kwaliteit; een oordeel over verhoudingen, in deze context vooral mens-mens verhoudingen. Rechtvaardigheid is dan de kwalifikatie dat men met een bepaalde verhouding echt vrede kan hebben. Uit het relationele karakter vloeit voort dat verschil in tijd en omstandigheden van invloed is op dat oordeel. Eenvoudige voorbeelden verduidelijken deze relativering: stenen gooien in de woestijn deert niemand maar wel op het Binnenhof. Eén gulden loon per dag was billijk in het verleden, maar thans niet.

Uiteindelijk baseert men zijn oordeel, dat iets of iemand rechtvaardig is, op bepaalde normen of kriteria. Een christen ontleent die aan de Bijbel. Anderen wellicht aan de humaniteit of het eigen belang. Een belangrijk moment in rechtvaardigheidsbeschouwingen is doorgaans het begrip *gelijkwaardigheid*. Een appel verdeelt men onder zijn kinderen toch in gelijke partjes! Rechtvaardigheid en evenredigheid lijken intuïtief bij elkaar te horen, al wordt erkend dat omstandigheden de gewichten kunnen beïnvloeden (bijvoorbeeld het behoefte-element in een beloningssysteem; gestelde eisen variërend met persoonlijke eigenschappen, e.d.).

Het lijkt mij echter onjuist om gelijkheid en gelijkwaardigheid te vereenzelvigen. Mensen zijn gelijkwaardig; ten diepste ligt deze kwalifikatie verankerd in hun positie als schepselen tegenover hun Schepper. Toch kan men niet zeggen

dat alle mensen gelijk zijn. Zowel fysieke als psychische eigenschappen lopen ver uiteen. Het egalitarianisme is dan ook meer wensdroom dan realiteit. Bij het zoeken naar rechtvaardige verhoudingen zal men dit feit moeten verdisconteren. Bij sommigen wekt dit wrevel; als kind had ik moeite met de gelijkenis van de talenten, want waarom ging dat laatste talent naar de man met de meeste talenten? [1] Die wrevel is ook wel gerechtvaardigd voorzover de *praktijk* van het christendom daartoe aanleiding geeft. Immers maar al te gauw gaat men ervan uit, dat de talenten de gaven van de Schepper zijn maar de revenuen van zichzelf! Het misverstand zit in de verwisseling van de begrippen dienen en verdienen. Of, met andere woorden, de toetssteen in iemands leven is niet het plezier dat men zich met zijn gaven kan verschaffen, maar de norm is in welke mate men erin slaagt met zijn kapaciteiten te voldoen aan Gods geboden.

In de praktijk zal er wel een relatie moeten bestaan tussen kapaciteiten en verdiensten. Dit hangt samen met het egoïstische in de mens en met de aard van de sociaal-economische orde. Dit element van de hardheid des harten ziet men ook verdisconteerd in de regels van een groep en van de maatschappij. Rechtvaardigheid wordt aldus enigszins gerelativeerd tot verantwoordheid.

De leden van een samenlevingsverband zullen verschillend denken over wat rechtvaardigheid inhoudt. Wie bepaalt dan wat rechtvaardig is? Het antwoord op deze vraag hangt af van welke politieke orde men kiest. Juist met het oog op het zondige in de mens wordt hier gekozen voor een vorm van (parlementaire) demokratie, waarin de mogelijkheid tot wederzijdse kontrole optimaal is.[2] Wel moet gewezen worden op het gevaar van demokratisme, d.w.z. de opvatting dat de meerderheid zal uitmaken wat „waar en goed" is. Een demokratie moet de nodige distantie kunnen opbrengen, ook ten opzichte van zichzelf.

Het lijkt mij onjuist om binnen een demokratische politieke orde de menselijke gelijkwaardigheid te vertalen in een absolute gelijkheid behoudens tegenbewijs, zoals bijvoorbeeld Tinbergen propageert op het terrein van de inkomensverdeling.[3] Juister is de toekenning van *gelijkberechtiging* aan allen. Afgezien van inkomensverschillen die samenhangen met de gekozen sociaal-economische orde (zie hiervoor § 6.5), betekent dit niet een keuze voor strikt gelijke inkomens als rechtvaardigheidsideaal. Lettend op de natuurlijke verscheidenheid kies ik liever voor het gelijkberechtigd zijn tot een volledige ontplooiing van ieders mogelijkheden (zie verder hoofdstuk 4).

HOOFDSTUK 2: ENIGE FEITEN

§ 2.1 *Inleidende opmerkingen*

Voor wie zijn omgeving gadeslaat, is het bestaan van grote verschillen in

[1] Zie Lucas 19 : 11-27 en Mt. 25 : 14-30.

[2] Vergelijk G. Ubbink, De Soberheidsmaatschappij, Kampen 1971.

[3] Vergelijk J. Tinbergen, Naar de meetbaarheid van de rechtvaardige verdeling, De Economist, 1973, no. 2, pp. 106-121.

materiële welvaart een bekende zaak. Hier vindt men gore sloppen en verveloze krotten, daar ziet men kastelen van huizen. Niet vergeten mag worden dat dit de uitersten zijn van uiterlijke verschillen in welvaart. De meeste mensen in Nederland wonen niet in zulke bouwsels, maar in flats, woningwetwoningen of andere gesubsidieerde huizen. Toch zijn het vaak de extreme vormen die voor een belangrijk deel de diskussie over de inkomensverdeling beheersen. Men hoede zich echter voor het uitsluitend letten op uitersten.

Er is ruimschoots plaats voor een tweede relativerende opmerking. Gewezen moet worden op een zekere willekeurigheid, wanneer op een bepaald moment de maat van de bestaande inkomensverdeling wordt genomen. Er staan dan immers jongeren naast ouderen in de rij, en men scoort doorgaans wat hoger naarmate men meer jaren telt. Ook in een ander opzicht is er van willekeurigheid sprake. Het ene jaar is soms veel beter (of slechter) dan een volgend of vorig jaar; in bepaalde sektoren fluktueert het inkomen tamelijk sterk. Men zou dus eigenlijk een periode van een jaar of drie moeten nemen. Hierbij komt nog het verschijnsel dat niet iedereen een zelfde aantal jaren zal verdienen, bijvoorbeeld ten gevolge van een langere opleiding. Men zou dan moeten uitgaan van iemands „levensinkomen" als vergelijkingsbasis. Deze theoretisch aantrekkelijke gedachte stuit echter op nogal wat praktische bezwaren. Naast de geldontwaarding zou men een schatting moeten maken van de te verwachten carrière, hetgeen hoogstens beroepsgemiddelden kan opleveren. Een andere komplikatie vormt de te kiezen disconto-faktor.[4] Moet dit nu 4% of 8% zijn? Op basis van de huidige gegevens is vrijwel niet te zeggen of deze levensinkomens meer of minder gelijk verdeeld zijn dan de lopende jaarinkomens. Een studie op dit punt zou bijzonder welkom zijn.

Verder wordt de aandacht gevraagd voor het feit dat ook de loop der historie van invloed is geweest op de inkomensverdeling. Statistisch gezien is de mate van ongelijkheid in de verdeling duidelijk afgenomen. Mentaal gezien is dit echter niet of nauwelijks te konstateren; men krijgt weleens de indruk van het tegendeel. Wanneer men zich bovendien de konsekwenties indenkt van de eindigheid van de aarde zal men zich een toenemend gewicht van de verdelingsproblematiek kunnen indenken. Zeker wanneer men hieraan nog toevoegt de grote ongelijkheid in de internationale welvaartsverdeling.

Het probleem van de verdeling is komplex en heeft de neiging ingewikkelder te worden. Het zou dwaas zijn dat te ontkennen door er maar wat op los te filosoferen en te fantaseren. Nodig is een stevige ondergrond, wil men op dit terrein adviseren aan hen die beleid moeten voeren. Daarom is nog steeds een degelijk onderzoek naar feiten en verklarende samenhangen op zijn plaats. Een spekulatief oordeel, intuïtief gebouwd op enige opvallende verschijnselen is dan onvoldoende.

[4] Men kan immers beter tien jaren achtereen een besteedbaar inkomen van *f* 10.000,— ontvangen dan in het tiende jaar een ton ineens (er wordt dus afgezien van belastingheffing en geldontwaarding), maar een ton in het eerste jaar is nog weer meer waard!

§ 2.2 *Pen's optocht*

In Nederland zijn dank zij de Belastingdienst en het Centraal Bureau voor de Statistiek gegevens beschikbaar over de personele verdeling van fiscale inkomens voor diverse jaren. Het is de kunst om die zee van gegevens op een duidelijke en juiste wijze te laten spreken. Een bepaalde groepering van de cijfers is nodig, wil men de inkomensbomen nog door het bos van de verdeling blijven zien. Tenzij men bijvoorbeeld de lengte van de afzonderlijke bomen zou relateren aan de hoogte van de inkomens. Gezeten in een overvliegende wentelwiek zou men dan een aardige indruk kunnen krijgen van de inkomensverdeling.

Zo'n experiment kan men met de lezer niet uitvoeren. Daarom zal gebruik gemaakt worden van een idee van professor Pen, die hij uitgewerkt heeft in zijn stimulerende boek „Income Distribution".[5] Daarin wordt namelijk de inkomensverdeling gekarakteriseerd met een optocht van reuzen en dwergen, verkregen door iemands lengte te laten afhangen van zijn inkomen. Laten wij dit procédé ook eens toepassen op Nederlandse verhoudingen. Dan ontstaat het volgende beeld.

Gedurende één uur bent u toeschouwer van een parade van de Nederlandse inkomenstrekkers. Dan moet u wel goed opletten, want per seconde komen er dan circa 1600 personen langs (cijfers van 1967). We zorgen ervoor dat de man met een (rekenkundig) gemiddeld inkomen (in 1967 bedroeg dat bijna *f* 10.000) een lengte van 1 meter 75 krijgt. De overigen worden korter of langer al naar gelang hun inkomen afwijkt van het gemiddelde.

Wat krijgen we dan te zien? Gedurende de eerste zestig seconden bewegen zich lieden voort op een wel zeer vreemdsoortige wijze: zij lijken door het plaveisel te zijn gezakt en wroeten zich als mollen voort. Dit zijn degenen die in 1967 een negatief fiscaal inkomen hadden. Hopelijk behoeven zij deze moeilijke gang niet ieder jaar te maken. Vervolgens komen er reuze kleine dwergjes van slechts enkele centimeters lengte. Na ongeveer een twintig minuten toekijken zijn de passanten aangegroeid tot figuurtjes van ongeveer één meter lang, maar er zijn inmiddels al bijna 2 miljoen personen gepasseerd. Na circa veertig minuten verschijnen de inkomenstrekkers die uw eigen postuur hebben; zij hebben een gemiddeld inkomen.[6]

Gedurende de laatste twintig minuten groeien de aankomenden uit tot ware reuzen; het is nu niet meer zielig of vertederend, maar reusachtig griezelig. Vijf minuten voor tijd is de lengte opgeschoten tot bijna 3½ meter. De laatste seconden tonen verschijningen van meer dan honderd meter lang. Kortom een indrukwekkende stoet van reuzen en dwergen.

[5] Allen Lane The Penguin Press, Londen 1971. Pen behandelt voornamelijk Angelsaksische verhoudingen.

[6] Het zal u wellicht zijn opgevallen dat het gemiddelde inkomen pas ná het halve uur verschijnt. Dit betekent dat de inkomensverdeling scheef is, d.w.z. meer dan de helft heeft een inkomen kleiner dan dit gemiddelde, terwijl minder dan de helft van het aantal inkomenstrekkers een inkomen groter dan het gemiddelde heeft. Dit kan alleen geschieden wanneer de hoge inkomens ook een veel langere uitloop hebben.

§ 2.3 *Betekenis van statistieken*

Na dit beeld van Pen heeft de lezer ongetwijfeld een op feiten gebaseerde indruk van de inkomensverdeling in ons land. Deze verdeling is apert scheef en wijkt duidelijk af van allerlei symmetrische normale („natuurlijke") verdelingen zoals die van de lichaamslengte. Misschien bent u zelfs wel onder de indruk gekomen. Gedeeltelijk is dat wel de schuld van het gebruikte beeld. Daarmee zijn we gestuit op de twee belangrijkste eigenschappen van statistieken. Enerzijds de positieve onthulling van de feiten, maar anderzijds met een vertekening afhankelijk van de gebruikte uitbeelding. Op de parade van Pen is wel het een en ander af te dingen.

Zo berusten bijvoorbeeld de cijfers op belastinggegevens. Ongetwijfeld zitten daar fouten in door fraude e.d. Een andere beperking vloeit voort uit het gebruikte fiscale inkomensbegrip. Verder zitten er in de statistiek personen, die slechts enige tijd van het jaar gewerkt hebben. Er is sprake van een bonte mengelmoes van belastingplichtigen. Het beeld zou gelijkmatiger worden wanneer men bijvoorbeeld de gezinsinkomens zou nemen of zou rekenen met het aantal gewerkte uren.

Een duidelijke vertekening treedt ook op doordat het inkomen slechts gerelateerd werd aan de lengte van de deelnemers. Het zou reëler zijn om te rekenen met de omvang of de inhoud van de figuren (gewicht!), waardoor de verhoudingen wat minder grotesk zouden worden.

De bedoeling van deze optocht was tweeërlei. Enerzijds wilde ik duidelijk maken dat er sprake is van een tamelijk grote ongelijkheid bij de verdeling van de inkomens, wanneer men de feiten laat spreken. Anderzijds ook, dat statistieken met enige zorg gehanteerd moeten worden, wil men geen vertekening van de verhoudingen veroorzaken.

§ 2.4 *Een rij van cijfers*

Zoals in de subparagraaf begrippen (§ 1.3) reeds werd gemeld, kan men het totale (nationale) inkomen van Nederland op meerdere manieren indelen. Uiteraard ziet men dit dan in verschillende statistieken weerspiegeld. De gegevens zijn hoofdzakelijk ontleend aan het C.B.S.

2.4.1. Regionale inkomensverschillen

Zie hiervoor de gestencilde uitgave.

2.4.2. Sektorale inkomensverschillen

Een andere wijze van verdeling van het nationaal inkomen over sektoren is die naar resp. gezinnen, bedrijven en overheid. De tabel 2.3 toont hiervan voor enige jaren de procentuele verdeling, zowel voor wat betreft de verdeling van het primaire (oorspronkelijk verdiende) inkomen, als voor het besteedbare (na de inkomensherverdeling door heffingen en subsidies) inkomen.

Tabel 2.3 *De sektorale inkomensverdeling (in % van het nationaal inkomen)*

	Gezinnen	*Bedrijven*	*Overheid* (incl. ind.bel.)
Primaire ink.verd.			
1938	84,2	8,0	7,8
1958	83,2	8,8	8,0
1968	81,3	8,1	10,6
1971	81,7	6,9	11,4
Secundaire ink.verd.			
1938	82,5	3,5	14,0
1958	74,9	5,2	19,9
1968	71,3	5,0	23,5
1971	71,9	3,8	24,3

Het verschil in primaire en secundaire inkomensverdeling ten voordele van de overheidssektor is begrijpelijk. De mate van herverdeling neemt nog steeds toe. Verder blijkt duidelijk uit deze tabel de afgenomen betekenis van het winstinkomen van bedrijven.

2.4.3. Kategoriale inkomensverdeling

Weer een andere classificatie van inkomensbestanddelen is die naar de verschillende produktiefaktoren. Men denke hierbij aan grootheden als arbeid, grond, woningbezit en overig kapitaal. De onderstaande twee staten geven inzicht in een dergelijke verdeling.

Tabel 2.4 *Inkomenskategorieën* (verdeling in % van het nationaal inkomen tegen faktorkosten)

kategorie	*1930*	*1948*	*1958*	*1968*
arbeidsinkomen	67.0	82.5	75.0	79.0
dividend-inkomen	13.5	1.0	2.5	1.0
rente-inkomen	1.5	1.5	1.5	1.5
netto huurinkomen	6.5	1.5	2.0	2.0
pachtinkomen	4.0	1.0	0.5	0.5
primair inkomen NV's en overheidsbedrijven	5.0	9.5	10.0	9.0
overig winstinkomen	2.5	3.0	8.5	7.0
	100.0	100.0	100.0	100.0

Tabel 2.5 *Het verloop van de arbeidsinkomensquote in bedrijven*[7]

1930	*1938*	*1948*	*1958*	*1968*	*1972*	*1973*[8]
66.5	66.5	80.5	72.5	75.0	77.5	78.5

Uit bovenstaande tabellen blijkt duidelijk de aanmerkelijke mate waarmee het aandeel van het arbeidsinkomen in het primaire inkomen is toegenomen, voornamelijk ten koste van de (uitgekeerde) winsten, terwijl eveneens de betekenis van het kapitaalinkomen is afgenomen.

2.4.4. Personele inkomensverdeling

Een volledig inzicht in de personele inkomensverdeling zou men kunnen proberen te verkrijgen door een volledig overzicht van deze gegevens. Aangezien het in 1967 ging om een kleine 6 miljoen geregistreerden moet men gebruik maken van statistische technieken om enige markeringen aan te brengen in dit veld van gegevens. Een bruikbare methode bestaat in het indelen naar inkomensklassen, zoals onderstaande tabel laat zien (een zogenaamde frequentieverdeling):

Tabel 2.6 *Een klasseverdeling van de inkomens in 1967*

ink. klasse	*aantal*		*totaalinkomen (vóór belastingheffing)*	
× f 1.000	*× f 1.000*	*in %*	*× mln. gulden*	*in %*
negatief of 0	136,0	2,4	— 190	— 0,3
0+ tot 5	1.551,2	27,0	4,273	7,7
5 tot 10	2.096,5	36,5	15,793	28,2
10 tot 15	1.150,2	20,1	13,810	24,7
15 tot 20	376,3	6,6	6,430	11,5
20 tot 60	383,6	6,7	11,324	20,3
60 tot 100	27,1	0,5	2,036	3,6
100 en meer	13,3	0,2	2,428	4,3

Wanneer men deze cijfers wat nader bekijkt, bemerkt men al spoedig het scheve inkomensbeeld, wat al eerder in dit opstel getoond werd via de parade van reuzen en dwergen. Er waren in 1967 bijvoorbeeld 3½ miljoen van de in totaal bijna 6 miljoen belastingplichtigen die onder het gemiddelde van 9750 (vóór aftrek van belasting en dergelijke) gulden bleven. De uitloop naar boven is langgerekter, maar geldt slechts voor geringere aantallen. Zo waren er in 1967 nog ca. 500 personen, waarvan het inkomen uitsteeg boven de 4 ton.

[7] D.w.z. het aandeel van loonsom plus gemiddeld loon maal aantal zelfstandigen in de toegevoegde waarde van bedrijven.

[8] Raming CPB in Centraal Economisch Plan 1973.

Men denkt hierbij al gauw aan zelfstandigen; een kategorie waaraan men ook moet denken bij de negatieve inkomens!

Wanneer de gegevens nog wat verder gekomprimeerd worden, blijkt de top 1% van de geregistreerden samen bijna 10% van het totale inkomen te incasseren. De top 10% krijgt ruim 30%, terwijl de laagste 30% nog geen 10% ontvangt.

Men geeft deze scheve opbouw van de inkomensverdeling vaak weer met behulp van zogenaamde decielen, d.w.z. men zet alle personen op een rij van het laagste tot het hoogste inkomen en men verdeelt vervolgens deze verzameling in 10 gelijke *aantallen* ondergroepen. De onderstaande tabel toont enige uitkomsten, die nogmaals de gekonstateerde scheefheid illustreren:

Tabel 2.7 *Inkomensdecielen*

	voor belastingheffing				*na belastingheffing*			
Decielen	*1939*	*1952*	*1964*	*1967*	*1939*	*1952*	*1964*	*1967*
1e	(.	(1.3	(1,3	(1.1	(.	(1.4	(1.5	(1.2
2e	(.	(2.9	(3.0	(3.1	(.	(3.2	(3.5	(3.2
3e	(.	(4.1	(4.3	(4.6	(.	(4.7	(4.9	(5.0
	30.3 (	29.9 (	30.3 (	30.9 (	31.0 (	32.5 (	33.2 (	32.5 (
4e	(.	(5.6	(5.9	(6.0	(.	(6.2	(6.1	(6.3
5e	(.	(7.2	(7.4	(7.4	(.	(7.7	(7.9	(7.7
6e	(.	(8.8	(8.4	(8.7	(.	(9.3	(9.3	(9.1
7e	8.7	9.6	10.0	10.0	9.0	10.6	10.5	10.7
8e	10.0	11.0	11.9	11.7	10.2	11.8	12.5	12.7
9e	13.2	14.8	14.8	14.8	13.4	15.4	15.3	15.8
10e	37.8	34.7	33.0	32.7	36.4	29.7	28.5	28.3

Bovenstaande tabel laat zien dat de in de loop van de jaren opgetreden — tamelijk geringe — nivellering ten koste is gegaan van de inkomenstrekkers uit het 10e deciel, d.w.z. de 10% met de hoogste inkomens. Het gaat hier overigens om belastbare inkomens. Dit wordt niet zozeer geschreven ter herinnering aan de mogelijkheid tot belastingontduiking — die komt op elk niveau voor, al kent niet ieder dezelfde verleiding! — maar aan de beperktheid van het fiscale inkomensbegrip. Bepaalde vormen van vermogensaanwas (aandelen, private huizen en grond, e.d.) vallen hier buiten. In hoofdstuk 3 zal blijken dat er een sterke samenhang bestaat tussen grote vermogens en hoge inkomens (de vermogensverdeling is schever dan de inkomensverdeling). Men dient het in de laatste tabel gesignaleerde feit dus enigszins te relativeren, al is het ook weer zo dat de waarde van pensioenaanspraken der werknemers doorgaans buiten de statistieken vallen en het fiscale winstbegrip afwijkt van bedrijfseconomische definities.

Aan de hand van een dergelijke indeling naar decielen kan men gemakkelijker tussen diverse jaren c.q. landen gaan vergelijken dan op basis van absolute geldinkomens.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat de secundaire inkomensverdeling iets minder scheef is dan de primaire verdeling. Dit is voornamelijk het gevolg van de progressieve inkomstenbelasting, al wordt dit nivellerende effekt gedeeltelijk tegengewerkt door de heffing van sociale premies met maximale premiegrenzen. Wanneer men mede in rekening zou brengen het profijt van de overheidsbestedingen, dan zou vermoedelijk een nog wat gelijkmatiger beeld ontstaan.[9] Bevorderend werkt in deze het in rekening brengen van retributies voor bepaalde — niet algemeen genoten — overheidsdiensten (profijtbeginsel in samenhang met draagkrachtbeginsel). D.w.z. de lagere inkomensgroepen profiteren *relatief* gezien wat meer van de getroffen overheidsvoorzieningen waardoor een verdere korrektie ontstaat op de reële inkomens.

Een nog wat betere kijk op de inkomensverdeling verkrijgt men wanneer men in plaats van de belastingplichtige als eenheid van vergelijking beschouwt de gezinseenheid.[10] Dan ontstaat het volgende empirische beeld:

Tabel 2.8 *Inkomensverdeling naar gezinnen in % (incl. alleenstaanden) 1962*

Deciel	*belastbaar inkomen*	*besteedbaar inkomen*
1e	2.8	3.3
2e	4.7	5.2
3e	5.9	6.3
4e	6.6	7.0
5e	7.4	8.0
6e	8.2	8.8
7e	9.2	9.8
8e	11.3	11.9
9e	14.1	14.5
10e	29.8	25.2

Ook hier blijkt het beschikbare inkomen wat minder ongelijk verdeeld te zijn dan het primaire inkomen, terwijl de inkomensverdeling over de gezinnen minder ongelijk is dan die over alle belastingplichtigen. Men ziet dit verschijnsel nog eens samengevat in de volgende tabel.

9 Zie bijlage van de Miljoenennota 1970 met name pagina 61.

10 In Nederland wordt de verdeling zelfs nog wat gunstiger (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de USA) wanneer men uitgaat van het inkomen per lid van het gezin. Naast enige samenhang via de leeftijd van het gezinshoofd wordt dit verschijnsel waarschijnlijk mede verklaard door de positieve samenhang tussen hoogte van het inkomen en aantal kinderen (statussymbool?).

Tabel 2.9 *De invloed van de gezinsfaktor, 1962*

Inkomensklasse	*Procentuele verdeling over de klassen van*		
	belastingpl.	*gezinshoofden*	*gezinnen*
0 - 2.000	14	3	1
2.000 - 5.000	30	19	14
5.000 - 10.000	42	59	53
10.000 - 20.000	10	14	25
meer dan 20.000	3	5	7
gemiddeld inkomen in guldens	6.500	8.600	10.000

2.4.5. Verdelingskarakteristieken

Deze rij van cijfers wordt besloten met een aantal opmerkingen over enige karakteristieken van de personele inkomensverdeling. In de leer van de statistiek heeft men voortdurend geprobeerd de mate van ongelijkheid met één enkele grootheid te representeren. Men kan bij dit zoeken globaal gezien twee verschillende wegen bewandelen.

De eerste methode bestaat in het zoeken naar een wiskundige formule die een voldoende bevredigende beschrijving geeft van de empirisch gevonden inkomensverdeling. Het meest bekende voorbeeld in dit genre is de zogenaamde Pareto-verdeling.[11] Het aantrekkelijke hiervan is, dat men met behulp van slechts één parameter de mate van ongelijkheid kan weergeven. Hieronder volgen enige uitkomsten van deze konstante van Pareto voor Nederland.

Tabel 2.13 *Pareto-konstanten van de inkomensverdeling in Nederland*

Jaar	*vóór*	*na belasting*
1915/16	1,50	.
1929	1,67	.
1939	1,76	1,86
1950	1,97	2,49
1954	2,06	2,60
1960 [12]	2,17	2,75
1964	2,08	2,67
1967	2,13	.

[11] De formule luidt: $Ny = \frac{A}{y^{\alpha}}$; α is de Pareto konstante, y een willekeurig (hoog) inkomen en Ny het aantal personen met een inkomen gelijk aan y of hoger.

[12] Trendmatig gezien ligt de waarde voor 1960 aan de hoge kant; wellicht speelt de konjunktuur hierbij een rol.

De lezer zal bij bestudering van deze tabel terecht de konklusie trekken, dat naarmate de konstante [13] hoger is de verdeling minder ongelijk is geworden. Men ziet ook nu weer de gelijkere verdeling na heffing van de belastingen. Verder ziet men dat in de loop der jaren de Nederlandse inkomensverdeling gelijker is geworden.[14] Wel is de verandering sinds het midden der vijftiger jaren gering. In landen als Zweden en West-Duitsland lijkt er de laatste jaren zelfs enige denivellering op te treden.[15] Met enig voorbehoud is ook een vergelijking tussen diverse landen te geven. In de Scandinavische landen en in Engeland is de verdeling wat gelijkmatiger dan in Nederland, dit in tegenstelling tot Frankrijk, Italië en de U.S.A.

De verdeling van het besteedbare inkomen in de Oost-blok landen is qua beroepsgroepen duidelijk anders gekomponeerd, maar wijkt in totaliteit niet veel af van de Westerse landen.[16] Daarbij zijn de inkomensverschillen in nieuw kommunistische landen zoals Tsjecho-Slowakije en Hongarije geringer dan in Rusland. Ook een land als Israël, dat gedurende de eerste bestaansjaren een opvallend genivelleerde inkomensverdeling kende, wijkt nauwelijks af. Zeer ongelijk verdeelde inkomens vindt men vooral in de ontwikkelingslanden.

(Het verdere deel van deze paragraaf — o.a. over de koëfficiënt van Theil en de variantie — vindt men in de gestencilde uitgave).

§ 2.5 *Enige feitelijke konklusies*

Het lijkt verstandig na de veelheid van feitelijke informatie over de cijfers van de inkomensverdeling in Nederland te besluiten met enige samenvattende konklusies. Het gaat hierbij dus niet om de verklaring van de bestaande inkomensverschillen, maar om een korte aanduiding van de mate, de gevarieerdheid en de ontwikkeling van de ongelijkheid.

1. De inkomensverdeling is bepaald scheef, zij het per gezin wat minder dan per belastingplichtige.
2. De primaire verdeling is ongelijker dan de verdeling van de besteedbare

[13] Deze konstante varieert uiteraard, omdat de verdeling niet ieder jaar identiek dezelfde vorm heeft.

[14] Als verklarende faktoren zou men kunnen noemen: beter onderwijs en scholing, meer werkgelegenheid, afvloeiing van marginale zelfstandigen, verbetering van pensioenen, e.d., en een ten gunste van het arbeidsinkomen afnemend aandeel van het kapitaalinkomen. Ten aanzien van de secundaire verdeling is nog te wijzen op de sterk progressieve inkomstenbelasting.

[15] Gegevens vindt men o.a. in:
— UNO, Incomes in Post-war Europe, 1967, en
— J. Marchal en B. Ducros, The Distribution of National Income, 1968.

[16] Naast de bovengenoemde publikatie van de UNO wordt nog verwezen naar:
— S. van Popta, Inhalen en voorbijstreven, diss. 1971, en
— J. V. Arutjunjan, De klassen van Geduld, Internationale Spectator XXVI (1972) no. 18, pp. 1954-1775.

inkomens, zij het dat dit verschil ondanks de progressieve inkomstenbelasting niet spektakulair is.

3. In vergelijking tot vroeger is de verdeling gelijker geworden, al neemt deze nivelleringstendens duidelijk af sinds het midden van de vijftiger jaren. De absolute nominale verschillen blijven toenemen, al kompenseert de prijsstijging dit vrijwel geheel.
4. Een belangrijk deel van de inkomensspreiding vindt men terug in een ongelijke verdeling van de arbeidsinkomens. Naast de bedrijfstak spelen hierbij vermoedelijk leeftijd en opleidingsniveau een duidelijke rol.
5. Hoewel de ongelijkheid van het kapitaalinkomen hoog is, moet men deze invloed op de totale inkomensongelijkheid niet overschatten. Dit vanwege de beperkte omvang van het kapitaalinkomen. In de loop van de jaren is het aandeel van het arbeidsinkomen gestegen, terwijl het kapitaalinkomen en de winst relatief zijn afgenomen.

HOOFDSTUK 3: VERKLARENDE THEORIEËN

§ 3.1 *Inleidende opmerkingen*

In het voorgaande bleken er duidelijke inkomensverschillen te bestaan. De vraag rijst onmiddellijk: Waarom is dat zo? Welke krachten werken achter dergelijke verschillen? Dit zijn belangrijke vragen, ook voor de politicus. Immers wanneer dergelijke verschillen in inkomens niet te beïnvloeden zouden zijn, kan men wel een inkomenspolitiek prediken maar er niet meer in geloven. Zelfs wanneer men de mogelijkheid van zo'n beleid wil putten uit de opgetreden historische evolutie van de inkomensverdeling, is het voor de praktische politiek van vitaal belang een indruk te verkrijgen van de speelruimte, die nog over is voor verdergaande wijzigingen. Men behoeft dus niet zoals eertijds Lasalle de gedachte van een ijzeren loonwet aan te hangen, om somber gesteld te kunnen zijn over de flexibiliteit van de inkomensverdeling, zoals bijvoorbeeld de Belgische hoogleraar in de sociologie Deleeck.[17]

In dit hoofdstuk zal worden stilgestaan bij de hoofdlijnen van de economische theorieën op het vlak van de inkomensverdeling. Om bij voorbaat elke illusie weg te nemen: er bestaat geen simpele, uniforme, alles verklarende en algemeen aanvaarde theorie. Integendeel, dit veld van onderzoek kent tal van elkaar gedeeltelijk overlappende en tegensprekende theoretische concepties. Het toont een nogal verbrokkeld geheel. Nu is dat eigenlijk ook geen wonder. Het objekt van studie is verregaand komplex, een experimenteel onderzoek is niet mogelijk en de benodigde statistische gegevens ontbreken maar al te vaak.

De verdeling der inkomens is een komplex verschijnsel. Er is in Den Haag niet een of ander centraal bureau, dat van week tot week bepaalt wie wat

[17] H. Deleeck, Evolutie der inkomensverdeling, ESB 14 april 1972, pp. 334 e.v.

verdienen mag. De inkomens hangen af van een veelheid van faktoren, die onderling op meerdere manieren verstrengeld zijn. Maar het is niet alleen deze ingewikkelde afhankelijkheid, die het zo moeilijk maakt. Er is eveneens sprake van toevallige invloeden. Twee beambten werken op hetzelfde kantoor en ontvangen een vergelijkbaar salaris; maar een van de twee heeft daarnaast nog inkomen uit vermogen, verkregen via een erfenis, zijn vrouw of de toto. De ene popzanger maakt naam, de andere blijft onbekend. De een heeft geen goede referenties, de ander wel; kennissen zijn soms belangrijker dan kennis, zegt men wel. De theoretische verklaring zal daarom globaal blijven; zij zal nimmer een hoge perfektie bereiken.

Tenslotte nog een enkele opmerking over de opzet van dit hoofdstuk. Allereerst zal als invalshoek worden gekozen een aantal soorten van inkomen, zoals arbeidsloon, winst, rente, e.d. kapitaalinkomens. Men noemt dit meestal een funktionele benadering, die aangrijpt bij het verschijnsel van de prijsvorming en waarbij allerlei vraag- en aanbodfaktoren naar voren komen. Daarna wordt aandacht besteed aan de invloed van enkele macro-economische grootheden, die als het ware de vraag en aanbodschalen doen verschuiven. Voorbeelden hiervan zijn de inflatie en de technische groei. Vervolgens wordt uitgegaan van het opmerkelijke verschijnsel waar Pareto op stuitte, namelijk het feit dat de inkomensverdelingen in geheel verschillende landen of tijden toch ten naaste bij voldoen aan een bepaalde statistische formule. Verloopt dan toch alles volgens een ijzeren wet van het toeval? Op dit probleem van de invloed van systematiek en toeval wordt tamelijk uitgebreid ingegaan. In de slotparagraaf wordt een poging gedaan enige lijn aan te brengen in de geschetste theorieën.

Lezers, die opzien tegen de mogelijk wat ingewikkelde theoretische-economische gedachten, vinden in deze slotparagraaf een hopelijk redelijke samenvatting van de theoretische hoofdlijnen.

§ 3.2 *Funktionele theorieën*
Zie hiervoor de gestencilde uitgave.

§ 3.3 *Macro-economische faktoren*
Zie hiervoor de gestencilde uitgave.

§ 3.4 *„Toevals"theorieën*
Zie hiervoor de gestencilde uitgave.

§ 3.5 *De stand der theorie*
In deze slotparagraaf over de stand van de economische theorie op het gebied van de verklaring van de inkomensverschillen volgt allereerst een korte samenvattende aanduiding van de belangrijkste verklaringselementen. Men kan de elementen moeilijk tot één geheel groeperen, vanwege de verbrokkeling in inkomenskomponenten. Hoewel er duidelijk ruimte is voor het toevalselement, is het toch niet erg aannemelijk dat het zou gaan om een louter stochastisch

proces. De systematische faktoren zijn daarvoor te duidelijk aanwijsbaar. Verder komt in deze slotparagraaf de vraag in behandeling of er inderdaad speelruimte is voor een economische politiek gericht op wijzigingen in de primaire personele inkomensverdeling.[18]

Een samenvattend overzicht moet beginnen met een verwijzing naar de diverse inkomenskategorieën, met name de arbeidsbeloning, winsten en het kapitaalinkomen. Wanneer men de statistische gegevens uit § 2 nagaat[19], blijkt voor de Nederlandse inkomensverdeling het arbeidsinkomen relatief een belangrijkere plaats te hebben ingenomen. Het aandeel van de winsten is vrijwel konstant gebleven, afgezien van konjunkturele fluktuaties, wanneer men althans het dividendinkomen er bij optelt. Het kapitaalinkomen is duidelijk gedaald, ondanks de toename van de kapitaalgoederenvoorraad. De verbetering van het arbeidsaandeel is naast de groei van de onzelfstandige beroepsbevolking toe te schrijven aan de reële loonstijging uitgaande boven de nettoproduktiviteitsgroei en de hogere kwaliteit van de faktor arbeid (scholing en onderwijs als investering in „menselijk kapitaal"). Ten opzichte van de dertiger jaren kan men nog noemen: de toenemende invloed van de vakorganisaties, de afname van de ongeschoolde werkers, de verkleining van loonverschillen tussen geschoolden en ongeschoolden, en de verbetering van sociale wetten (werkloosheidswetten, kinderbijslag, minimumloon, e.d.).

Hoewel de vermogensverdeling tamelijk scheef is, en dus ook het kapitaalinkomen, betekent de relatief geringe omvang van het kapitaalinkomen dat de bijdrage ervan aan de spreiding van het totale inkomen beperkt blijft tot maximaal 20%. Een deel ervan, namelijk de niet-belaste vermogensaanwas, blijft echter buiten het fiscale inkomensbegrip. Dit geldt trouwens voor meer inkomenskomponenten, zoals bijvoorbeeld pensioenrente. Ook fraude moet buiten beschouwing blijven. De afname van het aandeel van het kapitaalinkomen betekent waarschijnlijk een vermindering van de ongelijkheid in de inkomensverdeling.

Het grootste deel van de inkomensspreiding vloeit voort uit de onderlinge verschillen tussen de arbeidsinkomens. Wanneer men stilstaat bij de verdeling van de arbeidsinkomens, heeft men vooral te maken met de beloningsstruktuur. Daarbij komen nog enkele additionele faktoren, zoals het aantal gewerkte uren, e.d. Vat men deze beloningsstruktuur eerst wat statisch op, dan heeft men vooral te maken met faktoren die betrekking hebben op relatieve geschiktheid. Men kan hierop verschillende denklijnen laten aansluiten.

Van zeer groot gewicht is de verdeling der kundigheden. Wellicht mag men er van uitgaan dat zowel de psychische als fysieke eigenschappen vrijwel normaal verdeeld zijn. Hoewel er enige korrelatie tussen deze eigenschappen zal optreden,

[18] In bovenstaande paragrafen werd immers in het geheel niet gesproken over de secundaire inkomensverdeling; zie voor het verschil § 1.3.

[19] Zie bijvoorbeeld tabel 2.4.

behoeft dit niet in verregaande mate het geval te zijn. Waarom zou iemand, die intelligent is, tegelijkertijd een fors figuur hebben, ijverig zijn, beschikken over teamgeest, creativiteit en intuïtie? Normaliter heeft de een dit en de ander dat.

Een aanmerkelijke verandering ontstaat door de inwerking van grootheden als opvoeding (milieu) en onderwijs (scholing). Het is duidelijk dat er in deze fase geen gelijke ontwikkelingskansen aanwezig zijn. De verschillen nemen dan ook duidelijk toe. Het is aannemelijk — en het blijkt uit onderzoekingen — dat de symmetrische initiële verdeling tijdens dit proces wordt getransformeerd tot een scheve verdeling.

Met name aan de uiteinden van de inkomensverdeling kan de begintoestand aanleiding geven tot verstarring van de positie op de inkomensladder. Arme kinderen groeien op in een weinig gemotiveerd en eenzijdig milieu, en beginnen veelal met een zo grote kulturele achterstand dat de meesten wel moeten blijven hangen. Behalve aan bepaalde wijken in de steden moet men in dit verband ook aan het platteland denken. Omgekeerd echter voor kinderen van rijke, ontwikkelde ouders, die bij wijze van spreken van hun wieg af op weg gaan naar de top. Harrington en Lundberg hebben dergelijke vicieuze cirkels beschreven voor de U.S.A. De situatie in Nederland is waarschijnlijk minder scherp, maar toch aanwezig.[20] Overigens merkt Pen terecht op, dat de economische theorie en de sociologie nog weinig gevorderd zijn voor wat betreft deze samenhang tussen inkomensverdeling en vertikale mobiliteit.

Een dergelijke scheve verdeling van kundigheden of kapaciteiten wordt gehonoreerd door de vraag ernaar.

Schaarse eigenschappen worden hoog gewaardeerd, overvloedig aanwezige kapaciteiten zijn minder inkomensverwervend.[21] Overigens spelen ook hierbij gewoontefaktoren een rol. Gedeeltelijk sluiten hierop aan de verschillen in inkomens naar beroepsgroepen. Ook kunstmatige beperkingen spelen hierbij een rol (bijvoorbeeld notarissen en apothekers). Anderzijds — en gedeeltelijk overlappend — gaat het om bedrijfsverschillen. Een typiste kan in een bepaald bedrijf meer verdienen dan elders. Het gaat hier om de marktpositie van een bedrijf, welke afhankelijk is van faktoren als economische en technische groei, konkurrentiepositie, e.d. Ook vestigingsplaatsfaktoren spelen in dit verband een rol, zodat regionale verschillen kunnen ontstaan.

Sprekend over bedrijven of organisaties (inclusief de overheidsdiensten!) moet nog gewezen worden op de hiërarchische faktor. Men gaat bij de organisatie van de arbeid uit van bepaalde niveaus, zodat iets van een pyramide-achtige struktuur wordt bereikt in de wat grotere organisaties (die steeds frequenter gaan voorkomen!). De salarisverschillen sluiten op een dergelijke struktuur aan

[20] Dit blijkt uit de resultaten van Van de Woestijne, De Economist 121 (1970) no. 1, pp. 45-47.

[21] Denk in dit verband aan de methoden van werkclassificatie. Somermeyer vermeldt in dit verband dat de „intellektuele" eigenschappen steeds belangrijker worden. In verband met mechanisatie neemt het belang van de fysieke eigenschappen af.

(uiteraard grotendeels in samenhang met de vereiste bekwaamheden). Ook deze tendens leidt tot een scheve verdeling, die volgens Lydall met name een goede verklaring kan geven voor de spreiding tussen de hogere inkomenstrekkers. Overigens kan men deze institutionele faktor een bredere geldigheid toekennen. Immers, in het kader van de loononderhandelingen gaat men veelal uit van de wens de eenmaal bereikte en ingeburgerde *verhoudingen* tussen diverse werknemers te bestendigen. Dit blijkt uit de traditionele *procentuele* verhogingen.

In het bovenstaande werd impliciet reeds over macro-economische grootheden gesproken, namelijk wijzigingen in konkurrentiepositie van bedrijven of beroepen. Men denke in dit verband bijvoorbeeld aan de struktureel moeilijke positie van de landbouw, de kolenmijnen, e.d. Ook invloed gaat er uit van een snelle inflatie. De arbeidsintensieve bedrijven zullen in zo'n situatie bijzondere aanpassingsproblemen ondervinden (konfektie-ateliers). Via loonstruktuur of werkgelegenheid (gewerkte uren) beïnvloedt dit weer de inkomensverdeling.

Verder kan nog gewezen worden op een grootheid als leeftijd, c.q. aantal ervaringsjaren. In bepaalde gevallen neemt de beloning met de leeftijd toe, maar met grenzen. Enerzijds weerspiegelt dit de beloning van de ervaring, anderzijds houdt men enigszins rekening met de gezinsbehoefte. In andere gevallen neemt de beloning af met de leeftijd (minder ambitie, ziekte, minder fysieke kracht, kennisveroudering). Het gevolg is een grotere inkomensspreiding (ongelijkheid) naarmate de leeftijd stijgt. Dit verschijnsel wordt sterker wanneer men rekening houdt met de faktor kapitaalvorming.

Gedeeltelijk kan men aan de leeftijdsfaktor een institutionele invloed toekennen. In zoverre bestaat er dan verwantschap met faktoren als sexe (vrouwenarbeid) en ras (gastarbeiders). Ook op grond hiervan bestaan er duidelijke beloningsverschillen.

Welke konklusie kan men nu trekken voor de vraag of er speelruimte is voor het beleid ter beïnvloeding van deze primaire inkomensverdeling? Er zijn aanwijzingen dat zoiets inderdaad mogelijk is. Er is immers weliswaar sprake van invloed van toevallige faktoren, maar het is geen proces van blind toeval. Er zijn duidelijke systematische faktoren aan te wijzen, zoals opvoeding en opleiding, de verdeling van het vermogen, institutionele faktoren, gewoonten, monopoloïde elementen, e.d., die voor beïnvloeding door het beleid vatbaar zijn. In de loop van de jaren is de primaire inkomensverdeling dan ook duidelijk genivelleerd, hoewel enige statistische reserves nuttig zijn. Het is echter voorbarig om te stellen dat op korte termijn drastische veranderingen zullen optreden. Er zullen stellig tegenwerkende krachten aan het licht treden; het gaat immers om en over menselijke wezens, die uit zijn op verbetering c.q. verdediging van de eigen positie. Het zou anderzijds te ver gaan om te stellen, dat er geen enkele verandering mogelijk zou zijn. Een dergelijke voorlopige en voorzichtige konklusie kan men op grond van de historische gegevens [22] ook trekken voor de secundaire inkomensverdeling.

[22] Zie bijvoorbeeld tabel 2.13.

HOOFDSTUK 4: DOELSTELLING EN GRENZEN VAN HET BELEID

§ 4.1 *Welke inkomensverdeling gewenst?*

In hoofdstuk 2 kon worden vastgesteld dat de inkomensverdeling historisch gezien niet een gefixeerde grootheid is. Verder werd in hoofdstuk 3 duidelijk gemaakt, dat de determinanten van de inkomensverdeling, d.w.z. de voornaamste bepalende krachten, zodanig van aard zijn, dat ook voor de toekomst ruimte aanwezig is, waarbinnen de inkomensverdeling beïnvloed *kan* worden. Voordat in de volgende twee hoofdstukken nader wordt ingegaan op de praktische mogelijkheden daartoe, moet eerst worden stilgestaan bij de vraag naar de ideale of gewenste inkomensverdeling én bij de vraag wat de taak is van de overheid in deze en de grenzen gesteld aan het beleid.

Hoe ziet de ideale inkomensverdeling eruit? Dit is geen gemakkelijke vraag! Er zijn in de loop van de geschiedenis ook niet veel exacte antwoorden te noteren geweest. Er is natuurlijk de zienswijze, dat ieders inkomen even groot moet zijn. Maar er is eigenlijk niemand die dit standpunt volhoudt in de konfrontatie met allerlei realistische details, zoals bijvoorbeeld het verschil in gezinsgrootte (behoefte-elementen) of in werktijd (prestatie-elementen). Dit laatste verschijnsel geeft weer dat men bij de formulering van de ideale of rechtvaardige inkomensverdeling zich rekenschap geeft van wat de realiteit aan komplikaties en beperkingen stelt. (Nog afgezien van de vraag of gelijkheid en rechtvaardigheid in dit verband synoniemen zijn!)

Dit blijkt ook uit de levensweg van de kommunistische variant op de eerder genoemde egalitarianistische stelregel, namelijk „aan een ieder naar zijn behoefte, van een ieder naar zijn mogelijkheden". Hoewel dit — overigens sympathieke — adagium in de Russische grondwet is verankerd, betekent het niet dat de werkelijkheid er op lijkt. Nu niet, en waarschijnlijk nimmer.

Evenmin hebben theoretische denkers een exacte én bruikbare formulering kunnen geven. Noch de mathematische formule van J. H. von Thünen, noch het neo-klassieke economistische dogma van de grensproduktiviteitsleer, noch de marxistische arbeidswaardeleer en evenmin het ruilprincipe van Tinbergen. Dit laatste principe geeft aan dat de optimale inkomensverdeling is bereikt, wanneer niemand met een ander van positie wil ruilen. Afgezien van de knap gevonden formulering en het voordeel dat het om meer gaat dan alleen de geldinkomens, is in dit geval de praktische onbruikbaarheid reeds voldoende om deze maatstaf van de operationele lijst af te voeren.

Tinbergen heeft dit toegegeven en recentelijk [23] een andere weg gezocht naar de rechtvaardige verdeling. Hoewel ik zijn streven naar objektivering van inkomensverschillen bepaald onderschrijf, is mijn totaaloordeel toch negatief. Naast bezwaren tegen Tinbergens fundamentele uitgangspunt [24] en tegen de

[23] J. Tinbergen, Naar de meetbaarheid van een rechtvaardige samenleving, De Economist 1973 no. 2, pp. 106-121.

[24] Zie hiervoor § 1.3.

vorm en meting van de gebruikte welvaartsfunktie en de onderlinge welvaartsverschillen — waardoor bepaalde onlogische resultaten worden ingelegd — moet men opmerken, dat de uitkomsten tevens resulteren uit ondermeer de bestaande schaarstefaktoren. In totaal verkrijgt men een vreemd en onontwarbaar kluwen van feitelijke en normatieve elementen.

Vooralsnog moet de konklusie zijn, dat een exacte en bruikbare omschrijving van wat er onder een ideale inkomensverdeling moet worden verstaan niet voorhanden is. Het streven naar een redelijke of verantwoorde verdeling is dan ook het meest vaag geformuleerde doel van de economische politiek.

Ten aanzien van de groei, de werkgelegenheid, de stabiliteit van het prijspeil en het saldo van de lopende rekening van de betalingsbalans is men doorgaans aanmerkelijk konkreter.

Nu betekent deze afwezigheid van een precieze aanduiding niet dat de inkomensverdeling geen rol in de diskussies zou spelen, integendeel. In het algemeen heeft men een vrij duidelijk waardeoordeel over de huidige verdeling. Een voorbeeld hiervan vindt men in Hoogerwerf's proefschrift volgens welke 2 op elke 3 ondervraagden de bestaande verdeling te ongelijk vinden. Een andere bron wordt geleverd door de nationale verkiezingsonderzoeken. In 1972 vond volgens de steekproef ruim 70% van de geënqueteerden dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden. Een zeer klein percentage vond de verschillen te klein [25], terwijl meer dan 20% de bestaande toestand de beste achtte. Het ligt voor de hand om uit deze gegevens de konklusie te trekken, dat een belangrijke meerderheid van de Nederlandse kiezers een verdere nivellering van de inkomensverdeling wenst. Het zou echter voorbarig zijn te denken dat men daarbij een identieke opvatting heeft over de ideale verdeling. Het is bepaald niet alleen cynisme, wanneer men op materialistische motieven wijst. Het vragen om verdere nivellering betekent niet zelden een zich afzetten tegen hen die meer verdienen dan de ondervraagde zelf. In herinnering wordt gebracht, dat slechts ⅓ deel van de inkomenstrekkers meer verdient dan het gemiddelde. Verder is het bekend, dat mensen uit de „middenklassen" (leraren, hogere ambtenaren, e.d.) ten onrechte menen dat zij slechts een gemiddeld inkomen verdienen; men onderschat dikwijls de eigen positie op de inkomensladder.

Naast een dergelijke invloed van materialistisch egoïsme moet men ruimte toekennen aan andere overwegingen. Te noemen valt hierbij de wezenlijke betekenis van het inkomen in iemands leven. Het inkomen is immers meer dan een willekeurige som gelds, die slechts zou dienen om een ander de ogen uit te steken. Het inkomen zorgt voor een stuk draagkracht, een mogelijkheid tot levensontplooiing van het gezin. Het is verder in de externe werking niet slechts een statussymbool, maar ook een maatstaf van maatschappelijke erkenning.

[25] Opmerkelijk is het dat men deze personen relatief het meest vindt in de gelederen van de CPN-kiezers. Vergelijk De Nederlandse Kiezer '72, Samsom, Alphen aan den Rijn, pag. 51.

Verder is de beoordeling van de inkomensverdeling afhankelijk van de politieke filosofie, van iemands beginselen, zijn levens- en maatschappijbeschouwing. Zo zal men enerzijds in het voetspoor van de Verlichting neigen naar egalitarianistische opvattingen; de mens is immers gelijkwaardig. In deze kontext zal men gauw spreken over de pijnlijke frustraties van hen die qua inkomen ver achter blijven bij anderen.

In een ander kamp zal men juist het specifieke van het individu naar voren halen. Ieder moet de kans krijgen zich waar te maken; daartoe moet er ruimte en vrijheid zijn voor het partikuliere initiatief. In het verlengde hiervan ligt veelal het geloof in de optimale werking van de vrije markt.

Op dit punt is het raadzaam te wijzen op het verband dat kan bestaan tussen iemands opvattingen over de ideale inkomensverdeling en de sociaal-economische orde, d.w.z. het geïnstitutionaliseerde kader waarbinnen zich het economisch leven voltrekt. Uiteraard speelt daarbij de rol van de overheid een centrale rol.

Voordat wordt ingegaan op de diverse politieke opvattingen omtrent de na te streven veranderingen in de inkomensverdeling en de daarbij te volgen wegen, is het goed eerst nog even stil te staan bij de christelijke visie op het inkomen.

Op het niveau van het individu springt de idee van het rentmeesterschap naar voren. Zowel de verwerving als de besteding van het inkomen wordt hierdoor gebracht onder de christelijke ethiek, die het eigen ik relativeert terwille van de ander. Duidelijk vindt dit zijn neerslag in het eigendomsbegrip, al wijkt de praktijk nogal eens af van de ethische normen.

De beoordeling van arm en rijk verschuift in de Bijbel duidelijk. In het Oude Testament staat de rijkdom in nauw verband met het-gezegend-zijn. Armoede komt dan bij de mens maar al te gauw in het teken van de straf te staan, net als misoogst en ziekte. Gelukkig is er in het O.T. reeds die andere lijn aanwezig: de sociale opdracht. Naast regelingen die ordenend inwerken op de bezitsverhoudingen, zoals de leenplicht, vindt men de zorg voor de kwetsbaren, zoals de arme, de weduwe en wees en de vreemdeling. Uit Ezechiël blijkt, dat het verdrukken van deze kwetsbaren in Gods ogen zelfs kwader wordt bevonden dan sodomie.[26]

Ook blijkt dat de vrouw erkenning vindt op het economisch terrein (erfrecht). Deze zorg voor de kwetsbaren wordt in alle duidelijkheid geopenbaard in de prediking en het leven van Jezus. De rijke ontvangt bij wijze van spreken een extra waarschuwing.

De vraag is natuurlijk wat er in deze lijn te zeggen valt voor het macro-niveau, voor de groepsverhoudingen en de samenleving als geheel. En dan niet in de sfeer van de barmhartigheid (lokaal- en werelddiakonaat) maar in de kring van het recht. Van een bijbelse blauwdruk voor ons inkomensbeleid is uiteraard geen sprake. Wel zijn er belangrijke elementen te onderkennen, die een rol moeten spelen bij de formulering van de doeleinden en grenzen van het beleid.[27]

[26] Ezechiël 16 : 49; ook sociaal en economisch kwaad is zedeloos!

[27] Vergelijk ook B. Goudzwaard: „Inkomens en hun verdeling", studieschets Patrimonium, 1970.

Allereerst valt te noemen de zorg voor het menselijk bestaan. Een volwaardig leven vereist de nodige leefruimte, zowel materieel als geestelijk. De samenleving moet zo ingericht worden, dat deze speelruimte voor zoveel mogelijk mensen beschikbaar komt. Bedacht moet worden dat ook de ontplooiing, de ontwikkeling, een essentieel onderdeel vormt van het menselijk leven.

Een tweede element is gelegen in het zoeken naar gerechtigheid. Bestreden moeten worden allerlei vormen van onrecht en misbruik van macht.

Tenslotte moet nog gesteld worden dat noch begeerte, noch jaloezie richtinggevend mogen zijn bij de publieke beoordeling van de inkomensverhoudingen. Het is veeleer het tekort bij de arme en de gebrekkige dat tot afkeuring noopt, dan de overvloed van de rijke als zodanig. Dit sluit echter geenszins uit dat afstand moet worden genomen van de maatschappelijke verspilling. Het streven naar economische efficiëntie wijkt af van de absolute konsumptiedrift, overigens ook van het loutere ascetisme.

Wanneer men het bovenstaande overziet, vindt men geen afgerond systeem maar een aantal criteria, die gebruikt moeten worden bij de vormgeving en de beoordeling van het inkomensverdelingsbeleid.

§ 4.2 *Over de taak van de overheid*

Tot welke beleidskonklusies leiden nu de diverse ideeën over de gewenste inkomensverdeling? Hoe denken bijvoorbeeld de politieke partijen in Nederland over dit punt? Ter wille van de leesbaarheid is enige schematisering nodig. Met enige goede wil is een driedeling mogelijk. De grote confessionele partijen nemen in dit opzicht een soort van middenstelling in. Hiernaast staan enerzijds de linkse drie annex extreem links, anderzijds de liberalen plus de kleine belangenpartijen en de confessionele splinterpartijen.[28]

De laatste groep is eigenlijk van mening dat de overheid al te veel wil regelen. Men wil juist zoveel mogelijk de ruimte voor het vrije spel der marktkrachten bewaren. Bepaalde voorzieningen, zoals de sociale verzekering, zijn nodig maar met mate en een scherpe kontrole op eventueel misbruik. Het geheel der kollektieve voorzieningen kan slechts zeer beperkt stijgen ter wille van de noodzakelijke persoonlijke financiële ruimte. De progressielijn in de belastingen dient teruggebogen te worden en in ieder geval moet de inflatiekorrektie automatisch doorgaan. Geen verzwaring van successierechten en de vermogensbelasting. Bevordering van het eigen bezit en een beloningsstelsel dat de persoonlijke prestaties stimuleert. Uiteraard dient de inflatie als grootste volkskwaal scherp te worden bestreden. Men denkt verder niet zozeer de sociaalzwakken maar de economisch-zwakken te helpen hun inkomenskansen te verbeteren, aangevuld met een waardevast minimumloon c.q. -inkomen voor de niet-werkenden.

De groep van „socialistische" partijen vindt de bestaande verdeling dermate

[28] De positie van DS '70 ligt waarschijnlijk dichter bij de confessionelen dan bij de VVD.

ongelijk, dat men een snel en diepgaand ingrijpen noodzakelijk acht. Het gaat hen met name om maatregelen ter verhoging van de minimuminkomens, afremming of bevriezing van de hogere inkomens en beperking van de niet-arbeidsinkomens. In het algemeen vindt men een diepgaand overheidsingrijpen in de economische verhoudingen nodig, eventueel via nationalisatie.[29] Ten aanzien van de loonvorming is men een minder groot voorstander van de overheidsbemoeiing. Een maximum-inkomen vindt men sympathiek, maar overigens niet al te praktisch.

Wel kan de progressieschroef nog aangedraaid en de vermogensbelasting verzwaard worden. Een inflatiekorrektie is niet nodig, maar wel een spekulatiewinstbelasting en het toepassen van vormen van vermogensaanwasdeling in de bedrijven.

De programma's van de grote christen-demokratische partijen houden ogenschijnlijk min of meer het midden tussen bovenstaande standpunten. Er wordt niet gesproken over nationalisatie of een maximum-inkomen. Evenmin vindt men erin een dogmatische stellingname ten aanzien van het overheidsingrijpen of de inflatiekorrektie. Naast misbruik van sociale voorzieningen hekelt men de belastingontduiking. In plaats van persoonlijke prestatiezucht of inkomensfrustratie zijn verantwoordelijkheid en solidariteit de sleutelwoorden voor het beleid.

De vorige alinea zette in met de „ogenschijnlijke middenpositie" van het standpunt der christen-demokratische partijen. De gebruikelijke vooronderstelling hiervoor is immers dat er slechts sprake is van *één* relevante politieke lijn, die loopt tussen „links" („progressief") en „rechts" („conservatief"), en waarbij de zogenaamd gewenste politieke duidelijkheid de beide uitersten polariserend aanzet. In dit licht noemt men het standpunt van KVP, ARP en CHU dan ook vaak „vlees noch vis". Nog afgezien van het spreekwoord volgens welke de waarheid doorgaans in het midden ligt, moet erop gewezen worden dat het gaat om de beantwoording van twee verschillende vragen, namelijk *a.* In hoeverre is de inkomensverdeling te scheef? en *b.* In hoeverre kan hiertoe aan de overheid een taak worden toegekend? Deze laatste vraag, waarbij het onderscheid tussen staat en maatschappij verschijnt, wordt vaak niet als zodanig aan de orde gesteld.

Voorstanders van een stringente nivelleringspolitiek wijzen de overheid, de Staat, onmiddellijk aan als het orgaan dat de nodige maatregelen moet uitvaardigen. De staat geeft immers leiding aan de gemeenschap. Zo stellen Albeda en De Galan zonder veel plichtplegingen, dat vanouds de politiek zich terecht met de inkomensvorming en -verdeling heeft beziggehouden, daar de overheid immers handelt over de besturing en de inrichting van de samenleving.[30] Toch is het goed te blijven onderscheiden tussen staat en maatschappij. Het van over-

[29] D '66 staat hier in het algemeen niet om te springen.

[30] W. Albeda en C. de Galan, Inkomen, Wolters-Noordhoff, Groningen 1970, p. 23.

heidswege doorvoeren van ingrepen in de maatschappelijke ontwikkeling vereist meer dan alleen een demokratische meerderheid. Er is immers steeds een rechtsgrond nodig. De overheid dient immers de publieke gerechtigheid te bevorderen. Trouwens, maatregelen die niet wortelen in het rechtsgevoel van de bevolking zijn meestal weinig effektief, tenzij dan door dwang.

Binnen de kontext van de inkomensverdeling betekent dit, dat het overheidsbeleid juist daar zijn aangrijpingspunten moet vinden waar sprake is van een tekort schieten van de publieke gerechtigheid. Op de politieke voorgrond treden dan die gevallen waarin misbruik van macht wordt gemaakt en die situaties waarin de mens tekort wordt gedaan in zijn leefruimte. Het opstuwen van lage inkomens is daarom fundamenteler dan het wegbelasten van hoge inkomens.[31] Dit laatste kan nodig zijn uit een oogpunt van belastingheffing naar draagkracht of van herverdeling ten gunste van hen die niets hebben. Het zal niet mogen geschieden op grond van jaloersheid. Wel zal ten principale de vraag naar de *rechtvaardiging* van de diverse inkomens tevoorschijn komen!

Is het te rechtvaardigen, te billijken dat een hoogleraar zoveel meer ontvangt dan een leraar? Is het redelijk dat een leraar zoveel meer krijgt dan een onderwijzer of een kleuterleidster? Verdient men zulke verschillen wel? Dit zijn geen simpele vragen. Het zijn trouwens niet de enige vragen. Van belang is ook wat de economische werking is van een ingreep op dergelijke, vrij traditionele inkomensverschillen. Met andere woorden, tot op welke hoogte zijn de nu bestaande verschillen economisch funktioneel? Een soortgelijke vraag kan men stellen met betrekking tot de herverdeling binnen de secundaire inkomensverdeling.

In het verlengde van deze vragen ligt uiteraard het ter diskussie stellen van de bestaande economische orde. Wij leven in Nederland, evenals in de andere Westerse landen in een zogenaamde gemengde economische orde. Dit is een mengvorm tussen de beide extrema, namelijk enerzijds de totaal centraal geleide economie en anderzijds de geheel vrije ondernemingsgewijze volkshuishouding. De mogelijkheden tot het voeren van een inkomensbeleid verschillen in belangrijke mate tussen de diverse vormen van economische orde. De keuze lijkt mij niet moeilijk.[32]

Wanneer men bij de economische ordening uitgaat van én het streven naar een vrije ontplooiing van de mens in verantwoordelijkheid én het streven naar doelmatige processen, kiest men een gemengde economische orde. Het ene uiterste gaat immers in dwang ten onder; deze vorm is slechts tijdelijk, in noodsituaties aanvaardbaar. Het andere uiterste is niet alleen inefficiënt, maar tast ook te frekwent de werkelijke, materiële vrijheid van de mens aan door hem

[31] Het probleem van de inkomensverdeling is dan niet zozeer dat zo weinigen zoveel verdienen, maar vooral dat zovelen zo weinig verdienen!

[32] Een andere keuze maakt Roscam Abbing, Ethiek van de inkomensverdeling, Kluwer, Deventer 1973. Voor details verwijs ik naar mijn bespreking van dit interessante boek in A.R.-Staatkunde, juni 1973, pp. 220/228.

terug te dringen in noodsituaties.[33] Er moeten de nodige spelregels vastgesteld worden door overheid of maatschappelijke groeperingen. Deze regels zijn te beschouwen als even zovele korrekties op de werking van het marktmechanisme (of het gebrek eraan), dat het prijssignaal laat funktioneren als de resultante van vraag en aanbod. Deze marktkrachten blijken binnen bepaalde grenzen dienstig te zijn in het richting geven aan allerhande economische processen. Voorlopig kunnen wij er moeilijk zonder, tenzij nieuwe informatie- en kommunikatiesystemen worden ontworpen. Deze vrije marktkrachten worden waar nodig gekorrigeerd door de wetten en maatschappelijke spelregels. Het ligt in de rede, dat zulke regels in een toenemende mate vereist zijn. Zowel de technische ontwikkeling, de economische vervlechting en de sterke bevolkingsgroei noodzaken hiertoe. Een sprekend voorbeeld hiervan vindt men in de geschiedenis van het verkeerswezen.

Binnen de gekozen vorm van een gemengde economische orde zullen er verschuivingen qua besturing en inrichting kunnen optreden. Oude strukturen kunnen door de loop der ontwikkeling achterhaald worden. Vervlechting, specialisatie en schaalvergroting zijn drijvende krachten. Men zal daarom steeds kritisch moeten zijn op bestaande regelingen. Er is echter weinig heil te verwachten van volstrekt alternatieve maatschappijstrukturen. Hoewel onze samenleving elastisch is, blijven er grenzen.

De mens die binnen de strukturen bezig is, blijft immers dezelfde. Hij is en blijft voorlopig behept met kwade, egoïstische neigingen. Hieruit vloeit voort dat de maatschappij-hervormingen beperkt zijn, tenzij onder dwang. Zo blijven bijvoorbeeld de afschaffing van alle eigendom of van het geld slechts fantasieën, evenzeer als de goede mens. Desalniettemin zijn er belangrijke wijzigingen denkbaar, zoals bijvoorbeeld socialisatie van de grond, nationalisatie van bedrijven, demokratisering van ondernemingen, e.d. In de volgende twee hoofdstukken zullen dergelijke ingrepen niet op voorhand buiten beschouwing mogen worden gelaten.

§ 4.3 *Inkomenspolitiek en verdelingsbeleid*

Dit opstel is gericht op de inkomensverdeling en het verdelingsbeleid. In de volgende hoofdstukken gaat het om een bespreking en beoordeling van beleidsmaatregelen, die uitdrukkelijk gericht zijn op de beïnvloeding van de inkomens*verhoudingen*. Het is echter een bekend feit, dat tal van overheidsmaatregelen invloed hebben op de inkomensverdeling. Zo treft bijvoorbeeld een opkomende werkloosheid niet alle regio's of bedrijfstakken in dezelfde mate. Dit heeft ongetwijfeld zijn weerslag op de inkomensverschillen, en dit geldt dan evenzeer voor het werkgelegenheidsbeleid. Soortgelijke opmerkingen zijn te maken voor andere vormen van overheidsingrijpen, zoals de groeipolitiek, de konjunktuurpolitiek, het regionale beleid, het landbouwbeleid, de algemene belastingpolitiek,

[33] Een ruimere uiteenzetting hiervan in mijn artikel: Inflatie en Bestedingsvrijheid, A.R.-Staatkunde, februari 1971, pp. 49-69.

het volkshuisvestingsbeleid en de sociale wetgeving, om enige belangrijke voorbeelden te noemen.

Voor het onderstaande wordt nu onderscheid gemaakt tussen het globale inkomensbeleid enerzijds, en de verdelingspolitiek anderzijds. In het laatste geval gaat het dus in het bijzonder om de beïnvloeding van de inkomensverhoudingen. De globale inkomenspolitiek daarentegen slaat meer op de beïnvloeding van het totale niveau van het nationaal inkomen. Daarbij gaat het vooral om zaken als nationale welvaart, bestedingskategorieën en de ontwikkeling van het algemeen prijspeil (inflatie). Aan deze problematiek is in dit tijdschrift al eerder door mij een beschouwing gewijd. De nadruk lag daarbij op de noodzaak te komen tot centrale afspraken over de ontwikkeling van de verschillende bestedingskategorieën, zoals investeringen, private konsumptie en de overheidsuitgaven, en lonen en prijzen. Sedertdien lijkt er enige (mentale) vordering gemaakt langs de weg van een centraal akkoord. Hopelijk kan men deze weg van koördinatie door overleg verder volgen. Te vrezen valt echter een moeilijk te overbruggen kloof tussen de centrale onderhandelingsafspraken (al zijn er marges) en de zelfstandigheidswensen van de basis. Wanneer uit een dusdanig gebrek aan vertrouwen en solidariteit de vrije marktkrachten hun werking hernemen, moet gevreesd worden voor een vaart tussen de Scylla van de overheidsdwang en de Charibdis van de inflatie, terwijl dan de strukturele werkloosheid als een beweeglijke zandbank deze vaart van het welvaartsschip voortdurend blijft bedreigen.

Zoals gezegd worden in de volgende twee hoofdstukken de mogelijke beleidsinstrumenten ter beïnvloeding van de inkomensverdeling geanalyseerd.

Deze analyse zal geschieden vanuit de stellingname dat de inkomensverdeling, die de laatst bekende jaren slechts weinig is veranderd, te scheef geacht moet worden. De problematiek kan men in tweeën samenvatten. Het eerste — en grootste — probleem is hoe men de talrijke (te) lage inkomens kan opstuwen. Het tweede probleem ligt besloten in de vraag in hoeverre bepaalde inkomens als ongerechtvaardigd moeten worden beschouwd en hoe dit gekorrigeerd zou kunnen worden. In het eerste hoofdstuk werd reeds gewezen op het onderscheid tussen de primaire en de secundaire inkomensverdeling. In hoofdstuk 5 wordt gesproken over eventuele verdere maatregelen in het kader van de secundaire verdeling. Een voor wat betreft de grondslagen van het economisch proces diepergaande beschouwing vindt men in hoofdstuk 6, gewijd aan de primaire inkomensverdeling.

ONTWIKKELINGEN BINNEN HET KONINKRIJK

ENIGE BESCHOUWINGEN NAAR AANLEIDING VAN HET OPTREDEN VAN DE KONINKRIJKSCOMMISSIE, MEDE BEZIEN IN HET LICHT VAN HET RAPPORT 'NAAR NIEUWE VERHOUDINGEN'

door

Mr. R. J. Hoekstra

In 1971 is het rapport 'Naar nieuwe verhoudingen' uitgebracht door een commissie van de Adviesraad van de Doctor Abraham Kuyperstichting. Het rapport betreft de staatkundige toekomst van Suriname en de Nederlandse Antillen. De voornaamste conclusies van het rapport zijn de volgende. Op blz. 35 wordt voor Suriname geconcludeerd: „De bilaterale besprekingen dienen zo snel mogelijk op gang te worden gebracht en dienen te resulteren in het bepalen van een onafhankelijkheidsdatum. Tenzij op voor Nederland acceptabele gronden aantoonbaar is dat een onafhankelijkheid niet op korte termijn kan plaatsvinden, zou die datum niet later dan 1975 mogen worden gesteld. Na afsluiting van die besprekingen kan in tripartite overleg het Statuut worden opgezegd. Daarna staat niets Suriname in de weg om toe te treden tot de Organisatie van Amerikaanse Staten (O.A.S.) en de Verenigde Naties. Suriname kan dan eindelijk zijn eigen gezicht naar buiten laten zien."

Op blz. 35/36 wordt voor de Nederlandse Antillen geconcludeerd: „Ook voor dit gebied zullen de eveneens zo snel mogelijk op gang te zetten bilaterale besprekingen als doel moeten hebben het wederzijds aangaan van andere banden. Het is reeds meerdere malen gezegd: de gevolgen van onafhankelijkheid zullen voor Suriname en de Antillen aanmerkelijk kunnen verschillen, en daarmee ook het tijdstip waarop de onafhankelijkheid ware te realiseren. Aan ons principiële betoog doet zulks echter niets af, en het zou met name onjuist zijn de mogelijk geringere kansen op een in onafhankelijkheid en eenheid voortbestaan van de Antillen aan te grijpen om het overleg daarover en daarmee ook de bezinning op het toekomstperspectief in de Antillen zelf op de lange baan te schuiven. Het lijkt verwerpelijk om, middels speculatie over de uitkomst van het overleg, het overleg zelve tot overbodig te verklaren. Gezien de geografische spreiding van de eilandgebieden lijkt het niet onmogelijk dat van één onafhankelijke staat bestaande uit de benedenwindse en bovenwindse eilanden op langere termijn geen sprake kan zijn. In dat geval zou gedacht kunnen worden aan aansluiting bij andere soevereine staten, waarbij een 'Koninkrijk nieuwe stijl' slechts een der mogelijkheden zou kunnen zijn."

Op 5 januari 1972 is de Koninkrijkscommissie ingesteld. Deze heeft tot taak voor Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen een keuze voor te bereiden uit realiseerbare alternatieven voor de huidige rechtsorde tussen de drie Rijksdelen en de volkenrechtelijke consequenties daarvan. De commissie dient daarbij rekening te houden met de economische, sociale en culturele ontwikkeling in Suriname onderscheidenlijk van de Nederlandse Antillen. De commissie bestaat uit een Nederlandse, een Surinaamse en een Nederlands-Antilliaanse sectie. De secties kunnen desgewenst bilateraal overleg plegen.[1] Van 28 augustus tot 2 september 1972 heeft de commissie te Paramaribo vergaderd. De vergadering was gesplitst in een staatsrechtelijke en een volkenrechtelijke werkgroep. De staatsrechtelijke werkgroep beoogde alternatieven te ontwikkelen voor het bestaande Statuut van het Koninkrijk. Zij ging dus uit van handhaving in de een of andere vorm van de Koninkrijksband tussen de drie landen. De volkenrechtelijke werkgroep beoogde in het kader van de soevereiniteit der landen samenwerkingsvormen op volkenrechtelijke basis te ontwerpen. Tot directe resultaten heeft de conferentie van Paramaribo niet geleid.

De bijeenkomst van de commissie in maart 1973 op de Nederlandse Antillen heeft naar aanleiding van discussies over de te volgen procedure meer duidelijkheid opgeleverd omtrent de globale standpunten van Suriname en de Nederlandse Antillen. De Nederlandse sectie had namelijk een proeve van een gewijzigd Statuut voor het Koninkrijk, die voorbereid was door de staatsrechtelijke werkgroep van de Nederlandse sectie, voorgelegd aan de conferentie. Dit concept ging uit van handhaving van de staatsrechtelijke band tussen de drie landen, doch bevatte aanzienlijk minder bepalingen dan het huidige Statuut, waarin het feitelijke overwicht van Nederland besloten ligt.[2] De nieuwe regeling zou een overgang moeten zijn naar de volledige onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen. Het overgangskarakter werd uitdrukkelijk tot uiting gebracht in een bepaling, waarin de datum van beëindiging van het Statuut zou dienen te worden opgenomen. Voorts zou de regeling een bepaling bevatten, krachtens welke elk der landen eenzijdig het statutaire verband zou kunnen verbreken. Dus ook Nederland zou hiertoe kunnen overgaan.

Tegen de laatste bepaling zijn van de zijde van Suriname en de Nederlandse Antillen bezwaren aangevoerd. Hun bezwaar betrof voornamelijk de presentatie van de regeling. Hun werd verzocht een oordeel hierover uit te spreken, zonder dat van Nederlandse zijde voorstellen werden gedaan over de verhoudingen tussen de landen na opheffing van het overgangsstatuut. Voor Suriname en de Nederlandse Antillen bleken deze beide zaken onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het concept van een gewijzigd statuut is dan ook niet verder besproken. Er zijn verschillende subcommissies ingesteld, die voorstellen zullen uitwerken zowel wat betreft de staatsrechtelijke als volkenrechtelijke toekomst der landen.

[1] K.B. 5 januari 1972, nr. 1, *Nederlandse Staatscourant* 11 januari 1972.

[2] Het rapport *Naar nieuwe verhoudingen* gaat op de blzz. 26, 27, 28 en 29 in op dat feitelijke overwicht.

Voorlopig is men dus afgestapt van splitsing in los van elkaar functionerende staatsrechtelijke en volkenrechtelijke werkgroepen. De subcommissies, die zijn ingesteld, zijn de volgende:

1. Subcommissie voor de Sociaal-economische ontwikkelingssamenwerking en culturele ontwikkeling;
2. Subcommissie Defensie;
3. Subcommissie Nationaliteit en andere menselijke rechten en vrijheden;
4. Subcommissie Buitenlandse betrekkingen en territoriale aangelegenheden.

Gebleken is dat Suriname en de Nederlandse Antillen in principe niet afwijzend staan ten aanzien van een overgangsregeling (en daarmede niet ten aanzien van onafhankelijkheid), die in de plaats zou treden van het huidige Statuut. Alvorens hun instemming daarmee te betuigen willen zij althans in beginsel ook overeenstemming bereikt hebben over de betrekkingen tussen de drie landen voor de periode na beëindiging van de overgangsregeling. De twee landen lijken hiermee zoveel mogelijk zekerheid omtrent hun toekomstige positie te willen verwerven. Deze wens is m.i. gerechtvaardigd, voor Suriname vooral terzake van de financieel-economische betrekkingen, omdat dit land op dat terrein de meeste hulp nodig heeft. Voor de Nederlandse Antillen zullen de verlangens naar zekerheid waarschijnlijk vooral liggen op het terrein van de defensie en de buitenlandse betrekkingen. De grootte en de ligging van de Antillen in het Caraïbische gebied brengen dit met zich mee. In het navolgende wordt hierop nog nader ingegaan.

Tijdstip onafhankelijkheid

Het rapport uitgebracht door de commissie van de Adviesraad van de Dr. Abraham Kuyperstichting rept niet van een overgangsregeling. Voor Suriname zou volgens dit rapport de onafhankelijkheid in principe reeds in 1975 een feit dienen te zijn. Voor de Nederlandse Antillen is een dergelijke exacte datum niet genoemd.

Reeds op dit moment kan geconcludeerd worden, dat de onafhankelijkheid van Suriname in ieder geval op een veel later moment zal kunnen liggen dan wenselijk werd geacht door de opstellers van het rapport 'Naar nieuwe verhoudingen'. Hetzelfde geldt wellicht voor het tijdstip, waarop naar de geheim gebleven gedachte van de opstellers de definitieve positie van de Nederlandse Antillen zou moeten zijn geregeld. Op zijn vroegst zal het rapport van de Koninkrijkscommissie aan de drie regeringen worden uitgebracht in het begin van 1975. Daarna zal het politieke beraad daarover een aanvang nemen. Dit zal uitmonden in de vaststelling van een overgangsstatuut, waarin al of niet een datum is opgenomen omtrent de onafhankelijkheid, dan wel in de onmiddellijke vastlegging van de datum van onafhankelijkheid.

Er zou wellicht uit een oogpunt van tijdsbesparing en met het oog op een bijzondere complicatie, die een wijziging van het Statuut met zich kan brengen, iets te zeggen zijn voor het niet-invoeren van een overgangsstatuut.

Het invoeren daarvan zou nl. in ieder geval gepaard moeten gaan met de voor Suriname en de Nederlandse Antillen gecompliceerde wijzigingsprocedure.[3] Wijziging van het Statuut dient plaats te vinden bij Rijkswet. Een voorstel daartoe moet ook aanvaard worden bij landsverordeningen door Suriname en de Nederlandse Antillen. In beginsel moet goedkeuring plaats vinden in twee lezingen. Van dit beginsel wordt afgeweken, als het ontwerp van de landsverordening in eerste lezing is goedgekeurd met tweederden der uitgebrachte stemmen.

Bijzonder gecompliceerd — en dan voor Nederland — wordt de procedure, als een voorstel tot wijziging van het Statuut afwijking van onze Grondwet zou inhouden. Het ontwerp van Rijkswet, waarbij die wijziging plaats vindt, moet dan behandeld worden op de wijze, als de Grondwet over voorstellen tot verandering in de Grondwet bepaalt. Dat betekent dat behandeling in twee lezingen in de Tweede en Eerste Kamer dient plaats te vinden met ontbinding van beide Kamers na de eerste lezing. De nieuwe Kamers kunnen anders dan terzake van grondwetswijzigingen, waar het vereiste van tweederde meerderheid geldt, de voorgestelde verandering bij volstrekte meerderheid der uitgebrachte stemmen aannemen. Die wijzigingsprocedure zou lange tijd in beslag nemen. Ontbinding van beide Kamers zou wellicht eerst bij de eerstvolgende periodieke verkiezingen van de Tweede Kamer in 1977 plaats vinden. Dit zou het geval zijn, wanneer de regering de min of meer gevestigde gewoonte handhaaft om de ontbinding van de beide Kamers terzake van grondwetsherziening samen te laten vallen met de verkiezingen van de Tweede Kamer. Pas in 1977 zou dan de wijziging van het Statuut haar beslag kunnen krijgen. Daarmede zou dan nog niet de definitieve regeling van de verhouding tussen Suriname, de Nederlandse Antillen en Nederland tot stand zijn gekomen. Er zou slechts een overgangsstatuut zijn.

Of een wijziging *zonder kamerontbinding* op een zoveel eerder tijdstip dan 1977 haar beslag zal krijgen, is zeer de vraag. Als het rapport van de commissie in de loop van 1974 verschijnt, zullen daarna de regeringen van de drie landen zich moeten beraden. Daarna volgen de parlementaire procedures. Een en ander zal veel tijd in beslag nemen.

Moet al die tijd opgeofferd worden aan de totstandkoming van een overgangsstatuut? Het verdient veeleer de voorkeur om tot een definitieve regeling van de verhouding tussen de drie landen te komen en voorstellen terzake daarover zo spoedig mogelijk uit te werken. Die regeling zou dan gepaard gaan met afschaffing van het Statuut, waarvoor in principe ook de procedure van art. 55 van het Statuut gevolgd zou moeten worden. Ontbinding der Kamers behoort echter niet tot de risico's. Afschaffing van het Statuut kan immers per definitie niet inhouden een afwijking van de Grondwet.

[3] Zie voor de wijzigingsprocedure art. 55 van het Statuut.

Enige knelpunten

Alvorens er sprake kan zijn van een regeling dienen een groot aantal problemen te worden overwonnen. In het rapport van de commissie van de Dr. Abraham Kuyperstichting zijn deze reeds uitvoerig geschetst. Ik wil hier wijzen op in het oog lopende problemen als de migratie tussen de drie landen, de door Aruba gewenste bijzondere positie, de defensie en de buitenlandse betrekkingen.

1. Migratie

Voor wat betreft de toegang van Surinamers en Antillianen tot Nederland, zal een afweging moeten plaats vinden van de belangen van Nederland en de beide andere landen. Het spreekt vanzelf, dat Nederland de consequenties onder ogen moet zien van de sociaal-economische kloof tussen de drie landen, tengevolge waarvan vele Nederlanders van overzee zich in Nederland hebben gevestigd en zullen vestigen. Het lijkt een gerechtvaardigde eis van Suriname en de Nederlandse Antillen dat de financiële en economische hulp aan beide landen wordt gegarandeerd gedurende zekere tijd. Dan alleen kan van Nederlandse zijde met enig recht gesteld worden, dat toegang tot en vestiging in ons land van Surinamers en Antillianen niet onbeperkt kan zijn. Anderzijds is het natuurlijk vanzelfsprekend in het belang van beide landen om het verlies aan mensen niet dermate groot te doen zijn, dat op den duur hun eigen ontwikkeling als zelfstandige natie erdoor wordt geschaad. Hierbij valt vooral te denken aan de 'brain-drain' van mensen naar Nederland.

2. Positie Aruba

De door Aruba gevraagde bijzondere positie leidt eveneens tot problemen, die slechts met grote voorzichtigheid opgelost kunnen worden. Zoals reeds in het rapport van de Dr. Abraham Kuyperstichting werd gesignaleerd, zijn er sterke, historisch gegroeide aanwijsbare tegenstellingen tussen de bevolkingen van de eilanden van de Antillen onderling. Met name werd hierbij gedacht aan de voor het merendeel licht gekleurde bevolking van Aruba en de overwegend zwart gekleurde bevolking van Curaçao. Aruba voelde zich tot voor kort altijd gepasseerd.[4] Tijdens de vergadering van de Koninkrijkscommissie op de Nederlandse Antillen is wel duidelijk gebleken, dat Aruba een aparte positie wenst te verkrijgen. De leden van de commissie werden op Aruba geconfronteerd met een massale demonstratie waarin Arubaanse wensen op dit punt tot uiting werden gebracht.

Hoe Aruba een aparte positie gerealiseerd wil zien, is niet helemaal duidelijk. Wil het eiland een bijzondere band behouden met Nederland, als de overige Antillen zelfstandig zouden worden? Het lijkt zeer de vraag, of dit voor Aruba een gunstige oplossing zou zijn. Het eiland zou daardoor een zeer bijzondere

[4] Het rapport *Naar nieuwe verhoudingen,* blz. 23.

positie verkrijgen ten opzichte van de overige Antillen. Beter lijkt het om in ieder geval de historisch gegroeide staatkundige samenhang tussen de Antillen in acht te nemen, waarbij gedacht kan worden aan een federaal staatsverband.

3. Defensie

De Koninkrijkscommissie heeft een interim-rapport uitgebracht inzake de zorg en de verantwoordelijkheid voor de handhaving van de interne orde en veiligheid in Suriname en de Nederlandse Antillen. Dit rapport concludeert tot instelling — nog onder de huidige, statutaire verhouding — van aparte Surinaamse resp. Antilliaanse organisaties met een paramilitair karakter onder verantwoordelijkheid van de Surinaamse resp. Nederlands-Antilliaanse regering. Deze organisaties zouden, aldus het rapport, de positie van Suriname en de Nederlandse Antillen kunnen bijstaan in gevallen van verstoring van de interne orde en veiligheid. Krachtens artikel 43 van het huidige Statuut voor het Koninkrijk, is dit waarborgen van de menselijke rechten en vrijheden, de rechtszekerheid en de deugdelijkheid van het bestuur in elk der landen aangelegenheid van het Koninkrijk. Op grond van deze bepaling kan de hulp van de krijgsmacht van het Koninkrijk worden ingeroepen, als in Suriname of de Nederlandse Antillen een verstoring van de interne orde en veiligheid optreedt. Vooral na de troebelen in Willemstad op Curaçao in 1969, toen de hulp van de koninkrijkskrijgsmacht werd ingeroepen, hetgeen in feite neerkwam op hulp van Nederlandse mariniers, is, aldus een constatering in het rapport, de overtuiging gegroeid, dat voor de handhaving van interne orde en veiligheid de krijgsmacht van het Koninkrijk niet dient te worden ingeroepen. De opstellers van het rapport zijn van mening, dat het in het leven roepen van bijstandsorganisaties ook een stap kan zijn op weg naar de zelfstandigheid van beide landen. Deze organisaties kunnen namelijk de kern vormen van de toekomstige strijdkrachten van Suriname en de Nederlandse Antillen.[5]

Het interim-rapport wijst zelf op een complicatie, die dit voorstel tot oprichting van bijstandsorganisaties met zich brengt. Artikel 32 van het Statuut schrijft voor dat in de strijdkrachten voor de verdediging van Suriname resp. de Nederlandse Antillen zoveel mogelijk personen die in deze landen woonachtig zijn, worden opgenomen. Totnogtoe is aan dit artikel uitvoering gegeven door het opnemen van een aantal dienstplichtigen en vrijwillig dienenden in de strijdkrachten. Het voorstel van het interim-rapport brengt met zich dat die Surinamisering en Antillianisering wordt stopgezet. De commissie acht dit juridisch geen bezwaar, omdat er naar hun oordeel geen overwegend bezwaar tegen bestaat om nu reeds vooruit te lopen op een wijziging of beëindiging van het Statuut. Deze redenering lijkt meer ingegeven te zijn door politieke dan strikt

[5] Het is misschien van belang er op te wijzen, dat beide landen onder de huidige statutaire verhoudingen — de drie landen vormen één Koninkrijk en treden dientengevolge als eenheid naar buiten op, hetgeen onder meer betekent het hebben van één krijgsmacht voor het Koninkrijk — geen eigen krijgsmacht kunnen oprichten.

juridische motieven. Juridisch gezien, constateer ik toch wel strijd met artikel 32 van het Statuut. Uit beleidsoogpunt bezien, is het voorstel van het interim-rapport te verkiezen boven de huidige uitvoering van art. 32. Het voorkomt, dat de Koninkrijksregering, waarin de Nederlandse regering een zeer grote, zo geen doorslaggevende stem heeft, de beslissing moet nemen om de Koninkrijkskrijgsmacht, waarvan het Surinaamse en Antilliaanse deel slechts zeer klein is, in te zetten in Suriname resp. de Nederlandse Antillen. Het past veeleer bij de ontwikkeling van deze gebieden naar onafhankelijkheid dat zij hun eigen organisaties hebben om interne onlusten te beteugelen. Het voorstel van de commissie drukt Suriname en de Nederlandse Antillen ook met de neus op het feit, dat zij bij onafhankelijkheid dienen te beschikken over een eigen krijgsmacht en dat het, om dat doel te bereiken, de beste methode is om daarvoor reeds nu de grondslag te leggen. Verdere uitvoering van art. 32 van het Statuut zou theoretisch wel tot hetzelfde doel moeten leiden, doch ook de verleiding in zich bergen voor de beide landen om te blijven rekenen op het Nederlandse deel van de daar gelegerde krijgsmacht.

Dit neemt natuurlijk niet weg, dat Nederland in principe wel bereid moet zijn om met beide landen te onderhandelen over eventuele voortzetting van militaire steun na het verkrijgen van de onafhankelijkheid. Het interim-rapport laat zich niet uit over de externe defensie van beide landen na onafhankelijkheid. Het gaat hierbij om een vrij moeilijk oplosbare aangelegenheid. Zullen de beide landen garanties voor hun onafhankelijkheid moeten verkrijgen van hun Zuid-Amerikaanse buren of van Noord-Amerikaanse 'belanghebbenden'? Het lijkt echter onontkoombaar, dat Nederland althans gedurende een overgangstijd defensie-verplichtingen ten aanzien van beide landen op zich neemt, al zou het slechts zijn om hen gelegenheid te geven hun positie als onafhankelijke landen te bepalen ten opzichte van de omringende landen.

Het advies van het interim-rapport gaat overigens in tegen het advies van het rapport van de Abraham Kuyperstichting, waarin uitgegaan wordt van Surinamisering en Antillianisering van de krijgsmacht (blz. 43).

4. Buitenlands Beleid

Evenals ten aanzien van de defensie geldt hier, dat het buitenlands beleid onder de bestaande statutaire verhoudingen slechts kan worden gevoerd door de Koninkrijksregering en dat daarom Suriname en de Nederlandse Antillen niet een eigen buitenlands beleid kunnen voeren. Toch kunnen op dit punt Suriname en de Nederlandse Antillen in de ontwikkeling naar hun onafhankelijkheid reeds meer bevoegdheden worden gegeven. Hierbij kan gedacht worden aan het opnemen, zoals thans reeds gebeurt, van Surinamers en Antillianen in de buitenlandse dienst. Ook zouden de beide landen meer zelfstandigheid kunnen krijgen op het terrein van het afsluiten van verdragen met andere landen. Met name artikel 26 van het Statuut geeft daartoe reeds een aanzet. Daarin is bepaald, dat de regering van het Koninkrijk zal medewerken aan de totstandkoming van een internationale economische of financiële overeenkomst, ten aanzien waarvan

Suriname, resp. de Nederlandse Antillen de wens te kennen heeft gegeven dat deze wordt aangegaan.

Onder het punt defensie is reeds ingegaan op aspecten, die ook te maken hebben met het buitenlands beleid na het verkrijgen van de onafhankelijkheid door beide landen. Hieraan kan nog toegevoegd worden, dat Nederland, zoals in het rapport van de Abraham Kuyperstichting wordt gesuggereerd, de diplomatieke vertegenwoordiging van beide landen in Europa, Azië en Afrika voor haar rekening neemt. Met name voor wat betreft Europa lijkt realisering van dit idee voor de hand te liggen. Nederland zou bijvoorbeeld ook de belangen van Suriname en de Nederlandse Antillen kunnen behartigen bij de Europese Gemeenschap.

Het valt aan te nemen, dat de beide landen na het verkrijgen van onafhankelijkheid geassocieerd willen blijven met de Europese Gemeenschap. Herhaaldelijk zijn wensen hiertoe uitgesproken van Surinaamse en Antilliaanse zijde. Voor de economische en financiële ontwikkeling van beide landen is een associatie onmisbaar vanwege de preferenties die uit een dergelijke verbinding voortvloeien. Nederland zal dan ook nu reeds in dit stadium al het mogelijke moeten doen om de wensen van Suriname en de Nederlandse Antillen terzake van associatie in de toekomst te doen inwilligen bij de lid-staten van de Europese Gemeenschap. Die wensen zijn te meer gerechtvaardigd in het licht van de bevoorrechte positie die landen van het Britse Gemenebest en de Franse Communauté, met name de vroegere Afrikaanse koloniën, innemen ten aanzien van de Europese Gemeenschap.

Tripartite of bilaterale besprekingen?

Het overleg in de Koninkrijkscommissie vindt plaats op tripartite basis. Het rapport 'Naar nieuwe verhoudingen' adviseerde bilaterale besprekingen. Naar mijn oordeel volgt de Koninkrijkscommissie de juiste methode. Er wordt gesproken over wijziging, c.q. beëindiging van het Statuut. Het Statuut kan niet bilateraal beëindigd of gewijzigd worden. Daarvoor is de medewerking van de drie partners nodig (art. 55). De houding van de Koninkrijkscommissie beantwoordt dan ook aan de realiteit van het Statuut.

Hierdoor mag echter niet worden uitgesloten, dat bilaterale besprekingen plaats vinden over problemen, die specifiek zijn voor een der landen. Daarbij moet wel voor ogen gehouden worden, dat oplossing van specifieke problemen in bilateraal overleg wel ten dienste moet staan aan het bereiken van de instemming *van alle drie* landen met wijziging of beëindiging van het Statuut.

Gemenebest?

Van verschillende zijden is geopperd, dat de drie landen na het verkrijgen van de onafhankelijkheid door Suriname en de Nederlandse Antillen een samenwerking in de vorm van een Gemenebest zouden kunnen aangaan.

Het idee van een Gemenebest gaat ervan uit, dat er tussen de drie landen iets gemeenschappelijks bestaat. Dat gemeenschappelijke zou m.i. slechts ge-

vonden kunnen worden in de historische relatie die de drie landen met elkaar hebben. Die historische relatie bestaat echter in het bijzonder tussen Nederland en Suriname en tussen Nederland en de Nederlandse Antillen. Tussen Suriname en de Nederlandse Antillen bestaat slechts in zoverre een historische relatie, dat zij *beiden* reeds eeuwenlang nauwe betrekkingen hebben met Nederland. Daarmee is alles wel gezegd over hun onderlinge verhoudingen. Het lijkt daarom niet zo voor de hand liggend om de drie landen in een Gemenebest op te laten gaan. De realiteit wordt meer benaderd, wanneer de betrekkingen tussen Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen worden geregeld, rekening houdende met de specifieke belangen en problemen der landen. Het sluiten van bilaterale verdragen lijkt daarvoor de geëigende weg.

Slotopmerking

In het bovenstaande zijn met name de staatkundige problemen tussen de drie landen aan de orde gesteld. Ook dit is niet volledig gebeurd. Enerzijds moest niet in herhaling worden gevallen, omdat het rapport 'Naar nieuwe verhoudingen' reeds diepgaand zich met verschillende problemen heeft beziggehouden. Anderzijds was het slechts de bedoeling die punten aan de orde te stellen, die de laatste tijd in de publiciteit zijn geweest.[6]

[6] Het concept van een overgangsstatuut is als zodanig niet gepubliceerd. Wel zijn hierover veel persberichten verschenen. De kennis terzake van het overgangsstatuut is geput uit die persberichten.

BOEKBESPREKING

M. Boshart, *De grote uittocht: openluchtrecreatie in Nederland.* Alphen a. d. Rijn 1973, 156 blz. Prijs *f* 16,90.

In Nederland komt de laatste jaren in toenemende mate een stroom van literatuur op gang over de recreatie en aanpalende verschijnselen, verdeeld over vele honderden artikelen in de diverse vaktijdschriften, tientallen planologische- en onderzoeksrapporten en gemiddeld per jaar enkele wetenschappelijke boekwerken. Aangezien kennis van deze voor het welzijn uiterst relevante sector vanzelfsprekend een belangrijke bijdrage te leveren heeft aan de welzijnsbeleving, moet dit als een verheugend verschijnsel beschouwd worden. Overigens is lang niet iedereen van het bovenstaande overtuigd en voorzover dit wel het geval is, blijft de bewustwording helaas veelal steken bij verbale acrobatiek, zonder dat dit in concrete handelingen tot uitdrukking gebracht wordt. Recreatiedeskundigen of recreologen zoals men ze met een moderne kreet wel eens aangeduid vindt, kunnen daarvan voorbeelden te over geven. En daarbij blijft het dan meestal niet, vandaar dat publikaties over dit fenomeen meestal iets agressiefs hebben. Zij zijn met het oogmerk geschreven om het belang van deze sector op voor iedereen overtuigende wijze te bewijzen op het gevaar van doorslaan af. Overigens hebben de recreologen thans het tij aardig mee. Weliswaar is recreatie als beleidsrelevant object nog een betrekkelijk jong verschijnsel (om de gedachten te bepalen: C.R.M. dateert pas van 1965), maar de leefwijze van de bevolking raakt er in toenemende mate mee doortrokken, terwijl de stijgende overheidsuitgaven in de recreatieve sfeer het toenemende gewicht van deze sector duidelijk onderstrepen.

Desondanks leert de praktijk dat de recreatie nog maar al te gemakkelijk als een restpost, als franje van het leven beschouwd wordt. Dit weliswaar ten onrechte, maar het is wel begrijpelijk, omdat de recreatie als zg. 'zachte' sector het bij de aflegging van vaak tegenstrijdige belangen in de overheidssfeer meestal moet afleggen tegen de 'harde' sectoren, waar doelstelling, middelen en effecten van het beleid gemakkelijk(er) in objectief meetbare kwantiteiten zijn vast te leggen.

Toch moet er naar gestreefd worden om een dergelijke waardering fundamenteel om te buigen, ook al is het een feit dat de recreatie in vergelijking met een aantal andere 'zachte' sectoren van overheidsbemoeiing er bepaald niet slecht afkomt. Wat is daarvan de oorzaak? Een naar volledigheid strevende opsomming valt in dit kader buiten de opdracht, die wij ons gesteld hebben. Wel willen wij de aandacht vestigen op een in dit opzicht zeer belangrijke factor, nml. de rol van de in Den Haag gevestigde Stichting Recreatie. Bij deze Stichting zijn vrijwel alle landelijke organisaties die zich in de particuliere sector

met de openluchtrecreatie bezighouden aangesloten. Zij vinden in de Stichting een spreekbuis die hun belangen en die van de recreant in het algemeen (en wie speelt deze rol nu niet?) op effectieve wijze weet te bepleiten bij overheid, semi-overheid, publiciteitswezen en op z'n tijd bij het bedrijfsleven. Door een unieke samenballing van deskundigheid heeft de Stichting zich op kunnen werken tot een gesprekspartner van de overheid, waarnaar geluisterd wordt en, wat meer zegt, waarvan de adviezen niet zonder meer terzijde gelegd kunnen worden. Van veel van die gesprekssstof kan de geïnteresseerde buitenwacht kennis nemen, omdat deze vervat is in voor iedereen verkrijgbare rapporten. In een tijdsbestek van 2 à 3 jaar verschenen er publikaties over de volgende onderwerpen: openluchtrecreatie en de oudere mens, recreatie en sport, sport en recreatie op de boerderij, openluchtrecreatie en gehandicapten (2 delen), recreatie en wonen (3 delen), recreatie en openbaar vervoer, vakantiespreiding, boomgaarden in Nederland, toeristenbelasting en retributies en de vuilnisstortplaatsen, om ons tot de belangrijkste te beperken.

Deze indrukwekkende reeks rapporten is het resultaat van het werk van uit diverse deskundigheden opgebouwde beraadsgroepen. De secretaris van een dergelijke groep vervult, het behoeft geen betoog, in een dergelijke constructie een sleutelpositie. Welnu, in alle bovengenoemde gevallen werd deze functie bekleed door drs. M. Boshart, wetenschappelijk medewerker van de Stichting en auteur van het boek met de suggestieve titel 'De grote uittocht", dat thans ter bespreking staat. In genoemde publikatie wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste facetten, die verbonden zijn met het fenomeen openluchtrecreatie. Maar het boek biedt toch ook meer. Het is tevens te beschouwen als een samenvattend overzicht van de in hoge mate stimulerende activiteiten, die in het recente verleden door de Stichting Recreatie ontplooid zijn. De consequentie daarvan is echter dat het boek van Boshart voor diegenen, die kennis hebben kunnen nemen van de juweeltjes van vakmanschap, die de bovenvermelde rapporten stuk voor stuk zijn, weinig nieuws bevat; maar hoevelen zijn dat?

Hoewel het boek geschreven schijnt te zijn voor de geïnteresseerde leek, kan het speciaal aanbevolen worden voor de bestuurders, beleidsvoerders, ambtenaren e.d. die in hun werk met de recreatie te maken hebben, zich op de hoogte wensen te houden van de nieuwe ontwikkelingen op dit gebied, zonder daarbij de noodzaak te voelen nu direct te veel in détails te moeten treden.

Uitgangspunt

Vertrekpunt van de studie is de zorg die Boshart koestert met betrekking tot de onderwaardering die de recreatie ten deel valt in het planologisch beleid en de volmaakt ondergeschikte positie van deze sector in het krachtenveld tussen de vier hoekstenen van de ruimtelijke ordening, te weten verkeer, werken, wonen en recreatie (de volgorde is overigens niet toevallig!). Deze onderschikking heeft tot gevolg dat er jaarlijks een stuk van het recreatie-

areaal afgeknabbeld wordt ten behoeve van andere doeleinden. De C.B.S.-cijfers die Boshart vermeldt zijn onthutsend. Maakte in 1910 woeste grond en bos 27% van het totaal landoppervlak uit, in 1960 was dit aandeel teruggeschroefd tot 15% en tegen 1980 zal dit percentage nog lager zijn. In 1900 stond aan iedere Nederlander nog 1600 m^2 van dergelijke grond ter beschikking, nu is dit niet veer meer dan 400 m^2. Vooral vergeleken met de ons omringende landen is dit uiterst mager (vgl. blz. 104).

De oorzaken hiervan behoeven in dit kader niet nader te worden toegelicht: woningbouw, verkeer, industrie, én, wat Boshart niet nalaat te vermelden, defensie. Vanuit zijn politieke, zeer anti-Navo getinte visie, ligt het voor de hand dat speciaal defensie het als aanslagpleger op onze schaarse, uit recreatief oogpunt aantrekkelijke grond moet ontgelden (blz. 105). Zijn betoog doet echter wat vertrokken aan, want één ding staat wel vast: op de grond waarop een defensieclaim ligt, worden woningbouw, de woningcomplexen, industrie, verkeer e.d. geweerd; die grond wordt dus voor latere generaties veilig gesteld. Dat mag best eens gememoreerd worden. Helaas is Boshart minder kritisch ten opzichte van het verkeer, en dat met name de auto, getuige het volgende citaat: „de auto geeft een vrijheidsillusie, en wat is essentiëler voor de openluchtrecreatie dan het gevoel van vrijheid, het gevoel los te zijn van verplichtingen?" (blz. 118). Weliswaar verzuimt hij niet om in beknopte vorm een opsomming te geven van de maatschappelijke nadelen van de auto, maar de kritiek blijft teveel in vrijblijvende algemeenheden steken. Boshart mag dan wel bereid zijn actie te voeren tegen de defensie, maar als door ideologische blindheid geslagen ontgaat hem het veel grotere gevaar dat de auto en daarmee verband houdende verschijnselen voor de recreatie vormen. Zelfs is hij geneigd het hoofd in de schoot te leggen: „het heeft immers weinig zin om te pogen het gemotoriseerd recreatieverkeer in het algemeen aan banden te leggen". Een défaitistisch standpunt, waarmee het belang van de recreatie bepaald niet gediend is.

Recreatie en wonen

Maar moet men nu in dit opzicht bij de pakken neerzitten? Zijn er eventueel geen factoren te noemen die remmend zullen werken op de ongebreidelde gemotoriseerde uittocht, die voornamelijk neerkomt op een trek vanuit de steden? Die zijn er inderdaad en Boshart geeft hiervan een gedegen overzicht in het hoofdstuk dat als titel heeft 'Recreatie in en om de woonkern' (blz. 81-101). Aan dit hoofdstuk ligt de studie van de Stichting Recreatie en wonen uit 1970/71 ten grondslag, waarin dezelfde auteur een briljant overzicht gegeven heeft van de factoren die voor een deel de kwaliteit van het woonmilieu bevorderen én voor een ander deel omlaag plegen te halen. Literatuur die naar onze mening verplicht gesteld zou moeten worden voor iedereen die zich daadwerkelijk met stedebouw en planologie bezig houdt. De woonomgeving kwalificeert Boshart als primair recreatief domein. Daarvan zeer terecht uitgaande stelt hij, dat de woonomgeving optimaal gelegenheid zou moeten geven

tot het beoefenen van recreatieve activiteiten, wat op zijn beurt noopt tot het ter beschikking hebben van een zo groot en zo gevarieerd mogelijk scala aan voorzieningen. De woonomgeving moet de mens optimaal de gelegenheid geven zijn potentiële capaciteiten en uitingsmogelijkheden te ontplooien. Op basis daarvan poneert Boshart de stelling dat de woonomgeving en vooral de directe woonomgeving in zijn totaliteit als recreatieve voorziening moet kunnen functioneren. Daarom is de woonomgeving de plaats waar de elementaire behoefte aan creativiteit en recreatieve ontplooiingsmogelijkheden hun beste voedingsbodem hebben (blz. 85).

Hierop voortbordurende moeten wij ons bedenken dat de woonomgeving dan wel zodanig ingericht en gevormd dient te worden, dat het de functie van voedingsbodem *kan* vervullen. Veelal is dit niet het geval. Er wordt wel op ruime schaal geïnvesteerd in het buitengebied, maar de recreatieve stoffering van met name de grote steden, blijft hierbij ver achter. Door het vigerende subsidiestelsel van C.R.M. wordt dit in hoge mate in de hand gewerkt (vgl. onze artikelen over de financiering van het recreatiebeleid door de gemeenten in 'De Magistratuur' van januari en februari 1973). Met de volgende conclusie heeft Boshart naar onze mening dan ook precies in de roos geschoten: „Het buitenleven moge dan een welzijnsfactor zijn, met de recreatieve reis hoeft dat beslist niet zo te zijn en de vraag dringt zich dan ook op, of het recreatievoorzieningenbeleid van de overheid niet een wat klakkeloos volgen is van een bepaalde ontwikkeling die door haar massaliteit imponeert, maar die gezien haar negatieve bijverschijnselen wat normatiever tegemoet getreden zou moeten worden, namelijk in die zin, dat een groter deel van het bedrag, dat jaarlijks in voorzieningen voor de dagrecreatie wordt geïnvesteerd, gebruikt zou kunnen worden voor de recreatieve uitrusting van het woonmilieu." (blz. 49).

De grote uittocht

Het in kwalitatief opzicht achterblijven van de directe woonomgeving stimuleert als een soort compensatiemechanisme de grote uittocht uit de steden naar recreatiegebieden elders. Hoe dit mechanisme precies werkt is niet bekend en dat herleidt Boshart tot het feit dat het onderzoek op het gebied van de openluchtrecreatie zich nog veel meer op het gebied van het meten dan van het weten pleegt te bewegen (blz. 15). Met dit laatste bedoelt Boshart te zeggen dat het onderzoek dat thans uitgevoerd wordt ons wel bekend maakt met de kwantitatieve componenten. Overigens is te verwachten dat door het verstrekken van enkele onderzoeksopdrachten van C.R.M. hier op korte termijn een kentering in komt.

Voorwaarde daarbij is echter wel dat het instrumentarium waarmee de dieperliggende drijfveren achter deze grote uittocht doorschouwd dienen te worden, op korte termijn drastisch in kwaliteit en effectiviteit verbetert.

Hoe groot is de 'grote uittocht' eigenlijk in kwantitatief opzicht. Het antwoord dat Boshart op deze vraag gegeven heeft is in tweeërlei opzicht onbevredigend.

In de eerste plaats blijkt de classificatie, namelijk het uiteenleggen van groepen, niet zijn sterkste zijde te zijn. Recreanten kunnen afhankelijk van de gekozen invalshoek in een aantal categorieën onderverdeeld worden, naar tijdsduur b.v. in dag-, weekend- en vakantierecreanten, naar activiteitenpatroon b.v. in oever- en waterrecreanten en verblijfsrecreanten. Op basis van uitsluitend deze twee classificatieprincipes poogt Boshart tot een raming van aantallen te komen, zonder dat hij zich rekenschap geeft van de vraag of *a)* de gekozen classificatie nu een uitputtende weergave van de werkelijkheid vormt, (dat is overigens thans niet het geval) en *b)* zonder dat hij zich er van bewust is dat de door hem onderscheiden categorieën elkaar in de praktijk op enkele punten fors overlappen.

In de tweede plaats zijn de cijfers die ter illustratie aangevoerd worden drastisch verouderd. Sommige dateren zelfs van 10 jaar terug en inmiddels is er wel wat veranderd. In dit boek dat in 1973 op de markt gebracht is hadden in ieder geval de in de loop van 1971/72 in het kader van het C.B.S.-onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970 ter beschikking gekomen gegevens opgenomen behoren te worden. De mogelijkheden daartoe waren volop aanwezig, Boshart heeft ze helaas laten liggen. O.i. heeft dit de waarde van althans de hoofdstukken 4 en 5 aanmerkelijk teruggeschroefd. De veroudering van de gegevens speelt hier in het bijzonder een rol bij een van de laatste hoofdstukken, waarin de economische betekenis van de openluchtrecreatie aan de orde gesteld is. Boshart geeft in dit hoofdstuk een samenvatting van het vijf jaar geleden ter gelegenheid van het 10 jarig bestaan van de Stichting Recreatie uitgebrachte gelijknamige rapport van de hand van dr. M. C. Tideman, die zich bij het schrijven van dit rapport op zijn beurt gebaseerd heeft op gegevens die in 1968 al ettelijke jaren oud waren. Bij gebrek aan recente gegevens was het beter geweest om dit hoofdstuk maar weg te laten, te meer omdat de vraag zich nu opdringt waarom de economische betekenis wel breed uitgemeten wordt, maar voorbijgegaan wordt aan de sociale, culturele, pedagogische enz. waarde van de openluchtrecreatie.

Slotopmerking

Uit de opsomming van de zojuist gereleveerde schoonheidsfoutjes die aan 'de grote uittocht' kleven moet men niet de conclusie trekken dat het boek op kardinale punten zijn doel voorbij geschoten is. In een boekbespreking immers worden de mogelijke kritiekpunten veelal onevenredig zwaar beklemtoond. Zo zwaar zelfs, dat aan de vele positieve aspecten die een boek toch altijd wel bevat vaak voorbijgegaan wordt. Daarom zouden wij dit mogelijk verkregen beeld nu dan graag willen corrigeren door op te merken, dat de studie van Boshart zeer veel handvaten bevat die, zowel door recreatiedeskundigen als door geïnteresseerde buitenstaanders aangegrepen kunnen worden, om hun inzicht in de ontwikkelingen en samenhangen in de recreatieve sector te verdiepen. Als zodanig dus nogmaals zeer aanbevolen.

Drs. W. van Geelen

INKOMENSVERDELINGSPOLITIEK (II) *

door

Dr. A. J. Vermaat

HOOFDSTUK 5:
INKOMENSVERDELINGSPOLITIEK EN SECUNDAIRE VERDELING

§ 5.1 *Overzicht*

In dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij de mogelijkheid en wenselijkheid van een *herverdelend* ingrijpen van overheid en maatschappelijke groepen met het doel een minder ongelijke inkomensverdeling te bereiken. Wij bevinden ons dus in de sfeer van de secundaire inkomensverdeling, d.w.z. die van de beschikbare of besteedbare inkomens. Voor de onderstaande bespreking wordt uitgegaan van een gegeven primaire inkomensverdeling, d.w.z. de inkomensverhoudingen zoals die voortvloeien uit het economisch proces. Op sommige momenten moet echter wel gelet worden op de invloed van zo'n herverdelend ingrijpen op dat economisch proces.

Wellicht de oudste vorm van herverdeling van inkomens is te vinden in de vrijwillige overdracht van geld of goederen in de private sektor. Ook tegenwoordig nog zijn dergelijke inkomensoverdrachten aan verwanten, kennissen of vreemden een bekend verschijnsel. Vooral bij nationale akties kan het om grote bedragen gaan. De overheid begunstigt deze overdrachten via de aftrekregeling voor giften en buitengewone lasten bij de inkomstenbelasting. In het kader van dit opstel gaat het echter over andere vormen van herverdeling, namelijk die welke uitgaan van de overheid of van bepaalde (grote) groepen in de samenleving.

De overheid vervult in de moderne samenleving een groot aantal taken, waarvan vele direkt ten behoeve van de inwoners. Voorbeelden hiervan zijn: aanleg en onderhoud van wegen en dijken, instandhouding van leger en politie, zorg voor het onderwijs en het voeren van goed bestuur. Allen genieten deze overheidszorg, zij het waarschijnlijk niet allen in dezelfde mate. Dit laatste is overigens nauwelijks precies te kwantificeren.

Het is duidelijk dat de overheid dergelijke taken niet kan verrichten zonder kosten te veroorzaken. Wanneer nu deze kosten verhaald zouden worden in precies dezelfde mate als waarin men van de overheidsvoorzieningen profiteert, zou dit de reële inkomensverdeling onveranderd laten. Wijkt men hiervan af,

* De hoofdstukken 1 t/m 4 zijn opgenomen in het septembernummer van ARS.

dan ontstaat nivellering of denivellering, afhankelijk van de wijze van lastenverdeling. Hiermee is aangeduid een centraal thema van de — al of niet bewust gevoerde — inkomensverdelingspolitiek, namelijk de *belastingheffing.*

De heffing van belastingen is een door de overheid afgedwongen inkomensoverdracht van een natuurlijk of rechtspersoon. Ook het omgekeerde vindt plaats. Daarbij moet men niet alleen denken aan de verrichte overheidstaken, maar vooral aan diverse vormen van subsidies. Ook een dergelijk ingrijpen beïnvloedt de secundaire inkomensverdeling.

Naast belastingheffing en subsidiëring valt binnen dit kader van de herverdeling het geheel van maatregelen op het terrein van de sociale verzekeringen en de sociale voorzieningen. In de volgende paragrafen wordt tamelijk uitgebreid ingegaan op deze onderwerpen.

§ 5.2 *Subsidiepolitiek*

Onder deze verzamelterm zou men allerlei *steunmaatregelen* kunnen brengen. Dit levert dan een wat verbrokkeld geheel op, waaraan lang niet altijd een goed doordacht en konsekwent beleid ten grondslag ligt.

Een eerste onderscheid kan men aanbrengen tussen subsidies in geld resp. in natura. Bij dit laatste denke men ook aan het profijt van allerlei overheidsvoorzieningen, zoals bijvoorbeeld de wegen en het onderwijs. Hierbij valt er niet veel te kiezen. Inkomensoverdrachten in geld, d.w.z. ongedifferentieerde koopkracht, laten wel een keuzemogelijkheid bestaan. Dergelijke subsidies zijn doorgaans verbonden met bepaalde hoedanigheden van het subjekt (welstand, kindertal, leeftijd) of met bepaalde transakties (huur van een huis, openbaar vervoer, theaterbezoek). Bij de laatste groep van subsidies gaat het om een tussenvorm. Immers enerzijds is er wel sprake van een inkomenssteun, maar anderzijds alleen wanneer men tot een bepaalde besteding overgaat. De economische theorie meent overigens dat een geldelijke subsidie het individu in staat stelt te komen tot een voor hem meer optimale keuzemogelijkheid dan middels een subsidie in natura.

Men kan de aankoop van bepaalde goederen subsidiëren op grond van sociale motieven, namelijk ter ondersteuning van de inkomenspositie van bepaalde (lagere) inkomensgroepen. Zo was de subsidie op brood en melk na de Tweede Wereldoorlog bedoeld als steun voor de lage reële arbeidslonen, terwijl in die jaren met hetzelfde oogmerk de kinderbijslag werd ingevoerd. Een ander voorbeeld vormen de huursubsidies. In andere landen, zoals bijvoorbeeld Noorwegen, hanteert men nog steeds dergelijke subsidies in het kader van de loon- en prijspolitiek om de kosten van levensonderhoud te drukken.

Hoewel uit het bovenstaande blijkt dat er allerhande vormen van subsidiëring bestaan, is het effekt ervan met betrekking tot de beoogde inkomensnivellering discutabel. Te noemen zijn ondermeer de volgende bezwaren:

a. Subsidiëring van bepaalde goederen of aktiviteiten is uit een oogpunt van inkomenssteun in het algemeen niet optimaal; wel uiteraard effektief voorzover men dat gebruik of verbruik als zodanig wil bevorderen (bij-

voorbeeld gratis onderwijs ter wille van het genoten onderwijs, i.p.v. als inkomenssteun).

b. Subsidiëring betreft veelal bepaalde objekten of handelingen, zodat te weinig rekening wordt gehouden met de inkomenspositie van de steungenieter. Terwille van de minder draagkrachtigen behoeft men immers niet iedereen te subsidiëren (kulturele subsidies, wetenschappelijk onderwijs, landbouwsubsidies, premiehuizen, objektieve huursubsidies).

c. Voorzover subsidie-ontvangers tevens bijdragen in de financiering ervan kan dit een inefficiënt en psychologisch negatief werkend heen-en-weer gehevel betekenen. Getracht moet worden zoveel mogelijk het verschil tussen bruto en netto inkomensoverdrachten te minimaliseren.

d. In een aantal gevallen bestaat er twijfel of de subsidies wel bij de beoogde personen terecht komen. Zo behoeft een producentensubsidie niet ten volle in een prijsverlaging tot uitdrukking te komen.

Bovengenoemde bezwaren houden niet in dat elke economische subsidie afgewezen zou moeten worden. Wel is een selektief gebruik gewenst, alleen al vanwege de administratieve kosten. Men dient daarbij de genoemde bezwaren zoveel mogelijk te voorkomen.

Uit een oogpunt van inkomensherverdeling zijn — afgezien van de financieringszijde van de subsidiëring — waarschijnlijk de gerichte inkomensoverdrachten aan de lagere inkomenstrekkers het belangrijkst.

§ 5.3 *Sociale verzekeringen en voorzieningen*

Ter wille van de ruimte is deze paragraaf bijzonder sterk ingekort.

Allereerst volgt een aanduiding van het verschil tussen deze beide vormen van sociale regelingen. Bij een verzekering is men premieplichtig (geweest) [34] en ontvangt men uit dien hoofde een uitkering, ongeacht iemands inkomenspositie (al kan de hoogte van de uitkering wel samenhangen met het inkomen). Bij een sociale voorziening behoort géén premieheffing; de financiering geschiedt uit de algemene (belasting)middelen. Voor de uitkeringsgerechtigheid is doorgaans de inkomenspositie doorslaggevend.[35]

Hoewel beide groepen van regelingen een bepaalde herverdeling tot stand beogen te brengen, bestaat er toch duidelijk een accentverschil. De sociale voorziening is een duidelijk voorbeeld van een inkomensoverdracht van hogere naar lagere inkomenstrekkers. Er is dus sprake van een duidelijke positieve verticale herverdeling. Voorbeelden van dergelijke sociale voorzieningen vindt men in de Kinderbijslagwet Kleine Zelfstandigen en de Wet Werkloosheids-

[34] Een uitzondering bij de invoering van de volksverzekeringen, zoals AOW/AWW en AWBZ.

[35] Het verschil tussen een partikuliere en een sociale verzekering is niet altijd even scherp; er bestaan ook verplichte partikuliere verzekeringen, zoals bijvoorbeeld de w.a. voor de gemotoriseerde weggebruikers.

voorziening.[36] In de laatste jaren stijgt zowel het aantal uitkeringsgevallen als het reële uitkeringsbedrag per hoofd.

In het kader van de sociale verzekering is de verticale herverdeling van geringere omvang en ligt het accent meer op de horizontale herverdeling, welke voortvloeit uit het karakter van het verzekeren van risiko's. Het behoefte-element is in afwijking van de meeste partikuliere verzekeringen in het algemeen wel aanwezig.

Uit het oogpunt van de inkomensverdelingspolitiek rijst uiteraard de vraag in hoeverre er ruimte aanwezig is voor een verdere nivellering binnen het stelsel van de sociale verzekeringen en voorzieningen. Hierbij is tevens de vraag naar de wenselijkheid ervan aan de orde.

Er bestonden drieërlei wensen met betrekking tot een uitbreiding van deze sociale regelingen. Inmiddels is voldaan aan de tamelijk algemeen levende wens om het uitkeringsniveau van met name A.O.W., A.W.W. en Bijstandswet te brengen op het peil van het netto besteedbaar wettelijk minimumloon. Het is daarbij overigens nog de vraag of deze koppeling gehandhaafd moet blijven bij een *autonome* optrekking van het minimumloon.

Verder is er de wens om van de W.A.O. een volksverzekering te maken en daarnaast de wens om te komen tot een uitbreiding van de AWBZ voor de zwaardere risiko's en een beperkte volksverzekering ziektekosten. Deze wensen tezamen betekenen een aanzienlijke verzwaring van de premiedruk, nog afgezien van de sterke premiestijging die in de laatste jaren is opgetreden. Er dienen hierbij twee aspekten duidelijk onderscheiden te worden, namelijk enerzijds de mogelijke c.q. wenselijke stijging van de totale druk der sociale premies, en anderzijds de verdeling van die premiedruk over de diverse premieplichtigen.

De eventueel mogelijke stijging van de totale premiedruk hangt duidelijk samen met de groeisnelheid van het nationaal inkomen en met de belastingplannen. In de huidige situatie betekent dit, dat de sociale premiedruk nauwelijks met meer dan gemiddeld ¾% per jaar zal kunnen stijgen. De gekoesterde wensen zullen tegen deze achtergrond bezien slechts gerealiseerd kunnen worden door bepaalde bezuinigingen in dezelfde sektor. Enerzijds kan men dan denken aan besparingen ten gevolge van een gecentraliseerd uitvoeringsapparaat en ten gevolge van terugdringing van misbruik en/of oneigenlijk gebruik. Anderzijds zal men niet kunnen ontkomen aan een herwaardering van sommige onderdelen van het stelsel. Hier bestaat echter weinig animo voor. Redukties op de kinderbijslagregelingen[37] ontmoeten nog steeds weerstand, niet in het minst bij de vakbonden. Eveneens oordeelt men doorgaans tamelijk negatief over het een of andere risiko in de ziekenfondswet. De uitkomst van dit alles is vermoedelijk een minder snelle realisatie van de bestaande wensen.

[36] Vanwege de geïndividualiseerde bijstand is de Algemene Bijstandswet een minder duidelijk voorbeeld.

[37] Ook uit andere hoofde zijn dringend wijzigingen nodig, ondermeer in het kader van de studiefinanciering.

In dit verband nog een opmerking over de veelvuldig geuite wens om de sociale premies van werknemers vanwege psychologische bezwaren zoveel mogelijk weg te werken. Dit laatste behoeft niet gepaard te gaan met herverdelingseffekten. Mogelijk is dat de werkgevers de premielast geheel op zich nemen, hetgeen uiteraard het netto loon niet beïnvloedt. Ook is denkbaar een financiering via de algemene middelen, maar dan zal men de indirekte belastingen moeten hanteren om het verschil tussen bruto en netto beloning te minimaliseren.[38] Men denke niet te licht over het psychologische effekt van een hoge marginale heffing op het verdiende loon (inkomen). Met name geldt dit voor de beloning op overwerk en voor de bijverdiensten van hen die een sociale uitkering genieten. De indruk bestaat, dat dit negatief uitwerkt op de bereidheid tot zulke arbeidsprestaties c.q. de neiging tot fraude vergroot. De vraag kan gesteld worden of hiervoor geen regeling gevonden kan worden, bijvoorbeeld het niet belasten van overwerk voor de sociale lasten (noch in aanmerking nemen voor de uitkeringen!) en het door autonome verhogingen van het wettelijk minimumloon verbreden van de afstand ervan ten opzichte van de sociale uitkeringen.

Tenslotte nog het vraagstuk van de verdeling van de sociale premies over de verschillende inkomensniveaus. Het gaat hierbij om een eventueel aanscherpen van het nivelleringseffekt op grond van het solidariteitsbeginsel.

Hoewel het uit een oogpunt van psychologie juist lijkt belastingheffing en premieheffing gescheiden te houden,[39] kan men bij de vaststelling van de verdeling van de premiedruk niet voorbijgaan aan de verdeling van de belastingdruk en de aftrekbaarheid van sommige premies. Voorzover men negatief oordeelt over hoge marginale percentages, verdient het aanbeveling de premiegrenzen wat op te trekken onder verlaging van de premiepercentages.

Men kan dit effekt nog wat versterken door de kinderbijslaguitkering te verlagen c.q. af te schaffen voor de hogere inkomenstrekkers. Dit laatste is wellicht slechts uitvoerbaar bij een ingrijpende herziening van de gehele kinderbijslagregeling. In dit verband past nog de verwijzing naar een mogelijke hergroepering van de bestaande kinderbijslag- en kinderaftrekregeling tot een systeem van gezinssubsidies.

Samenvattend lijkt er inderdaad nog enige ruimte te zijn voor nivellering binnen het kader van de sociale regelingen. De wenselijkheid dient echter mede beoordeeld te worden in samenhang met overwegingen in de sfeer van de belastingheffing, waarbij tevens de eventuele negatieve gevolgen nader aan de orde komen.

[38] Afgezien van de gewijzigde drukverdeling zou dit in ieder geval het voordeel hebben van een verbetering voor de internationale konkurrentiepositie in verband met de teruggave van dit soort heffingen aan de grens.

[39] Dat wil niet zeggen dat er overwegende bezwaren zouden bestaan tegen inning door 's Rijks belastingdienst.

§ 5.4 *Belastingpolitiek*

Zoals reeds in de vorige paragraaf werd aangegeven komt hier ter sprake de wenselijkheid en mogelijkheid tot verdere inkomensnivellering door middel van de belastingheffing, rekening houdend met afwentelingseffekten en uitgaande van een bepaalde omvang van de benodigde totale belastingopbrengsten. Met deze laatste veronderstelling wordt vooropig het niveau van de kollektieve bestedingen als een gegeven aangenomen en wordt eveneens eenvoudigheidshalve afgezien van een diskussie over de juiste hoogte van het strukturele tekort op de overheidsbegroting.

Vanouds is de belastingpolitiek gezien in het licht van de vraag naar de rechtvaardige verdeling der lasten. Dit doel geldt nog steeds, al zijn er later aan toegevoegd de doelstellingen van de konjunktuurpolitiek en het inkomensbeleid. Voorzover men de bestaande inkomensverdeling onaanvaardbaar acht, ligt het immers voor de hand de belastingheffing c.q. de verdeling van de belastingdruk aan te grijpen om dit doel langs de weg van de secundaire inkomensverdeling te bereiken. Het gaat in deze paragraaf dus om twee — elkaar gedeeltelijk overlappende — vragen, namelijk *a.* is de belastingdruk rechtvaardig verdeeld?, en *b.* is het wenselijk en mogelijk door een verschuiving in de belastingdruk een verdere nivellering te realiseren?

De eerste vraag is in het geheel niet of juist heel gemakkelijk te beantwoorden, al naar gelang men zijn uitgangspunt kiest. Wanneer men uitgaat van de wens de kollektieve lasten zodanig te verdelen dat men de reële inkomensverhoudingen ongewijzigd laat, stuit men op vrijwel onoplosbare problemen. Strikt genomen is een interpersonele nutsvergelijking onmogelijk langs objektieve waarneming. Dit houdt in dat niet bepaald kan worden welk (psychisch) inkomen men derft bij een bepaalde belastingafdracht.

Een zekere progressie in de heffing ligt in de rede, d.w.z. een stijgende procentuele belastingdruk naarmate het inkomen hoger ligt, maar de progressielijn is niet objektief te bepalen.

Soortgelijke problemen bestaan ook bij de zogenaamde horizontale draagkrachtvergelijking, d.w.z. wanneer men de belastingverhouding moet bepalen tussen gezinnen met eenzelfde inkomen maar met verschillen in kindertal, volledigheid, buitengewone faktoren, e.d. Tenslotte rijst bij het gekozen uitgangspunt nog het probleem van het rekening moeten houden met het profijt van de diverse overheidsuitgaven. Zo'n toerekening is op z'n minst gedeeltelijk onuitvoerbaar, hetgeen een extra belemmering is voor de verdeling van de belastingdruk bij het uitgangspunt van ongewijzigde reële inkomensverhoudingen ten aanzien van de belastingheffing.

In de praktijk van de belastingheffing kan men zich niet zoveel zorgen maken omtrent bovenstaande verfijning van de verdeling der belastingdruk. Men baseert zich op tamelijk globale beleidsdoeleinden, zoals:

I. de belastingdruk laten stijgen met de draagkracht (belastbaar inkomen), hetgeen sedert de Tweede Wereldoorlog heeft geleid tot een duidelijk progressieve inkomstenbelasting;

II. zoeken naar een evenwicht tussen de eenvoud van een belastingstelsel en een rechtvaardige lastenverdeling;
III. aansluiting zoeken bij de ontwikkeling in de E.E.G., hetwelk geleid heeft tot een ander type omzetbelasting en eveneens tot het streven naar stabilisatie van de verhouding tussen directe en indirekte belastingen; en
IV. het zoveel mogelijk vermijden van negatieve beïnvloeding door de belastingpolitiek op het economisch proces (afwenteling, inspanning).

Laten we eerst eens de eventuele mogelijkheden tot verdere nivellering via de belastingpolitiek bezien, om daarna de vraag naar de wenselijkheid ervan te beantwoorden. Allereerst wordt gelet op de bestaande belastingsoorten en vervolgens komen mogelijke alternatieven ter sprake.

Binnen de bestaande belastingen zal men een aanzienlijke nivellering slechts kunnen beogen te bereiken door middel van een verschuiving tussen de diverse belastingsoorten. Een mutatie van de totale belastingopbrengst met behoud van de bestaande belastingstruktuur zal voor het grootste deel der inkomenstrekkers een tamelijk proportionele drukverandering betekenen, wellicht met uitzondering van de allerlaagste en de allerhoogste inkomens. Het gaat hierbij natuurlijk om de marginale belastingdruk, d.w.z. de extra belasting die voortvloeit uit de laatste toevoeging aan het inkomen. De gemiddelde belastingdruk is overigens wel verschillend voor de diverse inkomensniveaus, waarbij de indirekte belastingen de progressie van de inkomstenbelasting tegenwerken c.q. niet versterken. De mate van degressiviteit van deze indirekte belastingen hangt af van de uiteenlopende tarieven (omzetbelasting!) en de aandelen van het inkomen die men besteedt in de afzonderlijke tariefklassen.[40]

De vraag is nu aan de orde welke verschuiving binnen de bestaande belastingen een nivellerende werking zal hebben. Bezien worden slechts de „grote" belastingen, terwijl de belastingen op vermogens (overdrachten) in de volgende paragraaf aan de orde komen. Het gaat dus vooral om *a.* de indirekte belasting, welke men betaalt bij aankoop van goederen of diensten, *b.* de vennootschapsbelasting, d.w.z. de winstbelasting voor vennootschappen, en *c.* de inkomstenbelasting en de loonbelasting.

Een eerste mogelijkheid is een verschuiving binnen de sfeer van de indirekte belastingen. Men zou bijvoorbeeld meer eerste levensbehoeften in de laagste tariefklasse van de omzetbelasting kunnen plaatsen onder verhoging van het hoogste tarief c.q. het invoeren van extra verbruiksbelastingen op luxe-goederen (personenauto's!). In dit verband valt veelal de term weeldebelasting. Men denkt dan aan zaken als kleuren-t.v.'s, plezierjachten, de tweede auto en de tweede woning. Nog afgezien van de E.E.G.-harmonisatie problemen en van de inningskosten moet een vraagteken achter de effektiviteit van een dergelijke werkwijze ten behoeve van de inkomensnivellering worden gezet. Het zal

[40] Het vermoeden is gerechtvaardigd dat in Nederland op het ogenblik de omzetbelasting voor een grote groep inkomenstrekkers vrijwel proportioneel werkt.

waarschijnlijk slechts weinig zoden aan de dijk kunnen zetten, zodat de betekenis van zo'n verschuiving voornamelijk op het psychologische vlak zal liggen.

Een tweede mogelijkheid is gelegen in de verlichting van de indirekte belastingen ten koste van een verzwaring van de vennootschapsbelasting. Hierbij treedt het afwentelingsverschijnsel direkt op de voorgrond. Onder tamelijk realistische veronderstellingen kan men langs theoretische weg aannemelijk maken, dat de ondernemingen deze winstbelasting als kostenfaktor zullen beschouwen en mitsdien deze „kosten" zullen trachten door te berekenen. Afhankelijk van de konkurrentieverhoudingen en de economische situatie zal men overgaan tot afweermaatregelen als bijvoorbeeld prijsverhoging, verhoogde kapitaalproduktiviteit en afwenteling op de bedrijfsvreemde produktiemiddelen. Empirische onderzoekingen maken aannemelijk dat een dergelijke afwenteling in de meeste gevallen succes heeft, tenzij er bijzondere omstandigheden gelden zoals een zware depressie of een stringente prijskontrole (in oorlogstijd).[41]

Resteert dan als derde mogelijkheid een verzwaring van resp. een verschuiving binnen de loon- en inkomstenbelasting. Het is een bekend feit dat in vergelijking met andere landen de druk van de direkte belastingen in Nederland tamelijk hoog is, al overdrijft men de verschillen nogal eens door de in andere landen geheven regionale direkte belastingen buiten beschouwing te laten. Sedert de Duitse bezetting kent Nederland een progressieve inkomstenbelasting, waarvan de loonbelasting in beginsel een voorheffing is. Ondanks diverse inflatiekorrekties op de tarieven van de inkomstenbelasting, die beogen de verzwarende progressiewerking van louter nominale (geen reële) inkomensveranderingen te neutraliseren, is onder meer door de reële inkomensgroei van de gemiddelde Nederlander in de loop der jaren duidelijk een zwaardere druk van deze belasting opgetreden.

Een integrale verhoging van de inkomstenbelasting, hetgeen ook als variant bereikt wordt door de inflatiekorrektie achterwege te laten met al of niet handhaven van de bestaande vrije voeten, scherpt deze direkte druk aan en met name de werking van de hoge marginale percentages. Dit laatste temeer wanneer men de verzwaring zou beperken tot de hogere inkomenstrekkers, hetwelk in het kader van een nivelleringsbeleid gewenst zou zijn. Vanwege de navolgende beschouwingen moet men achter een dergelijke operatie toch wel een groot vraagteken zetten.

Op zichzelf genomen is een zwaardere druk van de inkomstenbelasting niet onmogelijk; slechts een marginaal tarief van 100% is limitatief. Toch zal men een duidelijke verzwaring slechts in bijzondere (oorlogs-)omstandigheden aanvaarden. In een andere situatie zal men zo'n verzwaring sterk in de tijd moeten spreiden, wil men de negatieve effekten ontgaan.

[41] Vergelijk hiertoe J. C. P. A. van Esch: Macro-economische beschouwingen over het afwentelen van belastingen, Alphen a/d Rijn 1969, hoofdstuk 6.

Vroeger dacht men bij deze term vooral aan het verschijnsel, dat men bij een hoger marginaal tarief meer vrije tijd zou verkiezen en dus zijn inspanningen zou verkleinen, waardoor de belastingopbrengst nauwelijks of niet zou stijgen. Theoretisch gezien is een dergelijke reaktie niet onmogelijk en inderdaad soms in de praktijk aanwijsbaar. In de meeste gevallen blijkt echter geen effekt waarneembaar (vaste werktijden), terwijl soms zelfs het tegengestelde effekt optreedt (uitstel van pensionering).[42] Wel is er aanleiding tot de veronderstelling dat verhoging van het tarief leidt tot meer weerstand tegen overwerk en tot een vergrote neiging tot ontduiking en fraude. Op deze wijze wordt men immers op lucratieve wijze aangezet tot het vinden van wettige en onwettige wegen om de belastingdruk te ontgaan. Sociaal-economisch gezien leidt deze weg langs ingewikkelde wetgeving, fiscale konsultaties en intensieve kontrole tot een grotere verspilling.

Aan deze bezwaren dienen nog een tweetal overwegingen te worden toegevoegd. In de eerste plaats blijft Nederland deel uitmaken van een internationaal geheel, waarbij de E.E.G. op de eerste plaats komt. Bij een onderling vrij verkeer van personen en kapitaal betekent dit een reële randvoorwaarde op een eenzijdige belastingpolitiek. Economische samenwerking beperkt nu eenmaal het aantal nationale vrijheidsgraden.

In de tweede plaats moet nogmaals het afwentelingsverschijnsel worden genoemd. Wanneer men een verhoogde belasting onbedoeld weet door te berekenen, spreekt men van afwenteling. Naarmate het verschil tussen bruto en netto beloningen groter wordt, zal de neiging tot afwenteling toenemen. Het is niet gezegd dat men hierin steeds volledig zal slagen, maar vrij algemeen bestaat de indruk dat zo'n afwenteling verregaande vormen aanneemt bij met name de hogere inkomenstrekkers in een tijd van sterke verschuivingen in de koopkrachtige vraag.[43] Het behoeft geen verder betoog dat afwenteling en inflatie elkaar versterken. In zijn totaliteit bezien is er op dit terrein nog te weinig empirisch onderzoek verricht. Het is daarom verheugend dat het kabinet-Biesheuvel een dergelijke opdracht heeft verstrekt aan medewerkers van de Erasmus-Universiteit.

Aan deze bezwaren moet tenslotte nog toegevoegd worden de overweging dat een verschuiving van de belastingdruk naar de hogere inkomenstrekkers gepaard zal gaan met een daling van de nationale spaarquote, tenzij de optredende afwenteling (inflatie) en/of een grotere totale belastingdruk dit negatieve spaareffekt kompenseren. Dit effekt is een gevolg van het feit dat uit hogere besteedbare inkomens doorgaans meer gespaard wordt, zowel absoluut als relatief.

[42] Vergelijk Van Esch t.a.p. hoofdstuk 5.

[43] Soortgelijke opmerkingen vindt men niet alleen bij erkende economische deskundigen als Pen, Albeda en De Galan en Douben, maar ook bijvoorbeeld in een boekje als „Mooi Rood is niet lelijk", Rotterdam 1969, hoofdstuk 4.

Het bovenstaande sluit enige verhoging van de loon- en inkomstenbelasting niet uit, maar maakt een verscherping van de progressie kwestieus. Dezelfde konklusie moet men verbinden aan een analyse van het vraagstuk van het *maximum-inkomen.* Men denkt bij deze term aan de mogelijkheid het gehele inkomen boven een bepaalde grens geheel weg te belasten met een marginaal tarief van 100%. De bedachte grenzen variëren nogal; tamelijk vaak noemt men een netto inkomen van maximaal 5 maal het netto minimumloon. De praktische bezwaren zijn legio. Naast de reeds genoemde mogelijke negatieve effekten zoals inspanningsverliezen, fraude en ontduiking (vooral in de zakelijke sfeer) en emigratie moet nog gewezen worden op de grote mate van willekeur, die samenhangt met belangrijke faktoren als de definitie van het inkomen (waarde toegekende pensioenrechten, kapitaalwinsten, zakelijke voordelen, e.d.), het aantal jaren dat men verdient en de mate van fluktuatie ervan, en de genoemde faktor van 5. Deze nadelen zijn tezamen zo groot, dat zelfs werkjes als „Tien over Rood" en „Mooi Rood is niet lelijk" op dit punt niet van mening verschillen met Den Uyl, die de gedachte van een maximaal-inkomen wel sympathiek maar niet uitvoerbaar noemt (in ESB van 8 november 1972). Ik zou hieraan willen toevoegen de uitspraak, dat de instelling van zo'n maximum-inkomen een deugdelijker rechtsgrond behoeft dan het individuele of kollektieve oordeel dat het genoeg is dan wel dat een groter verschil te frustrerend werkt voor de lagere inkomens. Het is trouwens de vraag of zo'n maximum-inkomen de jaloersheid in de samenleving zou verminderen.

Samenvattend zie ik na het bovenstaande weinig mogelijkheden voor een duidelijke nivellering via het versterken van de progressie in de loon- en inkomstenbelasting. Een uitgebreide diskussie over de wenselijkheid ervan is in dit geval tijdverspilling.[44] Het lijkt daarom verstandiger wat langer stil te staan bij een aantal details van de inkomstenbelasting. De ruime aandacht, die deze details plegen te ontvangen, zijn een aanwijzing voor gerechtvaardigde twijfel aan de veronderstelde exactheid van de lastenverdeling binnen de regeling van de inkomstenbelasting.[45]

Allereerst komt dan aan de orde het bestaan van allerlei aftrekposten voor de inkomstenbelasting. Het verschil tussen bruto inkomen en belastbaar inkomen neigt steeds omvangrijker te worden. Daarbij blijkt deze erosie van het fiscale inkomen het grootst te zijn voor de hoogste inkomenstrekkers en zelfs in toenemende mate volgens een berekening van Douben op basis van CBS-gegevens.[46]

[44] Men leze: De druk van de inkomstenbelasting in de komende jaren, CPB monografie no. 14, Den Haag 1972.

[45] Een salvo hierop bijvoorbeeld bij Drees en Gubbi t.a.p. pp. 69 e.v.

[46] Zie N. H. Douben, Het herverdeelde inkomen, Deventer 1970, pag. 97.

Tabel 5.7 *Fiscale aftrekposten IB in % bruto inkomen*

	1953	*1964*	
		excl.	*incl. AOW/AWW-premies*
1e (hoogste) deciel	5,9	6,8	9,4
2e deciel	3,9	5,5	11,0
3e deciel	3,6	4,5	10,8
4e deciel	3,8	2,9	9,6
5e deciel	4,1	2,8	9,5

De voornaamste aftrekken vloeien voort uit verwervingskosten (ook op neveninkomsten), persoonlijke verplichtingen (incl. premies AOW en AWW, lijfrentepremies en rente op schulden), buitengewone lasten en giften, terwijl ook ingehouden pensioenpremies buiten de belastingheffing blijven. Overigens zij herinnerd aan het progressieve tarief; de aftrek geschiedt immers tegen het marginale tarief.

De bestaande toestand lijkt vatbaar voor verbetering. Zo is een verscherpt toezicht op de aftrekbaarheid van verwervingskosten nodig. Hetzelfde geldt voor bepaalde persoonlijke verplichtingen, met name rente op konsumptieve schulden. Ook kan men zich afvragen of elke lening, gesloten voor het kopen van een eigen huis, ten volle in aanmerking moet komen voor rente-aftrek. Wellicht zou hierbij een maximum-grens moeten worden aangebracht. Een andere methode is het invoeren van een reële huurwaarde als bijtelling voor de inkomstenbelasting, waarbij de — al dan niet genormeerde — onderhoudskosten aftrekbaar moeten zijn. Aan dergelijke maatregelen moeten twee eisen worden gesteld. In de eerste plaats moet de regeling niet te ingewikkeld worden. In de tweede plaats mogen er geen sluipwegen bestaan om de bedoelde heffing te ontgaan (bijvoorbeeld door het oprichten van een BV).

Een algemene opmerking betreft de vraag of de aftrekposten niet binnen de eerste schijf zouden moeten worden afgetrokken, d.w.z. tegen het laagste 25% tarief in plaats van tegen het tarief van de hoogste schijf waarbinnen iemands belastbaar bedrag valt. Waarom zou de een bij een renteschuld van 1000 gulden een belastingvermindering van 250 gulden krijgen en een ander van bijna 500 gulden? Juist de erkenning van de belastingvrije voet als een aanduiding van het bestaansminimum pleit tegen de bestaande wijze van aftrek. Eenzelfde opmerking geldt de huidige kinderaftrekregeling.

Verder is het de vraag in hoeverre het domein van de inkomstenbelasting moet worden uitgebreid met bepaalde inkomenskategorieën in de sfeer van de vermogenswinsten. Een nadere studie op dit terrein is stellig nodig om een

verantwoorde beantwoording van dit vraagstuk mogelijk te maken. Daarbij komt tevens de vraag aan de orde in welke mate het inkomen uit vermogen (nog) zwaarder belast dient te worden dan het inkomen uit arbeid (meer aftrekposten bij het laatste; aparte vermogensbelasting!). In dit verband zal ook gekeken moeten worden naar het 25% tarief van de kansspelbelasting, terwijl eveneens (een beperking van) de toepassing van het bijzondere tarief van de inkomstenbelasting ter sprake dient te komen.

Tot hiertoe ging het om een bespreking van de bestaande belastingstruktuur. Hoewel geenszins nieuw in de belastingheffing is recentelijk meer aandacht besteed aan de profijtgedachte. Hierbij denkt men aan die gevallen waarin van begunstigden — voorzover de draagkracht aanwezig is — een bijdrage of retributie wordt gevraagd ter (gedeeltelijke) bekostiging van de betreffende overheidsaktiviteit. Bekende voorbeelden vormen de opgetrokken tarieven in academische ziekenhuizen en de collegegelden.

Ten onrechte verbindt men deze profijtgedachte soms aan de politieke kleuren van DS '70 (Drees jr.). Ook in onverdacht „progressieve" bronnen als het manifest der christen-radicalen voor hun Schevenings Congres in 1967 (pagina 47) en in het linkse boekje „Mooi Rood is niet lelijk" (1969 pagina 84) vindt men een aanprijzing van deze profijtgedachte. Aan dit beginsel kan een verdere uitwerking worden gegeven. Hierin past bijvoorbeeld de academicusbelasting als vervolg op het collegegeld.

Soms filosofeert men over geheel nieuwe belastingsoorten in plaats van de bestaande loon- en inkomstenbelasting. Zo zijn te noemen de loonsombelasting en de (progressieve) verteringsbelasting. Hoewel er naast nadelen ook duidelijke voordelen zijn te noemen, zijn deze echter niet zodanig dat zij het probleem van de inkomensherverdeling kunnen oplossen. Weer een ander voorbeeld van een ontworpen rechtvaardigheidsbelasting is Tinbergens denkbeeld over een belasting op het aanwezige persoonlijke talent. De vraag is uiteraard die naar de uitvoerbaarheid van zo'n idee. Zelfs een betrouwbare IQ-bepaling lost dit laatste probleem niet op.

§ 5.5 *Maatregelen in de vermogenssfeer*

Het vermogen speelt op twee manieren een rol in het komplexe vraagstuk van de inkomensverdeling. Vandaar deze bijzondere aandacht in een aparte paragraaf. Enerzijds bestaat er een wisselwerking tussen de accumulatie van vermogen en de inkomensverwerving, anderzijds is een vermogensbezitter gereder in de positie om inkomensbestanddelen aan te boren, die niet belastbaar zijn voor de inkomstenbelasting en daardoor buiten de fiscale inkomensstatistieken blijven. Het gaat hierbij om bepaalde vermogenswinsten, zoals koersstijging en waardevermeerdering van onroerend goed, die veelal in tegenstelling tot het bedrijfsleven in de privé sektor buiten de heffing van de inkomstenbelasting blijven. Zoals reeds in het voorgaande werd gesteld is een nadere studie nodig naar de toepasbaarheid en vorm van een vermogenswinstbelasting, die rekening houdt met dergelijke tot nu toe onbelaste aanwassen. Dit is

minder eenvoudig dan men weleens veronderstelt, omdat men rekening moet houden met in de tijd tamelijk wisselende winsten en verliezen. Op zeer korte termijn zal zo'n onderzoek nog geen resultaten opleveren.[47]

Vooralsnog blijft dan de vraag over in hoeverre een verhoging van de bestaande vermogensbelasting terecht zou zijn. Het tarief is nu 7 pro mille, hetgeen bij een rendement van 10% een extra inkomstenbelasting van 7% betekent. Dit lijkt niet veel, zodat enige verhoging logisch schijnt. Het reële rendement is op het ogenblik echter lager, zeker wanneer men met de geldontwaarding rekening houdt. (Bij dividendpercentages vergeet men nogal eens de koershoogte!). De feitelijke druk van de vermogensbelasting ligt dan ook hoger dan 7%. Wel zou men scherper moeten kontroleren op de aangegeven economische koerswaarde van besloten n.v.'s en b.v.'s. Waarschijnlijk is de invoering van een vermogenswinstbelasting een billijker instrument dan een simpele verhoging van de vermogensbelasting. Overigens dient men te zorgen voor de handhaving van de nationale spaarquote.

Eenzelfde opmerking geldt de mogelijke optrekking van de successie- en schenkingsrechten. Te hoge rechten zijn onbillijk wanneer er een nauwe verwantschap bij overdracht bestaat. Bovendien bevordert dit voortijdige ontsparing en ontduiking. Naarmate de verwantschap afneemt, zou men deze tarieven kunnen verhogen. Men zou tevens een derde progressie bij de successierechten kunnen billijken, namelijk die welke rekening houdt met de vermogenspositie van de verkrijger. Voorzover het overgedragen vermogen in een (familie)-bedrijf is geïnvesteerd dient de overheid een gemakkelijke heffingsvorm te introduceren, eventueel een (tijdelijke) deelneming of een preferente lening. Ook kan men zich de variant indenken, dat zo'n successierecht wordt vertaald in een vermogensaandeel voor het personeel.

Gewezen moet nog worden op het probleem van de waarde van vergaarde pensioenrechten in dit kader. Een voor de oudedag gespaard vermogen valt wel onder de klem van de vermogensbelasting, maar de pensioenrechten niet (terwijl de betaalde premies zelfs geheel buiten de inkomstenbelasting zijn gebleven). Toegegeven moet worden dat er geen exakte vergelijkbaarheid aanwezig is. Een pensioenrecht kan men niet verkopen (in tegenstelling tot lijfrente- en levensverzekeringspolissen is afkoop slechts zeer beperkt mogelijk), terwijl net als bij de lijfrente de rechten beperkt zijn tot bepaalde personen, hetgeen bij een bedrijfsvermogen uiteraard niet het geval is. Toch is de huidige regeling enigszins onbillijk, gezien ook de verschillen voor de inkomstenbelasting tussen betaalde pensioenpremies en besparingen. Ook in dit verband zou de instelling van een vermogenswinstbelasting de verschillen misschien kunnen verkleinen.

Tenslotte wordt de lezer nog enige aandacht gevraagd voor de uitgifte van zogenaamde index-obligaties door het Rijk ten behoeve van de kleine spaarders.

[47] Een andere interessante vraag is in hoeverre het rente-inkomen volledig belastbaar behoort te zijn, namelijk in verband met de geldontwaarding der hoofdsom.

In de huidige tijd van geldontwaarding is de reële opbrengst van een obligatie of een rentespaarrekening gering. Bij indexatie neemt men genoegen met een lagere rentevoet, maar de hoofdsom en/of periodieke rente wordt geïndexeerd aan het een of andere prijsindexcijfer. Voor dit doel is een indexatie toelaatbaar, maar moet beperkt worden tot degenen die slechts over geringe vermogens beschikken en dus nauwelijks in de positie zijn zich tegen de vermogenserodererende werking van de inflatie te verzetten.[48]

§ 5.6 *Enige konklusies*

Als afsluiting en beknopte samenvatting van dit hoofdstuk volgen enige konklusies met betrekking tot het eventueel te voeren beleid ter realisatie van een meer genivelleerde inkomens- en vermogensverdeling voorzover het gaat om het herverdelend ingrijpen in de secundaire sfeer. Hoewel hieronder enige maatregelen genoemd kunnen worden, is het totaal niet erg indrukwekkend. Met name de vrees voor afwenteling en de E.E.G.-drempel zijn reële belemmeringen voor dit herverdelend ingrijpen.

Het meeste resultaat is nog te verwachten van de bevordering van een gespreide vermogensvorming, doch slechts op een wat langere termijn. De voornaamste konklusies luiden:

1. De subsidiepolitiek moet zich nadrukkelijker richten op de inkomenspositie van de gesubsidieerde.
2. Een bredere toepassing van de profijtgedachte is op zijn plaats, mits begrensd door overwegingen van draagkracht.
3. Voorzover er nog vergeten groepen zijn, zou een omzetting van de sociale voorzieningen in een stelsel van de negatieve inkomstenbelasting zinvol kunnen zijn.
4. Binnen het stelsel van de sociale verzekeringen is een bepaalde nivellering mogelijk door wijziging van de kinderbijslagregeling ten nadele van de hogere inkomens en een optrekking van de premiegrenzen voor de volksverzekeringen. De invoering van een volksverzekering arbeidsongeschiktheid en de overige gewenste uitbreidingen zullen een herwaardering van de bestaande voorzieningen vergen.
5. Van een verzwaring van de loon- en inkomstenbelasting ten nadele van de hogere inkomenstrekkers moet men in dit kader weinig verwachten. In beginsel zullen de tarieven aangepast dienen te worden aan de inflatie.
6. In het kader van de inkomstenbelasting is er wel ruimte voor een beperking van de diverse aftrekregelingen. Tevens staat ter diskussie het tarief waartegen de aftrek plaats kan vinden, benevens de (gedeeltelijke) aftrekbaarheid van bepaalde premies.

[48] Voor een uitgebreide beschouwing over dit onderwerp wordt de lezer verwezen naar mijn artikel: Inflatie en indexatie, Maandschrift Economie juli 1968, pp. 453-487.

7. Aan een overwinstbelasting voor de vennootschappen en aan eventuele weeldetarieven in de omzetbelasting kan men waarschijnlijk weinig meer dan een psychologische werking toekennen.
8. Overwogen dienen te worden de omzetting van de vermogensbelasting in een vermogenswinstbelasting en de optrekking c.q. aanpassing van de successie- en schenkingsrechten.
9. Het sparen moet langs verschillende wegen bevorderd worden, ondermeer door het uitgeven van index-leningen voor kleine spaarders.
10. In de sfeer van de secundaire inkomens- en vermogensverdeling is een sterke nivellering op korte termijn niet te verwachten. Wellicht bestaan daarvoor meer mogelijkheden in de primaire sfeer. Dit zal bezien worden in het volgende hoofdstuk.

HOOFDSTUK 6: INKOMENSVERDELINGSPOLITIEK EN PRIMAIRE VERDELING

§ 6.1 *Overzicht*

In dit hoofdstuk worden beschouwingen gegeven, die cirkelen rond de inkomensverdelingspolitiek in de primaire sfeer. Het gaat hierbij niet om het herverdelend ingrijpen achteraf, maar om een rechtstreekse beïnvloeding van het economisch proces. De beschouwingen zullen dan ook alle aandacht moeten geven aan de effekten van eventuele maatregelen op dat economisch proces.

De verschuiving van de aandacht naar de primaire sfeer houdt niet in, dat het overheidsbeleid uit de aandacht zou verdwijnen ten gunste van andere maatschappelijke groeperingen en krachten. Hoewel een accentverschuiving niet ontkend kan worden, speelt de overheid toch een belangrijke rol in dit hoofdstuk. Zowel de omvang van de overheidshuishouding (inklusief overheidsdiensten en de lagere overheden) als de tamelijk opvallende rol van de overheid in de Westerse gemengde economische orde zijn hier debet aan. Deze feiten verhullen echter niet de invloed van allerhande maatschappelijke groepen en organisaties. Met name via de min of meer vrije prijs- en loonvorming komt dit tot uitdrukking, naast de traditionele vrijheden op het terrein van konsumptie, produktie en investeringen.

Men kan niet stellen, dat de afbakening van de machtsinvloed tussen overheden en andere maatschappelijke krachten als een gefixeerd gegeven wordt beschouwd. Vandaar dan ook, dat bepaalde elementen van de bestaande sociaal-economische orde aan de orde zullen worden gesteld. Dit geschiedt aan het einde van dit hoofdstuk, nadat achtereenvolgens is gelet op de prijs- en loonpolitiek en het bronnenbeleid, met als pijlers het sociaal-kulturele en sociaal-economische struktuurbeleid en de vermogensverdelingspolitiek. In een slotparagraaf worden enige resultaten van deze overdenkingen beknopt samengevat. Enkele passages van dit hoofdstuk zijn slechts in de gestencilde uitgave te vinden.

§ 6.2 *Prijspolitiek*

Hoewel in het spraakgebruik de volgorde loon- en prijspolitiek is, wordt hier begonnen met het prijsbeleid. Dit geschiedt, om nog eens uitdrukkelijk te kunnen wijzen op het gemaakte *onderscheid* tussen inkomensverdelingspolitiek enerzijds en inflatiebestrijding anderzijds. Nu mogen beide beleidsobjekten op bepaalde punten nauw verstrengeld zijn, zij moeten niet met elkaar vereenzelvigd worden. Op de samenhang met de inflatiebestrijding wordt teruggekomen in paragraaf 2 van het slothoofdstuk, zodat de prijspolitiek in het onderstaande uitsluitend betrekking heeft op de inkomensverdelingspolitiek.

Het centrale thema in dit verband is dan de vraag naar de rechtvaardige prijs.[49] Uitgaande van bepaalde gegevenheden, zoals technische data, subjektieve preferenties, valorisatie van individuele kapaciteiten, aandeel van de overheidshuishouding, e.d. luidt de vraag immers of de tot stand komende prijzen redelijk zijn. Of een prijs niet hoger of lager dan nodig is, d.w.z. of een prijs economisch funktioneel is. Dit zijn géén gemakkelijke vragen. Men komt er eigenlijk niet veel verder mee dan de notie van een billijke kostenvergoeding plus een normaal rendement. De precieze berekening is verre van eenvoudig.

In het algemeen verschaft deze benadering weinig konkrete handvatten voor een prijsbeleid bedoeld als in dit hoofdstuk. Dit geldt des te meer naarmate de partners van het bedrijfsleven in normale omstandigheden de eis blijken te stellen van een vrije loon- en prijsvorming. Pas in bijzondere situaties aanvaardt men een prijsstop of een prijskalkulatiebeschikking. Beide instrumenten zijn vanwege hun bevriezend karakter niet voortdurend te kontinueren. De kontrole op de uitvoering is trouwens het traditioneel zwakke punt in het prijsbeleid.

Het lijkt daarom juister de prijspolitiek in het kader van het inkomensverdelingsbeleid te richten op het voorkomen van bijzondere gevallen, met name op monopolistische posities, kartelafspraken, sommige vormen van spekulaties en het bestaan van onverdiende schaarsteopbrengsten („rents"). De bedoelde prijspolitiek zal dan moeten bestaan in het registreren en kontroleren van bepaalde prijsbewegingen en winstmarges. Dit geldt met name die sektoren of bedrijven, waarin de werkzame konkurrentie onvoldoende is. Dit slaat eveneens op min of meer beschermde vrije beroepen. Een dergelijk beleid moet worden aangevuld met konkurrentiebevorderende maatregelen en een kartelwetgeving. Tevens is vereist onnodig prijsverhogende afspraken te doorkruisen, zoals bijvoorbeeld de opzetregeling in de bouwsektor die niet meer beantwoordt aan de oorspronkelijke bedoeling.

Het bovenstaande overziende blijkt dat er in het kader van de verdelingspolitiek niet een grote rol is weggelegd voor de prijspolitiek uitgezonderd het verband met de algemene inflatiebestrijding. Slechts op een aantal bijzondere punten is een kontrolerend en matigend prijsbeleid nodig. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit, dat de onaanvaardbare ongelijkheid in de personele

[49] Zie vooral T. P. van der Kooy, Over Economie en Humaniteit, Wageningen, 1954.

inkomensverdeling op het ogenblik nauwelijks samenhangt met het aandeel van winst, pacht en grondrente, huren en dividenden in het nationale inkomen. In eerste instantie zal men dan ook de ruimte voor een herverdeling van het primaire inkomen moeten zoeken binnen het arbeidsinkomen.

§ 6.3 *Loonvorming*

Wanneer het juist is dat de ruimte voor een inkomensherverdeling vooral te vinden is binnen het totale arbeidsinkomen, zou men kunnen denken aan een overheersende rol van de loonpolitiek. Dat is echter niet het geval. De historische ontwikkeling van de loonvorming in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog is namelijk van dien aard, dat de loonpolitiek als zodanig nauwelijks meer bestaat. Na een periode van centraal geleide loonvorming — gedurende welke periode de reële lonen te weinig stegen — leidde de op spanning gebrachte arbeidsmarkt via een gedifferentieerde loonvorming tot een vrijere en een geheel vrije loonvorming. In de voorgaande paragraaf werd reeds gememoreerd de eis van de partners in het bedrijfsleven op een vrije loon- en prijsvorming. Dit betekent dat de direkte overheidsinvloed de facto zeer beperkt is op dit terrein.

Hoewel niet gesteld mag worden dat de overheidsinvloed nihil is — de overheid is de grootste werkgeefster! — betekent deze situatie toch wel dat het inschakelen van de loonvorming in het herverdelingsbeleid zal moeten worden gerealiseerd via de betreffende organisaties, en uiteraard met de instemming van de betrokken leden en ongeorganiseerden (men denke aan de perikelen rondom het afsluiten van c.a.o.'s).

Dit mogelijke stukje inkomensherverdeling loopt dus langs de weg van het overleg. Enerzijds wijst dit op het gekompliceerde en moeizame karakter ervan. Anderzijds mag men vertrouwen dat afspraken ook gerealiseerd worden, mits een goede instelling en voldoende vertrouwen van de vertegenwoordigden in de onderhandelaars aanwezig is. Verder moet er gewezen worden op de engheid van de term loonvorming. Psychologische overwegingen zullen dit verbreden tot andere inkomensvormen. Naast een uitbreiding van dergelijke afspraken tussen werkgevers en werknemers tot bijvoorbeeld het terrein van de *prijszetting*, zal hier een rol weggelegd blijken te zijn voor de overheid met betrekking tot andere inkomensgroepen (vrije beroepen, e.d.). Ook de rol van de overheid als werkgeefster sluit hierop aan.

In deze paragraaf gaat de beschouwing verder over de mogelijkheden tot een direkte herverdeling van de arbeidsinkomens in de primaire sfeer. Hierbij zijn vooral de volgende twee vragen richtinggevend. In de eerste plaats moet gevraagd worden, hoe het mogelijk is de lagere inkomens omhoog te stuwen. In de tweede plaats is het de vraag in hoeverre de bestaande verschillen in arbeidsbeloning gerechtvaardigd zijn, of zo men wil economisch funktioneel zijn.

De daadwerkelijke verhoging van de laagste lonen — afgezien van het bronnenbeleid — zoekt men doorgaans langs de volgende wegen:

a. strukturele verhoging wettelijk minimumloon;
b. afschaffing traditionele en institutionele verschillen; en
c. centen in plaats van procenten.

Ad a. Een extra stijging van het minimumloon — dus met meer dan overeenkomt met de loonindex — is een van de meest voor de hand liggende manieren om de laagste inkomens op te krikken. Het is ook een methode die in Nederland reeds in praktijk wordt gebracht, zij het met voorzichtigheid. Er zijn immers een tweetal bezwaren tegen deze methode in te brengen. Dat is in de eerste plaats het risiko van een zogenaamde „wage-drift", d.w.z. wanneer ook de bovengelegen loontrekkers successievelijk hun looneisen extra verhogen teneinde de oorspronkelijke verhoudingen weer te herstellen. Met name in een inflatoir klimaat zonder een ontspannen arbeidsmarkt is dit een aktuele zaak. Hier stuit men op een faktor die ook verderop zal terugkeren, namelijk de centrale rol die gespeeld wordt door de aanvaarding van een nivellerend inkomensbeleid door de betrokkenen, en met name de hoger gesalarieerden.

Het tweede bezwaar is gelegen in de kans op werkloosheid van betrokkenen, wanneer de minimumlonen te snel worden opgetrokken. Enerzijds moet men hierbij denken aan de konkurrentie van het buitenland, anderzijds aan de vervanging van arbeid door kapitaal (mechanisatie, automatisering, e.d.). Deze vrees is niet geheel ongegrond, zeker niet in een periode van sterke inflatie, en met name voor de minder efficiënte werkers (ouderen, minder-validen en jeugdigen). Vooral in de zwakkere en arbeidsintensieve bedrijfstakken kan men deze gevolgen verwachten. Daarnaast moet nog gewezen worden op de aantrekkende werking ervan op arbeidskrachten uit minder bedeelde landen. Dit werkgelegenheidsbezwaar zal voor de kapitaalintensieve bedrijven minder sterk gelden, en evenmin voor de overheidssektor. Voor het overige geldt, dat men met de verhoging van het wettelijke minimumloon de nodige voorzichtigheid moet betrachten. Voorzover de kwaliteit van de arbeid niet verbetert, zou men slechts via (tijdelijke) suppleties aan de werkgever een dergelijke operatie kunnen bewerkstelligen.

Ad b. Overeenkomstige opmerkingen zijn te plaatsen bij het wegwerken van bepaalde traditioneel gegroeide verschillen, zoals de jeugdlonen en de lagere betaling van vrouwenarbeid.

Ad c. Sinds de afsluiting van het centrale matigingsakkoord voor 1973 is de centen-procenten kwestie uiterst aktueel geworden. Nadat de vakbonden dit punt jarenlang in een donker hoekje hadden laten liggen, is het kortelings met kracht van akties tevoorschijn getoverd als hét middel van het ware inkomensbeleid. En het is stellig een doeltreffend instrument! De werking ervan gaat dan ook verder dan het optrekken van de allerlaagste inkomenstrekkers alleen. Dit punt zal daarom verder behandeld worden in het bredere kader van de vraag naar de gerechtvaardigde loonverschillen.

De tweede serie opmerkingen cirkelt rond de vraag naar de billijkheid van

de bestaande salarisverschillen. Bij de theoretische verklaring in hoofdstuk 3 bleek dat voor een deel de economische krachten in het spel zijn. Daarbij verschenen termen als arbeidsproduktiviteit, schaarsteverhoudingen en de distribuerende werking van het prijsmechanisme. Bij een aantal gegevenheden (data) [50] voor het economisch proces betekent dit, dat dergelijke economische krachten leiden tot economisch funktionele beloningsverschillen. Zonder aantasting van de afloop van dat economisch proces zijn dergelijke verschillen niet zonder meer uit te wissen. Deze uitspraak beoogt te wijzen op de noodzakelijke voorzichtigheid, die men in acht moet nemen bij het beïnvloeden van inkomensverschillen. Overigens zullen niet alle gevolgen op zeer korte termijn zichtbaar worden. Het aanbod van bepaalde kategorieën reageert pas in betekenende mate op een wat langere termijn.

Naast economische krachten spelen ook andere faktoren een rol bij de verklaring van verschillen in arbeidsbeloning. Traditionele faktoren zijn soms van groot belang, zoals blijkt uit de diploma-adoratie in ons land en de invloed van het hiërarchische niveau in tal van organisaties. Daarnaast zijn er tal van imperfekties in de loonvorming (gesloten groepen, monopoloïde vormen). Dit houdt in dat de bestaande verschillen voor een deel noch onaantastbaar, noch door economische funktionaliteit te rechtvaardigen zijn. Naast billijking van loonverschillen op grond van verschillen in schaarste en produktiviteit en opleidings- en inspanningskosten moet men zoveel mogelijk streven naar *objektivering* van de salarisstruktuur. Dit is slechts op beperkte wijze mogelijk. Het gaat hierbij vooral om een toetsing van de verticale loonverschillen. Men kan in dit verband aanbevelen de methoden van werkclassifikatie en meritrating. Langs deze weg kan men komen tot een zekere rangschikking van funkties zonder dat subjektieve elementen geheel vermeden kunnen worden (vooral de keuze en waardering van de relevante faktoren).

In aansluiting hierop moet men zich afvragen of het aantal hiërarchische niveaus in een arbeidsorganisatie niet te groot is, en bovendien of de hiërarchische loonverschillen niet onnodig groot zijn. Ook bij zo'n probleem is het streven naar objektivering vruchtbaar.

Nog algemener komt de vraag naar de juistheid van de bestaande verticale loonverschillen naar voren bij de tegenstelling centen versus procenten. Het is jarenlang gebruik geweest de loonsverhogingen in procenten toe te kennen, al bestaan er uitzonderingen zoals bijvoorbeeld de 400 gulden ineens. In grote trekken komt dit systeem neer op een verhoudingsgewijs gelijk blijven van de bruto salarissen. De absolute (nominale) verschillen nemen toe, al vermindert de inflatie de reële waarden ervan. De netto verschillen kunnen zowel toe- als afnemen, afhankelijk van de druk van direkte en indirekte belastingen, retributies, sociale premies en de relevante prijsstijging. Al naar gelang men zijn veronderstellingen kiest, resulteert meer of minder de nivellering.

[50] In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk gaat het vooral over mogelijke dataveranderingen.

In eerste aanleg leidt dit tot diskussies over de vraag welke kriteria aangelegd moeten worden.[51] Hieronder resulteren problemen als: Geldt voor iedere inkomenstrekker hetzelfde prijsindexcijfer? In welke mate is een ander konsumptiepatroon maatgevend (studerende kinderen, e.d.)? Moet men de individuele besparingen buiten beschouwing laten? Gaat het slechts om een prijskompensatie of ook om de verdeling van de reële groei? Bestaat er bij de laagst betaalden niet een absoluut welvaartstekort? Hoe moet men verschillen in het sociale voorzieningenpakket waarderen?

Dergelijke problemen kan men slechts in gemeenschappelijk overleg oplossen, wanneer men het eens is over de doelstellingen van een dergelijke nivelleringsoperatie. Het is te arbitrair om voor een willekeurig aantal jaren een willekeurige kombinatie van centen en procenten te hanteren. Men moet het eigenlijk eerst — of in ieder geval tijdig — eens worden over het te bereiken punt. Ook in dit opzicht past het streven naar objektivering van de loonverschillen. In ieder geval vergt een dergelijk verantwoord beleid nog veel studie.

Het lijkt uitgesloten dat men langs deze weg eenzijdig een vergaande nivellering kan afdwingen, al was het alleen maar vanwege het feit dat de loonvorming niet te isoleren is van het marktproces en de werkgelegenheid. Een zekere nivellering is niet van te voren uitgesloten. Het komt mij voor dat er allerlei traditionele beloningsverschillen bestaan, die zowel onnodig als onbillijk zijn. Maar het zal hoofdzakelijk moeten gaan langs de weg van het overleg. Overleg tussen de vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers, binnen het kader dat de overheid vanuit haar eigen verantwoordelijkheid aangeeft. Een dergelijk overleg kan op den duur slechts blijvend resultaat hebben bij eenstemmigheid over de te objektiveren doelstellingen. Het lijkt uitgesloten om deze weg in zeer korte tijd te willen afsnellen. De nodige voorzichtigheid blijft geboden vanwege de mogelijke repercussies op de werkgelegenheid, wanneer beloning en prestatie voor bepaalde kategorieën gaan uiteenlopen. Het standpunt van het NKV in 1970,[52] dat dit een beleid van de langere termijn moet zijn, is veel realistischer dan de nadien in brede kring van werknemers opgekomen gedachte dat dit een proces van korte termijn kan zijn.

Deze nivelleringsroute langs de slechting van onnodige en onbillijke verschillen kan ondersteund worden door de uitbreiding van het c.a.o.-bereik tot alle werknemers. De psychologische voordelen zijn evident. In zo'n konstruktie is eveneens plaats voor een maximum salarisschaal als richtlijn, zonder een uniform maximum geheel en al af te dwingen. Hierbij stuit men op één van de hedendaagse konfliktpunten tussen met name de vakcentrales en de — al of niet kategorale — bonden van hoger personeel. Wie beslist immers namens de werknemers over de hoogste salarissen? In welke mate is een vakbond

[51] Men vergelijke bijvoorbeeld de diskussie over de berekeningen van VNO/NCW in maart 1973.

[52] Bij monde van W. H. J. Reynarts; zie Trouw van 16 mei 1970.

representatief voor betrokkenen? Dit is een uiterst zwak punt van de zogenaamde erkende vakverenigingen. Ook hier is een echte participatiedemokratie gewenst. Voorzover de organisatiegraad te laag blijft en voorzover er sprake zal zijn van onderlinge konflikten (met name tussen hoger en lager gesalarieerden) dient men een plaats in te ruimen voor de faktor *arbitrage* dan wel voor beslissingen genomen door de overheid.

Hiermee zijn wij teruggekeerd tot de rol van de overheid met betrekking tot de loonsverhoudingen in een economie waarin de partners van het bedrijfsleven de eerst verantwoordelijken zijn voor de loon- en prijsvorming. Naast de zeggenschap over het algemene aspekt van de loonvorming in het kader van de inflatiebestrijding, zal de overheid in duidelijk dringende konfliktsituaties het beslissende woord moeten spreken. Zij kan overigens ook indirekt een rol spelen in het inkomensbeleid, namelijk door middel van haar funktie als werkgeefster in het georganiseerd overleg.

Tenslotte nog een opmerking over de eventuele openbaarheid van inkomens. Dit is een methode waar men niet tegen behoeft te zijn, zonder nochtans de bezwaren ervan helder in te zien. Het voordeel van openheid is het wegnemen van allerlei onware voorstellingen van zaken. Het moeten echter wel juiste en onderling vergelijkbare gegevens zijn. Juist vanuit de doelstelling om de inkomensverschillen te objektiveren passen zowel openbaarheid als vergelijkbaarheid in het beleid. Men zal de haken en ogen, die aan de vergelijkbaarheid vastzitten, voldoende moeten zien op te lossen. Het gaat hierbij om zaken als:

— netto versus bruto; betrekkelijkheid van fiscale inkomens;
— verschil in sociale voorzieningen en pensioenaanspraken;
— aantal werkzame jaren;
— mate waarin iemands inkomen fluktueert;
— werkomstandigheden;
— gewerkte uren, e.d.

In het bovenstaande zijn enige mogelijkheden besproken om te komen tot een reduktie van onnodige en onbillijke inkomensverschillen. Het is niet mogelijk om precies aan te geven welke ruimte er in dit opzicht aanwezig is. Men zal deze weg met de nodige behoedzaamheid — maar met volhardendheid — moeten gaan. Minder vaag kan de slotopmerking van deze paragraaf luiden. Nivellering van bruto inkomens bij een gegeven aandeel van het totale arbeidsinkomen in het nationaal inkomen betekent in het algemeen een teruglopen van de belastingbaten (progressieve loon- en inkomstenbelasting) en van de besparingen in de gezinshuishoudingen. Teneinde deze negatieve gevolgen op te vangen, zal men de belastingtarieven (bijvoorbeeld de omzetbelasting) moeten aanpassen en wordt het verkrijgen van extra besparingen urgenter, bijvoorbeeld door een uitbreiding van de pensioenregeling of door het spaarloon. Dit alles betekent dat inkomensnivellering geen garantie biedt op een analoge vergroting van de konsumptieve bestedingen voor de lagere inkomenstrekkers.

§ 6.4 *Bronnenbeleid*

Naast maatregelen die direkt betrekking hebben op het mechanisme van de inkomensvorming zijn van niet minder belang voor de inkomensherverdeling de direkte instrumenten. Het gaat daarbij om een gunstige beïnvloeding van de vraag- en aanbodkondities voor de lager gesalarieerde inkomenstrekkers. Men noemt dit het bronnenbeleid, waarin men streeft naar een maximale valorisatie van de diverse kapaciteiten. In drie subparagrafen wordt achtereenvolgens stilgestaan bij sociaal-kulturele en sociaal-economische maatregelen benevens bij de vermogensvorming.

§ 6.4.1. Sociaal-kultureel struktuurbeleid

Met deze overladen term wordt gedoeld op al die maatregelen, die het de minder bedeelde mens mogelijk kunnen maken zich een betere plaats in de samenleving te verwerven. Met een betere plaats wordt niet alleen bedoeld een hoger inkomen, maar evenzeer een in sociaal-kultureel opzicht meer verantwoorde positie. Het gaat dus om een valorisatie van kapaciteiten en vormt een duidelijk voorbeeld van bronnenpolitiek, namelijk het tot (zelf)ontwikkeling brengen van de mens. Het ligt voor de hand dat men juist langs deze weg moet zoeken naar het doorbreken van de vicieuze cirkel, die men zo vaak in de achtergebleven milieus aantreft.

Het ligt voor de hand dat naast allerlei maatschappelijke groeperingen ook de overheid hier een taak krijgt aangemeten, vooral in het financiële en juridische vlak. Het accent komt te liggen op het geven van mogelijkheden en het stimuleren; er is in het algemeen geen sprake van dwang, behoudens de leerplicht.

De voornaamste instrumenten zijn in dit verband het onderwijs en het kulturele beleid. Maar ook andere omstandigheden kunnen een belangrijke faktor zijn, zoals bijvoorbeeld de woonomstandigheden.

Vooral het onderwijs wordt door onderzoekers als Dennison en Tinbergen als een belangrijke determinant van de inkomensvorming beschouwd. Men schrijft er niet alleen een belangrijk deel van de economische groei aan toe („investering in mensen"), maar ook een belangrijk deel van de inkomensverschillen. In een — voorzover mij bekend — nog niet gepubliceerd artikel („Can Income Inequality be reduced further?") onderbouwt Tinbergen zijn stelling ook met een empirische bewijsvoering. Op grond van zijn uitkomsten is een halvering van de bestaande inkomensongelijkheid mogelijk door een aanmerkelijke toename van het hoger onderwijs. Wellicht zijn deze effekten wat geflatteerd door de samenhang van gevolgd onderwijs met andere positieve eigenschappen, maar in zijn algemeenheid is zijn konklusie stellig juist. De werking van meer en beter onderwijs is dan tweeledig. In de eerste plaats verbetert de kwaliteit en daarmee de inkomensverwervende kapaciteit van de betrokkenen. In de tweede plaats vermindert dit de relatieve schaarste van „hoger opgeleiden" en daarmee de inkomensverschillen.

Een voorbehoud moet gemaakt worden voor het eventuele aanwezig zijn van de kapaciteiten en de wil tot het volgen van meer en moeilijker onderwijs. Het lijkt er steeds meer op, dat juist het kleuter- en basisonderwijs een beslissende fase vormen in de ontplooiingsmogelijkheden van het kind. Overigens moet men naast de milieufaktor de erfelijkheid niet uit het oog verliezen, al is dit politiek gezien een minder prettige erkenning. Een verbetering van de geschooldheid op een ruime schaal vereist naast een verbeterde afstemming van het onderwijsaanbod op het individuele kind (en naast maatschappelijke begeleiding van zwakke milieus) ook een betere doorstroming binnen het voortgezette en tertiaire onderwijs. Ook zal een grotere investering in de onderwijsresearch nodig blijken te zijn.

Een meer intensieve aanwending van deze sociaal-kulturele instrumenten vergt een verhoging van de kollektieve voorzieningen. Het is niet onbekend dat er ondanks alle herwaardering en drukverzwaring grenzen zijn. Het zal dan ook niet in een korte periode gerealiseerd kunnen worden. Ook in dit verband verdient de profijtgedachte alle aandacht. De wens om geen financiële en psychologische barrières op te werpen voor kinderen van lagere inkomenstrekkers behoeft niet persé vertaald te worden in de wens tot gratis onderwijs. Vrijstellingen en toelagen voor deze kategorieën zijn doeltreffender en leggen een geringere last op de schatkist. Wie betalen kan, behoeft niet volledig gesubsidieerd te worden, noch in het wonen, noch in het onderwijs. Wanneer collegegelden, resp. kinderbijslag en kinderaftrekregeling de onderwijsgenietende te afhankelijk maakt van zijn ouders, is er altijd nog de mogelijkheid van een lening, resp. de academici-belasting.

§ 6.4.2. Sociaal-economisch struktuurbeleid

Analoog aan de voorgaande paragraaf volgen hier een aantal kanttekeningen bij instrumenten op het sociaal-economische vlak. Het gaat hierbij voornamelijk om een vermindering van onnodige horizontale inkomensverschillen, waaronder ook regionale verschillen. Enerzijds valt hieronder een stimulerend economisch beleid teneinde gezonde en krachtige bedrijven en bedrijfstakken te verkrijgen en anderzijds gaat het om sociale maatregelen bedoeld om bepaalde groepen te vrijwaren voor een te laag inkomen. Onder dit hoofd kan men ook vatten de diverse maatregelen in het kader van het regionale beleid en die voor het midden- en kleinbedrijf en de landbouw. Juist via het doel van een gezonde struktuur in beoogde bedrijfstakken en gebieden leveren deze maatregelen een positieve bijdrage aan de inkomensvorming van de zwakkere krachten.

Voorts moet worden genoemd het zogenaamde *arbeidsmarktbeleid*. In een periode van snelle technische ontwikkeling, nadrukkelijke inflatie en vraagverschuivingen ten gevolge van welvaartsgroei (en inkomensverschuivingen!) varieert de werkgelegenheid niet alleen naar gebied en bedrijf, maar ook naar funktie. Het ene type arbeidskracht raakt werkloos (bijvoorbeeld automati-

sering), terwijl de behoefte aan een andere scholing snel kan groeien (bijvoorbeeld computer-deskundige). Dit vergt een aantal belangrijke aanpassingen op de arbeidsmarkt.

Het gaat hierbij niet alleen om de nodige omscholing en doorschuiving via funktionarissen, maar ook om een tijdige heroriëntatie van onderwijs en opleidingsadviezen.

Het ligt voor de hand dat naast de betere afstemming van het arbeidspotentieel op de werkgelegenheid ook de aandacht zich zal gaan richten op de kompositie van die werkgelegenheid zelf. Deze modernere versie van het oudere industrialisatiebeleid beoogt een technisch en economisch hoogwaardig samengesteld produktieapparaat te scheppen. In het verlengde daarvan liggen instrumenten als technologische research en investeringspolitiek.

De betekenis van de arbeidsmarktpolitiek en van de overige instrumenten van het strukturele sociaal-economisch beleid voor de inkomensverdeling laat zich gemakkelijk verstaan. De zorg voor hoogwaardige krachten en het wegnemen van onnodige schaarste zijn voorwaarden voor billijke inkomensverhoudingen. Het zijn voorbeelden van een bronnenpolitiek.

§ 6.4.3. Vermogensverdelingspolitiek

Een ander voorbeeld van het bronnenbeleid vindt men in de maatregelen op het terrein van de vermogensverdeling. In hoofdstuk 3 werd gewezen op de elkaar wederzijds versterkende werking van inkomens- en vermogensverschillen. Al is het aandeel van het kapitaalinkomen in ruime zin geringer dan menigeen denkt, de invloed op de inkomensverdeling is groter vanwege de sterke ongelijkheid in de vermogensverdeling en de indirekte effekten ervan. Vermogen is immers een uitstekende startpremie. Met name op een wat langere termijn kan een verbeterde vermogensverdeling van belang zijn voor het bereiken van bevredigende inkomensverhoudingen. In § 5.5 zijn eventuele maatregelen besproken op het gebied van de belastingen. Net als daar zal het in deze paragraaf niet gaan om een herverdeling uit jaloezie, maar om het stimuleren van de bezitsvorming vooral bij de lagere inkomenstrekkers.

Al eerder werd gewezen op het belang van een goed pensioenstelsel en van maatregelen die het private sparen bevorderen, waaronder het eigen woningbezit.

Voor het verdere resulteren instrumenten in de sfeer van de vermogensaanwas- resp. winstdeling en het spaar- resp. investeringsloon. In de zestiger jaren is een intensieve diskussie gevoerd over de mogelijkheden van een vermogensaanwasdeling.[53] De bedoeling hiervan was niet zozeer de spaarneiging dan wel de spaarkapaciteit van de werknemers te vergroten. Hiertoe zocht men een aanknopingspunt bij de overwinst resp. de vermogensaanwas in de bedrijven op de achtergrond een veranderende visie op de funktie van de aandeelhouders.

[53] Een goede samenvatting vindt men in het SER-advies inzake de vermogensaanwasdeling en andere instrumenten van bezitsvormingsbeleid, 1968 no. 2.

Ondanks fel verzet van sommige kanten [54] werd men het in grote lijnen eens over het nut van dergelijke regelingen, al zouden deze niet door de overheid verplicht gesteld moeten worden en dus in het bedrijfsoverleg gestalte moeten krijgen. Het is hier niet de plaats om deze diskussie te herhalen of samen te vatten. Ik beperk me tot de opmerking, dat niet alle van de geopperde bezwaren onontvankelijk verklaard kunnen worden.

Hoewel exakte cijfers mij ontbreken, heb ik de indruk, dat er van de vermogensaanwasdeling niet veel terecht is gekomen. Waarschijnlijk noemt Albeda daarvan de oorzaken: [55]

— allerlei technische problemen bij de uitvoering (o.a. met betrekking tot berekening, uitkering en beheer);
— ongelijke positie tussen werknemers onderling (bedrijven met verschil in rentabiliteit, positie ambtenaren); en
— de opgetreden winsterosie in de betrokken jaren.

Sindsdien is de belangstelling wat verplaatst naar investeringsloon en spaarloon. Investeringsloon vat ik op als een niet-konsumptieve uitkering aan de werknemer, welke gerelateerd wordt aan de gedane investeringen. Spaarloon is het algemenere begrip van het loonbestanddeel dat niet vrij besteedbaar is zonder daarover de beschikkingsmacht te verliezen. Het voordeel van met name het spaarloon is de mogelijkheid van toepassing binnen de gehele overheidssektor. Verder is het eenvoudig in te passen in het kader van de loonvorming, terwijl een uitbreiding in de richting van de konjunktuurpolitiek denkbaar is.

§ 6.5 *Machtsverdeling en economische orde*

In het voorgaande werd reeds vele malen gewezen op het bestaan van allerlei sociale en economische machtsposities met het inherente gevaar van een kunstmatige prijsopdrijving. In hetzelfde kader moet men soms het spekulatieverschijnsel plaatsen, al is lang niet elke spekulatie economisch zinloos (bijvoorbeeld de goederentermijnmarkten). Hoewel het bestaan van monopoloïde vormen niets nieuws is — de marktvorm van de volledige mededinging is altijd meer een denkvorm dan een wijdverbreide realiteit gebleven — neemt het gewicht ervan steeds meer toe, al geeft een toename van de internationale konkurrentie enig tegenwicht. Er treedt een centralisatie op in de loon- en prijsvorming, terwijl ook economische reuzen ontstaan in de vorm van de „multinationals".

Een dergelijke machtsconcentratie moet in economisch-politiek opzicht minstens twee effekten hebben. In de eerste plaats moet er een wijziging aangebracht worden in de beslissingskriteria van de bedrijven en andere economische groepen. Men moet namelijk een grotere plaats inruimen voor de maatschappelijke gevolgen van zijn beslissingen. Dit betekent een sociale

[54] Vergelijk bijvoorbeeld F. L. van Muiswinkel, Loon, winst en vermogen, Amsterdam 1968.
[55] W. Albeda, Bezitsvorming door spaarloon?, ESB 20 december 1972.

relativering van het niet te verabsoluteren rendementskriterium. In de tweede plaats betekent dit een verruiming van het toezichthoudende overheidsbeleid. In dit kader is ruimschoots plaats voor een hernieuwde bezinning op het begrip rechtvaardige prijs, of zo men wil de optimale prijs. Men zal dus moeten komen tot een verzameling van aanvaardbare gedragsregels met toezicht op de uitvoering ervan.

Naast deze kontrolerende elementen vooral in de loon- en prijspolitiek van de overheid, moet verder gewezen worden op de meer institutionele instrumenten van het beleid, zoals bijvoorbeeld de konkurrentiepolitiek, het kartelbeleid, en de fusiewetgeving. Het is gemakkelijker deze instrumenten te noemen dan exact aan te geven hoe een succesvol beleid langs deze weg kan worden gevoerd. Met Tinbergen kan men vermoeden dat dit geen eenvoudige weg is.

Het is dan ook niet verrassend dat men voortdurend bezig is met het overwegen van nieuwe maatregelen tegen vergaande economische machtsvorming. Het kan daarbij gaan om aansprekende zaken zoals het willen beperken van honorering en vooral van het aantal kommissariaten. Men kan ook verder gaan en het punt van de nationalisatie of socialisatie ter diskussie stellen, waarbij gedacht wordt aan sektoren als het bankwezen, de verzekeringsmaatschappijen, de grond en bodemschatten, de gezondheidszorg en eventuele basisindustrieën. Er moet aanstonds gewaarschuwd worden tegen een weinig doordachte en overwegend emotionele stellingname. Men denke in dit verband aan de diskussie rond de „macht van de banken" in de loop van 1972 en het nuchtere eensluidende oordeel van mensen als De Pous en Den Uyl.

Het is van belang dit punt wat uitgebreider te behandelen, d.w.z. dat de bestaande sociaal-economische orde niet een gefixeerd gegeven is en dus mede in de beschouwingen over de inkomensverdelingspolitiek betrokken moet worden. Om de terminologie van Tinbergen te gebruiken, naast de kwantitatieve en kwalitatieve economische politiek kan men ook een hervormingsbeleid voeren met betrekking tot de grondslagen van het sociaal-economische bestel.

In het bovenstaande speelde de gegeven economische orde een rol in het vraagstuk van de inkomensverdeling. Reeds werd geduid op de monopoloïde posities. Ook werd gesproken van het overheidsingrijpen. De relatie is echter nog veel ruimer en fundamenteler. Talrijke malen werd de term „economisch funktionele" beloningsverschillen gebruikt. De waarde van een goed — en evenzeer van de inkomensverwervende potenties in het algemeen — is afhankelijk van diverse grootheden, en de vorm van economische orde is grotendeels bepalend voor de mate waarin deze faktoren de prijzen beïnvloeden. Heel duidelijk en direkt is dit van toepassing op de gebruiksrechten van een goed; de grond is hiervan een illustratie. Genoemd kunnen ook faktoren als: richting van de technologie, koopkrachtige preferenties, beroepskeuzevrijheid, arbeidskwaliteiten en de kansen op scholing, vermogenspositie en vererving, marktvorming, e.d. De institutionele wijze waarop deze schaarstefaktoren op elkaar inwerken bepaalt gedeeltelijk de resulterende marktwaarden en daarmede de inkomensverdeling. De inhoud van het begrip economisch-funktionele

beloningsverschillen hangt dus samen met de gekozen economische orde.

Er is nog een andere route om de relevantie van de economische orde te laten zien met betrekking tot het inkomensvraagstuk. Voor de effektiviteit van een loonnivellering is waarschijnlijk doorslaggevend de bereidheid van betrokkenen hieraan vrijwillig mee te werken, omdat anders de gehele operatie in een verhevigde inflatie dreigt te verzanden. Wanneer zo'n mentaliteit niet aanwezig is, zal men de totstandkoming van dergelijke doeleinden frustreren. En zelfs wanneer men er officieel toe zou besluiten — eventueel via stakingsdwang geforceerd — zal men zich eraan onttrekken door zwarte lonen, extraatjes en funktie-inflatie. In zo'n sociaal-economische orde is kennelijk de afdwingbaarheid van bepaalde, diep-ingrijpende maatregelen onvoldoende aanwezig.

De vraag is dan uiteraard in welke mate men ter wille van een effektieve inkomensverdelingspolitiek de economische orde zou moeten veranderen. Dit vergt een politieke stellingname, die gedeeltelijk zal afhangen van de bestaande en de gewenste politieke orde. Ondanks bestaande feilen ben ik niet bereid af te stappen van de parlementaire demokratie. Deze keuze heeft m.i. invloed op de te kiezen economische orde. Wanneer men immers uitgaat van de wenselijkheid van een parlementaire demokratie houdt dit een bepaalde stellingname in ten opzichte van de wenselijk geachte persoonlijke beslissingsvrijheid. Het is logisch deze keuze door te trekken naar het sociaal-economische vlak. Ook daarvoor dus een beginselkeuze voor de vrije ruimte van de persoonlijkheidsontplooiing, maar dan niet alleen in formeel opzicht (zoals nogal eens de liberale praktijk is) doch ook inhoudelijk. Vrij zijn is niet alleen *mogen* kiezen, maar meer nog betekent het *kunnen* kiezen.

Het lijkt mij een slag in de lucht, wanneer Terpstra [56] stelt dat onze politieke demokratie zo gebrekkig funktioneert ten gevolge van een gebrek aan economische demokratie. Het tegendeel lijkt mij én logischer én historischer. Maar er ligt wel een verband tussen beide, zoals hierboven werd betoogd. Het zal daarom slechts in theorie mogelijk zijn om een politieke demokratie te kombineren met een centraal geleide planeconomie, tenzij in noodsituaties en tijdelijk. Immers de nodige overheidsdwang is op den duur bij de bestaande mens slechts op te brengen buiten de echte demokratie.[57]

De sociaal-economische orde moet gericht zijn op het mogelijk maken van het integraal voldoen aan de normen die aan de mens zijn gesteld, rekening houdend met natuurlijke en technische randvoorwaarden en de morele kwaliteiten van de mens. Het geloof in de natuurlijke evenwichtsharmonie, welke de klassieke economie meende te ontwaren in de vrije ontwikkeling van de individuele krachten en belangen, is al lang ontmaskerd. Men kan het sociale aspekt niet blijvend negéren. De maatschappelijke spelregels zullen ordenend moeten inwerken. Maar een doorschieten naar de centrale autoriteit, die het

[56] G. H. Terpstra, Is de huidige inkomensverdeling aanvaardbaar?, Nederlandse Gedachten 3 februari 1968.

[57] Een fundamenteel andere mening vindt men bij prof. Roscam Abbing.

plan voor de mensheid zal samenstellen, werkt even ontmenselijkend. Ik blijf daarom kiezen voor een kombinatie van beide elementen: vrijheid en ordening, ondergebracht in een gemengde economische orde. Het bestaan van een politieke demokratie is daarbij een zekering tegen de alom opschietende neiging tot staatskapitalisme. Deze fundamentele keuze voor een stuk individuele en groepsvrijheid bij het nemen van economische beslissingen impliceert het bestaan van beperkingen op de mogelijkheid van een inkomensverdelingspolitiek, zoals De Pous terecht heeft gekonstateerd.[58] Men kan niet alle instrumenten inschakelen zonder te rekenen met de grenzen die de markt blijft stellen.

Deze keuze houdt echter niet in dat men elke economische concentratie maar moet accepteren. In eerste aanleg zal men langs de weg van de wettelijke regels een te grote inbreuk op het gerechtvaardigde belang van anderen moeten voorkomen. Een volgende fase vereist wellicht een direkter overheidstoezicht, waarbij de stap naar internationale koördinatie van overheidskontrole voor de hand ligt. Tenslotte behoeft men nationalisatie niet principieel af te wijzen, wanneer dat de beste oplossing is. Het is echter de tragedie van de moderne technisch-economische ontwikkeling wanneer steeds meer gekozen moet worden tussen de grote anonieme economische conglomeraten en het toevoegen aan de overheidskolos. Het toetsen van dergelijke, grootschalige besluiten is geen sinecure, al zou men op papier het geheel kunnen demokratiseren. Noch het uitgeven van volksaandelen, noch het doorvoeren van medezeggenschap voor de werknemers lijkt hiervoor een oplossing te bieden, wanneer men niet komt tot andere informatie- en kommunikatietechnieken.

§ 6.6 *Enige resultaten*

Nadat in het vorige hoofdstuk vooral werd gelet op de herverdelende instrumenten, richten de beschouwingen van dit hoofdstuk zich op eventuele wijzigingen in de primaire inkomensverdeling. Van centraal belang is daarbij de keuze van sociaal-economische orde. Wanneer de bestaande vorm van een gemengde ordening wordt gehandhaafd, legt men zich daarmee beperkingen op bij het voeren van een inkomensverdelingspolitiek. De inkomensverdeling is echter niet het enige doel van de menselijke samenleving. Deze keuze sluit echter niet uit het nemen van een aantal maatregelen ter beëindiging of beperking van bepaalde economische machtsposities. Naast zaken als de kartel- en fusiewetgeving gaat het hierbij om het stellen van gedragsregels door de overheid voor de private sektor. Evenmin kan men in alle gevallen de nationalisatie bij voorbaat afwijzen.

Verder leidt het bestaan van monopoloïde vormen tot een extra dimensie van het te voeren prijsbeleid, waarvan men overigens voor de inkomensherverdeling niet teveel moet verwachten. Van groter belang is in dit verband

[58] J. W. de Pous, Een aanvaardbare inkomensverdeling, in de bundel De Verantwoorde Maatschappij, Franeker 1957.

de loonvorming. Naast reduktie en opheffing van hiërarchische en andere traditionele verschillen is het wellicht mogelijk langs de weg van de objektivering van inkomensverschillen te komen tot een nivellering van onnodige verschillen met gebruikmaking van het centen/procenten instrument, de uitbreiding van de c.a.o. tot alle werknemers en een grotere openbaarheid van inkomens. Van groot belang voor het welslagen hiervan is niet alleen studie en overleg, maar vooral ook de instemming van betrokkenen. Ook de overheid kan hierbij een stimulerende rol vervullen. Van niet minder belang is in dit verband het voor iedereen tot stand komen van een bevredigende pensioenregeling, die onnodig denivellerende elementen vermijdt.

Op langere termijn gezien is voor de inkomensherverdeling waarschijnlijk van groter belang het voeren van een bronnenpolitiek, zowel op sociaal-economisch als op sociaal-kultureel terrein, benevens een krachtige bevordering van de vermogensvorming door de lagere inkomenstrekkers. De belangrijkste instrumenten liggen vermoedelijk op het gebied van het onderwijs, het arbeidsmarktbeleid en het spaarloon.

HOOFDSTUK 7: KONKLUSIES

§ 7.1 *Samenvattende konklusies*

Het is niet de bedoeling hier in herhalingen te gaan treden. Het gaat nu slechts om een samenvatting van de hoofdlijnen van het betoog. Wanneer men de statistieken raadpleegt komt men onder de indruk van de nog bestaande inkomensverschillen, al vormt Nederland geen uitzondering. Bovendien valt er voor de laatst bekende jaren niet veel verandering te konstateren. Overigens zijn de cijfers enigszins gebrekkig en gedeeltelijk onvergelijkbaar (fraude, verschil in uren en inkomensjaren, al of niet fluktuerend inkomen, niet-geregistreerde inkomensbestanddelen, e.d.). Er is nog heel wat studie nodig om de feiten duidelijk te maken.

De theorie biedt tal van verklaringslijnen voor de ongelijkheden in de personele inkomensverdeling, zonder echter kompleet te zijn. Ook op dit terrein is ruimschoots plaats voor aansluitend onderzoek. Men weet inmiddels wel voldoende om de beleidsinstrumenten te ontwerpen, zonder evenwel exact alle effekten te kunnen voorspellen.

Deze instrumenten zullen grotendeels gehanteerd worden door de overheid. Zij dient immers de publieke gerechtigheid te bevorderen en heeft te maken met het bevredigend funktioneren van de maatschappelijke processen. Naar de mening van de meeste Nederlanders zijn de inkomensverhoudingen nog onbevredigend ongelijk. In een parlementaire demokratie zal dit vertaald moeten worden in een omlijnd en aanvaardbaar inkomensbeleid. Maar aard en intensiteit van de te kiezen instrumenten zijn daarin niet geheel vrij. De bestaande economische orde speelt in dit verband een belangrijke rol. Bovendien hangt de effektiviteit van het regeringsbeleid af van de instemming der betrokkenen.

Dit verleent een extra gewicht aan de psychologische kant van het beleid, dat zowel gericht moet zijn op het erbij betrekken van zoveel mogelijk groepen, als moet zorgen voor de vertaling van macro-economische kriteria in hanteerbare micro-economische regels. Dit noopt soms tot het gebruik van instrumenten, die op zichzelf genomen niet veel bijdragen tot een betere inkomensverdeling.

Welke instrumenten zijn nu voorhanden en is er wat mee te bereiken? Voorzover het gaat om een rechtstreekse herverdeling van de besteedbare inkomens komt het accent te liggen op belasting- en subsidiepolitiek en de sociale voorzieningen en verzekeringen. Hoewel enige nivellering langs deze weg mogelijk lijkt, moet men er niet teveel heil van verwachten. Voor een belangrijk deel gaat het om maatregelen met vooral een psychologische werking. Het meest mag men nog verwachten van het bewust richten van de subsidiepolitiek op de lagere inkomens, de invoering van een volksverzekering arbeidsongeschiktheid (onder herwaardering van bestaande voorzieningen), enige optrekking van de sociale premiegrenzen, de beperking van sommige aftrekposten voor de inkomstenbelasting, aanpassing van de successie- en schenkingsrechten en de introduktie van een vermogenswinstbelasting. Van belang is ook het tijdig herwaarderen van de kollektieve bestedingen teneinde dit nauwelijks opvallende stukje herverdeling reëel te laten blijven.

Op de langere termijn mag men meer verwachten van maatregelen die beogen de primaire inkomensverdeling te wijzigen. De rol van de overheid is hierbij wat beperkter, maar niettemin nog steeds belangrijk. Dit blijkt wel uit de te noemen instrumenten zoals het bronnenbeleid — waaronder vallen het onderwijsbeleid, het arbeidsmarktbeleid en de regionale politiek — de vermogensspreiding (spaarloon, pensioenstelsel, e.d.) en het neutraliseren van allerlei machtselementen door het bevorderen van de konkurrentie en meer nog door het stellen en kontroleren van gedragsregels, zo nodig in internationaal verband.

Hiernaast is er aanleiding om te streven naar een stukje inkomensnivellering binnen het totale arbeidsinkomen, dat samenhangt met het reiken naar objectiveerbare inkomensverschillen en het wegnemen van allerlei institutionele en sociale verschillen. De overheid kan dit streven begeleiden en stimuleren, maar een werkelijk effektieve nivellering is afhankelijk van de wil van betrokkenen. Een door stakingen afgedwongen nivellering zal net als een te hoge algemene loonsverhoging slechts tijdelijk reëel blijken te zijn. Een menging van centen en procenten is zinvol, maar uiteindelijk slechts wanneer men weet op welke verhoudingen men mikt én wanneer men deze weg voorzichtig gaat teneinde niet te stoten op de moeilijk waarneembare hindernissen van het economisch proces. Men kan immers zo'n gerechtvaardigde nivellering niet isoleren van het onderliggende economische leven bij de gekozen economische orde. Daarin belichaamt de beloning zowel de prestatieprikkelende werking als de richtende funktie van het prijsmechanisme.

Er zijn trouwens nog andere grenzen aan het inkomensbeleid. Nederland heeft een open economie en kan zich moeilijk als een afgesloten deel van de

wereldhuishouding gedragen. Met name ook het E.E.G.-lidmaatschap begrenst de pogingen tot een inkomensverdelingsbeleid. Verder noemt men nog als bezwaren de kans op werkloosheid en het aanzwengelen van de inflatie.

Een te snelle nivellering kan inderdaad bepaalde werkloosheidseffekten oproepen doordat bepaalde vormen van werkgelegenheid uit de markt geprijsd worden. Een algemene werkloosheid behoeft men echter niet te vrezen vanwege de invloed van een inkomensnivellering op het konsumptiepatroon. Eerder bestaat het gevaar van een achterblijvende spaarquote. Vandaar mijn voorkeur voor de vermogensvormende instrumenten (spaarloon, pensioenstelsel). Ook zal bij een inkomensegalisatie een verzwaring van de gemiddelde belastingdruk bij een gegeven inkomensniveau nodig zijn om de totale belastingontvangsten op peil te houden.

Reëler lijkt dus het gevaar van een extra inflatoire bestedingsimpuls. Op tal van punten kwam dit gevaar in de beschouwingen naar voren („wage-drift", afwenteling, e.d.). Toch liggen de relaties hier wat ingewikkelder. Het is niet alleen mogelijk dat de inflatie denivellerend werkt (vanwege de ongelijke verdeling van inflatie-bestendige objekten), maar het ziet ernaar uit dat een werkelijk succesvolle inflatiebestrijding gekoppeld gaat worden aan een inkomensbeleid. Vanwege het belang van dit punt wordt aan dit vraagstuk een aparte paragraaf gewijd.

§ 7.2 *Inflatiebestrijding*

Men behoeft van de inflatie geen drama te maken; immers wanneer men maar met de andere landen in de pas loopt, lijken de werkgelegenheid en de betalingsbalans niet in gevaar te komen. Toch kleven er onaanvaardbare kanten aan de inflatie, zoals de verslechterende positie van een aantal vergeten groepen en de ontwikkelingslanden, de afgedwongen versnelling van natuurlijke sociale en economische aanpassingsprocessen, onbedoelde verschuivingen in de vermogensverhoudingen en een ondermijning van het vertrouwen in het geld als waardemeter. Het griezelige is bovendien het publieke gevoel dat de inflatie niet meer in te tomen is, hoogstens door een depressie met grote werkloosheid. Inflatiebestrijding blijft dus noodzakelijk, al zal internationale samenwerking hiervan een integrerend bestanddeel moeten uitmaken.

In deze paragraaf volgen een aantal opmerkingen over de inflatiebestrijding vanuit het mogelijke verband met een inkomensverdelingsbeleid. De effektiviteit van een aantal nivelleringsinstrumenten bleek immers mede afhankelijk te zijn van de afwezigheid van een inflatoir klimaat. Aan de andere kant hoort men van de zijde der vakbonden juist de stelling, dat de kern van de inflatiebestrijding is gelegen in het vinden van een bevredigend inkomensbeleid. Men redeneert van die zijde immers vanuit het begrijpelijke standpunt dat in een situatie, waarin vrijwel geen ruimte is voor een stijging van het gemiddelde reëel besteedbaar inkomen, extra veel aandacht nodig is voor enige nivellering door het inperken van onnodige en ongerechtvaardigde inkomensverschillen. Men kan dit standpunt innemen zonder de mogelijke inflatoire werking van

zo'n herverdeling te ontkennen. Wel vergt dit dan voldoende behoedzaamheid bij de keuze en aanwending van de instrumenten én de uitdrukkelijke aanvaarding van de weg van het overleg.

Voor het vinden van een bevredigend inkomensbeleid zijn in dit opstel een aantal begaanbare wegen opgesomd. Resteert dus nog enige aanvulling om het verband met de inflatiebestrijding te leggen.

Men moet daartoe een onderscheid maken naar de oorzaken van de inflatoire loon- en prijsstijgingen. Te noemen valt ondermeer de prijsverhogende werking van reële schaarsten (energiedragers, metalen, landbouwprodukten), de prijsopdrijvende werking van monopoloïde posities, de inkomensopdrijvende kracht van de zogenaamde „preference-drift",[59] de aanjagende werking van een overbesteding, de voortdurende schepping van liquiditeiten, zowel nationaal als internationaal.

Daarnaast is er sprake van een zo langzamerhand ingebouwd automatisme van het door- en afwentelen, van het verdisconteren van en het anticiperen op prijsstijgingen. Men trekt zich op aan een ander in een cirkelende spiraal. Juist de bestrijding van deze vrijwel autonoom geworden inkomensinflatie noodzaakt een ingreep van buiten het economische proces. Zo'n ingrijpen vereist alle aandacht voor de meespelende psychologische faktoren. Naast het scheppen van een vorm van bestedingskoördinatie [60] is hier de plaats voor de hefboomwerking van een onderling overeengekomen en nageleefd inkomensverdelingsbeleid binnen het kader van een algemeen matigend inkomensbeleid.

Het mislukken van zo'n beleid zal definitief de mening doen postvatten, dat de overheid nog slechts één weg kan gaan bij de inflatiebestrijding, namelijk het aan de noodrem trekken door een direkt en gedetailleerd ingrijpen in de loon- en prijsvorming. De aanvang van zo'n bewust inkomensverdelingsbeleid in het kader van een centraal akkoord zal juist mee kunnen helpen aan de bestrijding van de autonome inkomensinflatie. Andere elementen van een dergelijke operatie zouden kunnen zijn:

— hernieuwde aanvaarding van een band tussen gemiddelde loonstijging en de groei van de arbeidsproduktiviteit (met korrekties);
— het aanbrengen van een koppeling tussen meer dan gemiddelde loon*stijging* en korresponderende prijs*verlaging* voor bepaalde sektoren;
— afsluiting van een meerjarig centraal akkoord waarin de loonstijging duidelijk anticipeert op de overeengekomen ombuiging van de prijsstijging;
— hernieuwde bezinning op de prijsindexatie; en
— een tijdelijk anticiperend trendbeleid van de overheid in plaats van het gebruikelijke nahinken.

[59] Vergelijk B. M. S. van Praag en A. Kapteyn, Wat is ons inkomen ons waard?, E.S.B. d.d. 25 april en 2 mei 1973.

[60] Zie hiervoor A. J. Vermaat, Inflatie en bestedingsvrijheid, A.R.-Staatkunde 1971, no. 2.

§ 7.3 *Slotbeschouwing*

Dit opstel is ongetwijfeld te lang geworden. Toch ben ik nog onvoldoende konkreet en gedetailleerd geweest, maar er is al teveel tegen het spreekwoord ingegaan.

Het bovenstaande was geen pure economische uiteenzetting. Economische politiek is niet alleen hoofdzakelijk normatief in plaats van descriptief, maar bovendien synthetiserend in plaats van analyserend. Toch mis ik teveel van de andere vakgebieden om het geheel als afgerond te kunnen beschouwen.

Terugblikkend besef ik terdege de nauwe marges voor een effektief inkomensverdelingsbeleid. In plaats van berusting vraagt dit om én behoedzaamheid én volharding. Niet alleen vanwege de plicht om ongerechtvaardigde verschillen te bestrijden. Ook omdat het verdelingsprobleem in de nabije toekomst steeds urgenter wordt naarmate de groei verder gaat wijken. Het is dan ook hypocriet om het verdelingsvraagstuk op te willen lossen door alleen meer economische groei. Integendeel, het oplossen van dit probleem in de huidige tijd waarin de groei nog niet verdwenen is, biedt een goede vingeroefening voor een beleid dat later onmisbaar zal blijken te zijn.

Ook in mondiaal verband is het verdelingsvraagstuk urgent. Eigenlijk zou dit probleem van de ontwikkelingssamenwerking moeten worden ingebakken in het inkomensbeleid. In dit verband memoreer ik met instemming een suggestie van de toenmalige NKV-voorzitter De Bruyn om in elke winstdelingsregeling een apart deel voor de ontwikkelingshulp te bestemmen. Zo'n gedachte zou zelfs uitgebreid moeten worden tot andere instrumenten.

Het moet niet alleen zo zijn, dat „naarmate men meer aandringt op het voeren van een echte inkomenspolitiek, men argwanender wordt over de praktische uitvoerbaarheid". Het mag wel, mits men maar in overeenkomstige mate uit is op het vinden van begaanbare wegen van zo'n beleid.

Dan kan men komen tot merkbare resultaten van een beleid, dat rust op de instemming van de betrokkenen; al zal men zich er geen overdreven voorstelling van moeten maken. Om Pen nogmaals te citeren: „Inkomensverschillen zijn niet persé verkeerd, maar zij zullen gerechtvaardigd moeten worden; zeer hoge inkomens zijn verkeerd, maar misschien onvermijdelijk". Een citaat dat niet alleen vraagt om een realistische basis voor het te voeren beleid, maar dat tevens weergeeft de invloed van de literatuur op mijn beschouwingen. Eenzelfde dankwoord geldt anderen, inzonderheid mijn kollega's Ad Schouten en Hannie van Leeuwen, zonder mijn mening in hun schoenen te willen schuiven!

KUYPERS' IDEEËN OVER POLITIEK NADER BELICHT

door

Wil van den Bos Czn.

In het hiernavolgende zal worden ingegaan op de studie van prof. dr. G. Kuypers: „Grondbegrippen van politiek". Dit boek is verschenen als Aula-pocket nr. 490 bij uitgeverij Het Spectrum b.v., Utrecht/Antwerpen 1973, 304 blz., *f* 7,50.

Prof. dr. G. Kuypers is sinds 1960 hoogleraar in de politicologie en de leer der internationale betrekkingen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is van huis uit jurist en promoveerde in 1954 op het proefschrift „De Russische problematiek in het Sowjet staatsbeeld". In 1966 introduceerde Kuypers zelf in dit maandblad zijn vak met het artikel „Politicologie: wat houdt dat in?" Voor een nadere uiteenzetting van de politicologie als zelfstandige wetenschapsbeoefening zij hiernaar verwezen. In tegenstelling tot vele andere landen, werd in Nederland aan de universiteiten eigenlijk laat begonnen met de introductie van de studie politicologie. De Amsterdamse gemeenteuniversiteit startte hiermee in 1947, de Vrije Universiteit in het begin van de jaren '50; op afstand volgden Nijmegen en Leiden.

Eerst zal de inhoud van deze studie summier worden weergegeven. Vervolgens zullen enkele kanttekeningen worden geplaatst bij een aantal door Kuypers aan de orde gestelde problemen. Deze zijn: de finale methode; politiek en politicologie; vrijheid, gelijkheid en broederschap; en het meetprobleem in de sociale wetenschappen.

Beknopt overzicht van de inhoud

Kuypers' studie is in vieren verdeeld, namelijk:

deel I Het begin van politiek (± 70 blz.)
deel II Macht en norm (± 70 blz.)
deel III Systeem en vormgeving (± 70 blz.), en
deel IV Wijsgerige achtergronden (± 50 blz.).

Elk deel bevat een inleiding en een uitleiding. Opgenomen is een uitgebreide notenlijst, een lijst van geciteerde werken en een trefwoordenregister (± 50 blz.).

Deel I. Wat is politiek? Vroeger had het begrip politiek een goede faam. Het betekende zoveel als „kennis, doorzicht, gezond verstand, bedachtzaamheid" (blz. 14). Langzamerhand werd politiek een besmet woord en vereenzelvigd

met „zelfzucht, woordenkraam, partijdigheid, twist, kortzichtigheid, slinksheid, onderdrukking" (blz. 15). Er is echter een ander woord gevonden dat in de plaats kan treden van het woord politiek, namelijk: beleid. „Het woord 'beleid' suggereert objectiviteit, zakelijkheid, deskundigheid, rationaliteit". *Daarom* verkiest Kuypers het begrip *beleid* in plaats van het begrip politiek, wegens de negatieve bijklank van dit laatste begrip. Beleid is kort samengevat het kiezen van doelen, het kiezen van wegen en middelen om die doelen te bereiken en het kiezen van de juiste tijdstippen ter realisatie van een en ander (blz. 19).

Doeleinden zijn gekozen en derhalve gewenste toekomstige situaties. Door hantering van een middel wordt een doel bereikt. In de politiek is er geen handelen zonder een doel (blz. 33). Wil de politicologie de politiek bestuderen, dan zal dit per definitie doelgericht zijn, aldus de schrijver. Kuypers' denken in termen van doelen en middelen wordt ook wel genoemd het „finale denken". Omdat het doel-middelen-denken de grondslag vormt van deze studie, wordt er in het hiernavolgende nader aandacht aan besteed.

Deel II. Aan elk beleid ligt *macht* ten grondslag. Het begrip macht krijgt daarom in dit deel volle aandacht. „Macht is het vermogen om invloed uit te oefenen" (blz. 84). Macht is voor Kuypers een vermogen, invloed is het effect van een handelen. „Invloed uitoefenen gebeurt, macht is aanwezig" (blz. 85). Macht is een potentie, invloed een verrichten. Waartoe wordt macht gebruikt? „Macht wordt altijd nagestreefd of aangewend voor een doel" (blz. 114). Macht is een instrument, een middel.

„Wie doel zegt, die zegt norm" (blz. 114). Een doel is een beoogde situatie, waarin normen worden gerealiseerd. In de politiek zijn dat maatschappelijke normen. Een doel geeft aan wat bereikt „moet" worden en een norm waaraan iets „moet" voldoen. Wat is nu het verschil tussen doel en norm? Kuypers maakt dit duidelijk aan de hand van het volgende voorbeeld: „belasting moet worden geheven naar draagkracht" (blz. 115). Iemand vindt dat aan belasting het draagkrachtbeginsel ten grondslag moet liggen. Maar niet iedereen vindt dat. De norm (of het beginsel) „naar draagkracht" is daarmee een regel die voor sommigen geldt. Als een regering echter streeft naar „belasting moet worden geheven naar draagkracht", dan is er sprake van een toekomstige situatie (= doel) die moet worden verwerkelijkt. Voor Kuypers is een norm een beoordelingscriterium, een algemene regel die voorschrijft waaraan bepaalde situaties of handelingen moeten voldoen. Een norm is voor hem een middel.

Kuypers vindt het meest nastrevenswaardig de normen vrijheid, gelijkheid en broederschap. Deze drie begrippen zijn centrale idealen in de politiek (blz. 124, 150).[1] Als deze normen worden nagestreefd zijn we bezig met de humanisering van het leven op aarde (blz. 150).

[1] Vergelijk in dit verband ook Kuypers' uitspraak: „het zijn uiteindelijk beginselen die een partijstelsel doen functioneren. En de beginselen die een partijstelsel goed doen functioneren, zijn slechts klein in getal: het zijn de vrijheid, de gelijkheid en de broederschap"; zie „Het politieke spel in Nederland", Boom, Meppel, 1967, blz. 165.

Deel III. Een ander belangrijk kenmerk van wat Kuypers onder politiek verstaat is de politieke organisatie. Het hoofddoel van zo'n organisatie is: „het vormgeven aan de toekomst van een samenleving als geheel, dan wel het oefenen van invloed op zo'n vormgeving" (blz. 155). Een politieke organisatie kan zijn een staat, die vormgeeft aan de samenleving, een politieke partij die invloed uitoefent op de vormgeving door de staat, of een internationale organisatie, die vorm geeft aan de toekomst van de internationale samenleving.

Kuypers koppelt politieke progressiviteit en politiek conservatisme aan zijn in deel II geformuleerde drie centrale politieke idealen. Politieke progressiviteit is dan het streven naar een samenleving die wordt getypeerd door hetzij grotere vrijheid, hetzij grotere gelijkheid, hetzij grotere saamhorigheid (broederschap) (blz. 204). Politiek conservatisme betekent een bepaalde samenleving in stand houden, ongeacht een gebrek aan vrijheid, aan gelijkheid of saamhorigheid (blz. 206).

Deel IV. In dit deel komen de wijsgerige achtergronden aan de orde. Het is namelijk „onmogelijk om een begrippenapparaat op te zetten zonder althans een begrip van theorie" (blz. 229). Kuypers concentreert zich in dit deel „op het *doelbegrip,* een begrip dat op een even natuurlijke als hardnekkige wijze op de voorgaande bladzijden telkens weer opdook. Het zal ons onvermijdelijk voeren in een van de moeilijkste vraagstukken der filosofie, het vraagstuk van de causaliteit" (blz. 230). Onder andere komen aan de orde: het vraagstuk van de al of niet „waardevrije" wetenschap, de spanning tussen wat „is" en wat „moet zijn"; een confrontatie met andere benaderingen.

De finale methode

Aan deze studie ligt één centrale visie ten grondslag: *het finale denken.* Rond het begrip finaliteit bouwt Kuypers aan zijn grondbegrippen, aan zijn theorie. Finaal denken is doel-denken, maar wat is dat nu eigenlijk? Kuypers zet zich af tegen het denken zonder meer in termen van oorzaken en gevolgen binnen de sociale wetenschappen. Hij zegt: „een finale verklaringswijze vraagt niet: wat waren de oorzaken van een gedrag?, maar: wat was het doel van een gedrag?" (blz. 255). Een gedrag wordt bepaald èn door „waartoe-factoren" èn door „waardoor-factoren". De vraag „waartoe" duidt het nastreven van een doel aan, de vraag „waardoor" oorzaken. De vraag „waarom doe ik het licht aan" kan beantwoord worden met „omdat het donker wordt", maar ook met „omdat ik iets wil zien". Finaal denken is niet tegengesteld aan causaal denken, maar daarvan het complement. Kuypers: „finaal-denken is niet een anti-causaal denken" (blz. 249). Anders gezegd: „middelen zijn gekozen oorzaken en doelen zijn beoogde gevolgen" (blz. 248). Een wetenschapper zoekt niet alleen naar „oorzaken" (waardoor?), maar vraagt zich ook bij voortduring af: welke doelen (waartoe?). „Finaal verklaren betekent dus iets verklaren uit iets dat nog niet is. Causaal verklaren betekent iets verklaren uit iets dat geweest is".[2]

[2] Zie ook „Studieoverzicht politicologie" door prof. dr. G. Kuypers; uitgave van de studentenraad van de VU, december 1962; met name blz. 13.

Volgens Kuypers zijn de sociale wetenschappen sterk beïnvloed door het natuur-wetenschappelijk denken, dat met name in het behaviorisme en positivisme tot uitdrukking komt. Vandaar het denken in termen van oorzaken en gevolgen. Vandaar het accent op waarneembare feiten en waarneembaar gedrag. Niet van belang zijn zaken die „zouden moeten zijn" maar die „er zijn". Kuypers neemt hiertegen stelling met zijn finale methode. Toch behoeft het doel-middelenschema op zich nog geen zicht te geven op de structuren die zich aan ons voordoen. Er is méér nodig om de complexe politieke werkelijkheid te analyseren. Over de vraag welk instrumentarium moet worden gekozen om deze werkelijkheid bloot te leggen bestaat verschil van mening, ook binnen de politicologie.

De laatste tijd krijgen nogal wat aandacht de systeemtheorie (binnen een systeem vindt de politiek plaats) en de theorie van de toedeling van waarden (in de politiek gaat het om een gezaghebbende toedeling van waarden door middel van het gebruik van macht).

De vraag of in de politiek steeds doelstellingen worden geformuleerd, is wetenschappelijk niet zo gemakkelijk te beantwoorden. Politiek is niet altijd het stellen van doeleinden, maar ook wel het uitlokken van conflicten; pure machtsuitoefening; zo maar wat doen; gedrag; creatie; besluitvorming; enz. Kuypers wijst er echter op dat „politiek niet is 'of het een of het ander', maar 'èn het een èn het ander' " (blz. 271). De finale methode tracht bovengenoemde begrippen als gedrag enz. die evenzovele theorieën vertegenwoordigen, in hun onderling verband te zien. Het is echter jammer dat Kuypers in zijn boek aan deze theorieën slechts vier bladzijden wijdt.

Politiek en politicologie

Dat Kuypers in zijn denken over politiek en politicologie niet vasthoudt aan eenmaal gekozen ideeën maar steeds zoekt naar nieuwe wegen, willen we aantonen met enkele uitspraken van hem. In het Studieoverzicht politicologie [3] zegt Kuypers dat „de politicologie zich bezig houdt met de politiek van de staat". Onder politiek verstond Kuypers toen datgene wat hij nu onder beleid verstaat. Voor hem was toen „de politicologie een niet normatieve wetenschap en wel in deze zin, dat zij niet onderzoekt wat politiek *moet* zijn en hoe zij tot stand *moet* komen, maar wat zij *is* en hoe zij tot stand *komt*".[4] Iets later schreef hij: „politicologie is een wetenschap die zich bezig houdt met de bestudering van de politiek".[5] Voor Kuypers was toen politiek onder meer „het goede leven organiseren". De wetenschap zelf kan dit goede leven niet organiseren, omdat zij als wetenschap daartoe eenvoudig niet in staat is en mocht ze dat dan toch doen, dan is dat een belemmering voor de kennis-

[3] t.a.p. blz. 1.
[4] t.a.p. blz. 11.
[5] „Politicologie: wat houdt dat in?"; Antirevolutionaire Staatkunde 1966, blz. 105 e.v.

vermeerdering, zo was toen zijn mening. Politicologie was voor Kuypers toen bouwen aan de toekomst.[6]

Welke toekomst wordt thans in deze studie nader uitgewerkt. Want het is de taak van de politicologie een bijdrage te leveren tot de instandhouding en humanisering van het leven op aarde. De taak voor een geëngageerde politicoloog is kennis te produceren „die bruikbaar is voor buiten-wetenschappelijke doeleinden waar hij als mens achter staat". Dat die kennis zo zal worden gebruikt, zal de politicoloog dienen te bevorderen (blz. 235).

Wat betekent het bovenstaande? Dat Kuypers meer en meer is gaan pleiten voor het analyseren van die maatschappelijke werkelijkheid en het aan het licht brengen van nieuwe feiten daarover voorzover deze werkelijkheid relevant is voor de idealen die hij als mens nastreeft. Een dergelijke stellingname is een maatschappelijk-ethische. De maatschappelijke inzichten van de wetenschapper bepalen de te onderzoeken probleemgebieden.

Het bovenstaande wil volgens mij niet zeggen dat een eenmaal subjectief gekozen te onderzoeken probleem niet zoveel mogelijk objectief als probleem zelf kan worden geanalyseerd. Een geobjectiveerde methodologie als de finale methode tracht daartoe een bijdrage te leveren.

Kuypers beantwoordt in deze studie niet de vraag *welke concrete* problemen de politicologie dient te onderzoeken, teneinde haar bijdrage te leveren. In ander verband doet hij dat echter uitgebreid. In een artikel bestemd voor een studiebijeenkomst van de Nederlandse kring voor Wetenschap der Politiek in 1972 over de relatie tussen de politicologie-beoefening en de oplossing van politieke problemen[7] noemt Kuypers een aantal problemen zoals: een reorganisatie van het economisch stelsel (o.a. een anders gerichte produktie en consumptie en een mondiale arbeidsverdeling), democratisering en rationalisering van het proces van besluitvorming, de organisatie van de besteding van de vrije tijd, de spanning tussen persoonlijke behoeften aan opleiding en maatschappelijke behoeften aan opleiding, het probleem van een veelomvattende planning en van de ongelijkheid der inkomens.

Naar mijn mening is in een parlementaire democratie het probleem van de democratisering van de besluitvorming essentieel. Dit probleem zal dan ook voortdurend de aandacht moeten hebben, ook van politicologen. Wie oefenen de macht uit; gebeurt dit overeenkomstig de wet; wordt deze machtsuitoefening overeenkomstig de democratische spelregels gecontroleerd; dit zijn voor de hand liggende vragen daarbij.[8] Het is onvermijdelijk dat men bij het stellen

[6] t.a.p. blz. 116.

[7] „Politiek zonder 'goal-thinking'?", Acta Politica, april 1972, blz. 158-166.

[8] Steeds meer wint de gedachte veld dat de staatsmacht steeds minder wordt uitgeoefend door de gekozen politici en steeds meer door hen die zich bevinden binnen het sociaal-economische netwerk. Zie hierover verder mijn artikel „Waar zitten de eigenlijke machthebbers?" in Nederlandse Gedachten, 5 februari 1972, pagina 4; naar aanleiding van het Congres politiek-economisch netwerk in Nederland, gehouden op 10 januari 1972.

van deze vragen terecht komt bij taak en plaats van het parlement als belangrijkste controle-orgaan in een parlementaire democratie[9],[10].

De centrale idealen: Vrijheid, gelijkheid en broederschap

„Politiek is nauwelijks denkbaar zonder politieke stromingen" (blz. 119). Kuypers vindt dat „een politieke stroming niet te begrijpen is als men geen begrip heeft van wat een politiek beginsel is. Want het is een bepaalde norm die zo'n stroming haar richting geeft." Tot de grote politieke stromingen rekent Kuypers het liberalisme, het socialisme en het nationalisme (blz. 121). En ongeacht hun „ups and downs" en vele varianten zijn deze stromingen nog altijd hoofdstromingen in de wereld. Van deze stromingen is het leidende beginsel respectievelijk vrijheid, gelijkheid en broederschap. Deze leidende beginselen verheft Kuypers tot de centrale idealen van de politiek (blz. 151). Hij gaat nog een stap verder en stelt: „humanisering van het leven op aarde gaat op in het realiseren van zowel vrijheid, als gelijkheid, als broederschap" (blz. 150).

Van het liberalisme en het socialisme (dus ook de van beide afgeleide begrippen) kan gezegd worden dat beide zowel in theorie als in de praktijk hebben bijgedragen en nog steeds in meer of mindere mate bijdragen tot de humanisering van de samenleving. Van het nationalisme kan dit niet worden gezegd. Weliswaar heeft het in het verleden een positieve rol gespeeld bij het ontstaan van politieke entiteiten, maar in haar naam is in de loop der jaren veel kwaad geschied. Nu zegt Kuypers ook niet dat genoemde drie *stromingen* bijdragen tot de humanisering van de samenleving, maar *realisering van hun leidende beginselen.* De broederschap kàn daartoe volgens mij een bijdrage leveren, niet echter als afgeleide van het nationalisme, wèl als een afgeleide van de internationale solidariteit.

De schrijver motiveert mijns inziens de keuze van deze drie stromingen en de daarvan afgeleide begrippen onvoldoende. Dat is jammer, want deze begrippen vervullen een belangrijke rol in zijn studie. Er is nog een ander bezwaar tegen de keuze van deze drie stromingen. Zowel het liberalisme als het socialisme zijn maatschappijopvattingen; van het nationalisme kan dit niet gezegd worden. Derhalve vergelijkt Kuypers onvergelijkbare grootheden met elkaar. Waarom zijn niet andere stromingen als bijv. het fascisme of de christendemocratie gekozen? In dit verband is interessant wat Kuypers over de democratie onder meer zegt: „Alleen een organisatie die 'Vrijheid, Gelijkheid,

[9] Steeds ondoorzichtiger wordt in onze parlementaire democratie de rol van allerlei adviesorganen en planningsinstituten, ten dienste van de regering. Zie mijn vragen hierover aan ir. W. F. Schut, lid van de in 1972 ingestelde Voorlopige Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid, in Nederlandse Gedachten, 13 januari 1973, pagina 6-8.

[10] Een ander belangrijk probleem hierbij is het feit dat „specialisme" een steeds grotere invloed op de besluitvorming uitoefent. Specialisten zijn de nieuwe politici geworden, zonder echter zelf politieke verantwoordelijkheid te dragen.

Broederschap' in haar vaandel kan schrijven, kan een democratie zijn" (blz. 176).

Het meetprobleem

Een belangrijk probleem binnen de sociale wetenschappen is voorts het volgende: zijn wij in staat meer dan tot nu toe met te kwantificeren variabelen te werken. Een natuurkundige kan zeggen: dit water heeft een temperatuur van 15° C., en een ander weet dan wat hij bedoelt. Maar als een politicoloog bijvoorbeeld zegt: er heerst een redelijke mate van welzijn in deze samenleving, wat bedoelt hij daarmee? Wel, hij kan deze uitspraak in verband brengen met een aantal voorwaarden, waaraan die samenleving moet voldoen wil gesproken kunnen worden van „een redelijke mate van welzijn". Maar een andere politicoloog kan andere voorwaarden noemen. Daar ligt dan een probleem. Kan welzijn bijvoorbeeld worden uitgedrukt door middel van getallen? Indien dit zou kunnen, dan is met behulp daarvan een meer objectieve oordeelsvorming mogelijk.

Kuypers zegt dat het begrijpelijk is „dat de sociale wetenschappen, die van nature kritisch staan tegenover elk impressionisme, proberen te komen tot methoden om macht te kunnen kwantificeren, om er een maat voor te vinden" (blz. 108). Maar Kuypers verzucht met andere schrijvers dat een goede methode tot nu toe nog niet ontwikkeld is. Bovendien: het meten van macht dient langs twee sporen te gaan: macht (als potentie) èn invloed (een verrichten). Wil men macht meten, dan suggereert Kuypers dit te doen met behulp van aanwezige machtsbases. Dit zijn duurzame factoren waarop macht berust en met behulp waarvan macht verkregen, gehandhaafd of vergroot kan worden. Machtsbases zijn o.a.: „fysieke middelen, rijkdom, prestige, aantal, vaardigheden, kennis" enz. Het meten van invloed is nog ingewikkelder, omdat dan niet een „vermogen maar een effect" wordt gemeten. „Dit betekent dat men bij het meten van invloed te maken heeft met één concreet geval" (blz. 112). Kuypers somt een aantal voorwaarden op waaraan dient te worden voldaan alvorens kan worden gemeten. In de eerste plaats dient datgene wat men wil meten duidelijk bepaald te zijn (voorbeeld: wil men macht of invloed meten). Vervolgens is het van belang dat, als men bijvoorbeeld macht wil meten van A ten opzichte van B, er dan van een andere macht sprake is als die van A ten opzichte van een categorie B's. In het laatste geval, aldus Kuypers, is „'de macht van A' een min of meer generaliserend begrip. Het is, kwantitatief gesproken, een soort gemiddelde van A's macht over alle individuen van de categorie B afzonderlijk" (blz. 109).

In de derde plaats bestaat er bij een machtsverhouding tussen A en B wederkerigheid. Kuypers noemt bijvoorbeeld een leraar die weliswaar een leerling de klas uit kan sturen, maar omgekeerd kan deze leraar door deze leerling belachelijk worden gemaakt. „De moeilijke vraag is: hoeveel macht heeft de een, hoeveel macht heeft de ander, en is het wel mogelijk om een saldo te bepalen?" (blz. 109). Dat is de reden waarom Kuypers in zijn werk

op het meetprobleem niet al te diep ingaat. Maar als men macht toch zou willen meten, dan suggereert Kuypers, zoals hierboven reeds is aangestipt, om macht te meten in termen van machtsbases, omdat de meeste machtsbases waarneembaar zijn en te tellen. Bovendien, omdat macht een aanwezige potentie is, kan het meten van macht in termen van machtsbases geschieden voordat enige confrontatie plaatsvindt tussen bijvoorbeeld A en B. Een ander voordeel van deze methode is volgens de schrijver het feit dat: „het incalculeren van al de machtsbases van een factor de onderzoeker het best behoedt voor vergissingen" (blz. 111).

Interessant is ook wat anderen over het meetprobleem zeggen. Volgens *Tinbergen* dient ook het meten, het kwantificeren „bij te dragen tot het terugdringen van het subjectieve in de zin van willekeur en daarom tot het oplossen van conflicten langs de weg van de rede in plaats van door geweld in welke vorm dan ook".[11] Het wetenschappelijk belang van het meten ligt met name hierin dat daardoor een theorie getoetst kan worden, aldus Tinbergen. Hij geeft als voorbeeld dat hijzelf een zogenaamd „econometrisch model" heeft ontwikkeld ten behoeve van „de zich in golven voltrekkende ontwikkeling van de industriële volkshuishoudingen" (blz. 23). Dit model maakte de intensiteit waarmee de diverse verschijnselen tot elkaars bewegingen bijdroegen voor meting, althans voor schatting, toegankelijk (blz. 23). Tinbergen vraagt zich af „of wij principieel niet in staat zijn om het welzijn van A en dat van B te vergelijken" (blz. 31). Volgens Tinbergen is het mogelijk naast de grove maatstaven van het welzijn (als geldinkomen of het aantal verbruikte calorieën) additionele maatstaven in cijfers uit te drukken. Hij vervolgt dat er geen bepaalde elementen zijn die niet gekwantificeerd zouden mogen worden. Want „als wij wetenschap beoefenen bestaan er geen grenzen en het is de essentie van de wetenschap om door te dringen in tot dan toe niet betreden gebieden. In de verhouding tussen sociale groepen is het naar mijn mening niet doelmatig om bepaalde zaken met opzet in de mist te laten. Dit zal altijd argwaan wekken en dan is de wijsheid van het beleid in gevaar" (blz. 33).

Voor Tinbergen is de roeping van elke wetenschap het terugdringen van het subjectieve ten bate van het objectieve.

Kuypers zal zich wellicht met deze gedachtengang grotendeels kunnen verenigen. Volgens hem dient de wetenschap zakelijke kennis te produceren, kennis die niet kan worden ontzenuwd. Hieraan heeft een samenleving behoefte. Hij vindt dat „elke wetenschap haar verantwoordelijkheid moet kennen voor de instandhouding en de humanisering van het leven op aarde. En juist dat engagement vereist dat de wetenschap vrij is en betrouwbaar. Haar onderzoek dient zo goed te zijn, dat het oplossen van maatschappelijke problemen en het bevredigen van individuele en collectieve behoeften inderdaad bevorderd wordt" (bz. 236).

[11] „Meten in de menswetenschappen", door prof. dr. J. Tinbergen, Assen, 1971; blz. 46.

Tot slot

In het voorwoord staat dat dit boek bedoeld is als een handleiding bij het *bestuderen,* niet bij het bedrijven van politiek. Kuypers is erin geslaagd zo'n handleiding te schrijven. Zijn studie is een belangrijke bijdrage tot het bestuderen van de politiek. Maar ook politici die politiek *bedrijven* kunnen van dit boek veel leren. Het doel-middelen-schema is ook voor de praktische politiek een hanteerbaar instrument. Het gaat immers in de politiek om het verwezenlijken van idealen. Daartoe is nodig het creëren van die middelen die deze idealen dichterbij kunnen brengen. Het is jammer dat Kuypers aan andere politicologen zo weinig aandacht schenkt, want juist dat weinige dat hij over hen schrijft wekt de belangstelling van de lezer en doet vragen naar diepere beschouwingen hierover. In een handleiding als deze kan een fundamentele vergelijking van diverse theorieën eigenlijk niet gemist worden. Ook Kuypers' filosofische beschouwingen over de politicologie zouden uitgebreider moeten zijn. Te hopen valt dat de schrijver in een volgende studie deze thema's uitvoeriger behandelt.

Kuypers heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het verder denken over en ontwikkelen van de politicologie. Doordat alle begrippen zijn gedefinieerd in termen van doelen c.q. middelen (het „finale denken"), is er een logisch consistent geheel ontstaan. Dit gaat gepaard met een heldere schrijftrant. Slechts enkele politicologen zijn geestverwanten. Kuypers is een van hen. Hem opnieuw onder uw aandacht brengen was het doel van dit artikel.

Wellicht kan Kuypers' „finale methode" méér zicht geven op de voortgaande christen-democratische samenwerking. Het gezamenlijk eens zijn over „de uitgangspunten" wil nog niet zeggen het gezamenlijk eens zijn over de na te streven politieke doelstellingen. Het mogelijk maken dat een visionaire politiek gevoerd zal gaan worden, betekent een niet aflatend gevecht met vooral het eigen „ik"; niet het „wat is de mens", maar het „waartoe de mens".

Politiek perspectief

tweemaandelijks tijdschrift van het Centrum voor Staatkundige Vorming (wetenschappelijk instituut voor de KVP)

september-oktobernummer 1973

DE EIGEN WEG VAN DE CHRISTEN DEMOCRATIE

Grondlijnen voor een nieuwe maatschappijstructuur	Ideologische Commissie Internationale Unie van Christen-democraten
Politiek uit christelijke verantwoordelijkheid – kans en werkelijkheid	Helmut Kohl
De relatie tussen geloof en politiek in de Latijns-Amerikaanse christen-democratie	Roberto Papini
De bestaansreden van de christen-democratie	Robert Houben
Christen-democratische doctrine en hedendaagse cultuur	Peter Diem
Schets van een participatie-maatschappij	Roberto Papini
De positie van de christen-democratische partijen in Europa	Mariano Rumor
Uitgangspunten, programmatische opstelling en Europese partijvorming	P. H. Kooijmans

Losse nummers *f* 5,— **Abonnementsprijs *f* 20,— per jaar**

Centrum voor Staatkundige Vorming, Mauritskade 25, Den Haag; tel. (070) 65 39 34; postrekening 23 73 39

PERSONALIA

Dr. A. J. Vermaat, Lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal.

Drs. W. van den Bos Czn., Wetenschappelijk medewerker Dr. A. Kuyperstichting.

PROGRAMMATISCHE OVEREENSTEMMING BASIS VOOR COLLEGEVORMING

door

Wil van den Bos Czn.

I. INLEIDING

In 1974 worden verkiezingen gehouden in alle gemeenten en provincies en in een aantal gewesten. Uit de nieuw gekozen lichamen zullen de dagelijkse besturen of colleges gevormd moeten worden. De manier waarop dit in de toekomst dient plaats te vinden, is de laatste tijd onderwerp van discussie, ook binnen de ARP. Dit bleek met name tijdens een op 27 april j.l. georganiseerde partijconferentie ter voorbereiding van deze verkiezingen.[1] Om enig licht op deze problematiek te werpen verzocht het A.R. partijbestuur de Dr. Abraham Kuyperstichting een advies over de collegevorming uit te brengen. De daartoe door de Kuyperstichting ingestelde commissie heeft in samenwerking met commissies van de Jhr. mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting (CHU) en van het Centrum voor Staatkundige Vorming (KVP), die eveneens dezelfde opdracht hadden, een gemeenschappelijk advies aangeboden aan de drie dagelijkse partijbesturen en het Bestuursorgaan van het Christen Democratisch Appèl. De kern van dit advies was dat collegevorming dient plaats te vinden op grond van programmatische overeenstemming.[2]

[1] Op deze conferentie zijn behandeld de onderwerpen: verhouding bestuur-bestuurden, volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, onderwijs, welzijn en recreatie, milieu, en financiering. De ten behoeve van deze onderwerpen geschreven discussiestukken zijn gepubliceerd in het *mei*nummer van *De Magistratuur,* maandblad van het Verband van verenigingen van a.r. gemeente- en provinciebestuurders. Overdrukken van dit nummer zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van de ARP, dr. Kuyperstraat 3, Den Haag (070-183960).

[2] Uit een perscommuniqué d.d. 10 september 1973 blijkt „dat het Bestuursorgaan van oordeel is dat de colleges van Gedeputeerde Staten en van Burgemeester en Wethouders in de huidige tijd primair dienen te worden gevormd op basis van programmatische overeenstemming; dat er daarbij naar dient te worden gestreefd in dat program zoveel mogelijk politieke groeperingen te verenigen". Deze standpuntbepaling is in overeenstemming met en geeft de kern weer van hetgeen door genoemde drie commissies terzake werd geadviseerd. Tevens werd aangekondigd dat het CDA over de collegevorming een conferentie zou gaan beleggen.

Genoemd CDA-perscommuniqué, waarin het gemeenschappelijk advies met bijbehorende toelichting van de drie commissies is opgenomen, staat integraal afgedrukt in het *september*nummer van *De Magistratuur* en in *Nederlandse Gedachten* van 22 september 1973.

Onderstaand artikel beoogt de problematiek van de collegevorming te plaatsen in het kader waarbinnen het gestalte krijgt: de democratie. Met name zal worden ingegaan op plaats en taak van de gekozen bestuursorganen, de rol van het politieke partijprogram, en de invloed van de kiezers.[3]

Probleemstelling

De Nederlandse parlementaire democratie, met name op regionaal en lokaal niveau, ontwikkelt zich steeds meer in een richting die leidt tot en ruimte laat voor actieve betrokkenheid van de kiezers bij het bestuur. Deze betrokkenheid houdt in het oefenen van een zo groot mogelijke invloed op het beleid. Géén invloed zonder informatie, als regel géén informatie zonder openbaarheid. Bovendien zullen de bestuurders zich in het openbaar voortdurend dienen te verantwoorden voor hun politieke daden. Wat heeft deze uitgangsstelling voor consequenties voor de wijze waarop colleges tot stand dienen te komen?

Verantwoording

Wij zijn er ons van bewust dat de probleemstelling een groot aantal vragen oproept waarvan beantwoording slechts na grondige studie zou kunnen geschieden. In het kader van dit artikel is een en ander echter onmogelijk. Met name is aan die aspecten aandacht geschonken die bij verkiezingen het meest op de voorgrond treden. Dat betekent een sterk accent op de democratische aspecten van het bestuur. In dit verband zij opgemerkt dat binnen het bestuur diverse aspecten tot hun recht dienen te komen, waarbij het doelmatigheidsaspect niet tot de onbelangrijkste behoort. Maar behandeling van dit soort aspecten, het zij herhaald, valt buiten het bestek van dit artikel.

1974 en de christen-democratische partijen

Op 27 maart 1974 worden de statenverkiezingen gehouden, op 29 mei de gemeenteraadsverkiezingen, derhalve een belangrijk jaar. Deze verkiezingen zullen plaatsvinden één jaar na de start van een nieuw gevormde regering. Dit

[3] Dit artikel geeft globaal de mening weer van de a.r. commissie.
De commissieleden H. W. van den Brink, lid provinciale staten van Gelderland; W. A. Fibbe, voorzitter Rijnmondraad, voorzitter van de commissie; drs. E. Heerma, raadslid van Amsterdam; ds. A. J. Kret, wethouder van Leiden; mr. J. P. Miedema, burgemeester van Dokkum; mr. W. R. van der Sluis, lid gedeputeerde staten van Utrecht, (en uiteraard schrijver dezes), kunnen zich in grote lijnen verenigen met de hier geschetste gedachtengang. Het commissielid drs. A. M. Oostlander, tot voor kort raadslid van Muiden, maakte reeds bij het opstellen van het gemeenschappelijk advies bezwaren tegen collegevorming op grond van programmatische overeenstemming. Naar zijn oordeel dient als lid van het college ieder aanvaardbaar te wezen, die zich loyaal wil opstellen tegenover het beleidsprogram in hoofdzaken. Elders in dit nummer treft u het standpunt van drs. Oostlander uitgebreider aan. Het Eerste Kamerlid prof. mr. P. J. Boukema wordt dank gebracht voor zijn kritische en waardevolle opmerkingen terzake van het concept. Voor de uiteindelijke redactie van dit artikel draagt alleen de schrijver verantwoordelijkheid.

betekent dat méér dan anders de landspolitiek zijn invloed op deze verkiezingen zal uitoefenen. De op zichzelf reeds belangrijke Statenverkiezingen (bovendien vormen de provinciale staten het kiescollege voor de verkiezing van de leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal) krijgen aldus nog een extra dimensie.

In tal van gemeenten vraagt een groeiend aantal problemen de aandacht. Daarom is te verwachten dat in de verkiezingstijd de voor deze problemen aan te dragen oplossingen (= verkiezingsprograms) een belangrijke rol gaan spelen.

Voor de christen-democratische partijen zijn in dit verband belangrijke taken weggelegd. In de eerste plaats zullen zij de kiezers middels hun verkiezingsprograms moeten tonen dat de christen-democratie overeenkomstig haar beginselen een geheel eigen visie op de samenleving heeft. Indien alle partijen hun visie tonen ontstaat voor de kiezer de mogelijkheid, gelet op zijn politieke verantwoordelijkheid, een keuze te doen. In de tweede plaats hebben de christen-democratische partijen de opdracht een zo goed mogelijke bijdrage te leveren aan het bestuur van gemeenten, gewesten en provincies. Deze bijdrage kan vergroot worden door de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP op lokaal en regionaal vlak. Daartoe spoort de op 23 juni j.l. door de drie respectievelijke partijraden vastgestelde resolutie aan. De desbetreffende passage in de resolutie luidt:

> „De partijraad,
> *vaststellende* de reeds tussen de ARP, CHU en KVP gegroeide overeenstemming en samenwerking vooral op provinciaal en gemeentelijk niveau,
> *besluit* een beroep te doen op gemeentelijke en provinciale partijorganen om bij en na de verkiezingen van 1974 ten aanzien van program, lijst en fractie tot een zo groot mogelijke eenheid te komen, opdat in de provinciale staten en gemeenteraden de christen-democratische verbondenheid duidelijk tot uitdrukking komt.
> De partijraad is er zich daarbij van bewust dat de partijorganen op die terreinen hun eigen bevoegdheden hebben en beseft evenzeer dat rekening moet worden gehouden met wat in regionale en plaatselijke verhoudingen mogelijk is".

II. DE DEMOCRATIE IN ONTWIKKELING

Alvorens nader op de collegevorming in te gaan zullen we een moment stilstaan bij de lokale en regionale democratie. Welke ontwikkelingen hebben zich op deze niveaus voorgedaan die van belang zijn voor ons onderwerp? Beantwoording van deze vraag is nodig om de collegevorming te kunnen bezien in het door ons aangegeven kader van de democratie.

Representatieve democratie

Sinds de invoering van Thorbecke's gemeente- en provinciewet ontwikkelde

zich een representatief stelsel.[4] Dat was een systeem waarbij velen (de kiezers) hun vertrouwen geven aan enkelen (de bestuurders). De bestuurder werd gekozen en bestuurde naar eer en geweten. Centraal stond voor hem artikel 51 der Gemeentewet: „de leden stemmen zonder last van of ruggespraak met hen die benoemen".[5] Er was zowel van de kant van de bestuurder als van de kant van de kiezer minder behoefte dan thans, het gevoerde en te voeren beleid ter discussie te stellen. In verkiezingstijd, dus eenmaal in de vier jaar, werd verantwoording afgelegd door middel van een verkiezingsspeech. Voor het overige vond de bestuursvoorbereiding meestal achter gesloten deuren plaats. Tegen deze achtergrond diende de positie van de raad en het college in die tijd te worden gezien.

Raad

Overeenkomstig artikel 152 der Grondwet waarin is vermeld dat „aan het hoofd der gemeente een raad staat" trad de raad op. Niet alleen volgens de wet maar ook feitelijk opereerde de raad als hoofd van de gemeente. De raad bepaalde de hoofdlijnen van het te voeren beleid.[6] En hij kon dit des te gemakkelijker doen omdat de bestuursproblematiek, zoals deze op hem afkwam, te overzien was. Hij was het belangrijkste bestuursorgaan binnen de gemeente.

College(vorming): minimale verantwoording

Dit college bestond en bestaat uit de burgemeester, die door de Kroon wordt benoemd, en de wethouders, die „door de raad uit zijn midden worden benoemd" (art. 86 Gemeentewet). Het college werd door de raad als een commissie uit zijn midden beschouwd. Het college was de dagelijkse rechterhand van de raad. Het voerde meestal getrouwelijk uit hetgeen de raad verordineerde. En omdat, zoals hierboven reeds gesteld, de bestuursproblematiek nog enigszins te overzien was, gelukte het de raad wel in grote lijnen de richting aan te geven van het door het dagelijks bestuur te voeren beleid.

Binnen het min of meer besloten karakter van het bestuursgebeuren vond ook de collegevorming plaats. Deze onttrok zich geheel aan het oog van de kiezer. De wethouders werden door de raad benoemd meestal zonder dat bekend was welk beleid de nieuw gekozenen zouden gaan voeren. Hierop enig zicht te hebben vond de raad ook niet zo nodig omdat het college immers opereerde binnen het door de raad aan te geven kader.

[4] Alhoewel we in het vervolg alleen spreken over het gemeentelijk bestel, zijn de daarop betrekking hebbende analyse en de daaruit voortvloeiende conclusies mede van toepassing op de provincie, omdat zich op provinciaal niveau parallelle ontwikkelingen hebben voorgedaan.

[5] Voordat de Gemeentewet een feit werd, werden de raadsleden gekozen door een stelsel van kiesmannen, waardoor er een zeer nauwe relatie bestond tussen deze kiesmannen en de raadsleden.

[6] In met name de kleinere en kleinste gemeenten opereerde in feite het college als hoofd van de gemeente.

Tegen deze achtergrond diende ook de verantwoordingsplicht gezien te worden. De verantwoordingsplicht van het college aan de raad was een afgeleide. Immers: in zekere zin legde de raad aan zichzelf verantwoording af. Van een op enigerlei wijze publiekelijk gestructureerde verantwoordingsplicht van het college c.q. de raad was nog geen enkele sprake.

Nieuwe ontwikkelingen

Maar de samenleving is geen statisch geheel. Maatschappelijke processen en veranderingen gingen zich in een steeds sneller tempo voltrekken. Dit zou grote gevolgen hebben voor de werking van de democratie en daarmee voor taak en plaats van het bestuur en de relatie bestuur/bestuurden.

Bovendien werd en wordt de samenleving steeds ingewikkelder. Een en ander heeft tot gevolg dat er steeds meer bestuursproblemen ontstaan en dat deze uiteraard ook steeds ingewikkelder worden.

Omdat het bestuur nu eenmaal de opdracht heeft deze problemen zo redelijk mogelijk op te lossen, betekent dit een groeiende omvang van zijn taak en wordt snellere en doelmatiger besluitvorming nagestreefd. Daarom gaat het bestuur zich meer en meer bedienen van wetenschappelijk ontwikkelde besluittechnieken als ontwikkelingsprogrammering en korte- en lange-termijnplanning. Hiermee gaat gepaard een steeds betere voorlichting en worden public relations adequater aangewend.

Veel kiezers kregen het gevoel dat de afstand tussen hen en het bestuur werd vergroot. Was het wellicht zo dat vroeger deze afstand er ook was, thans wordt dit met name als hinderlijk ervaren. Het in omvang en taak groeiende bestuur leek verder weg dan ooit. De kiezer ging zich tegen dit beeld verzetten. Bij hem won het idee veld dat niet alleen het bestuur maar ook hijzelf als kiezer màg en moet oordelen over hoe in een democratie bestuurd dient te worden. Langzamerhand werd gemeengoed dat de kiezer in een democratie mede-verantwoordelijk is voor het bestuur. Mede-verantwoordelijkheid is alleen te realiseren indien voldoende informatie over het bestuur gegeven wordt. Bovendien werd van de bestuurders geëist dat ze tegenover de raad als zodanig verantwoording zouden afleggen van hun beleid.

Zo werden in wisselwerking tussen bestuur en kiezer nieuwe middelen aangewend als openbaarheid van bestuursdocumenten, de inspraak, de gerichte informatie en hearing.

Er ontstaat zodoende meer en meer een democratie die wel wordt genoemd *participatie-democratie*. Het meest kenmerkende hiervan is dat in toenemende mate het verlangen van kiezers en belangengroepen om invloed op voor hen belangrijke beslissingen uit te oefenen wordt gehonoreerd.

Verantwoordingsmodel

Het voor ons in dit verband belangrijkste gevolg van de participatie is dat de kiezers van de bestuurders eisen dat deze in het openbaar stelselmatig

verantwoording afleggen van het gevoerde beleid. De kiezer, bewuster geworden door toenemende kennis en vrije tijd, en, zoals gezegd, door een betere bestuursinformatie beter op de hoogte, wil steeds gerichter weten welk beleid zijn „partijmensen" in de raad denken te voeren, en waarom. Weliswaar schenkt de kiezer de bestuurder zijn vertrouwen, maar hij wil weten waar dit vertrouwen toe leidt. Anders gezegd: de kiezer geeft pas zijn vertrouwen als hij weet welk beleid — in grote lijnen — de betrokken kandidaat denkt te gaan voeren.

De in het voorgaande geschetste ontwikkelingen hebben grote invloed uitgeoefend op plaats en functie van de raad en het college.

Bij college ligt het zwaartepunt

Het zwaartepunt van het bestuur is in de loop van de jaren komen te liggen bij het college. Dit is het gevolg geweest van de ingewikkelder wordende bestuursproblematiek die, mede door een goed functionerend ambtelijk apparaat, nu eenmaal eerder door het meest professionele bestuursorgaan, namelijk het dagelijks bestuur, kan worden onderkend en ook wordt onderkend. Bovendien vereiste een efficiënt werkend bestuur dat steeds meer delegatie van bevoegdheden naar het college plaatsvond. De meer en meer uitdijende nationale wetgeving onttrekt vele taken aan de autonome gemeentelijke sfeer, waar de raad ex origine de belangrijkste taak heeft, en legt deze taak het college op in het kader van het „zelfbestuur". Ook groeit het aantal sectoren waarin van „medebewind" sprake is.[7] Het door ons reeds vermelde artikel 51 geldt niet voor de collegeleden ten opzichte van de raad. Zo in dit verband dit artikel al mocht gelden, dan is het door de praktijk zelf uitgehold. Er heeft een voortdurende ruggespraak plaats tussen de wethouders en de betrokken fracties. De veranderde positie van het college heeft ook tot gevolg gehad dat een collegelid zijn eigen, van de andere collegeleden afgebakend, beleidsterrein kreeg en daarvoor ook verantwoordelijk was. Dat betekent dat hij op zijn eigen terrein de beslissingen geheel alleen voorbereidt, deze vervolgens „besluitklaar" maakt voor de collegevergadering. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld de bestuurstaken die door delegatie van de raad aan het college worden overgedragen. Binnen het college wordt vaak een bepaald lid daarmee belast, en het college als zodanig neemt vervolgens een besluit, meestal overeenkomstig het advies van het betrokken collegelid.

Het college heeft zich in de praktijk ontwikkeld tot een onafhankelijker tegenover de raad opererend bestuursorgaan, waarbij het accent ligt op het zelf uitstippelen van beleid.

[7] Zelfbestuur en medebewind zijn bestuursrechtelijke begrippen. In dit verband verstaan we onder zelfbestuur al die bestuurstaken die door rijk, provincie of gewest worden geïnitieerd en waarbij de uitvoering van deze taken wordt opgedragen aan de gemeente. Onder medebewind verstaan we al die bestuurstaken die door de gemeente zelf worden geïnitieerd en uitgevoerd.

De raad het controlerende orgaan

Ook de positie van de raad is een andere geworden. Doordat het bestuursinitiatief meer en meer kwam te liggen bij het college, ging de raad zich er steeds meer op toeleggen dit college kritisch en nauwlettend te controleren. De raad tikt van tijd tot tijd het college op de vingers: wordt er snel genoeg gewerkt, worden er tijdig genoeg maatregelen getroffen. De eigen verantwoordelijkheid van het college wordt hierdoor benadrukt.

De wetgever heeft de controlerende taak van de raad op het college bevestigd door het invoeren van artikel 129 van de Gemeentewet, waarin staat dat de leden van het college tezamen en ieder afzonderlijk aan de raad verantwoording van het gevoerde beleid dienen af te leggen. Ook invoering van artikel 61 e.v. waarbij het gaat om rechtstreekse delegatie van raadsbevoegdheden aan allerlei zogenaamde functionele en territoriale commissies, betekent voor de raad een accentverschuiving van het beleidsinitiërende naar het beleidscontrolerende.

Het college geeft leiding op grond van een beleid dat in hoofdlijnen is vastgesteld door de raad. De raad controleert of dit beleid ook inderdaad wordt uitgevoerd. De raad bepaalt uiteindelijk dus het kader waarbinnen het college opereert. Maar het bestuursinitiatief berust meestal bij het college.

Het behoeft nauwelijks betoog dat het college de raad ook in staat moet stellen zijn controlefunctie naar behoren te vervullen. Dit betekent optimale en tijdige informatie door het college. Daartoe is vereist een houding van openheid en de bereidheid zich te allen tijde ter verantwoording te laten roepen.

De hierboven geschetste ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat een raadslid meer „volksvertegenwoordiger" is geworden en minder bestuurder is. Deze accentverlegging is ook het gevolg van het steeds meer in elkaar grijpen van het bestuur binnen en tussen het nationale, regionale en lokale vlak. Omdat de bestuursproblematiek groeit in omvang en ingewikkeldheid, leidt dit onvermijdelijk tot wederzijdse aanpassing en beïnvloeding van de bestuursorganen binnen deze drie niveaus.

Concluderend zien we dat hoofdtaak van de raad is geworden het aangeven van de grote beleidslijnen en het college te controleren of deze beleidslijnen worden gevolgd.

Democratie een wijze van besluitvorming op grond van programs

We hebben gesteld dat de democratie bepaalde kenmerken moet hebben. Besturen in het openbaar was zo'n kenmerk. Dat houdt volgens ons in een bepaalde wijze van besluitvorming. Deze verloopt dan als volgt. Besturen, het bepalen van een beleid, moet in onze democratie tot stand komen op grond van een wilsovereenkomst tussen diverse politieke partijen. Deze wilsovereenkomst komt niet uit de lucht vallen, maar ontstaat door een continu proces van elkaar beïnvloeden, van geven en nemen. Een dergelijk proces vloeit voort uit, heeft zijn basis in neergelegde ideeën over welk beleid moet worden gevoerd. Vervolgens hebben de bestuurders tot taak deze ideeën naar eer en geweten te trachten te realiseren. Deze ideeën, beter is te spreken van *politieke programs,*

zijn dus de belangrijkste richtingwijzers voor het bestuur. In een politiek program wordt verwoord op welke wijze de samenleving gestalte dient te krijgen overeenkomstig aanvaarde normen en beleden beginselen. In een program zal dienen door te klinken de mentaliteit van waaruit politiek wordt bedreven.

In een program wordt een vertrouwensband gelegd tussen degenen die het aangegeven beleid zullen gaan uitvoeren en hen die dat zullen steunen. In een program klinkt door dat de bestuurder *signaalgevoelig* is. Want de richting die we maatschappelijk moeten uitgaan dient mede bepaald te worden door de signalen die voortdurend door de (vooral in nood verkerende) kiezers worden uitgezonden. Tot slot maakt een program de mate van willekeur zo klein mogelijk.

Een andere, niet minder belangrijke functie van een politiek program is herkenningspunt te zijn voor de kiezers. Het bestaan van politieke partijen is nu eenmaal afhankelijk van het betuigen van instemming door groepen kiezers. Om de vormgeving van de samenleving te kunnen beïnvloeden is nodig te verwoorden *hoe* men dat wil en *waarom*. De kiezer wordt gevraagd als hij het hiermee eens is, deze politiek daadwerkelijk te steunen.

Samenvattend kan gesteld worden dat in onze democratie het politiek program essentieel is voor het functioneren van die democratie. Daarbij heeft het program een tweeledige functie. Het legt vast de richting van het te voeren beleid en vraagt tevens de kiezer dit beleid te ondersteunen. Vervolgens wijst het de weg voor de bestuurders die, zich solidair met dit program verklaard hebbend, het naar vermogen zullen trachten te realiseren.

Program en college

Het zal duidelijk zijn dat de hierboven geschetste contouren van de democratie van invloed zijn op de collegevorming bij gemeente, gewest en provincie en de manier waarop een college bestuurt. Want we hebben gezien dat het voeren van een beleid ontstaat op grond van een wilsovereenkomst tussen politieke partijen. En deze wilsovereenkomst is niet alleen afgeleid van politieke programs, maar is zelf een politiek program. Het bepaalt namelijk de richting van het te voeren beleid. Omdat een dagelijks bestuur bestuurt, d.i. beleid bepaalt, zal dit het beste kunnen geschieden op basis van een program. Een college behoort derhalve niet langer tot stand gebracht te worden met een zo gering mogelijke openbaarheid en op grond van vage of bijna geen afspraken betreffende het te voeren beleid.

III. CHRISTEN-DEMOCRATISCH PROGRAM

De in hoofdstuk II geschetste ontwikkeling van de democratie is aan de politieke partijen niet voorbij gegaan. Integendeel, onderkend is dat de kiezer mede-verantwoordelijk is voor het bestuur en zodoende daarop invloed zal dienen uit te oefenen. Wordt ons standpunt over het functioneren van de

democratie, zoals verwoord in de probleemstelling, door onze partijen gedeeld?

ARP-program van aktie 1971-1975

In de inleiding staat dat „het gezag zijn doel heeft in het dienen van de mens; bij de uitoefening daarvan is wezenlijk de inspraak en medewerking van de burgers. Daarvoor is nodig een grote openheid en de bereidheid van de overheid voor al haar beleidsdaden rekenschap af te leggen".

In § 1 Overheid en inspraak, lezen we: „Een wezenlijke behoefte in onze samenleving is, dat de mens aangesproken kan worden en wordt op zijn verantwoordelijkheid. Daarin dient zijn vrijheid en zijn volwaardig menszijn tot uitdrukking te komen."

Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij (een politieke strategie voor de zeventiger jaren; de nota van de Contactraad)

In hoofdstuk II, Verbroken evenwicht, lezen we: „Een ieder die politiek gezag bezit (.....), moet daarvan verantwoording afleggen aan God en aan diegenen, wier welzijn daarvan afhangt." Even verder: „Het gaat er dus enerzijds om verantwoordelijkheid te geven aan de individuele mens in zijn persoonlijke levenssfeer en in de gemeenschappen waar hij leeft en werkt, en anderzijds om uitdrukking te geven aan onze verantwoordelijkheid voor de samenleving om ons heen, dichtbij en veraf, in het heden en in de toekomst." In hoofdstuk IV, Harmonische groei: „De samenleving moet democratisch zijn en dat betekent enerzijds strijd tegen elke vorm van ongecontroleerde macht en anderzijds verantwoordelijkheid van allen binnen de eigen groep." En in hoofdstuk V, De mens en zijn ontplooiingsmogelijkheden: „Een verantwoordelijke maatschappij vereist dat degenen die beslissingen nemen, gecontroleerd kunnen worden door degenen die van die beslissingen afhankelijk zijn."

Gemeente en provincie 1974 (model gemeente- en provincieprogram ten behoeve van de provinciale staten- en gemeenteraadsverkiezingen 1974)

In het gemeenteprogram staat het volgende:

„Een zo democratisch mogelijke besluitvorming vereist toepassing van het beginsel: openbaarheid is regel, geheimhouding uitzondering".

Conclusies

Uit de geciteerde programs komt een democratie naar voren die de volgende kenmerken bezit: Het bestuur in een democratie heeft tot taak het dienen van de mens. En dienen geschiedt door middel van besturen, dat niet in het geheim maar in het openbaar plaatsvindt. Het bestuur is verantwoording verschuldigd aan hen die bestuurd worden, de kiezers. De kiezers zullen op het bestuur een zo groot mogelijke invloed dienen uit te oefenen omdat ze voor dat bestuur mede-verantwoordelijk zijn. Daarvoor is nodig controle op het bestuur, één der belangrijkste pijlers waarop de democratie rust. De aan het begin van dit hoofdstuk opgeworpen vraag wordt dus bevestigend beantwoord.

We willen aan het bovenstaande nog het volgende toevoegen. Het dienen van de mens houdt in het bouwen aan een rechtvaardiger samenleving. Een politieke partij heeft zich ten doel gesteld het uitoefenen van invloed op de vormgeving van de samenleving. Dat betekent dus dat de christen-democratie zo véél mogelijk invloed moet uitoefenen op het bestuur, om de samenleving te sturen in de door haar gewenste richting.

IV. PROGRAM GRONDSLAG BIJ COLLEGEVORMING

In de voorafgaande hoofdstukken is de probleemstelling vergeleken met nieuwe ontwikkelingen binnen onze democratie en de opvattingen terzake van de christen-democratische partijen. Daarbij bleek dat van onderlinge verschillen in opvattingen nauwelijks sprake was. Het kader waarbinnen collegevorming zich dient af te spelen is zichtbaar: het politieke program vormt de basis voor het bestuur, de kiezer oefent daarop directe invloed uit en de bestuurder legt voortdurend verantwoording af van zijn politieke daden.

We hebben er in de inleiding reeds op gewezen dat in dit verband niet aan alle aspecten recht gedaan kan worden. Alleen die aspecten van de collegevorming worden belicht die in direct verband staan met de komende verkiezingen.

Kiezer invloed op collegevorming

We hebben gezien dat de kiezer directe invloed behoort te kunnen uitoefenen op het bestuur. Omdat het college de bestuursspits is, zal bij verkiezingen de kiezer in staat moeten worden gesteld op de collegevorming een zo groot mogelijke invloed uit te oefenen. Deze invloed zal echter een afgeleide invloed zijn, omdat niet de kiezer maar de raad het college benoemt. De invoed van de kiezer op de collegevorming is optimaal als hij bij het uitbrengen van zijn stem weet hoe de partij zijner keuze een bijdrage denkt te leveren aan de totstandkoming van het college. Anders gezegd: welke invloed oefent deze partij uit op de personele samenstelling van het college en wat is haar bijdrage tot het collegeprogram. Over de personele samenstelling kan in dit verband niets gezegd worden. De vraag immers welke gekozen leden er beschikbaar zijn voor een collegezetel, kan slechts door de betrokken gekozen organen zelf beantwoord worden. Dat collegevorming, gezien de beschikbare (beter ware te spreken van niet-beschikbare) kandidaten, vaak grote problemen kan opleveren is ons genoegzaam bekend. Maar nogmaals: dat probleem valt buiten het bestek van dit artikel. Blijft over het collegeprogram.

Een program voor het college

Door ons zijn reeds een aantal facetten van een politiek program belicht. We gaan deze hier niet herhalen. Indien collegevorming plaatsvindt op grond van een vooraf vastgesteld program, kan de bestuurder er niet meer onderuit in het openbaar verantwoording af te leggen van het gevoerde beleid in relatie

tot het beloofde beleid. Immers, een collegeprogram biedt de kiezer meer dan in het verleden de mogelijkheid om het gevoerde beleid aan dit program te toetsen. Bovendien wordt voor hem nu duidelijker waartoe de bestuurders zich verbonden hebben. Tevens wordt in een vrij vroeg stadium van het bestuursgebeuren ook voor de kiezer bekend welke compromissen er tussen de diverse politieke partijen gesloten zijn om tot dit program te komen.[8]

Het program kan de functie vervullen van wederzijdse controle op elkaars doen en laten. Voor een zo optimaal mogelijk functioneren van het college zelf als team is een program onontbeerlijk. Er bestaat bij de leden, omdat men op een program is gekozen, de bereidheid om het program uit te voeren.[9] Er is enig zicht op de weg die het college denkt te gaan.

Hoe komt het college gezien het bovenstaande nu tot stand? Alvorens we hierop gedetailleerd zullen ingaan, dienen daaraan voorafgaand nog enkele opmerkingen te worden gemaakt. Het aangeven van de weg waarlangs collegevorming tot stand dient te komen, is slechts zinvol indien alle betrokkenen bereid zijn globaal dezelfde procedure te volgen. Dat betekent onder meer:

— dat de verkiezingsprograms concreet zijn, zodat daaruit ook beleidsprioriteiten kunnen worden gekozen;
— dat het op basis hiervan voor de kiezer duidelijk is welke verschilpunten er zijn;
— dat uitspraken over samenwerking wederkerig zijn.

Opstellen verkiezingsprogram

Ruimschoots voor de verkiezingen stelt elke politieke partij zijn verkiezingsprogram op. Ten onzent zullen daarbij de kiesverenigingen een belangrijke rol spelen. Deze staan, als het goed is, het dichtst bij de kiezers en zijn derhalve eerder dan andere „verkiezingsprogramorganen" in staat knelpunten te signaleren. In het program worden de beleidslijnen geschetst waarlangs het bestuur dient te gaan. Op grond van dat beleidskader wordt aangegeven welke concrete consequenties daaruit voortvloeien. Anders gezegd: in het *verkiezingsprogram* dient de *richting* van het beleid te worden aangegeven en de beleids*middelen* die deze richting naderbij moeten brengen.

Tevens wordt aangegeven dat op grond van nieuwe politiek-maatschappelijke

[8] Deze redenering sluit uiteraard niet uit dat beleid slechts tot stand kan komen indien er compromissen worden gesloten. In het hierboven bedoelde gaat het om de compromissen over de grote en belangrijke beleidslijnen en niet om allerlei details c.q. middelen om deze lijnen zichtbaar te maken.

[9] Een collegeprogram heeft uiteraard ook consequenties voor het enige niet-gekozen collegelid: de burgemeester. Als lid van het college is hij mede-verantwoordelijk voor het uitvoeren van dit program. Evenals de andere collegeleden is ook de burgemeester verplicht overeenkomstig artikel 129 Gemeentewet verantwoording aan de raad af te leggen van het gevoerde beleid. Zonder dat we hierover in dit verband een mening geven, is het duidelijk dat toepassing van dit wetsartikel en de gevolgen van een collegeprogram nadere bestudering vragen van de positie van de benoemde burgemeester.

ontwikkelingen tussentijdse bijstelling van dat program mogelijk moet blijven. Weliswaar zijn deze bijstellingen de kiezer van tevoren niet bekend, maar uit een program zal, zoals gezegd, immers ook moeten blijken op grond van welke instelling (attitude) bestuurders nieuwe problemen het hoofd willen bieden, zodat de kiezer wel een zeker houvast heeft. Het verkiezingsprogram dient zo concreet te zijn, dat daaruit een aantal beleidsprioriteiten kunnen worden gekozen. Het stellen van beleidsprioriteiten beoogt de meest urgente bestuursproblemen aan te geven. Alle partijen dienen deze prioriteiten tijdig voor de verkiezingen bekend te maken. Hierdoor kan duidelijk worden welke partijen het meest met elkaar overeenkomen en welke het meest met elkaar verschillen. Door een dergelijke opstelling, waarbij de partij van zijn keuze vóór de verkiezingen duidelijk laat blijken welke beleidslijnen het college dient uit te zetten, welke de belangrijkste politieke problemen zijn en met welke politieke partij(en) men deze kan/wil oplossen, kan de invloed van de kiezer op de collegevorming zo groot mogelijk zijn.[10] Dat laatste is hem door ons beloofd. Het is tevens, zoals we hebben gezien, een democratische bestaansvoorwaarde.

Beleidsprioriteiten

Het publiceren van prioriteiten heeft een tweeledig doel.[11] De kiezer weet welke problemen de politieke partijen in zijn regio met name denken op te lossen en op welke wijze. Hij weet wat er de komende periode van de partijen is te verwachten. Tevens fungeren de prioriteiten als conceptprogram voor het college, als inbreng bij de komende onderhandelingen.

Het kader waarbinnen de discussies over het college zullen plaatsvinden is hiermee in globale zin aangegeven. Door deze openbaarheid (publikatie van prioriteiten) is de kiezer in staat tot een afweging van belangen te geraken. Zijn betrokkenheid èn zijn invloed zijn dan zo groot mogelijk. De partijen leggen aldus zo concreet mogelijk in het openbaar verantwoording af van het beleid dat ze wensen te voeren.

Collegevorming

Na de verkiezingen, als de kiezer de richting van het beleid heeft bepaald, gaan alle nieuw gekozen fracties onderhandelen op grond van de door ieder

[10] In ander verband hebben we ervoor gepleit dat de politieke partijen naast het geven van indicaties ook trachten vóór de verkiezingen tot samenwerkingsakkoorden te geraken. Zie „Participatiedemocratie vereist programmatische opstelling" in *'De Magistratuur'*, mei 1973, blz. 52-53.

[11] Vaak uiten bestuurders de klacht dat het opstellen en realiseren van een politiek program (met de daarbij behorende prioriteiten) niet wel mogelijk is omdat de meestal slechte financiële situatie van veel gemeenten dit niet toelaat. We willen hierover het volgende opmerken. Geciteerde bestuurders beschouwen kennelijk een program louter als de opsomming van zoveel mogelijk dure wensen. Maar men vergeet dat juist een „kort financieel springtouw" het stellen van prioriteiten accentueert zodat wensen niet gelijktijdig maar achtereenvolgend kunnen worden gerealiseerd.

van hen vastgestelde prioriteitenlijst. Deze onderhandelingen dienen uit te monden in de opstelling van een collegeprogram voor het de komende vier jaren te voeren beleid. Kunnen de fracties het eens worden, dan wordt op grond van deze overeenstemming het college gevormd. *Dit betekent dus dat de mate van overeenstemming over het te voeren beleid/collegeprogram bepaalt de samenstelling van het college en de steun die dit college zal ontvangen.*

Fracties die geen prioriteitenlijst hebben opgesteld en daarmee te kennen hebben gegeven voor de collegevorming géén belangstelling te hebben, zijn uiteraard geen onderhandelingspartner. Deze fracties worden niet in het college vertegenwoordigd en dragen daarvoor ook geen enkele verantwoordelijkheid. De hier ontwikkelde gedachtenlijn sluit bij voorbaat geen enkele politieke partij uit. Men sluit zichzelf vooraf uit door geen bijdrage te willen leveren aan het concept-collegeprogram, of tijdens de onderhandelingen zelf door geen overeenstemming te bereiken met de andere onderhandelingspartners.

Als een program voor het college is vastgesteld, dient tevens te worden afgesproken dat dit program moet kunnen worden bijgesteld. Tenslotte heeft ook een collegeprogram zijn betrekkelijke waarde omdat de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen nu eenmaal niet stilstaan. Bovendien kunnen geen tussentijdse verkiezingen worden uitgeschreven om de kiezers een oordeel te vragen. Raden en staten worden nu eenmaal eens in de vier jaar gekozen.

Onderhandelingen nà de verkiezingen

De keuze om nà de verkiezingen te gaan onderhandelen en niet ervoor vereist enige toelichting. Gezien de argumentatie, met name onder het kopje „Beleidsprioriteiten", zou een keuze om vóór de verkiezingen onderhandelingen te beginnen, bepaald wel te verdedigen zijn. Maar er zijn tegen deze gang van zaken ook bezwaren aan te voeren. We zullen de belangrijkste noemen:

— de kiezer heeft nog niet gesproken, zodat de politieke krachtsverhoudingen nog niet bekend zijn die van invloed zijn op de inhoud van gemaakte afspraken;
— vaak zijn de beschikbare kandidaten voor het college nog niet bekend;
— weliswaar stellen de politieke partijen de programs op, maar het zijn de raadsfracties (die er pas zijn na de verkiezingen) die een programmatische overeenkomst dienen te bereiken;
— indien afspraken vooraf moeten worden gemaakt, is de kans aanwezig dat politieke geschilpunten onnodig worden aangescherpt.

Resumerend merken we op dat weliswaar de verkiezingsprograms van de verschillende politieke partijen (en met name de daaruit voortvloeiende beleidsprioriteiten) reeds vóór de verkiezingen sterke vermoedens kunnen doen uitspreken omtrent de vermoedelijke samenwerkingsvormen nà de verkiezingen, maar de verkiezingen zelf geven pas duidelijkheid over de politieke krachtsverhoudingen voor de komende bestuursperiode. En het zijn deze krachtsverhoudingen die doorslaggevend zijn voor de realiseringskansen van programma's.

V. PRAKTISCHE CONSEQUENTIES

Wat zijn nu de gevolgen van de in het vorige hoofdstuk ontwikkelde gedachten over collegevorming?

De meest in het oog springende zijn de volgende.

Een college dient gevormd te worden op grond van programmatische overeenstemming. Dat betekent dat de raad meer dan tot nu toe betrokken is bij de verdeling van de portefeuilles. Het afspiegelingscollege zonder meer, waarbij wordt uitgegaan van *aantallen* raadszetels, is daarmee per definitie niet de beste oplossing.

Drie typen colleges

Gezien het voorgaande komen wij tot de beoordeling van drie typen colleges. Bij alle drie typen komt het college tot stand op grond van een college*program* en worden de onderhandelingen daarvoor gevoerd *na* de verkiezingen.

1. Alle politieke partijen hebben een prioriteitenlijst opgesteld en daarmee te kennen gegeven dat hun geestverwante fracties onderhandelingspartner willen zijn bij de collegevorming. Worden deze fracties het eens, dan ontstaat een college dat op grond van een volledige wilsovereenkomst tussen alle fracties tot stand komt. Dit college noemen we een *afspiegelingscollege met een program.*
2. Ook nu gaan alle fracties onderhandelen, maar men wordt het niet eens. Een minderheid valt af en de meerderheid wordt het eens. Er ontstaat dan een college op grond van een wilsovereenkomst tussen die fracties die de meerderheid vormen. Dit college noemen we een *meerderheidscollege met een program.*
3. Alle fracties gaan onderhandelen, maar er ontstaat geen overeenstemming. Slechts een waarschijnlijk homogene minderheid wordt het eens. Een college wordt gevormd op grond van een wilsovereenkomst tussen die fracties die de minderheid vormen. Dit college noemen we een *minderheidscollege met een program.*

We willen nu nagaan wat de belangrijkste kenmerken zijn van elk type.

Ad 1. Het afspiegelingscollege met een program

De kans is aanwezig dat vanwege het aantal deelnemers het collegeprogram een dermate compromissoir karakter zal dragen, dat daardoor het eigen verkiezingsprogram niet meer te herkennen is. De kiezer herkent in het collegeprogram weinig van de partij zijner keuze. Dit argument gaat niet op als de politieke verschillen zo klein zijn (wat natuurlijk mogelijk is) dat alle fracties in het collegeprogram duidelijk het eigen verkiezingsprogram terug vinden.

Letten we op de personele samenstelling van het college, dan is het aannemelijk dat het fonds raadsleden waaruit geput kan worden groter is naarmate er meer partijen deelnemen, zodat de mogelijkheid bestaat dat de raadsleden

die de meeste bestuurskwaliteiten bezitten eerder aan bod komen. Daar staat tegenover de mogelijkheid dat het college teamgeest mist, minder homogeen is, omdat zoveel politieke schakeringen in dit college zijn vertegenwoordigd.

Doordat bij het *afspiegelingscollege* de politieke banden tussen college en raad het meest uitgebreid zijn, bestaat de mogelijkheid dat de raad weinig behoefte gevoelt het college veel tegenspel te geven. Men voelt zich in wezen één met het college. Een in het oog lopend nadeel hiervan is dat raadsleden veel minder gauw geneigd zullen zijn naar kritiek en oppositie van buiten de raad (denk aan actiegroepen) te luisteren, omdat men het college con-amore wil en zal steunen.

Ad 2. Het meerderheidscollege met een program

Omdat een meerderheidscollege tot stand is gekomen doordat een minderheid het met de meerderheid oneens bleek, heeft dit tot gevolg dat het vastgestelde collegeprogram duidelijker profiel heeft. Een aantal kiezers kan zich hierin waarschijnlijk redelijk vinden, namelijk dat deel dat gestemd heeft op de meerderheidspartijen. De kans dat de kiezers die op de minderheidspartijen stemden, in het collegeprogram iets van zichzelf herkennen, wordt geringer.

Het laatste argument verliest zijn zeggingskracht indien er nauwelijks politieke verschillen zijn. De kiezers van de minderheid vinden dan namelijk wel veel van hun wensen en zienswijzen terug in het meerderheidsprogram. Dit college is homogener van politieke samenstelling, waardoor zoals we onder ad 1 hebben gezien de teamgeest kan worden bevorderd en er zodoende een gemeenschappelijke mentaliteit kan groeien waardoor een slagvaardig beleid kan worden gevoerd. Bovendien is er de behoefte het college nauwlettend in het oog te houden, omdat er een beleidsalternatief kan ontstaan indien er een breuk komt tussen de raadsmeerderheid en het college. Door het optreden van oppositionele fracties zullen ook de meerderheidsfracties geneigd zijn tegenspel te leveren. Omdat een beleidsalternatief altijd mogelijk blijft, zullen bijvoorbeeld actiegroepen, burgerijcommissies en wijkcomité's eerder contact zoeken met de fracties dan wanneer er van een alternatief nooit sprake zou zijn. De praktijk wijst namelijk uit dat bestuurders uit een raad waarbinnen „steunende en oppositionele fracties zijn" gauwer geneigd zijn de kiezers regelmatig op te zoeken c.q. sneller door de kiezers zelf worden benaderd. We beschouwen dit zowel voor het meerderheids- als voor het minderheidstype college een ogenschijnlijk bijkomend maar gezien de teneur van ons artikel belangrijk voordeel.

Ad 3. Het minderheidscollege met een program

Een waarschijnlijk homogene minderheid stelt een collegeprogram op. Dit program kan worden vastgesteld met een minimum aan compromissen. Voor het minderheidscollege gelden voor de kiezer dezelfde argumenten als onder ad 2 vermeld, overigens wel in omgekeerde volgorde. Tijdens de bestuursperiode zullen de niet deelnemende „meerderheidsfracties" geneigd zijn het college hun ideeën op te dringen omdat vanwege de minderheidspositie van

het college de kans op overneming van deze voorstellen groter is dan als het college op een andere wijze zou zijn samengesteld. Verdere opvallende nadelen van dit type zijn: de mogelijkheden dat er geen slagvaardig beleid kan worden gevoerd, de beleidscontinuïteit in gevaar komt, de verschillen tussen de partijen die tezamen de meerderheid-in-de-oppositie vormen verscholen blijven. Deze meerderheid kan met recht een negatieve eenheid worden genoemd en is politiek gezien een onzuivere situatie.

Globale beoordeling

Een absoluut oordeel over deze drie typen uitspreken ligt niet voor de hand. In elke concrete situatie zal echter zoveel mogelijk recht moeten worden gedaan aan de voorwaarden en kenmerken der democratie, zoals eerder door ons verwoord. Er dient in ieder geval een college gevormd te worden met een duidelijk beleidsprogram. Daarin dient de kiezer zijn eigen verkiezingsprogram te herkennen. We zien liever een meerderheidscollege optreden met een duidelijk beleidsprogram dan een afspiegelingscollege met een verwaterd compromis. *Wij spreken ons uit voor een aan een program gebonden college dat, waar realiseerbaar, gevormd kan worden op basis van een zo groot mogelijke steun in de raad (en daarmee van de kiezers).* Een dergelijk type college komt in grote trekken overeen met het hiervoor door ons geanalyseerde *afspiegelingscollege met een program.* Maar dit afspiegelingscollege met een program streven we niet tot elke prijs na. Onverstandig zou het namelijk zijn als dit streven ertoe zou leiden dat een college zou starten met allerlei tegenstellingen in zich besloten. Dat zou een slagvaardig beleid niet ten goede komen. Is een bepaalde mate van homogeniteit niet realiseerbaar bij een afspiegelingscollege, dan zal onze voorkeur moeten uitgaan naar een meerderheidscollege waarbij de kans op homogeniteit groter is, zoals we reeds eerder hebben gesteld.

Indien enigszins mogelijk zal de totstandkoming van een minderheidscollege achterwege moeten blijven. Zowel uit democratisch oogpunt als uit een oogpunt van het kunnen voeren van een krachtdadig beleid is een dergelijk college te veroordelen. Het kan echter het laatste redmiddel zijn. De wet schrijft tenslotte voor dat een college tot stand gebracht *moet* worden.

We hebben het al eerder gesteld: niet alleen hangt collegevorming af van een goed program, maar ook van de beschikbare kandidaten. De door ons ontwikkelde procedure kan worden doorkruist door het niet beschikbaar zijn van kandidaat-wethouders.[12]

Relativering gewenst

De vraag of een meerderheids- dan wel een afspiegelingscollege tot stand gebracht moet worden in gemeenten met twee of drie wethouderszetels is vaak

[12] Het zal duidelijk zijn dat de noodzaak tot heroriëntatie op de rechtspositie en de honorering van de wethouder mede voortkomt uit het toenemend aantal weigeringen van geschikte kandidaten.

van theoretische aard, omdat in een dergelijk geval op zijn gunstigst de twee of drie zetels door twee of drie partijen kunnen worden bezet en alle andere partijen van deelname in het college noodgedwongen moeten worden uitgesloten. Al naar gelang het aantal fracties, kan in dit geval zelfs van een minderheidscollege worden gesproken. Herhaaldelijk wordt een kandidaat-wethouder niet met algemene stemmen door de raad benoemd tot wethouder. Anders gezegd: de meeste colleges in Nederland zijn, gelet op onze definitie, meerderheidscolleges. Het meerderheidscollege in dit advies wijkt echter op twee, voor ons doorslaggevende punten af van de huidige praktijk:

1. De meeste colleges komen thans tot stand op grond van vage uitspraken en wederzijdse beloften over het te voeren beleid (er zijn gelukkig uitzonderingen). In ieder geval ligt er meestal géén duidelijk beleidsprogram aan het college ten grondslag.
2. Collegevorming geschiedt nogal eens op minder democratische wijze.

Als we hier stellen dat indien een afspiegelingscollege niet haalbaar is, de totstandkoming van een meerderheidscollege moet worden nagestreefd, bewandelen we een andere weg dan sommige politieke partijen. Er zijn thans partijen die het vormen van een meerderheidscollege als hoogste wijsheid in hun vaandel schrijven. Het vermoeden rijst bij ons zo nu en dan dat dit streven minder is gericht op het bereiken van een homogeen beleid, maar meer ten doel heeft politieke minderheden bewust uit te sluiten.

De door ons aangegeven procedure betreffende de collegevorming heft de hierboven genoemde twee bezwaren tegen de huidige praktijk op. We willen het nog eens herhalen. Ruimschoots vóór de verkiezingen maakt elke partij of groep van partijen bekend welke prioriteiten van belang zijn en met welke partij of groep van partijen deze prioriteiten gerealiseerd kunnen worden. De kiezer kan dan bij het uitbrengen van zijn stem veel beter dan tot nu toe de gevolgen van zijn keuze overzien.

Nà de verkiezingen gaan de fracties waarvan de partijen een prioriteitenlijst en een uitspraak met wie deze uit te voeren hebben gepubliceerd, onderhandelen over het te vormen college. In de praktijk zal blijken dat

a. niet alle partijen wensten te komen tot het vaststellen van prioriteiten, en
b. zo dat toch het geval mocht zijn de kans gering is dat *alle* fracties het eens zullen worden over het collegeprogram.

Gevolg is dus meestal de totstandkoming van een *meerderheidscollege met een program.*

Indien realisatie niet mogelijk

We hebben reeds eerder gesteld dat de door ons aanbevolen procedure voor collegevorming het meest effectief is als alle politieke partijen bereid zijn hieraan deel te nemen. Uiteraard dient er wederkerigheid te zijn. Dan ontstaat ook een echte verkiezingsstrijd met duidelijk te onderscheiden politieke partijen. Wat te doen als het voorgaande niet haalbaar is?

Wij willen daarover tot slot twee opmerkingen maken.

1. We gaan ervan uit dat onze geestverwante partijen en fracties zich voor de voorgestelde ideeën sterk maken, zo wat henzelf betreft realiseren en trachten ook anderen daarvan te overtuigen.
2. Gelukt dit alles niet, dan moeten onze partijen en fracties *niet te allen tijde* trachten mede-bestuursverantwoordelijkheid te dragen, maar hiertoe alleen overgaan als realisatie van een aantal essentiële programpunten mogelijk blijkt.

Blijvende participatie mogelijk

Als het college eenmaal is gevormd kan toch de betrokkenheid van de kiezer blijvend zijn. Afgezien van allerlei „ad hoc" inspraakmethoden kan de kiezer ook bij het „normale" bestuursgebeuren betrokken worden door bijvoorbeeld een inbreng te leveren voordat de begroting in openbare zitting behandeld wordt. Bij deze inbreng zullen uiteraard de in de raad aanwezige fracties (die even zoveel politieke partijen vertegenwoordigen) een actieve rol spelen. Deze fracties controleren immers het college of ook inderdaad het vastgestelde program wordt uitgevoerd. En het zijn ook derhalve de politieke partijen die, in voortdurende discussie met de kiezers, een bijdrage leveren tot eventuele bijstelling van het collegeprogram.

KANTTEKENINGEN BIJ 'ADVIES COLLEGEVORMING'

door

Drs. A. M. Oostlander

Het functioneren van de democratie op het vlak van de lagere overheden is niet van dien aard, dat men daarover zonder zorg zou kunnen spreken. De gedachte geldt, dat van echte politiek op deze niveaus nauwelijks sprake is. Daarbij komt dat met name bij gemeenteraadsleden vaak onvrede bestaat over hun positie t.o.v. b. en w. Dit college gedraagt zich steeds zelfstandiger en weet zijn positie te verdedigen met behulp van een ambtenaren-apparaat. De beschikbaarheid van medewerkers en het feit dat in het college ook altijd fulltimers aanwezig zijn (burgemeester) biedt ruime gelegenheid om de raad te domineren. Eén van de gevolgen van deze situatie is, dat het moeilijk is om geschikte kandidaten voor het raadslidmaatschap te vinden. Verder is er een sterke wisseling van raadsleden. Het is niet ongebruikelijk, dat een derde van de raadsleden zijn zittingsperiode niet uitdient.

Het is zeker nodig om over deze problematiek na te denken en naar oplossingen te zoeken. Daarbij is het juist, dat één en ander in een ruimer kader wordt geplaatst, zoals ook wordt gedaan in het gemeenschappelijk advies, dat drie commissies van de resp. wetenschappelijke instituten van ARP, CHU en KVP hebben aangeboden aan de drie dagelijkse besturen en aan het Bestuursorgaan van het C.D.A.

De relatie burger-gezagsdrager is nl. aan de orde. Bij de burger treden soortgelijke onlustgevoelens op t.o.v. de lagere overheden als bij de raadsleden t.o.v. het dagelijks bestuur. Men heeft veelal het gevoel, dat het beleid niet meer wordt bepaald vanuit een open discussie met de politieke geloofsgenoten; de achtergronden van de beleidsvoornemens komen onvoldoende bij de kiezers over; men blijft zitten met het verzet-opwekkende gevoel, dat men slechts een object van manipulatie is, een soort manipulatie, waarvoor men zich in de besturende establishments steeds minder schaamt. Veel van de onvrede over het lagere bestuur kan dus worden getypeerd als protest tegen de huidige verdeling van verantwoordelijkheden. Men meent als mondig burger en als verantwoordelijk bestuurder te kort te worden gedaan. Terecht naar mijn mening.

Nu zijn er meerderen, die zich met deze problematiek bezig houden en wel ieder vanuit zijn eigen gezichtshoek. Het grondigste werk is wel gedaan door de medewerkers van de Wiardi Beckmanstichting. Zij zijn op de originele gedachte gekomen van het programcollege. Een college gevormd op basis van

een beleidsprogram door de personen, die dat program als het hunne kunnen onderschrijven, en gesteund door een meerderheid in de raad. Op deze gedachte wordt door D'66 aangesloten met het verlangen naar een gekozen burgemeester, een logische toevoeging, aangezien in veruit de meeste gemeenten de burgemeester veruit de meeste portefeuilles beheert. Deze initiatieven komen typisch voort uit de mentaliteit van partijen die weten, dat men zich niet bij een status quo moet neerleggen, dat men ook niet moet sleutelen aan de marge om 'bij de tijd' te blijven, maar dat men integendeel zelf verantwoordelijk is voor de ontwikkelingen op politiek gebied, dat men daar zelf stuur aan moet geven en dat men dat ook kan. Deze instelling wekt sympathie op en imponeert. In de waarneming van conservatieven van allerlei soort zullen deze voorstellen uit 'progressieve' hoek worden opgevat als behorend bij „het onstuitbare verloop van de moderne ontwikkeling". Dit is een welverdiend voordeel van de initiatief nemende partij. De opvattingen van de „progressieven" verdienen eigenlijk een brede analyse, waar dit commentaar niet geschikt voor is. Voordat men hen echter, eventueel genuanceerd, naspreekt zal men zich toch moeten realiseren in welk kader het programcollege fungeert, waarom het program gehanteerd wordt als selectiemiddel voor adspirantwethouders (een gebruik dat ook in het gemeenschappelijke advies wordt voorgestaan).

Enkele dingen vallen bij het programcollege op: de nadruk op het actieprogram, het streven naar politisering van het lagere bestuur, de partijpolitieke polarisatie, de invloed van de kiezers op het bestuur, het zich neerleggen bij de verminderde invloed van de raad, het gebrek aan openheid t.o.v. andersdenkenden.

Program

Wat betreft de functie van het actieprogram kan gesteld worden, dat dit een goede vorm is om een aantal sprekende voorbeelden te geven van de konsekwenties van de uitgangspunten van de partij. Het concretiseert iets van de mentaliteit, de aanpak. Bestaat duidelijkheid over uitgangspunt, mentaliteit en aanpak, dan weet men niet alleen op enkele concrete punten wat men aan de partij heeft maar dan kent men ook de oplossingsmethoden, het stelsel van en de dynamiek in de normen die het proces, dat van vraag tot antwoord leidt, beheersen. Dat is voor de wat langere termijn van groot belang. Immers is lang niet alles van het politieke gebeuren te voorzien. Vroeger interesseerde men zich niet zo voor politieke achtergronden, de politiek was verzakelijkt. De nadruk lag geheel op het concreet waarneembare. Ook in andere wetenschappen treft men zulk operationalistisch denken aan. De laatste tijd ziet men dat dit soort benadering z'n beperkingen heeft, onvoldoende inzicht verschaft. Het doet dan ook wat vreemd aan, om in de politiek nog zo'n nabloeier van dat denken te ontmoeten, in de vorm van een zeer zwaar accent op actieprograms. T.o.v. de kiezer is een overaccentuering van het concrete onjuist. De integrerende visie zal hem ontgaan en hij zal zich niet aan de suggestie kunnen onttrekken dat de politiek zich slechts beweegt op het niveau van de belangen-

strijd tussen bepaalde groepen, klassen, standen „delen der natie" die zo nodig ten koste van elkaar moeten „emanciperen". Het gaat echter in werkelijkheid om de maatschappijvisies en de politieke stijlen, die daarbij horen. De praktische voorbeelden verslijten, in de regel binnen vier jaar, doordat de programma's worden afgewerkt, doordat de situatie en de diepte van inzicht zich wijzigen, nieuwe problemen duiken op. Een tussentijds aftreden van een programcollege is onwaarschijnlijk, men zal de neiging hebben zichzelf met behulp van compromissen krampachtig staande te houden.

Wij zijn wel van mening, dat een actieprogram en een beleidsprogram van het college als antwoord op beleidsvoorstellen vanuit de Raad op zich zelf van groot belang zijn. Men moet zich ook op dat vlak bloot durven geven en zich niet door vaagheden aan kritiek willen onttrekken.

Politisering

Het ontbreken van een politiek profiel in diverse raden kan voor sommige principieel ingestelde figuren een uitdaging zijn. Hoe komt het dat visies zo weinig rol schijnen te spelen? De ervaring wijst uit, dat het in gemeenteraden vaak gaat om allerlei ad hoc beslissingen. Veel studie kan niet worden verricht. De enkele dagen voor de vergadering rondgedeelde agenda is elke keer weer een verrassing. Raadsleden hebben meestal niet voldoende tijd om bepaalde onderwerpen tot de bodem uit te zoeken. Een echt beleid voor langere termijn wordt zelden aan de orde gesteld. Prioriteitenschema en planning verdienen inderdaad meer aandacht. De eigen geaardheid van de partijen komt dan beter tot uitdrukking.

Polarisatie

Polarisatie is eigenlijk een dogmatische uitloper van de politisering. Als we streven naar een duidelijk profiel van de politieke partijen dan zal blijken dat deze op meerdere aspecten verschillen. De indeling van de partijen op één dimensie mag niet zonder meer als realistisch worden gekenmerkt. Partijen verschillen zelfs t.a.v. het belang dat zij aan bepaalde dimensies hechten. Zo wijzen b.v. de christen-democratische partijen belangenstrijd tussen sociaal-economische klassen als basis voor partijvorming af en streven ze er naar om alle aspecten van het leven hun eigen plaats te geven. Polarisatie werkt dus simplificerend, vervlakt het politiek profiel, en werkt zodoende de politisering juist tegen omdat het minder beroep doet op het kritisch vermogen van de kiezers. Partijpolitiek gezien is het voor liberalen en socialisten inderdaad raadzaam om hun vorm van polarisatie voor te staan; wat niet in hun schema's past moet verdwijnen, opgedeeld over twee polariteiten. Het programcollege past goed in dat denken. Het is een (waarschijnlijk effectief) instrument om de opdeling van de kiezers in slechts twee blokken, op basis van belangentegenstellingen, te bevorderen.

Inmiddels neemt echter de populariteit van de polarisatie af. Niemand schijnt nog ontwerpersrechten te willen laten gelden. Had daarom het programcollege

op het laatste partijcongres van de PvdA niet meer die belangstelling die anderen verwacht hadden?

Invloed van de kiezers

In de toelichting op het gemeenschappelijk advies wordt gesteld dat het vormen van een afspiegelingscollege tekort doet aan de betrokkenheid van de burger bij het bestuur. Als we de huidige situatie echter bezien dan blijkt de kiezer te weten dat hij door het uitbrengen van zijn stem invloed uitoefent op de mate waarin de door hem gesteunde groep zijn bedoelingen in beleidsbeslissingen kan omzetten. Bovendien weet hij dat bij een afspiegelingscollege tevens de samenstelling van het dagelijks bestuur door de stemverhoudingen wordt bepaald. Mits zijn partij groot genoeg is zal ook op dat niveau zijn vertegenwoordiger mee kunnen praten. Een „eigen" wethouder is, met name in kleinere gemeenten, tevens een soort ombudsman waar de burger zonder veel drempelvrees terecht kan als hij problemen heeft met de overheid. Er zijn dus nogal wat voorwaarden aanwezig voor een goede betrokkenheid van de burger bij het bestuur.

Daarentegen loopt men bij de vorming van een college op basis van een program het gevaar dat een belangrijk deel van de bevolking middels zijn vertegenwoordigers de toegang tot het dagelijks bestuur wordt ontzegd. De kiezer gaat in het schema van het gemeenschappelijk advies ter stembus zonder enig zicht op de wijze waarop het college zal worden samengesteld. Afspraken over het vormen van een college voor de verkiezingen worden immers (op goede gronden) door de commissies afgewezen. Het is een loterij met prijzen en nieten, „beter een lege dop dan een half ei". Het komt mij voor dat het gemeenschappelijk advies leidt tot een verminderde betrokkenheid van (een groot deel van) de burgerij bij het bestuur al zal men daar in eerste instantie niet op uit zijn. De opgelopen frustraties zullen wel leiden tot een fellere strijd, dat wel, maar het is de vraag of de politieke discussies hierdoor op het gewenste niveau zullen komen. Als men over de invloed van de kiezer spreekt dan zou er wel eens een sterke innerlijke relatie kunnen bestaan tussen programcollege, afspraken voor de verkiezingen, en de gekozen burgemeester. Is dat zo dan zal dit hele cluster van ideeën moeten worden afgewezen. Dat wil overigens niet zeggen dat dan automatisch voor de huidige structuur gekozen moet worden.

De invloed van de raad

De positie van de raad t.o.v. het college van b. en w. laat veel te wensen over. Het gemeenschappelijk advies impliceert dat de grote beleidslijnen moeten ontstaan uit initiatieven vanuit de raad. Deze gedachte spreekt zeer aan. Openbare raadsvergaderingen zouden meer moeten worden gewijd aan beleidsvorming op de diverse sectoren van het bestuur. Het is echter niet voor de hand liggend dat de bondgenootschappen op al die sectoren steeds dezelfde zullen zijn. Wisselende meerderheden zullen tot overeenstemming komen. Deze gedachte komt direct op als men uitgaat van het bestaan van een iets gecompliceerdere politieke structuur dan in het polarisatie-denken wordt aangenomen.

In die situatie dient het college van b. en w. bevolkt te worden door personen

die volgens beproefd democratisch recept loyaal staan t.o.v. meerderheidsbesluiten van de raad. Het college kan op zulke besluiten antwoorden met een geactualiseerd beleidsprogram. Daarbij heeft het de steun van een gemeentelijk apparaat. Heeft men een vertegenwoordiger in het college dan bestaat er meer zekerheid dat men niet met behulp van rapporten van deskundigen wordt gemanipuleerd. De wethouder staat in nauw contact met zijn fractie, waar zijn gevoelens van solidariteit in de eerste plaats naar uitgaan. Doordat hij de toegang heeft tot de keukens van het dagelijks bestuur is de wethouder in staat om bij te dragen aan het opstellen van realistische beleidsalternatieven als dat nodig is.

De jaarlijkse algemene beschouwingen kunnen gebruikt worden om als raad de beleidsprogramma's bij te stellen. Op deze wijze worden de verantwoordelijkheden gelegd waar ze horen en kan het raadslid door de andere burgers weer als discussie-partner serieus genomen worden. Het beleidsvoorbereidende werk vindt immers in het publiek plaats, zodat de situatie wordt voorkomen dat van de raad alleen maar een ja of een nee op kant en klare plannen wordt gevraagd. Voor zover het gemeenschappelijk advies hiernaartoe werkt verdient het alle lof.

Het programcollege is evenwel een slecht middel om dit te bereiken. Als men daarnaar streeft heeft men zich inmiddels neergelegd bij de verminderde verantwoordelijkheid van de raad. Slechts een deel van de raad komt aan bod, en steeds hetzelfde deel, waarover het beleid ook gaat. Een gesloten optredend afspiegelingscolege is al ongunstig voor de democratie, een dito programcollege is alleen maar erger, het is immers nog eenzijdig samengesteld ook.

Openheid t.o.v. anderen

Gedurende de zittingsperiode zullen zich diverse onvoorziene wijzigingen voordoen in de politieke problematiek. Het is nauwelijks aan te nemen dat hieruit wisselingen in het college zullen resulteren. De „regeringscoalitie" zal de neiging hebben zichzelf op een krampachtige wijze door middel van compromissen in stand te houden. De raadsdiscussies zullen verstarren door de angst voor de „val" van het college. Het eerste slachtoffer is de openbaarheid van het bestuur. Openheid t.o.v. denkbeelden van de oppositie zal onder deze omstandigheden worden geschaad. Deze groep zal het steeds moeilijker krijgen om inzicht in het werk van het bestuur te verwerven. Men zou als compensatie wel openbaarheid van de besluitvorming van b.en w. kunnen eisen, maar of dat gehonoreerd kan of zal worden blijft een open vraag.

Conclusie

Het advies van de commissie betreffende het gebruik van een beleidsprogram als selectiemiddel voor adspirant-wethouders bevordert de betrokkenheid van de burger bij het bestuur niet. Het biedt ruime mogelijkheden om een deel van de bevolking zijn invloed op het bestuur te ontnemen. Van wethouders moet alleen een democratische attitude worden geëist. Anderzijds verdienen die elementen in het advies die gericht zijn op versterking van de rol van de raad als beleidsinitiërend orgaan meer aandacht.

SAMEN NAAR SCHOOL?

door

Mr. J. G. H. Krajenbrink

1. INLEIDING

Op de onderwijsconferentie die de ARP organiseerde op 7 april 1972 in de Jaarbeurs te Utrecht, werd o.a. de volgende stelling aangenomen:

> „In de thans veelal gepropageerde 'gezamenlijke' school kan het specifieke karakter van het christelijk onderwijs niet tot uitdrukking komen. Wanneer een 'gezamenlijke' school toch ergens tot stand komt dient de invloed van de overheid in het samenwerkingsverband niet groter te zijn dan die van de overige participanten.
>
> Bij de realisering van het scholenplan dient de overheid zich onverkort te baseren op de vrijheid van de richtingen om eigen scholen te stichten. Stimulering van de oprichting van een 'gezamenlijke' school kan dan ook niet beschouwd worden als een overheidstaak. Zulks geldt eveneens ten aanzien van het zogenaamde 'tertium'."

Ik ben van mening dat deze stelling ook vandaag in grote trekken valt te onderschrijven. Toch had ik ten tijde van de conferentie tevens moeite met de stelling en het aanvaarden daarvan door de conferentiegangers. De 'moeite' heeft verschillende oorzaken, welke sedert de conferentie bij mij steeds zwaarder zijn gaan wegen. In de eerste plaats is het naar mijn mening twijfelachtig of een uitspraak als gegeven in de eerste zin binnen de competentiesfeer van een politieke partij valt. Belangrijker acht ik echter de vraag in hoeverre deze stelling het resultaat was van een werkelijk bezinningsproces in de ARP zelf. Het komt mij voor dat betrekkelijk weinigen in de ARP zich van de achtergronden van deze stelling bewust zijn. Het gaat hier echter om een brede problematiek, die in de toekomst alleen maar actueler kan worden dan zij nu reeds is. In geding is in feite de vrijheid van onderwijs en de manier waarop daaraan vandaag en in de toekomst vorm kan worden gegeven. Niet slechts een geselecteerd gezelschap maar de hele ARP dient zich hier een mening te vormen, waarbij ik niet in de laatste plaats denk aan de antirevolutionaire gemeentebestuurders.

Tegelijkertijd bevredigt de stelling mij niet omdat zij eigenlijk alleen maar 'verdedigend' is. Wij zijn er niet mee klaar om ons tot tegenstander van bepaalde verschijnselen te verklaren. Wij mogen niet in defensieve stellingen blijven steken. De vraag hoe wij wél op relevante maatschappelijke ontwik-

kelingen moeten reageren, is dringend aan de orde. In de onderwijsorganisaties is over een en ander al veel gesproken en geschreven. Toch kan ik mij niet aan de indruk onttrekken, dat ook daar nog geen duidelijke alternatieven zijn gecreëerd. Vanuit de politieke hoek is er, zoals gezegd, nog te weinig nagedacht over deze materie. Niemand minder dan onze 'eigen' staatssecretaris, dr. Veerman, zit er verlegen om.

In het onderstaande heb ik getracht enige ordening aan te brengen in de onderhavige problematiek, met daaraan gekoppeld een eerste poging tot oordeelsvorming. Ter wille van de overzichtelijkheid heb ik mij beperkt tot wat naar mijn mening hoofdzaken zijn.

In het tweede hoofdstuk komt de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs aan de orde. In het derde hoofdstuk een aantal ontwikkelingen die van invloed zijn op onze onderwijsstructuur. Hoofdstuk vier is gewijd aan de idee van de 'gezamenlijke' school, waarvan wij er in ons land inmiddels een aantal hebben. Het laatste en vijfde hoofdstuk behandelt de door de voormalige staatssecretaris Schelfhout geïntroduceerde gedachte van het 'tertium'.

2. OPENBAAR EN BIJZONDER ONDERWIJS

2.1. *De schoolstrijd*

Wij kennen in Nederland vrijheid van onderwijs. Een vrijheid, te zien als het resultaat van de zogenaamde schoolstrijd, die bij de Grondwetsherziening van 1917 werd beslecht.

In de Grondwet van 1814 werd uitgesproken dat het *openbaar* onderwijs op de hoge, middelbare en lagere scholen een aanhoudend voorwerp van de zorg der regering vormde. Wij kenden toen alleen het zogeheten openbaar onderwijs, onderwijs waarvan het bestuur en beheer in handen was van de overheid, die tevens toezicht uitoefende, bijvoorbeeld op het zedelijk peil van het onderwijzend personeel. Er was geen vrijheid om scholen te stichten en onderwijs te (doen) geven. Openbaar onderwijs betekende in de Grondwet van 1814 iets anders dan wat wij er nu onder verstaan. 'Openbaar' was toen zoiets als publiek (vgl. het engelse 'public') en niet speciaal bedoeld als tegenstelling tot 'bijzonder'. Pas in de dertiger en veertiger jaren van de vorige eeuw kreeg de term de meer enge betekenis die hij ook nu nog heeft. In die tijd ontstond nl. de idee van de bijzondere school.

De grondwettelijke situatie veranderde in 1848. Bij de Grondwetswijziging van dat jaar kwam er voor het eerst ruimte voor wat wij noemen het *bijzonder* onderwijs, in de zin van onderwijs waarvan bestuur en beheer niet in handen zijn van de overheid. Sedert 1848 was het geven van onderwijs vrij, zij het dat de gemeentelijke overheid een 'autorisatie' moest verlenen, terwijl voorts de overheid toezicht bleef uitoefenen.

In 1857 verviel ook de gemeentelijke autorisatie. De ouders konden toen zonder enige wettelijke belemmering hun kinderen het onderwijs doen geven in de geest die zij wensten. Zij moesten het echter wel zelf betalen! De vrijheid

van onderwijs was daarom in feite slechts formeel-wettelijk van aard, van werkelijke vrijheid was veelal geen sprake.

De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs werd vanaf dat moment de inzet van de schoolstrijd, een strijd waaraan met name ook de opkomst van de ARP als politieke partij verbonden zal blijven. Zoals gezegd kwam aan de schoolstrijd in 1917 een einde, en wel middels het aanvaarden van het zogenaamde pacificatieartikel, dat o.a. nader is uitgewerkt in de wet op het lager onderwijs van 1920. Sinds die tijd kennen wij de (Grond)wettelijke én financiële gelijkstelling van de twee onderwijsvormen: het openbaar en het bijzonder onderwijs. Deze gelijkstelling neemt echter niet weg, dat de eerste zorg van de overheid uitgaat naar het openbaar onderwijs. En dat is begrijpelijk: de openbare school is immers 'haar' school, de overheidsschool. Het bijzonder onderwijs is in onze onderwijsstructuur niet primair haar zorg. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in een wetsbepaling als artikel 19, lid 1, van de lager onderwijswet, luidende: „In elke gemeente wordt voldoende lager onderwijs gegeven in een genoegzaam aantal scholen, die voor alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid, toegankelijk zijn." Weliswaar zegt het tweede lid van dit artikel dat afwijkingen mogelijk zijn, maar het uitgangspunt blijft toch, dat in elke gemeente voldoende openbaar lager onderwijs moet worden gegeven. De gemeentelijke en de provinciale overheid (Gedeputeerde Staten) dienen daarop toe te zien. De wet op het voortgezet onderwijs kent een vergelijkbare regeling in artikel 66, waarvan het tweede lid bepaalt dat Gedeputeerde Staten tenminste eenmaal in de drie jaren vaststellen „of voldoende is voorzien in de behoefte aan openbaar onderwijs in een genoegzaam aantal scholen". Het bijzonder onderwijs is niet aldus gegarandeerd. Daar hangt alles af van het particulier initiatief.

2.2. *Het onderscheid*

Wat onderscheidt openbaar van bijzonder onderwijs? Wanneer is er sprake van openbaar, wanneer van bijzonder onderwijs?

Ik heb er zojuist al op geduid: beslissend is het antwoord op de vraag van wie het onderwijs uitgaat. Gaat het onderwijs uit van de overheid, dan is er sprake van openbaar onderwijs. Al het andere, dus alle niet-overheidsonderwijs is bijzonder onderwijs. Artikel 1 van de wet op het voortgezet onderwijs definieert de openbare school als „een door het rijk of door een of meer gemeenten in stand gehouden school", terwijl dit artikel de bijzondere school aanduidt als „een door een natuurlijke persoon of door een privaatrechtelijke rechtspersoon in stand gehouden school".

In onderwijskringen spreekt men graag over 'het bevoegd gezag'. Wie heeft of wie is het bevoegd gezag? Ook dat betekent eigenlijk weer: wie heeft bestuur en beheer. Bij het openbaar onderwijs is dat zoals gezegd de overheid, meestal de gemeentelijke overheid. Bij het bijzonder onderwijs is het bevoegd gezag vrijwel steeds een rechtspersoonlijkheid bezittend lichaam, dikwijls in de vorm van een vereniging of een stichting, waarvoor een bestuur optreedt. Voor

het (juridische) antwoord op de vraag of we te maken hebben met openbaar of bijzonder onderwijs moeten we dus een *formeel criterium* aanleggen.

Om de werkelijkheid geen tekort te doen, moet, sprekend over de verschillen tussen openbaar en bijzonder onderwijs ook het inhoudelijke aspect worden genoemd. Het gaat daarbij om de *richting*, de geest waarin het onderwijs wordt gegeven. Het openbaar onderwijs pretendeert op te voeden, te onderwijzen in algemene, neutrale zin, dat wil zeggen zonder te opteren voor een bepaalde religie, levensbeschouwing, ideologie of iets dergelijks.

Artikel 208 van de Grondwet bepaalt o.a., dat het openbaar onderwijs bij de wet wordt geregeld „met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen". Artikel 42 van de lager onderwijswet bevat de bekende formulering dat het (openbare) schoolonderwijs dienstbaar behoort te worden gemaakt aan de „opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden". In de wet op het voortgezet onderwijs is het — al weer — artikel 42 waarin wordt gesteld, dat het onderwijs bijdraagt tot de vorming van de leerlingen „op grondslag van waarden, in de Nederlandse traditie met name door christendom en humanisme erkend". Het tweede lid van artikel 42 L.O. verplicht de onderwijzer niets te leren, te doen of te laten, wat strijdig is met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Artikel 44 van de wet op het voortgezet onderwijs is van gelijke strekking. Een en ander betekent, kort gezegd, dat er op de openbare school wel informatie over godsdienstige en ideologische zaken mag worden gegeven, maar dat de school en de onderwijzers op de school geen partij mogen kiezen. De openbare school is toeschouwer bij, geen deelnemer aan de geestelijke (wed)strijd.

Het bijzonder onderwijs pretendeert echter veelal — het hoeft niet zo te zijn — te willen vormen vanuit een bepaalde optiek: zij wil onderwijzen met een bepaalde geestelijke lading. De vrijheid daartoe vormde in wezen de inzet van de schoolstrijd. Vanwege het inhoudelijke aspect wilde men het onderwijs ook in eigen beheer hebben. De schoolstrijd was een geestelijke strijd. Het was een strijd voor geestelijke vrijheid.[1] Politiek gezien ging het overigens niet om de christelijke school, maar om de bijzondere school. Ten overvloede: bijzonder onderwijs is niet hetzelfde als christelijk (prot. christelijk of r.k.) onderwijs. Wij kennen in ons land ook niet-christelijk bijzonder onderwijs. Het christelijk onderwijs is slechts een vorm van bijzonder onderwijs, zij het veruit de meest voorkomende.

2.3. *Betrekkelijke vrijheid*

Onderwijsvrijheid dus in Nederland. Een vrijheid die nog wel wordt onder-

[1] Dat het de confessionelen in wezen ging om de geestelijke lading van het onderwijs blijkt o.a. uit de opstelling van een man als Groen van Prinsterer. Hij was nl. lange tijd voorstander van de *gekerstende* openbare school.

Omgekeerd waren nogal wat liberalen (o.a. Thorbecke) van mening, dat het geven van onderwijs geen staatszaak was. Zij bepleitten daarmee in feite het bijzonder onderwijs, maar dan wel neutraal bijzonder onderwijs.

scheiden naar vrijheid van schoolstichting, vrijheid van richting en vrijheid van inrichting (d.i. organisatie, leerplan, methode, bestuursvorm). Al deze vrijheden zijn vanzelfsprekend betrekkelijk. Het is ook hier vrijheid in gebondenheid. Openbaar en bijzonder onderwijs zijn beide gebonden aan regels bij de wet gesteld. Deze regels, deze normen hebben betrekking op de lesruimten, de leerkrachten, leerlingen-aantallen, examens, enz. Het zijn normen, die van overheidswege worden gesteld, en alleen wanneer aan de door haar gestelde normen wordt voldaan stelt de overheid zich verantwoordelijk voor de bekostiging van de onderwijsvoorzieningen. Voor het toezicht op de naleving van haar voorschriften heeft de overheid het apparaat van de onderwijsinspectie ter beschikking.

De redelijkheid van het feit dat de overheid bepaalde regels stelt en op de naleving daarvan toeziet, wordt algemeen erkend. Deugdelijkheid, efficiency, verantwoorde besteding van gemeenschapsgelden is nimmer een overbodige luxe. De geestelijke vrijheid, als nationale verworvenheid, dient echter overeind te blijven. In het aldus opgeroepen spanningsveld dient zich het overheidsbeleid te bewegen, zo is de redenering.

3. FEITELIJKE EN PRINCIPIËLE ONTWIKKELINGEN

Deze situatie van betrekkelijke onderwijsvrijheid is sedert het einde van de schoolstrijd politiek niet of nauwelijks principieel aangevochten. Vanzelfsprekend is in de loop der jaren diverse malen gesuggereerd dat bepaalde overheidsmaatregelen de onderwijsvrijheid in gevaar brachten. Met name de christelijke politieke partijen wierpen zich dan gewoonlijk op als beschermers van die vrijheid. Het ging echter in feite steeds om marginale kwesties, een regelrechte principiële aanval is niet gedaan. Niettemin hebben al deze marginale kwesties wel hun effect gehad. Over een langere periode gezien is de ontwikkeling zodanig dat er ernstige vragen te stellen zijn terzake van onze onderwijsvrijheid. Daarnaast zijn er een aantal meer principiële ontwikkelingen, die niet zo zeer de onderwijsvrijheid als wel de traditionele verschijningsvormen van openbaar en bijzonder onderwijs ter discussie stellen. Beide soorten ontwikkelingen resulteren o.a. in de opkomst van de 'gezamenlijke' school (zie hoofdstuk 4).

3.1. *Feitelijke ontwikkelingen*

In de eerste plaats kan worden gewezen op de in de loop der jaren sterk toegenomen overheidsbemoeienis met het onderwijs, ook met het bijzonder onderwijs. Wat waren daarvan de oorzaken?

Om te beginnen is het volume van de onderwijsvoorzieningen geleidelijk aan enorm gestegen. Niet alleen in de zin van grotere aantallen leerlingen, evenzeer in soorten onderwijsvoorzieningen. Deze groei vereist regeling. Door de overheid werden tal van voorschriften uitgevaardigd met het doel de groeiprocessen beheerst en gecontroleerd te laten verlopen. Dat dit gepaard ging

met een navenante uitbreiding van het ambtelijk apparaat, spreekt vanzelf.

Parallel aan deze verschijnselen liep de stijging van de overheidsuitgaven ten behoeve van onderwijsvoorzieningen. We zijn terecht gekomen in een situatie, waarin bijna ⅓ van de algemene middelen aan onderwijs wordt gespendeerd. De onderwijsvrijheid heeft hier wellicht opwaartse druk uitgeoefend. Immers, iedere 'richting' maakt aanspraak op overheidsgelden, wanneer aan een aantal minimum-normen is voldaan. Iedere richting fungeert, zo bezien, als pressiegroep, en het is bekend wat van zo'n situatie de financiële gevolgen zijn.

Bij een sterk toenemende financiële verantwoordelijkheid van de overheid is de reactie van die overheid, ook terzake van het onderwijs, meestal tweeërlei:

1e zij eist grotere inspraak en toezicht op de besteding der gelden;

2e zij tracht de stijging af te remmen, bijvoorbeeld door de eisen op te schroeven waaraan moet worden voldaan om in aanmerking te komen voor bekostiging van overheidswege.

Het zou van een verwerpelijk, want liberaal vrijheidsbegrip getuigen de toenemende overheidsbemoeiing met het onderwijs per definitie af te doen als een beknotting van de onderwijsvrijheid. Het kan immers zeer wel zijn — en dat is in feite vaak het geval — dat een regelend optreden van de overheid die onderwijsvrijheid beschermt of voor het beleven ervan ruimte maakt. De onderwijsvrijheid komt echter wél in gevaar als het optreden van de overheid kenmerken begint te vertonen van dirigisme. Dat ook dit het geval is kan helaas niet worden ontkend. Het spreekt daarbij voor zich, dat dit het sterkst wordt gevoeld bij het bijzonder onderwijs, dat zich immers bij uitstek de representant van de onderwijsvrijheid voelt. Allerwegen wordt daar geklaagd, dat de overheidsinvloed en de overheidseisen zodanig zijn geworden, dat de reeds betrekkelijke vrijheid van schoolstichting, van richting en van inrichting in sterke mate aan banden is gelegd. Het wordt steeds moeilijker om met succes een school voor de eigen richting te claimen, en als het al gelukt, blijkt de bemoeienis van de overheid met de gang van zaken op de school in niet geringe mate beperkend voor de eigen (in)richting.

Ik wil nog wijzen op een andere ontwikkeling waarbij de onderwijsvrijheid m.i. in geding, althans aan de orde is. Voorheen had ieder een duidelijk beeld voor ogen als hij sprak over 'onderwijs' en 'school'. Dat beeld vervaagt. Onderwijs en school als begrippen zijn sterk verbreed en doen zich in allerlei vormen voor. 'Partiële leerplicht', 'permanente educatie', 'instructieve omroep', het zijn in dit verband illustratieve trefwoorden. Kunnen we met deze onderwijsvormen nog terecht in ons systeem van openbaar en bijzonder onderwijs?

3.2. *Principiële ontwikkelingen*

De tweedeling van ons onderwijs in openbaar en bijzonder onderwijs heeft in sterke mate bijgedragen tot het ontstaan van onze zogeheten verzuilde samenleving. Binnen deze tweeledige structuur is er alle ruimte voor de zuilen en die hebben daar ruim gebruik van gemaakt, geheel overeenkomstig het

heersende patroon. Deze situatie heeft op haar beurt de verzuiling in andere maatschappelijke sectoren gestimuleerd.

Eén van de crisisverschijnselen in de samenleving van vandaag is het ontbindingsproces van die verzuilde samenleving. Op tal van terreinen waar de verzuiling zich manifesteerde — en waar was dat niet het geval — zijn zowel de organisatorische vormen als de daarin belichaamde ideeën in discussie. Dat geldt ook voor het onderwijs. Het openbaart zich bijvoorbeeld in een nieuwe discussie over de zin van het christelijk onderwijs en de wijze waarop dat onderwijs gebracht moet worden. Men denke aan de belangrijke activiteiten van de Unie 'School en Evangelie': de serie Cahiers voor het christelijk onderwijs, de oprichting van een Centrum voor documentatie van en bezinning op het christelijk onderwijs, e.d. Het openbaart zich ook in de veel minder directe en vanzelfsprekende betrokkenheid van christelijke ouders bij het christelijk onderwijs dan vroeger het geval was. Men voelt ook vaak minder behoefte aan het beschermende en afbakenende isolement van de eigen richting. Soms blijken christelijke ouders weloverwogen te kiezen voor een onderwijsvoorziening voor hun kinderen, waarin de geestelijke pluriformiteit van de samenleving met zoveel woorden gestalte krijgt. Zij kiezen daarmee niet voor het neutrale openbare onderwijs, maar voor de ontmoeting, de confrontatie der richtingen. Deze ontwikkeling leidt ertoe dat men niet meer op voorhand wenst te denken in de traditionele vormen waarin ons onderwijs is gegoten.

Er is hier nog een tweede ontwikkeling die m.i. niet ongenoemd mag blijven. Zoals bekend was in de schoolstrijd de leus 'de school aan de ouders' een centraal motief. De ouders behoren te bepalen in welke richting zij hun kind opgevoed wensen te zien. De ouders behoren daarom ook ten nauwste betrokken te zijn bij het beheer van de school. Met wisselend succes is deze idee in het bijzonder onderwijs geëffectueerd. Met wisselend succes, want ook in het bijzonder onderwijs ontstond maar al te dikwijls de situatie dat in feite slechts een klein aantal mensen, het bestuur, de gang van zaken op elitaire wijze bepaalde. Gelukkig krijgt de idee van 'de school aan de ouders' de laatste tijd weer nieuwe impulsen. Zo is er bijvoorbeeld de algemene democratiseringstendens, als ook het toenemende inzicht dat de onderwijsinspanningen effectiever zijn, naarmate schoolmilieu en gezinsmilieu nauwer aaneensluiten.

Het is met name interessant dat er ook bij het openbaar onderwijs een ontwikkeling gaande is, die beoogt de ouders meer bij de school te betrekken. Sedert een aantal jaren is de openbare school wettelijk voorzien van een oudercommissie. Zijn daarmee slapende honden wakker gemaakt? Meer en meer is bij de 'ouders van het openbaar onderwijs' het verlangen waar te nemen naar de beheersvorm van het bijzonder onderwijs, waarbinnen voor de ouders — nog altijd — grotere mogelijkheden liggen.

3.3. *Evaluatie*

Hoe te reageren op de in het voorgaande aangeduide ontwikkelingen? Wanneer men er zoals schrijver dezes, van uit gaat dat de vrijheid van onderwijs

als een groot goed moet worden aangemerkt, dat stellig behouden moet blijven, spreekt het vanzelf dat ontwikkelingen, die die vrijheid inperken, tegengegaan moeten worden. Daarbij dienen wij ons vanzelfsprekend te realiseren, dat er een aantal harde economische en financiële feiten op tafel liggen; criteria als maatschappelijke bruikbaarheid en pedagogische zinnigheid mogen bovendien niet worden veronachtzaamd. Vrijheid betekent niet dat alles kan. Wij staan voor de uitdaging de vrijheid van onderwijs opnieuw vorm te geven in de eigentijdse situatie met de eigentijdse mogelijkheden. Dat redden we niet enkel door fanatiek vast te willen houden aan een gegroeide situatie, aan verkregen rechten. Dat is een te zwakke stellingname in een snel veranderende maatschappelijke context. Het zonder meer poneren van de eis, dat de vrijheid van de richtingen om eigen scholen te stichten *onverkort* gehandhaafd dient te blijven, (zie de stelling van de ARP-conferentie) is mij dan ook te vrijblijvend. Wij redden het evenmin door met de beschuldigende vinger naar de overheid te wijzen, alsof daar de oorzaak van de problemen ligt. Het lijkt mij bovendien uiterst onwaarschijnlijk, dat bekwame bewindslieden als achtereenvolgens Cals, Diepenhorst, Grosheide, Veringa, Van Veen en Schelfhout, van huis uit allen sympathiserend met het bijzonder onderwijs, de onderwijsvrijheid te weinig in beeld hebben gehouden. Met dit soort argumenten blijven wij steken in defensieve stellingen.

Men mag gelukkig stellen, dat het nederlandse volk in overgrote meerderheid nog altijd te vinden is voor de idee van de onderwijsvrijheid. Misschien is het wel een groeiende meerderheid. Daar ligt in ieder geval het probleem niet. Waar het nu primair om gaat is, dat het nederlandse volk, zijn regering en parlement, opnieuw expliciet zullen moeten maken welke offers aan geld, efficiëncy, ruimte, e.d. zij in de huidige en toekomstige samenleving bereid zijn te brengen ter realisering van de idee van de onderwijsvrijheid. Wat is ons de onderwijsvrijheid waard? Wanneer daarover onduidelijkheid bestaat is de kans groot dat we, als gevolg van welhaast autonome ontwikkelingen, terecht komen in een situatie die we geen van allen wensen.

Een onderliggende vraag is vervolgens die naar de wijze waarop de bestaande onderwijsvrijheid wordt waargemaakt en benut. We komen dan bijvoorbeeld terecht op de niet-politieke vraag in hoeverre het christelijk onderwijs zich waarmaakt. We komen terecht op de vraag waar de ouders van het bijzonder onderwijs gebleven zijn. Tenslotte gaat het opnieuw over de vraag naar het 'waarom' van het bijzonder onderwijs (en daarmee evenzeer naar het 'waarom' van het openbaar onderwijs). De discussie over deze vragen is, zoals gezegd, de laatste tijd weer op gang gekomen. Een discussie die gezien moet worden in het veel bredere kader van de fundamentele veranderingen die zich in onze maatschappelijke structuur en de daaraan ten grondslag liggende levensbeschouwelijke ideeën, voltrekken. In dit kader moet men ook de bovenbedoelde principiële ontwikkelingen binnen het openbaar en bijzonder onderwijs plaatsen. Wij verkeren in een situatie, waarin voor velen de traditionele verschijningsvormen van ons onderwijs niet meer vanzelfsprekend zijn. In zo'n situatie heeft

het bijvoorbeeld weinig zin te volstaan met de eis en de aansporing de christelijke school te handhaven, omdat de vraag naar het 'christelijke' nu juist een der discussiepunten is.

Is dit een pleidooi om de christelijke school om zeep te helpen? Allerminst! Het gaat mij er om dat wij de realiteit onder ogen zien en daarop terzake doend reageren. Tot die realiteit behoort ook het feit dat er bij de ouders van het christelijk onderwijs en bij de ouders van het openbaar onderwijs een toenemende bereidheid is zich met elkaar te verstaan. Samenwerkingsvormen worden gepropageerd of althans aanvaardbaar geacht. En dat juist in een tijd, waarin de traditionele vrijheid van schoolstichting nogal gevaar loopt. Het is bovendien duidelijk, dat hier geen sprake is van een tijdelijk verschijnsel, veeleer van het begin van een ontwikkeling. De wijze waarop onze onderwijsvrijheid zich jarenlang manifesteerde, is nadrukkelijk in beweging. Ik wil dat thans illustreren aan de hand van het actuele verschijnsel van de zogenoemd gezamenlijke school.

4. DE GEZAMENLIJKE SCHOOL

4.1. *Typen*

De in hoofdstuk 3 aangeduide ontwikkelingen en overwegingen hebben, al of niet in combinatie, geleid tot de opkomst van de *gezamenlijke school,* waarin verschillende richtingen samenwerken, ook al weer in diverse combinaties. Afhankelijk van motief, doelstelling en deelnemende richtingen, zijn er benamingen in omloop voor de verschillende samenwerkingsvarianten. In de literatuur over de gezamenlijke school worden de benamingen voor de verschillende schooltypen niet steeds eenduidig gebruikt. Het ware nuttig voor de discussie te komen tot een zekere standaardisering.

Wanneer er sprake is van een bewust gekozen samenwerking tussen personen en instanties van openbaar en bijzonder onderwijs, spreekt men veelal van de *samenwerkingsschool.* Men wil weloverwogen een ontmoeting tussen de richtingen tot stand brengen. Er zijn hier vanzelfsprekend varianten denkbaar: de ontmoeting kan meer of minder intensief zijn. De verstgaande variant is die waarin men welhaast een integratie van de richtingen nastreeft. Dit laatste type noemt wel wel de *open school.*

Was in het daarnet genoemde schooltype sprake van een principiële keus voor samenwerking, het omgekeerde is het geval bij de zogenaamde *compromisschool.* Dit schooltype ontstaat wanneer de verschillende richtingen van openbaar en bijzonder onderwijs eigenlijk ieder voor zich een eigen school wensen, maar daarvoor onvoldoende leerlingen kunnen leveren. Alleen een gezamenlijk project voldoet aan de van overheidswege gewenste norm. Ook dit type kent varianten, afhankelijk van de mate waarin men binnen de school de identiteit van de richtingen overeind wenst te houden. Wanneer in de school alle onderwijs 'per richting' wordt gegeven, spreekt men wel van een *vleugelschool.*

Tenslotte moet in dit beknopte overzicht worden genoemd de *oecumenische school.* Daarbij gaat het om een gezamenlijk project van protestanten en katholieken. Een dergelijke school kan zowel uit nood als bij voorkeur tot stand komen, terwijl ook hier de mate van gezamenlijkheid variabel is.

4.2. *Beheersvormen*

Het is al meermalen ter sprake gebracht: wij kennen in Nederland (Grond)-wettelijk slechts twee beheersvormen voor het onderwijs, namelijk openbaar en bijzonder onderwijs. Het ligt voor de hand dat er bij het beheren van een gezamenlijke school problemen kunnen rijzen. Want hoe men de gezamenlijkheid ook in het vat giet, het resultaat is altijd óf een openbare óf een bijzondere school. Een derde weg is er niet.

Zo kan men een gezamenlijke school bijvoorbeeld beheren in de vorm van een vereniging of een stichting. Wanneer de participanten allen van huis uit behoren tot het bijzonder onderwijs ligt een dergelijke beheersvorm voor de hand. Ook het openbaar onderwijs (de gemeente bijvoorbeeld) kan echter deelnemen in een privaatrechtelijke vereniging of stichting. Waar het echter een privaatrechtelijk lichaam betreft moet er dan worden gesproken van *bijzonder* onderwijs.

Het kan ook anders. Artikel 61 van de Gemeentewet geeft aan de gemeenteraad de bevoegdheid commissies in te stellen met het oog op de behartiging van bepaalde belangen (lid 1). De bevoegdheid en de samenstelling van zo'n commissie worden door de raad geregeld (lid 2). Ook niet-raadsleden kunnen daarin zitting hebben. De raad kan dus haar eigen bestuursbevoegdheid van een openbare school delegeren aan een commissie, waarin ook vertegenwoordigers van het bijzonder onderwijs zitting hebben. De commissie is echter niet eigen baas. Zij is verantwoording schuldig aan de raad, die bovendien de commissie kan opheffen, haar bevoegdheden en samenstelling wijzigen, enz. De school in kwestie is en blijft een *openbare* school.

Hetzelfde geldt voor de beheersvorm die denkbaar is ex artt. 41 en 43 van de Wet Gemeenschappelijke Regelingen. Art. 41 bepaalt dat aan gemeenschappelijke regelingen tussen gemeenten onder bepaalde voorwaarden ook kan worden deelgenomen door bepaalde privaatrechtelijke rechtspersonen. Art. 43 opent zelfs de mogelijkheid voor een gemeenschappelijke regeling tussen één gemeente en één of meer privaatrechtelijke rechtspersonen. Zo'n privaatrechtelijke rechtspersoon zou afkomstig kunnen zijn uit de wereld van het bijzonder onderwijs. Aangezien men van oordeel is dat een op de W.G.R. gebaseerd lichaam een publiekrechtelijk lichaam is, dienen wij ook hier te spreken van een *openbare* school. Een niet onbelangrijk verschil met de art. 61-school is dat hier niet noodzakelijkerwijs sprake hoeft te zijn van een verantwoordingsplicht aan de gemeenteraad; evenmin kan de raad in dit geval de gemeenschappelijke regeling op eigen houtje wijzigen of opheffen. Daar staat o.a. tegenover dat de goedkeurende en toezichthoudende functie van Gedeputeerde Staten niet te omzeilen lijkt.

4.3. *Evaluatie*

In hoeverre is de gezamenlijke school een oplossing voor de vragen die worden opgeroepen door de in hoofdstuk 3 bedoelde feitelijke en principiële ontwikkelingen? Ofschoon de ervaringen die zijn opgedaan met de gezamenlijke school nog maar gering in aantal en kort van duur zijn, kan toch wel iets als een voorlopige beoordeling worden uitgesproken.

Ik meen dat de oplossing die de gezamenlijke school biedt slechts ten dele echt een oplossing is. Het is m.i. een oplossing voor die gevallen waarin betrokkenen *van harte* kiezen voor enigerlei vorm van samenwerking.[2] Men kan daarmee in de gezamenlijke school verschillende kanten uit en de mogelijkheid van experiment lijkt aanwezig. Daarbij moet opgemerkt worden dat dan m.i. de beheersvorm van het bijzonder onderwijs de aangewezen weg is. Betrokkenen willen bewust een school met een bepaalde doelstelling en opzet, namelijk de ontmoeting der richtingen of hoe men dat ook wil omschrijven. Welnu, voor dit soort wensen kennen wij in Nederland de mogelijkheid van het bijzonder onderwijs. Wanneer men iets anders wil dan het neutrale, algemene, openbare onderwijs, dan is daartoe in beginsel de mogelijkheid aanwezig, maar dan wel in de vorm van bijzonder onderwijs. Een openbare school zou in dit geval een oneigenlijke situatie opleveren.

Voor alle gevallen waarin men *niét van harte* kiest voor de gezamenlijke school, is dit schooltype maximaal een noodoplossing. Wat betreft de beheersvorm laat zich ook hier de beheersvorm van het bijzonder onderwijs denken. Wanneer evenwel tevens het openbaar onderwijs, dus de overheid, participeert, zal deze deelnemer, zo blijkt uit de praktijkvoorbeelden, streven naar een vorm van openbaar onderwijs. Misschien moeten we dit streven zien als een 'natuurlijk' machtsstreven, maar is het ook niet naar wettelijk voorschrift, dat de overheid zorgdraagt voor voldoende openbaar onderwijs? Hoever mag de overheid met het bijzonder onderwijs meegaan? Wat het resultaat ook is, het zal onbevredigend blijven. Zowel openbaar als bijzonder onderwijs zullen geneigd zijn 'hun huid zo duur mogelijk te verkopen', met als resultaat een teer en kwetsbaar compromis.

Wanneer zowel de vertegenwoordigers van het openbaar als die van het bijzonder onderwijs aan hun trekken willen komen, dan zal inzake de beheersvorm het resultaat krampachtig en gewrongen moeten zijn vanwege de noodzaak de samenwerking te persen in de jas van óf het openbaar óf het bijzonder onderwijs. Men kan zich dan ook afvragen of met name voor een dergelijke uit nood geboren samenwerking niet een nieuwe beheersvorm moet worden gecreëerd. Daarover handelt het laatste hoofdstuk.

Hier past nog één opmerking. Iedere poging de uit 'nood' geboren gezamenlijke school zo goed mogelijk te structureren is en blijft 'kurieren am Symptom'.

[2] De religieus-pedagogische vraag of deze samenwerking wenselijk is, laat ik hier buiten beschouwing. De overheid heeft met het *feit* te maken, dat een dergelijke samenwerking soms wordt verlangd.

Het zou immers veel aardiger zijn als de 'noodsituatie' zelf kon worden opgeheven. Ik ga er echter van uit dat er hoe dan ook dergelijke noodsituaties zullen blijven bestaan, die zo goed mogelijk moeten worden opgevangen. Wanneer dat in bepaalde gevallen de gezamenlijke school betekent, i.c. de compromisschool, moet die noodoplossing gemaximaliseerd worden. Het gevaar dient daarbij onderkend dat een 'goede noodoplossing' de werkelijke verlangens van de betrokkenen doet vergeten, althans camoufleert.

5. HET TERTIUM

Een belangrijke bijdrage aan de discussie over de problematiek van de gezamenlijke school is geleverd door de voormalige staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, de heer Schelfhout. Hij lanceerde de idee om naast het openbaar en bijzonder onderwijs een tertium, een derde onderwijstype, te creëren.

De heer Schelfhout had hierover al ideeën ontwikkeld toen hij nog secretaris was van de Nederlandse Katholieke Schoolraad. Hij was daarmee een van de weinigen in de onderwijsorganisaties die meer deden dan protest aantekenen tegen de in gang zijnde ontwikkelingen. Hij trachtte te komen tot een adequate reactie. Na zijn benoeming tot staatssecretaris in 1971 heeft hij gepoogd zijn ideeën nader uit te werken, wat hem vooral van de zijde van het protestants en het katholiek onderwijs niet in dank werd afgenomen. De heer Schelfhout is niet als staatssecretaris aangebleven in het kabinet-Den Uyl. Zijn idee van het tertium is daarmee echter niet verdwenen. Het is niet onbekend dat de huidige minister van Onderwijs en Wetenschappen, professor Van Kemenade, op dit punt sympathiseert met de ideeën van de heer Schelfhout. Het lijkt te verwachten dat de opvolger van de heer Schelfhout als staatssecretaris, de heer Veerman, ten dezen tegengas zal geven.

5.1. *De motieven*

Alvorens de idee van het tertium zelf nader te bezien, is het wellicht goed voor de oordeelsvorming om nog eens de eigen woorden van de heer Schelfhout te horen over de ontwikkelingen en problemen waarop de overheid naar zijn mening een antwoord moet geven. Hij heeft zich daarover bij diverse gelegenheden uitgelaten. Ik kies een tweetal citaten. Het eerste is uit een rede die hij in de Eerste Kamer heeft gehouden op 21 maart 1972. Na te hebben betoogd dat openbaar en bijzonder onderwijs „onverkort behouden dienen te blijven als behorende tot het geestelijk erfgoed van de natie" vervolgt hij:

> „Intussen valt niet te miskennen, dat de diepgaande geestelijke en maatschappelijke bewegingen en veranderingen van onze tijd vérstrekkende invloed hebben op de functie zelf van het onderwijs en op de voorwaarden waaronder die functie kan worden verwerkelijkt. Daaruit zijn met name twee nieuwe verschijnselen ontstaan. Het eerste is, dat burgers van dit

land op ideële gronden de overtuiging hebben en uitdragen, dat rechtens naast de scholen der overheid en naast de scholen van niet-overheden in een derde categorie, een tertium, moet worden voorzien, scholen namelijk, die uitgaan van overheid en burgers samen.
Het tweede verschijnsel is, dat de uitbreiding der onderwijsvoorzieningen niet rechtvaardig op te lossen kwesties opwerpt terzake van de toewijzing van scholen aan de verschillende richtingen, telkens wanneer vaststaat, dat in een regio met levensbeschouwelijke gemengde bevolking een optimale voorziening van een bepaald type slechts verkregen kan worden door het stichten van één school. (.....)
Mij regardeert in het eerstgenoemde verschijnsel de rechtsvraag. Naar mijn overtuiging zou er een tekort aan vrijheid ontstaan, indien de geldende grondwettelijke bepalingen voor alle tijden onaantastbaar zouden moeten worden geacht en er geen nieuwe beheersvorm meer tot ontwikkeling zou mogen komen. (.....)
Het tweede verschijnsel raakt mij, omdat het mij bij de vaststelling van het scholenplan voor sommige gevallen belast met de onmacht om tot een juiste beslissing te geraken."

Het tweede citaat komt uit een rede die de heer Schelfhout op 1 februari 1972 te Tilburg heeft gehouden:

„Dat schoolstichting niet in een van beide genoemde tradities (openbaar of bijzonder onderwijs, K) past kan zich voordoen, en doet zich realiter voor, zowel omdat de betrokken kring de principiële onuitdrukkelijkheid van het openbaar onderwijs als de exclusieve uitdrukkelijkheid van het confessionele wil ontgaan door een weloverwogen keuze vóór geestelijke pluriformiteit — als ook omdat in een toenemend aantal gevallen er te weinig leerlingen zijn voor afzonderlijke scholen per richting — als tenslotte wegens de heel praktische grond dat wij door tekort aan terreinen en investeringsmiddelen niet kunnen bouwen zoveel als we nodig zouden hebben".

De belangrijkste motieven die bij de heer Schelfhout leven om te komen tot wat hij noemt het tertium, zijn derhalve:

1e. de keuze van velen voor geestelijke pluriformiteit;
2e. de behoefte aan samenwerking in beheer tussen overheid en particulier initiatief;
3e. te weinig leerlingen voor afzonderlijke scholen per richting;
4e. ruimtelijke en financiële schaarste.

5.2. *De idee van het tertium*
Wat bedoelt de heer Schelfhout nu met het tertium? Uit zijn uitspraken

blijkt dat hij met het tertium zowel aan een bepaalde richting als aan een beheersvorm gestalte wil geven.

In zijn Tilburgse rede zegt hij onder meer:

> „Met betrekking daartoe (het tertium, K) zouden voor mij twee zaken fundamenteel zijn. Vooreerst dat in de grondslag van de instelling uitdrukkelijk wordt opgenomen dat tot haar doel wordt gerekend, en dus in haar leef- en werkwijze wordt ingesloten, de zorg voor de geestelijke, de levensbeschouwelijke godsdienstige dimensie van de vorming. En op de tweede plaats, voor wat de bestuursinrichting betreft, een samengaan van overheid en vertegenwoordigers uit de samenleving in een paritaire constructie, die uitdrukking zou kunnen geven aan wat ik graag genoemd heb het beginsel van de complementaire verantwoordelijkheid".

En bij zijn optreden in de Eerste Kamer hanteert hij nog eens een al meermalen gebruikte formulering als antwoord op de vraag waarin het onderscheiden karakter van het tertium gelegen is:

> „Zij zou in mijn voorstelling van beide bestaande tradities verschillen doordat ze zowel de principiële onuitdrukkelijkheid van het openbaar en neutraal bijzonder onderwijs als de exclusieve overtuigingsgrondslag van het confessionele zou vermijden door de godsdienstige en levensbeschouwelijke vorming expliciet in haar pedagogische doelstellingen op te nemen vanuit een weloverwogen keus voor geestelijke pluriformiteit. Aan de gezamenlijke beheersfiguur van overheid en burgers zou rechtspersoonlijkheid kunnen worden verleend rechtstreeks door de wet".

5.3. *Evaluatie*

Wanneer het zwaartepunt van het tertium zou liggen op het inhoudelijk aspect, wanneer het daarnaar vooral zou moeten worden beoordeeld, dan zou het naar mijn overtuiging a priori weinig kans maken. En mijns inziens terecht. Ik heb er ernstig bezwaar tegen, maar niet in de eerste plaats omdat ik moeite heb mij voor te stellen wat die inhoudelijke, door de overheid geformuleerde, grondslag dan wel precies zou gaan opleveren. Mijn voornaamste bezwaar is dat wij ons mijns inziens buiten het terrein van de overheid bevinden, wanneer wij een bepaald niet kleurloze grondslag voor een schooltype (grond)-wettelijk gaan formuleren en vastleggen. De bewuste keuze voor geestelijke pluriformiteit gedurende de opleiding en vorming van opgroeiende mensen, maar ook in onderwijs- en vormingsinstituten überhaupt, kan niet een door de overheid te formuleren keuze zijn; het is een keuze van ouders en/of betrokkenen. De overheid mag en moet daartoe wel de ruimte bieden, er de voorwaarden voor scheppen. Dát is de overheidstaak. Op de vraag of die ruimte er thans is, moet het antwoord bevestigend luiden. We hebben er het bijzonder onderwijs voor gecreëerd. Het tertium is daarvoor níet nodig.

Ik meen dat het wezenlijke van het tertium dan ook niet gezocht moet worden in het inhoudelijke aspect zoals de heer Schelfhout dat heeft omschreven. Het wezenlijke en het nieuwe van het tertium is de beheersvorm: geen openbaar, geen bijzonder onderwijs, maar een derde weg, namelijk de complementaire verantwoordelijkheid. Als ik goed zie, gaat het Schelfhout ook zelf eigenlijk om het tertium als nieuwe beheersvorm.

In de Eerste Kamer zei hij, na gewezen te hebben op het feit dat er thans reeds samenwerkingsscholen worden gesticht: „Echter staan daarvoor slechts verhullende modaliteiten ter beschikking. De figuur van artikel 61 der Gemeentewet die juridisch niet anders dan een openbare school kan opleveren, of de stichting dan wel de vereniging, die ook wanneer gemeentebesturen daarin deelnemen, per definitie een bijzondere school opleveren. Nu de behoefte aan samenwerkingsscholen een oprechte behoefte van onze tijd blijkt, *is er reden om er een bevredigende vorm voor te ontwerpen*" (curs. van mij, K). Die bevredigende vorm kan hier slechts een bevredigende beheersvorm betekenen.

Is er inderdaad behoefte aan zo'n nieuwe, derde beheersvorm? Ik wil hier inhaken op wat ik daarover in het vorige hoofdstuk heb gezegd. Wanneer werkelijk het verlangen bestaat om in het onderwijs te komen tot schoolstichting waarin verschillende richtingen deelnemen, dan kan dat binnen de beheersvorm van het bijzonder onderwijs. Bovendien, we kennen in de vorm van bijzonder onderwijs reeds lang allerlei samenwerkingsvormen, met name in het beroepsonderwijs. Zo bezien is er niets nieuws aan de hand. Geestelijke pluriformiteit op school kan binnen de bestaande structuur. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier om pluriformiteit van richtingen, niet om pluriformiteit van beheer. Ik meen dan ook dat Schelfhout de zaken door elkaar haalt, wanneer hij in zijn rede in de Eerste Kamer stelt, dat „burgers van het land op ideële gronden de overtuiging hebben . . . , dat rechtens . . . in een derde categorie, een tertium, moet worden voorzien, scholen namelijk, die uitgaan van overheid en burgers samen".

Er is een ideële behoefte aan geestelijke pluriformiteit, er is geen ideële behoefte aan gemeenschappelijk beheer van overheid en burgers. Het gaat om een ontmoeting van geestelijke opvattingen, niet van beheersvormen.

Wanneer men echter nolens volens, noodgedwongen, meent te moeten overgaan tot het opzetten van een gezamenlijke school, wordt het moeilijker. Het doel is dan namelijk niet een geestelijke, ideële ontmoeting, maar een gezamenlijke organisatie en beheer. Toch behoeven er ook dan geen problemen inzake de beheersvorm te rijzen, wanneer het gaat om een samenwerking van verschillende richtingen van bijzonder onderwijs. Een oecumenische school bijvoorbeeld kan uit de voeten met de beheersvorm van het bijzonder onderwijs.

Pas als we te maken hebben met een uit nood geboren samenwerkingsverband waarin én voorstanders van bijzonder én voorstanders van openbaar onderwijs participeren, ontstaan er problemen met betrekking tot de beheersvorm. Dan is er wél sprake van een ontmoeting, beter: een confrontatie van beheersvormen. Noch het bijzonder, noch het openbaar onderwijs is een ge-

eigende oplossing. Een vergelijk is moeilijk, althans krampachtig, zo mag men stellen (zie hoofdstuk 4). Ik meen, dat in déze situatie naar nieuwe vormen van beheer moet worden gezocht. In de huidige onbevredigende situatie valt met name te vrezen, dat de overheid in de gezamenlijke school waaraan zij deelneemt zal blijven domineren. Ik wil dan ook stellen, dat vooral het bijzonder onderwijs gebaat is bij verruiming van de beheersvormen.

Welke mogelijkheden dienen zich hier aan?

Als eerste alternatief dat zich laat denken wil ik dan toch wel de hierboven geschetste idee van het tertium als beheersvorm noemen. Ik zei: de idee van het tertium. Een nadere concretisering daarvan zou ongetwijfeld nog veel denkwerk vragen. De conceptie-Schelfhout lijkt mij niettemin — ondanks bezwaren die men daartegen terecht kan aanvoeren — een waardevolle aanzet.

Er is evenwel een tweede alternatief, een tweede benadering denkbaar, waardoor ik mij sterker voel aangesproken dan door de tertium-gedachte. Vooral ook, omdat daarin m.i. openingen worden gegeven niet alleen voor het genoemde beheersprobleem, maar tevens voor tal van andere vragen die in het voorafgaande aan de orde zijn gesteld. Ik doel op het volgende.

Wanneer wij constateren dat de bestaande vormen van openbaar en bijzonder onderwijs te weinig armslag bieden, dan rijst de vraag of die armslag niet kan worden vergroot door die bestaande vormen zelf te herzien.

Waarom zo 'stationair' denken over openbaar en bijzonder onderwijs? Mogen we daar onder geen beding aan tornen? Betekent dat per definitie het tornen aan de nationale verworvenheid van de onderwijsvrijheid? Ik meen hiervoor, vooral in hoofdstuk 3, te hebben aangetoond dat er het een en ander aan de hand is met de onderwijsvrijheid en de structuur waarin we die hebben gegoten. Het zou conservatief in de slechte zin van het woord zijn, wanneer we bij het zoeken naar oplossingen voor structurele problemen krampachtig gaan vasthouden aan bestaande structuren.

Ik wil slechts vragen stellen. Is het bijvoorbeeld denkbaar dat we de „principiële onuitdrukkelijkheid van het openbaar onderwijs" (zie Schelfhout in rede Eerste Kamer) gaan vervangen of relativeren? In hoeverre is het mogelijk de 'zakelijke' kant van het onderwijs door de overheid te laten verzorgen en de 'inhoudelijke' kant door de ouders of ruimer: het particulier initiatief? Of is het zakelijke en het inhoudelijke onder geen beding te scheiden? Moeten we wellicht nog een stap verder gaan en het hele onderwijs primair opzetten als bijzonder onderwijs, in die zin dat het onderwijs primair van particuliere zijde wordt geïnitieerd en beheerd, waarbij de overheid zich — vanzelfsprekend onder bepaalde wettelijk te regelen voorwaarden — garant stelt voor de bekostiging? Alleen in geval van evidente nalatigheid der burgers zou de overheid 'aanvullend' moeten optreden, maar dan nog zou zij er naar kunnen streven de 'overheidsschool' zo spoedig mogelijk over te dragen aan een privaatrechtelijk lichaam.

Zijn dit illusies? Rakelen we hiermee het nog niet gedoofde vuur van de schoolstrijd op? Misschien ja, maar zelfs dát kan gewenst zijn.

PERSONALIA

Drs. W. van den Bos Czn., Wetenschappelijk medewerker bij de Dr. A. Kuyperstichting.

Drs. A. M. Oostlander, Wetenschappelijk medewerker bij de afdeling psychologische functieleer aan de V.U.

Mr. J. G. H. Krajenbrink, Wetenschappelijk medewerker bij de Dr. A. Kuyperstichting.

PATSTELLING OF PLATFORM

door

Drs. G. W. Segers

Inleiding

Tijdens de voorbereiding van ons verkiezingsprogramma 1971 bleek de defensie-paragraaf aanleiding te zijn tot een uitbarsting van heftige discussies, welke een ernstige tweespalt in de partij aan het licht brachten. Hoewel besloten werd de discussie voort te zetten, bestaat sedertdien het probleem ogenschijnlijk nog slechts voor betrokkenen en geïnteresseerden. Ook het aantal publikaties over dit terrein is minimaal geworden. Maar niet alleen binnen de ARP bestaan twijfels aan ons huidige veiligheidssysteem. De plotselinge irruptie op het P.v.d.A.-congres van oktober 1972 wijst erop, dat ook daar zich een ondergronds spanningsveld bevindt. Indien er al gediscussieerd wordt, dan gaat het om oplossingen, maar de spanningsoorzaak blijft veelal onbesproken. Daarom werkt de splijtzwam in de geesten door en groeit de verwijdering tusssen het Nederlandse volk en het defensie-apparaat. Het politieke testament van de afgetreden defensieminister (De Koster) en het rapport van de door hem ingestelde Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden op de Krijgsmacht (STUMIK), noemen allebei deze kloof als één van de grootste problemen waar het defensie-apparaat in de komende jaren voor komt te staan.

Waarom nu dit artikel

Dat ik nu in dit artikel dit probleem weer ter tafel breng is niet omdat ik onze partij in een extra spanningsveld wil brengen, maar omdat ik van mening ben, dat de ARP verplichtingen heeft ten opzichte van de Krijgsmacht. Toen wij op het partij-congres van 12 december 1970 een voorlopige oplossing vonden voor de interne spanningen in het „ethisch minimum" van de Commissie-Boertien, was het voor alle aanwezigen een duidelijke zaak dat wij niet uit de problemen waren. Daarom werd ook toegezegd door het partijbestuur dat wij zouden verder praten. Tot mijn grote teleurstelling moet ik na 3 jaar constateren dat het gesprek niet op gang gekomen is.

Het belangrijkste in deze is, dat de ARP door de uitspraak van dat congres op zijn minst onduidelijkheden heeft laten bestaan rond haar visie op de NAVO-strategie en het doel en de taak van de Krijgsmacht. Wij hebben nl. vastgesteld dat naar onze overtuiging een massale aanval met

kernwapens op het gebied van de tegenstander in strijd is met Gods Woord, omdat zij de relatie tussen doel en middelen verbreekt. Hiermede hebben wij een grens gesteld aan het repressieve optreden van de Krijgsmacht en daardoor misschien ook wel het denken over de preventieve waarde van de Krijgsmacht ondermijnd. Naar mijn mening zijn wij blijven staan bij een negatieve uitspraak en zijn wij niet toegekomen aan een positieve benadering, d.w.z. hoe wij de preventieve en repressieve taak van de Krijgsmacht dan wel zien.

In de inleiding noemde ik de kloof tussen het Nederlandse volk en de Krijgsmacht. Nu ontstaat zo'n verschijnsel nooit door één oorzaak, maar is altijd het gevolg van een complex van krachten. Maar wat dan ook de oorzaken mogen zijn, het defensie-apparaat staat op de tocht en vele militairen voelen zich in de kou. In de Krijgsmacht wordt dit verschijnsel vaak verklaard door het feit dat in vredestijd Jan Soldaat nu eenmaal niet gezien is. Mij lijkt dit een te simplistische verklaring. Naar mijn overtuiging speelt het probleem van geweld en het gewelds-apparaat in onze geïndustrialiseerde samenleving hierin een belangrijke rol.

Dit probleem is in eerste instantie een politiek probleem en behoort te worden aangepakt in de politieke organen. Het is onnodig te zeggen, dat het een moeilijk probleem is. Maar we kunnen niet om de hete brij blijven heenlopen. Dan ontstaat een onduidelijke situatie, waarin het echte probleem versluierd wordt door efficiency of democratiseringsproblemen. Dan ontstaat een Zwarte-Pieten-spel waarin de zwakste partij met de Zwarte Piet blijft zitten. In de Krijgsmacht groeit het gevoelen opgescheept te zitten met een Zwarte Piet, die op een ander, een politiek niveau thuis hoort.

Een politieke partij, die mede een Krijgsmacht in stand houdt, heeft de zedelijke plicht mee te worstelen met de problemen van die Krijgsmacht.

Veranderde situatie

Om de problemen rond de Krijgsmacht in 1973 op een juiste wijze te kunnen beschrijven is het noodzakelijk dat we er oog voor hebben dat de lijn met het verleden in 1945 een breukvlak vertoont: de wapentechnologische ontwikkeling. In vele artikelen — ook in onze partij — is betoogd dat de ontwikkeling van kernwapens een totaal nieuwe situatie heeft geschapen. Het uitsluitend machts-politieke denken biedt geen oplossing voor de problemen waar wij voor staan. Wij zijn in een patstelling terechtgekomen. Patstelling betekent dat de spelers aan weerszijden van het bord geen mogelijkheid meer hebben om zetten te doen. U ziet dan ook dat supermogendheden zowel Amerika als Rusland in hun optreden naar buiten de nodige voorzichtigheid betrachten, want beiden hebben er een levensbelang bij dat de huidige situatie niet ingrijpend verandert. De bescherming die wij aan deze patstelling ontlenen is echter maar van relatieve aard. Verschillende problemen hebben wij niet kunnen oplossen; wij kunnen ze alleen maar laten uitzieken. Bijvoorbeeld een ingrijpen van Rusland in Tsjechoslowakije

bood ons geen mogelijkheid om reële steun te bieden aan het Tsjechische volk. De patstelling heeft er wel voor gezorgd dat wij 25 jaar lang geen massale uitbarstingen van geweld te zien gekregen hebben. Zij bestaat bij de mogelijkheid van de beide grootmachten van deze wereld om na een eventuele aanval van kernwapens altijd nog zodanig te kunnen terugslaan, dat ook de tegenstander volledig vernietigd wordt. De strategie van de flexibel response, zoals die op het ogenblik in de NAVO aangehangen wordt is feitelijk een nogal ruwe en uitsluitend militaire benadering van de situatie die zou ontstaan als één van de beide — Rusland in ons geval — werkelijk tot een aanval op West-Europa zou overgaan. Deze strategie bepaalt dat de militaire middelen die ingezet moeten worden afhangen van het middel en de hoeveelheid middelen die de tegenstander inzet, èn van de omvang van zijn aanval. Echter, de mogelijkheid van misrekening en escalatie is volop aanwezig en het gevaar van een collectieve massa-vernietiging aan beide kanten is een realiteit en blijft een realiteit.

In feite is het zo dat geen Krijgsmacht ter wereld nog in staat is zijn aanvankelijke taak, het handhaven van de soevereiniteit van het eigen land, het veilig stellen van de eigen waarden, het verdedigen van het eigen grondgebied met kernbewapening waar te maken. Wij staan aan de grenzen van ons militaire kunnen en dat heeft niets te maken met de hoeveelheid wapens, maar met de áárd van de wapens, *waardoor alle burgers in Oost en West gijzelaars zijn van hun tegenstanders.*

Het is eigenlijk eenzelfde situatie die wij nog niet zo lang geleden in Nederland hebben meegemaakt, toen bankovervallers een gezin gijzelden aan de Deil. Vijfhonderd politie-mannen waren, ondanks de geweldige overmacht die zij vertegenwoordigden niet in staat om dat gezin te beschermen. Die onmacht had niets te maken met het onvoldoende aanwezig zijn van mensen en middelen. Het liet zien, dat in sommige situaties elke macht buiten spel gezet kan worden en dat we niet elk doel uitsluitend met machtsmiddelen kunnen bereiken; er zijn grenzen aan macht, er zijn ook grenzen aan het kunnen van een Krijgsmacht.

Was in het verleden het doel van de Krijgsmacht: de overwinning, door de wapentechnologische ontwikkeling kan dit het doel niet meer zijn, met als gevolg dat zowel in Korea als Vietnam vele, vooral hoge militairen het gevoel kregen hun taak niet afgemaakt te hebben. Dat niet afgerond hebben van de militaire taak wordt een blijvende frustratie voor elke militair, tenzij wij in staat zijn het doel van de Krijgsmacht zodanig te herformuleren, dat de overwinning geen doel meer is.

In ons politieke denken hebben wij dit dilemma opgelost door als doel van de Krijgsmacht de oorlogvoorkomende taak voorop te stellen. Dit doet niets af van het feit, dat onze visie tekort schiet op het repressieve funktioneren van een Krijgsmacht en wat de doelen en grenzen van haar funktioneren zijn als een conflict werkelijk losbreekt. Het is naar mijn mening juist het breukvlak tusssen de preventieve en repressieve taak dat de communicatie-

stoornis in vele discussies veroorzaakt. Voorstanders van de NAVO hebben de neiging veel nadruk te leggen op de oorlogvoorkomende betekenis van het Atlantisch Bondgenootschap, terwijl zij die bedenkingen tegen de NAVO hebben, de waarde van deze funktie lager schatten, doordat zij zo intensief bezig zijn met de desastreuze gevolgen van een gewapend conflict in Europa.

Zowel in de wereld van de politiek als in het militaire apparaat kunnen diverse vluchtreacties geconstateerd worden, omdat wij het probleem van het repressieve doel van een Krijgsmacht ons eigenlijk niet meer voor ogen kunnen stellen. In de politiek vindt u vluchtreacties als b.v. het bagatelliseren van het communisme als bedreiging voor het Westen, of men benadert het veiligheidsprobleem met denkkaders uit de Tweede Wereldoorlog, alsof de oorlog van morgen zal verlopen binnen de strategische filosofie van gisteren. Het is triest te constateren dat de discussie dan gaat verzanden in de vraag: „Kiezen we dood of rood?".

In het militaire apparaat vindt u vluchtreacties in het bagatelliseren van de aard van de bewapening, zoals bv. uitspraken als zou het kernwapen „just another weapon" zijn. Of vluchtreacties waarin men de mogelijkheid van een gewapend conflict als slechts een theoretische mogelijkheid gaat beschrijven. Het is niet duidelijk of hier geloof en hoop de boventoon voeren, of inzicht in de situatie. Zoals ik hierboven al zei, het is triest te moeten constateren dat de discussie meestal gaat over oplossingen om uit het spanningsveld te komen; oplossingen die over het algemeen geen rekening houden met de realiteit van de huidige situatie; oplossingen die soms ook wat goedkoop aandoen. Als voorgesteld wordt het probleem op te lossen door de kernwapens uit Nederland te verwijderen en die dan maar in een ander naburig NAVO-land op te slaan, dan lijkt dat wel veel op de houding van Pilatus die de handen in onschuld waste en het probleem aan een ander overdroeg.

Trouwens, erg veel voorgestelde oplossingen die wijzen in de richting van afschaffing of vernietiging van kernwapens hebben alle het gevaar in zich, dat zij het werkelijke probleem niet oplossen. Zelfs al zouden we op dit moment alle kernwapens ter wereld in één dag kunnen vernietigen, dan zou zich in de situatie waarin wij verkeren, niets principieels wijzigen. We zijn wel in staat kernwapens te vernietigen, maar de kennis om kernwapens te fabriceren raken we nooit meer kwijt. En wat in het verleden een proces van 30 jaar is geweest, bv. om een atoombom te produceren, zal in de toekomst hooguit een kwestie van maanden — zo niet weken zijn. Dat betekent, dat wij ons geen enkel conflict tussen supermogendheden meer kunnen voorstellen waarin kernwapens, al dan niet vanaf het eerste moment aanwezig, geen rol zullen spelen. Wij zullen moeten leren leven met de bom. Daarmee wil ik niet zeggen, dat we ons bij de situatie moeten neerleggen.

Andere doelstelling van de Krijgsmacht

In *A.R. Staatkunde* van oktober vorig jaar, heeft u een boekbespreking

kunnen aantreffen over het werk van Van Peursen „Strategie en Cultuur", waarin Van Peursen onze tijd typeert als de cultuurfase van het funktionele denken. Daar bedoelt Van Peursen mee te zeggen, dat wij ons niet uitsluitend meer bezig houden met de waarde van het zijn, met het zoeken naar de onvergankelijke waarden van alles wat wij opgebouwd hebben, maar dat wij ons als extra afvragen wat de uitwerking van de instituties is die wij in het leven geroepen hebben, wat deze bijdraagt aan de cultuur, hoe deze funktioneert. Dat betekent dat we langzamerhand beginnen af te stappen van het denken in „òf dit is juist òf het andere is juist", maar dat we gaan zoeken naar oplossingen in de „en-en" sfeer. Het is juist te stellen, dat het rekening houden met het funktioneren van een Krijgsmacht-apparaat in oorlogstijd, het zich afvragen wat de gevolgen zijn als deze totale opgeslagen hoeveelheid geweld in aktie komt, ons ertoe gebracht heeft om te gaan zoeken naar andere wegen, andere formuleringen en andere doelstellingen. Een kleine werkgroep in de KLu die zich bezig hield met het interne funktioneren, vooral op het gebied van motivatie, formuleerde het probleem als volgt: het enige dat een Krijgsmacht in deze tijd nog kan doen is niét meer het beschermen van het grondgebied, of het beschermen van belangen, maar, in samenwerking met anderen, de tijd en de ruimte veilig stellen zodanig dat er een ontwikkeling mogelijk blijft naar een mondiaal veiligheidsstelsel. In deze gedachte is het doel van de Krijgsmacht niet het mede instandhouden van de bovenomschreven patstelling, maar door middel van deze patstelling, als een voorlopig nog bruikbaar platform, het mogelijk maken van een ontwikkeling. Niét de status quo, maar de toekomst.

In alle discussies en gesprekken die ik de laatste jaren gehoord heb, is het mij altijd opgevallen dat, van uiterst links tot uiterst rechts, men zich kan vinden in de gedachte van een mondiaal veiligheidsstelsel, waarbij het mij nooit duidelijk is geworden op basis waarvan deze mensen deze gedachte konden delen. Bij velen zal het waarschijnlijk zó geweest zijn, dat het beeld van een mondiaal veiligheidsstelsel zó ver weg ligt, zó moeilijk voorstelbaar als een realiteit, dat men de problemen die daaraan verbonden zijn daardoor zó vaag ziet, dat men zich graag neerlegt bij een dergelijke gedachte.

Naar mijn overtuiging is een mondiaal veiligheidsstelsel de enige waarborg die wij hier op aarde kunnen creëren om het reële gevaar van een collectieve zelfmoord af te wenden. Of we geloven in de realiseerbaarheid van deze visie of niet; het is onze enige mogelijkheid, of, zoals Kennedy het eens uitdrukte „One world or no world". We zullen in de toekomst moeten gaan denken en proberen de wereld te zien als een wereld in ontwikkeling, en de opdracht aanvaarden om voor ons nageslacht een mondiaal veiligheidsstelsel te creëren, zodat er voor hen hoop op leven blijft en een mogelijkheid om te leven in een wereld met minder vrees en angst.

Dan komt het probleem van de legitimiteit van de Krijgsmacht in een ander licht te staan. Dan vinden wij de ethische rechtvaardiging voor het in-

standhouden van een Krijgsmacht niet in onze waarden of belangen, maar in de inspanning die wij ons getroosten voor een mondiale ontwikkeling.

Ander denkkader

Het is in dat licht gezien zinnig om te proberen na te gaan wat voor soort denkkader nodig is om aan zo'n veiligheidsstelsel te kunnen gaan werken.

In de eerste plaats lijkt mij daarvoor een visie op wereldontwikkeling nodig. Een visie die de instrumenten wil aandragen om vrede en gerechtigheid in onze wereld gestalte te geven. Als ik dan kennis neem van het AR-Rapport „De mondiale opdracht van Europa", dan vind ik daarin geweldige bouwstenen aangedragen om onze macht niet langer uitsluitend in dienst te stellen van onszelf en van Europa, maar te aanvaarden dat macht een opdracht inhoudt, een opdracht om vrede en gerechtigheid over de hele wereld een gestalte te geven. Met het AR-Rapport ben ik van mening dat de kleinere mogendheden op dit terrein een speelruimte hebben die de supermogendheden niet hebben, omdat zij vastgeklonken zitten aan de patstelling waar ze zichzelf in gelaveerd hebben. Maar Europa, nog niet belast als kernwapen-mogendheid, heeft de speelruimte om zijn macht (en nu bedoel ik niet „macht-van-wapens", maar macht door kennis en welvaart) ten dienste te stellen van ook andere gebieden ter wereld, opdat er meer gelijkheid en meer rechtvaardige verdeling van welvaart in deze wereld tot stand zal kunnen komen.

Dit vraagt tevens een visie op „crisis-management". Crisis-management is crisis-beheersing en is in de laatste jaren een erg veel gebruikt woord. Het is mijn mening, ontstaan in gesprekken met vele militaire- en politieke autoriteiten, dat wij er nog weinig in geslaagd zijn het begrip „crisis-management" een levende inhoud te geven. Voor verschillende mensen heeft het een verschillende betekenis. Voor velen betekent „crisis-management" hetzelfde als „flexibel-response" en zij zien niet in dat flexibel-response een toch wel vrij grove benadering is van wat ik met crisis-management wil aanduiden. In „Nederlandse Gedachten" van december 1970 heeft Jhr. Mr. M. W. C. de Jonge een tweetal bijzonder goede artikelen geschreven onder de titel „Van Defensie naar Crisis-Management". Uitgaande van dezelfde problematiek die ik boven omschreven heb, zegt hij, dat uitgaande van de nucleaire patstelling waar wij in leven, ons als enige mogelijkheid rest ons te gaan toeleggen op het beheersen, het binnen de perken houden van kleinere crises. Als we deze visie niet alleen maar toepassen op de Oost-West tegenstelling, maar crisis-management zien als onderdeel van- en steunverlenend apparaat bij een ontwikkelingspolitiek, dan verlaten we Europa en ontstaat er een visie op wereldniveau, waarbij de Krijgsmacht niet als opdracht heeft een overwinning te behalen, maar om de spanningen die bij die ontwikkeling ongetwijfeld zullen ontstaan (bv. doordat bepaalde delen sneller zullen groeien dan andere), binnen de perken te houden, zodat politieke oplossingen en ontwikkelingen mogelijk blijven. Wij hebben in de wereld al

een paar voorbeelden van dit soort optreden; ik denk aan de VN politiemacht in Cyprus, maar ook het optreden van het Engelse Leger in Ierland zouden wij als voorbeeld hiervan kunnen aanvoeren.

Om deze twee visies in praktisch handelen te kunnen omzetten is ook een derde visie op de toekomst noodzakelijk. Het is echter juist het toekomstdenken dat in de afgelopen 25 jaar in onze maatschappij ernstig in de knel is gekomen. „Onze toekomst is verleden tijd", stelde Polak vlak na de tweede wereldoorlog. Naarmate wij ruimer om ons heen zijn gaan zien, zijn wij geestelijk meer bijziend geworden. De mensen leefden in de vorige eeuw en ook nog in het begin van deze eeuw met een ruim toekomstperspectief, durfden zich in te zetten voor een betere wereld al was het dan niet voor zichzelf maar voor de kinderen of de kleinkinderen. Na 1945 is ons toekomst-perspectief zo ingeschrompeld, dat wij ons leven nog maar durven plannen tot onze eerstvolgende vakantie, terwijl doelen op een verder gelegen termijn onze interesse nauwelijks vermogen te wekken. Ik dacht dat juist op dit terrein een partij, wiens beleid zich laat inspireren door het Evangelie, dat juist zo'n partij een taak heeft. Het is misschien de tekortkoming geweest van de gereformeerde gezindte dat het denken over het komende Rijk Gods in onze belijdenisgeschriften altijd een zeer kleine plaats heeft ingenomen. Maar als we de Bijbel nagaan dan zien we regelmatig dat zo gauw het volk Israëls in bepaalde vormen en instituties rust gevonden had, God profeten zond om het Volk er op te wijzen dat het eindstadium niet bereikt was, dat het verder moest denken, dat het bezig moest zijn met het Rijk dat zou komen.

In de afgelopen eeuwen hebben wij zeker in de protestantse wereld denkkaders kunnen constateren die tevredenheid met de huidige situatie uitdrukten door een wonderlijke en misschien ook wel gevaarlijke vermenging van geloof en vaderlandsliefde, waarbij de eigen kerk, het eigen denken, het eigen Vaderland vereenzelvigd werd met het Rijk van God. Het Amerikaanse „Glory, Glory Halleluja our God is marching on", dat gedicht is tijdens de Amerikaanse burgeroorlog is daar één voorbeeld van. In Nederland is de leus: „God, Nederland en Oranje" toch ook een aanwijzing, dat we het werk van God in deze wereld en het komende Rijk wel erg beperkt gezien hebben. Het zou naar mijn overtuiging juist christenen sieren als zij een toekomst-visie zouden durven te ontwikkelen die buiten de grenzen van het eigen land, over de grenzen van uiterste tegenstellingen heen zou reiken. Een visie waaruit zij de moed zouden durven putten risico's te nemen, teneinde een ontwikkeling op gang te brengen die zou kunnen wijzen naar een mondiale rechtsorde. En laten we alsjeblieft niet zeggen dat dit onmogelijk is. Als we kijken in West-Europa dan zien we dat de veiligheid die in de middeleeuwen gegarandeerd werd door de kasteelheer, op een steeds hoger niveau werd georganiseerd. Eerst de stad en het stadsgewest, dan het gewest en dan uiteindelijk de nationale staat. En al is in onze beleving weleens de nationale staat het eind van een ontwikkeling, dan mogen we

toch niet vergeten dat het verschijnsel van de nationale staat nog maar nauwelijks anderhalve eeuw oud is; en waarom zou dit het eindstadium van een ontwikkeling zijn? Naar mijn overtuiging betekent de ontwikkeling van de atoombom het einde van het verschijnsel „nationale staat", evenals de uitvinding van het buskruit het einde van de ridder betekende. Ik kan geen enkel argument ontdekken om deze ontwikkeling te betreuren. Wij zullen onze defensie-problematiek moeten durven inbouwen in een visie op wereld-ontwikkeling, een visie op crisis-management, kortom een visie op de toekomst en pas daarna de konsekwenties formuleren en oplossingen zoeken voor de praktische problemen.

Verplichte keus

Het is wel een schoolvoorbeeld van halfzacht idealisme om tijdens de oorlog in het Midden-Oosten te schrijven over een mondiaal-veiligheids-stelsel, wat toch verwijst naar een politie-macht in handen van de Verenigde Naties. Trouwens, alle lessen uit het verleden zijn evenzovele argumenten in de handen van praktische realisten: Oorlog is een onvermijdelijk kwaad en zal als vorm van conflict-oplossing blijven bestaan, zolang de mensheid bestaat.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn al vele theorieën ontwikkeld en in praktijk gebracht om oorlog uit te bannen of tenminste de internationale situatie minder explosief te maken. Achtereenvolgens maakten wij kennis met:

1. De Verenigde Naties als forum voor conflict-oplossing.
2. Vrede door afschrikking.
3. Wapenbeheersing.
4. Ontwapening.
5. Beperkte oorlog, welke moet eindigen in een politieke oplossing.

Het is niet moeilijk om aan te tonen, dat de UNO heeft gefaald. Het afschrikkingsevenwicht werkt nog steeds, maar biedt geen blijvende garantie. Nieuwe technische vindingen kunnen de situatie wijzigen in een niet te voorziene richting. Uitspraken als gedaan door de ARP ondermijnen de grondfilosofie.

Wapenbeheersing en Ontwapening kunnen de wereldsituatie wel minder explosief maken, maar zij brengen geen fundamentele verandering; zij bieden geen uitzicht op een nieuwe situatie.

Tegen zo'n stortvloed van keiharde, aan de realiteit ontleende argumenten kun je niet op met een mooi, maar onbereikbaar ideaal. Dus maar berusten bij de gang van zaken?

Neen!

De oorlog die thans woedt zal voor de zoveelste maal bewijzen dat een oorlog geen probleem oplost, maar hoogstens wegmoffelt. Nadenken over de

repressieve taak van onze Krijgsmacht en de NAVO is geen halfzacht idealisme, maar een zaak van de realiteit. Het is deze realiteit die ons dwingt tot een keus.

Het gaat om de vraag: Is de huidige situatie tussen NAVO en Warschaupact een patstelling waar we „vrede" mee hebben totdat zij instort of is het voor ons een platform, dat ons tijdelijk de tijd en de ruimte geeft om een ontwikkeling op gang te brengen naar een mondiaal-veiligheidsstelsel? Dan zijn wij niet bezig met een mistig ideaal, maar met een klemmende noodzaak, waar we niet langer omheen kunnen draaien. De weg daarheen zal ook niet zonder risico's zijn, maar naar mijn mening zijn deze risico's niet groter dan de risico's verbonden aan de huidige situatie.

Zo'n ontwikkeling zal niet zonder conflicten verlopen. We zullen bij nader beraad al snel tot de ontdekking komen, dat we nog maar aan het begin staan van het denken over conflicten en het ontwikkelen van instrumenten om conflicten te beheersen en op te lossen. Daarin zullen naar mijn mening strijdkrachten een rol spelen, al zal het dan een andere zijn dan de huidige; meer een politionele functie.

Ontlopen we dit probleem, dan zullen wij tegen onze zin worden meegezogen in ontwikkelingen welke wij nu afwijzen. Voor 1980 zullen wij ons standpunt in deze bepaald moeten hebben, anders zijn wij lid van een Verenigd Europa dat beschikt over eigen kernwapens.

Het Nederlandse volk en zijn politieke organen hebben daarom nog maar vier jaren om deze fundamentele beslissing te nemen. Nemen we de uitdaging van een ontwikkelings-strategie aan, dan zouden we daarna kunnen gaan werken aan de opbouw van iets nieuws. Naar mijn overtuiging zal dat tot gevolg hebben dat wij weer zicht krijgen op een repressieve taak voor de Krijgsmacht. Dat zou de kloof tussen het Nederlandse Volk en het Defensieapparaat kunnen dichten en de interne motivatie verhogen.

DE A.R.P. EN HET ONDERWIJSBELEID

door

Evert W. de Jong

„Onderwijs maakt mensen geen betere burgers, maar het geeft hen een betere kans het te worden."
Lord Bryce.

Een socialistische Minister van Onderwijs

„Onderwijsvernieuwing en daarop gericht onderwijsbeleid zijn belangrijke elementen met betrekking tot een maatschappelijke verandering", aldus Minister van Kemenade in de Memorie van Toelichting op zijn Ontwerpbegroting voor het jaar 1973.

Drie elementen worden door de Minister met elkaar in verband gebracht: onderwijsvernieuwing, onderwijsbeleid en maatschappijhervorming. Duidelijk is, dat deze Minister zijn taak niet slechts ziet in het scheppen van voorwaarden om het onderwijs zo goed en verantwoord mogelijk te laten verlopen. Integendeel, het standpunt van de Minister is, dat onderwijs méér is dan een „voorwerp van aanhoudende zorg", zoals de Grondwet formuleert. Onderwijs is een middel - misschien mag ik zeggen hét middel - om een rechtvaardiger samenleving te verkrijgen.[1]

Bij de recente algemene politieke beschouwingen heeft mr. W. Aantjes zich in grote lijnen gesteld achter het standpunt van de Minister van Onderwijs. Het door V.V.D. en C.H.U. gesignaleerde gevaar van indoctrinatie en beperking van de vrijheid van onderwijs heeft de fractievoorzitter van de A.R.P. in de Tweede Kamer niet onderschreven. De V.V.D. heeft, ook naar mijn mening, ten onrechte het begrip „schoolstrijd" in de politieke arena ingebracht. De aanleiding hiertoe zal meer gelegen zijn in het feit, dat de V.V.D. thans oppositie-partij is, dan in werkelijke bezorgdheid over de plaats van het bijzonder onderwijs in het nederlandse onderwijsbestel. Toch meen ik met

[1] Illustratief in dit verband is een passage uit het Gemeenschappelijk Urgentie Program 1971-1975 van C.H.U., K.V.P. en A.R.P. in het hoofdstuk over Inkomens- en Vermogensverhoudingen: „Het gehele overheidsbeleid in de komende kabinetsperiode zal dan ook mede gericht moeten zijn op het verkrijgen van meer rechtvaardige inkomens- en vermogensverhoudingen. Met name geldt dit voor het beleid ten aanzien van: *het onderwijs*, de sociale zekerheid, de belastingen en uitgaven, onze economische groei.

betrekking tot het standpunt, zoals dat door de A.R.P. is ingenomen, enkele vragen te moeten stellen. Deze vragen liggen in het verlengde van de elementen zoals die door Minister van Kemenade zijn aangegeven.

a. Welke plaats kent de A.R.P. toe aan de overheid bij het bepalen van het onderwijsbeleid?

b. Ziet de A.R.P. in het onderwijs een middel om te komen tot maatschappelijke veranderingen?

Onderwijsbeleid en overheid

De A.R.P. schaart zich in de rij van politieke partijen, die in hun Programs van Aktie vragen om een wetenschappelijk onderzoek van het onderwijs, teneinde te komen tot een planmatig onderwijsbeleid. Volgens het A.R.P.-program moet het beleid tot stand komen in overleg met de eigen organen van het onderwijs. Bij dit onderzoek zou de overheid een stimulerende en coördinerende taak moeten hebben. Het is duidelijk, dat de huidige Minister van Onderwijs — overigens in navolging van zijn voorgangers — zijn taak breder ziet. De overheid, het ministerie of hoe we het ook noemen, heeft naar mijn mening ten aanzien van het onderwijs nu en in de toekomst een richtinggevende taak. Ook de A.R.P. zou zich hiervoor moeten uitspreken. Ik kom hier later nog op terug.

Het is het parlement, dat het onderwijsbeleid moet beoordelen en er mede gestalte aan moet geven. Dit houdt in, dat de politieke partijen een visie moeten hebben op de doelstellingen van het door haar gewenste beleid. Het gaat dan niet meer om de wijze, waarop het beleid tot stand komt, maar om de criteria waarop het te voeren beleid moet worden beoordeeld. Nu moet gezegd worden, dat „een nauwkeurig onderzoek naar de doelstellingen van het (basis)onderwijs nooit heeft plaatsgehad".[2] Een krasse uitspraak, maar daarom niet minder waar!

Ook de A.R.P. gaat naar mijn mening mank aan het ontbreken van een totaalvisie op (de doelstellingen van) het onderwijsbeleid.

Formulering van doelstellingen is een uiterst ingewikkelde aangelegenheid. Zelfs over de inhoud van het woord „doelstelling" is begripsverwarring. Bepaald verhelderend is het onderscheid, dat in deze gemaakt is door dr. H. G. van den Doel. Hij noemt drie categorieën: opvoedingsdoelen, onderwijsdoelen en werkdoelen.[3] Het opvoedingsdoel zou daarbij bepaald worden door levensbeschouwing en maatschappijvisie, het onderwijsdoel heeft vooral betrekking op de taken van de school, terwijl de werkdoelen gerelateerd zijn aan de werkwijze van de school. Willen we zicht krijgen op het door de A.R.P. gewenste onderwijsbeleid, dan zal deze onderscheiding nauwlettend in het oog moeten worden gehouden. Centraal moet dan staan de relatie opvoedingsdoel-onderwijsdoel, waarbij opgemerkt moet worden, dat het onderwijs in toenemende mate

[2] Dr. L. van Gelder, *Kind-School-Samenleving,* Groningen, 1968, p. 99.

[3] Dr. H. G. van den Doel, *De Externe democratisering als doelstelling voor het geïntegreerd voortgezet onderwijs.* In: *A.R.-Staatkunde,* 43e jrg., nr. 8, p. 231.

aspecten van de opvoeding onder haar hoede gaat nemen. Te denken valt aan sociale vorming als centraal gegeven, zoals ook bepleit wordt in het A.R.P.-program.

Waar het in het kader van dit artikel om gaat is na te gaan in hoeverre de door de A.R.P. geformuleerde doeleinden aangemerkt kunnen worden als opvoedingsdoelen, of anders gezegd: in hoeverre het onderwijsbeleid, zoals dat gewenst wordt door de A.R.P., gebaseerd is op een maatschappijvisie. Hiermee zijn we feitelijk toegekomen aan de beantwoording van de tweede vraag. Geconstateerd moet worden dat een duidelijk antwoord op de eerste vraag moeilijk exact te geven is. Er is een spanningsveld tussen overheidsbemoeienis en vrijheid van onderwijs. De overheid moet, ook in de ogen van de A.R.P., méér doen dan „voorwaarden scheppen".

Constructieve onderwijspolitiek

De A.R.P. heeft met betrekking tot het door haar gewenste onderwijsbeleid altijd centraal gesteld de vrijheid van onderwijs. Het is echter merkbaar, dat de overheid steeds meer greep krijgt op het onderwijs; ook het bijzonder onderwijs moet een deel van haar vrijheid prijsgeven. De overgang van welvaartsstaat naar welzijnsstaat brengt automatisch een toenemend overheidsingrijpen met zich mee. Waakzaamheid ten aanzien van de grenzen van de overheidsinvloed — met name de mogelijkheid voor het behoud van de eigen identiteit van het bijzonder onderwijs — is dan ook geboden. Deze wat negatieve benadering houdt niet in, dat in mijn visie de overheid het onderwijsbeleid zou moeten overlaten aan de scholen. Er is dringend behoefte aan de erkenning van de noodzaak van een constructieve onderwijspolitiek. Het belangrijkste argument hiervoor lijkt me, dat slechts langs de weg van sturend, richtinggevend bezig zijn de doelstellingen van het onderwijs, zoals geformuleerd in de jongste Memorie van Toelichting, kunnen worden gerealiseerd. Hierbij behoeft de vrijheid van onderwijs niet in het geding te komen. Het overleg met de onderwijsorganisaties, de positie van de ouders ten opzichte van de school zijn zaken, die ook deze Minister van groot belang acht. Waar het om gaat is, dat de Minister in samenspel met het parlement, een visie kan en moet ontwikkelen op het onderwijsbeleid.

Prof. Idenburg maakt in zijn boek „Theorie van het onderwijsbeleid" onderscheid tussen educatieve zorg en onderwijswetgeving. Voor het eerste zijn „de ouders en de besturen, die uit hun naam optreden" verantwoordelijk; de onderwijswetgeving is een zaak van Minister en parlement. Er zijn overlappingen van verantwoordelijkheden, waarbij gedacht kan worden aan de actuele discussie over het verplicht stellen van oudercommissies bij scholen voor bijzonder onderwijs. Onderwijswetgeving dient gebaseerd te zijn op onderwijsbeleid. Onderwijsbeleid vereist — zoals gezegd — duidelijk omschreven doelstellingen.

Bijdragen tot een discussie

Binnen de A.R.P. zijn in 1969 en in 1972 uitspraken gedaan ten aanzien van de hier gesignaleerde problemen.

Kenmerkend voor de in 1969 verschenen „Nota met betrekking tot de onderwijsproblematiek" is naar mijn mening het voorkomen van de vele vraagtekens. Er worden meer problemen aangesneden dan opgelost. Wel wordt onder meer gesteld, dat onderwijs een belangrijk middel is om de samenleving te hervormen.[4] Een uitspraak, die overeenkomt met de visie van de huidige Minister van Onderwijs en de fractievoorzitter van de A.R.P. Wat mij echter niet duidelijk is, is de vraag wat de functie van deze Nota is (geweest?). Als discussienota heeft zij, voor zover ik heb kunnen nagaan, onvoldoende gefunctioneerd. Een herkenbare lijn naar het Program van Aktie 1971-1975 heb ik niet kunnen ontdekken. Toch is de daarin verwoorde onderwijsvisie naar mijn mening belangrijk voor een noodzakelijke discussie. Ook op de A.R.P.-onderwijsconferentie in 1972 is de relatie onderwijs-maatschappij aan de orde gekomen. Door de meerderheid van de aanwezigen werd onder meer vastgesteld, dat „vernieuwing van het onderwijs niet alleen gelijk op moet gaan met, maar bevruchtend kan werken op de hervorming van de maatschappij".

Tot mijn spijt moet geconstateerd worden dat ook de resultaten van deze conferentie niet geleid hebben tot een fundamentele discussie over de relatie tussen maatschappelijke veranderingen en onderwijsvernieuwing.

Er is wel een lijn te constateren in de ontwikkeling van de visie van de A.R.P. op het te voeren onderwijsbeleid. De discussie over onderwijszaken moet nog goed op gang komen binnen de A.R.P. in deze tijd, waarin allerwege toenemende aandacht is te constateren voor zaken als taak en functie van het christelijk onderwijs. Er is sprake van herbezinning, waarbij onderwerpen als samenwerkingsschool en middenschool als kernpunten aan de orde komen. De A.R.P. heeft uitspraken gedaan. De ingenomen standpunten zullen echter meer herkenbaar moeten overkomen en meer gesteund moeten worden door een achterban, die zich verenigd weet rond een school, die zich als doel stelt: „een aarde waar iedereen goed zijn brood heeft, het sociale ideaal, speelruimte voor de mens en de vreugde der wet." [5]

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat:

a. een totaalvisie op het onderwijsbeleid bij de A.R.P. vooralsnog ontbreekt;

b. de noodzaak om in de huidige samenleving te komen tot een meer constructieve onderwijspolitiek ook door de A.R.P. zal moeten worden erkend.

[4] *Nota met betrekking tot de Onderwijsproblematiek,* (afzonderlijk verkrijgbaar als overdruk uit) *A.R.-Staatkunde,* 39e jrg., nr. 6/7.

[5] Dr. Okke Jager, *De christelijke school als gebedsverhoring.* In: *De christelijke school gewikt en gewogen,* Kampen, 1972, p. 74.

INZICHT EN UITZICHT

door

Drs. A. Schouten

In ARS van april 1973 reageert de heer A. Borstlap onder de titel „bezinning en inzicht" op mijn artikel „opnieuw bezinning en uitzicht", geplaatst in ARS van november 1972. Het is geen instemmende reactie, integendeel. Borstlap wil mijn verhaal niet onweersproken laten, „omdat het naar strekking en motivatie de ARP de verkeerde kant uitstuurt". Dat is nogal wat! In de wereld waarin Borstlap en ik thuishoren betekent het gebruik van die termen dat de schrijver van mening is dat het stuk radicaal fout is.

Niettemin ben ik Borstlap dankbaar dàt hij reageerde. In de eerste plaats omdat hij al discussiërend mijn artikel op een paar punten goed verduidelijkt heeft. Daarbij denk ik niet aan een vermeende voetnootfout die Borstlap meent te kunnen constateren. Wat hem overkwam kan ons allemaal overkomen, namelijk dat we Openbaringen 3 : 2 lezen waar in werkelijkheid Openbaringen 3 : 12 staat. Nee, ik denk met name aan zijn correctie op de wat klungelige wijze waarop ik onder woorden bracht dat de onderscheiding „autonoom-afhankelijk" volgens de bijbel hèt fundamentele onderscheid is waarom het draait in het mensenleven. „Had hij nu maar gezegd", zo reageert Borstlap daarop, „dat het poneren van de autonomie, de eigen-wettelijkheid van de mens het grootste kwaad is, dan zou hij m.i. duidelijker dan nu de bijbelse boodschap onder woorden hebben gebracht". Borstlap heeft gelijk: zo had ik het moeten zeggen. En ik ben hem erkentelijk voor zijn corrigerende tekstverbetering.

In de tweede plaats ben ik hem dankbaar omdat hij door zijn reactie mij in de gelegenheid stelt een aantal gedachten uit mijn artikel nader te omschrijven en toe te spitsen. Deels zal dat zijn in polemiek met hem; deels in aanvulling op wat hij schrijft. De hoofdmoot van dit verhaal zal daaraan zijn gewijd.

Overigens moet ik tot mijn spijt constateren dat Borstlap hier en daar een bewuste vertekening geeft van mijn betoog. Eén sprekend voorbeeld daarvan. In zijn samenvatting van mijn artikel schrijft hij: „De schrijver bespeurt tekenen van een nieuw réveil, o.a. *omdat* (cursiveringen van mij, A.S.) een Amerikaans astronaut evangelist bij Billy Graham werd en *omdat* theologische studenten een actiegroep voor Solzjenitsin oprichtten". Wie mijn artikel gelezen heeft weet dat dit een volstrekt onjuiste weergave is. De beschreven feiten hebben mij aanleiding gegeven tot de vraag of er een nieuw réveil op komst is. Meer niet. Bovendien suggereert Borstlap een verregaande domheid bij mij door het gebruik van het voegwoord „omdat". Slechts een speculatieve domoor is

bereid uit enkele incidentele feiten te concluderen tot het ontstaan van een nieuw réveil. Borstlap zal het overigens met mij eens zijn dat het constateren van enkele verheugende gebeurtenissen voedsel mag geven aan een toch al bestaande réveil-verwachting. Gelukkig maar.

Tenslotte moet ik de inleidende opmerking kwijt dat Borstlap's reactie op enkele punten hoogst verwarrend is. Ook daarvan één voorbeeld. Op pagina 152 weigert hij mijn stelling te onderschrijven dat vrede, gerechtigheid, solidariteit en liefde geen te realiseren politieke doeleinden zijn, maar goddelijke normen waaraan ons handelen en het resultaat daarvan moeten worden getoetst. Wel, dat is zijn goed recht. Hoewel ik de indruk heb dat zijn weigering slechts gegrond is op een definitie-verschil tussen hem en mij bij het woord doeleind, maar daarover later meer. Hij voegt echter aan zijn weigering de zin toe: „Waar moet een A.R.-volksvertegenwoordiger dàn zijn politieke doeleinden aan ontlenen, als het niet mag zijn aan de normen van de Heilige Schrift?" Daar stijgt de verwarring ten top. Want suggereert Borstlap niet dat ik naast de Heilige Schrift een andere bron voor politieke doeleinden zou willen introduceren? Terwijl ik juist mijn artikel schreef om zodanige nevenschikking af te wijzen!

Misverstand en verwarring kunnen slechts verdwijnen als we de kernpunten van ons visieverschil in het vizier pogen te krijgen om ze systematisch te doorlichten. Als ik Borstlaps reactie goed begrijp, zijn er fundamenteel drie zaken aan de orde waarover we de discussie moeten voortzetten. In slagwoorden samengevat zou ik ze als volgt willen aanduiden:

1. Universaliteit en exclusiviteit van de bijbelse boodschap,
2. Futurologie en eschatologie van de mondiale ontwikkeling,
3. Beginselen en doeleinden in de politiek.

Voordat ik de discussie over deze punten van mijn kant voortzet, stel ik er prijs op vast te stellen dat onze hoor en wederhoor zinvol kan zijn, omdat Borstlap en ik intentioneel sterk verbonden zijn. Door welke intentie? Borstlap brengt dat aan het slot van zijn artikel goed onder woorden. Wij, rijke dwazen, delen de intentie te leren leven als discipelen, die alles verlaten hebben om Hem te volgen, die de Weg is.

Universaliteit en exclusiviteit

In ARS van november 1972 kom ik tot de volgende diagnose: „Met de criteria voor reformatie in de hand blijft ons onderzoek niettemin een teleurstellend resultaat opleveren: de nieuwe ontwikkelingen in het A.R.-politieke denken moeten eerder gekenschetst worden met het woord reductie dan met het woord reformatie. Onze denktrant verdient veeleer de kwalificatie deconfessionaliserend dan reconfessionaliserend". De heer Borstlap wijst deze diagnose van de hand. Waarom? Om te beginnen omdat hij de incidentele tekenen van réveil waarmee ik mijn artikel open „merkwaardig" noemt, en ze kennelijk niet als réveil-verschijnselen wil beschouwen. „Nee," schrijft hij, „als we al van een réveil zouden mogen spreken, . . . dan zouden als bewijsstukken veeleer

zaken kunnen dienen als de volgende". En hij noemt dan de VU-eredoctoraten verleend aan Martin Luther King en Beyers Naudé, de participatie van gereformeerde jongeren in Amnesty International en derde-wereld-winkels, het groeiend oecumenisch contact tussen de kerken, de gezamenlijke acties op het terrein van het maatschappelijk werk en de actie Friedensdorf. „En zo zijn er wel honderd voorbeelden te noemen van een nieuw élan op het christelijk erf, die men later wellicht zal aanduiden met de term een nieuw réveil", zo besluit hij. In de tweede plaats baseert Borstlap zijn afwijzing van mijn diagnose op zijn verwerping van mijn definitie van het begrip reformatie: een terugkeer tot de leer der Schrift. Kennelijk zit het woordje „leer" hem dwars, want hij schrijft: „er mogen kerkelijke belijdenissen, theologische dogmatieken en politieke beginselen zijn — maar dit alles is een vervolg op en een gevolg van die ene, onherhaalbare, altijd actuele verkondiging die van boven komt: God is in Christus de wereld met zichzelf verzoenende. Wie dat een „leer" noemt, reduceert: geloof wordt dan een intellectueel bezig zijn; belijdenis doen wordt een examen; het onbegrijpelijke wonder van de genade wordt gevangen in paragrafen, waaraan het gelukkig telkens weer ontsnapt". Naar mijn mening hangt deze afwijzende reactie van Borstlap samen met een verkeerde opvatting over de universaliteit van de bijbelse boodschap. Een misverstand zijnerzijds daarover scheidt ons ten diepste. Voordat ik dat verder uitdiep, maak ik echter eerst een paar minder fundamentele opmerkingen over zijn kritiek op het punt réveil en reformatie.

Ik neem aan dat Borstlap en ik het eens zijn over de door mij vermelde definiëring door Schaeffer van réveil: een vernieuwing in het praktische leven van de christen, een terugkeer naar een leven dat in de juiste verhouding tot de Heilige Geest gebracht is. Welnu, dan moet de vraag worden beantwoord of de door Borstlap geponeerde „bewijsstukken" — wat een merkwaardig woord in dit kader! — inderdaad als signalementen van réveil kunnen worden beschouwd. Het lijkt me duidelijk: dat kan niet. Het is verre van mij om iets lelijks te zeggen van de eredoctoraten van de V.U., Amnesty International, wereldwinkels, oecumenische raden en Friedensdorf. Ik ben bewust lid van de V.U. en van Amnesty International, en ik draag graag bij aan wereldwinkels en aan Friedensdorf. Maar réveil-signalementen zijn het niet. Ik erken met veel plezier dat Gods conserverende genade[1] werkzaam is in deze verschijnselen, maar, nogmaals, réveil-signalementen zijn het bepaald niet. Waarom niet? Omdat deze feiten niet uniek voortvloeien uit „een leven dat in de juiste verhouding tot de Heilige Geest is gebracht". Omdat — om hetzelfde anders te zeggen — het geen blijken zijn van wat Dooyeweerd noemt „vernieuwende" of „wederbarende" genade.[1] Participatie in of toejuiching van deze activiteiten kan dan ook niet slechts van christenen, maar ook van bewuste niet-christenen worden verwacht. Wie, zoals Borstlap, deze verschijnselen als bewijsstukken

[1] L. Kalsbeek, *De wijsbegeerte der wetsidee, proeve van een christelijke filosofie*, Amsterdam, 1970, pag. 235.

van réveil lanceert, pleegt annexatie. Immers, de bewuste humanist, die van Jezus Christus geen weet wenst te hebben en die even hard loopt voor Amnesty International als Borstlap en ik, krijgt zo een réveil-etiket opgeplakt, dat hij niet wenst en dat dan ook niet bij hem behoort. Dat is een kwalijke zaak, zoals elke inkapseling. Maar deze annexatie is des te kwalijker omdat impliciet de unieke exclusiviteit van Jezus Messias hier uit het gezichtsveld verdwijnt. Maar daarover straks meer. Laten we er blij om zijn dat christenen en niet-christenen op een groot aantal punten actief kunnen samenwerken. En laten we het ook doen. Maar laten we de verleiding weerstaan om die gezamenlijke acties christelijk te etiketteren. Ik kan me voorstellen dat een humanist daar spinnijdig van wordt. Ik zou die neiging ook hebben als men mijn voorzitterschap van de Nierstichting — afdeling Assen — kwalificeerde als een fraai bewijs van de opleving van de humanistische gedachte. Borstlaps „bewijsstukken" en zijn „honderden voorbeelden van nieuw élan op het christelijk erf" kunnen derhalve onmogelijk worden beschouwd als blijken van een nieuw réveil of een nieuwe reformatie. Zijn tweede bezwaar tegen mijn diagnose — ik heb het hierboven al aangehaald — heeft betrekking op mijn definitie van het begrip reformatie: terugkeer tot de leer der Schrift. Mijn gebruik van het woordje „leer" zou wijzen op reductie van de betekenis der Godsopenbaring in Jezus Christus: „God is in Christus de wereld met Zichzelf verzoenende". Wat daarvan te zeggen? In de eerste plaats dat Borstlap met het poneren van dit bezwaar mijn artikel onrecht doet. Hij suggereert dat ik Gods bevrijding door Jezus Messias in enkele pompeuze paragrafen zou willen vangen om er vervolgens intellectueel bevredigd naar te gaan zitten kijken. Tot die suggestie geeft mijn artikel toch bepaald geen aanleiding! Juist om die geformaliseerde hoogmoed af te wijzen schreef ik: „De vertrouwde omgang met God en de kennis van Zijn Woord staan niet tegenover elkaar, maar behoren als merg en been bij elkaar. De geschiedenis kent voorbeelden van réveils, die wegens gebrek aan reformatie zijn doodgelopen in onzalige dweperij, èn voorbeelden van reformaties, die bij afwezigheid van réveil stukliepen in verontruste letterdieverij". Borstlap schrijft dat belijdenissen, dogmatieken en christelijk-politieke beginselen slechts vervolg op en gevolg van Gods bevrijdende boodschap zijn. Inderdaad, diezelfde gedachte is in mijn artikel terug te vinden.

In de tweede plaats merk ik op dat Borstlaps kennelijke weerzin tegen het woordje „leer" gevaren inhoudt. Natuurlijk mag de leer nooit in de plaats treden van het geloof in de levende God. Maar wie de bijbelse leer — in politicis: de bijbelse reformatie over mens, maatschappij, en overheid — geen plaats geeft, ontkracht daarmee tevens het geloof zelf en de konsekwenties daarvan: Gods bewarend handelen met de wereld door middel van mensen. En bovendien: wie denigrerend spreekt over de bijbelse leer, aanvaardt impliciet een andere leer. Want zonder leer, zonder visie op de werkelijkheid kan geen mens leven. Daaraan ontkomt Borstlap niet helemaal. Zou hem als oudere die starre rechtlijnigheid uit de periode der mannenbroeders soms nog dwars zitten? Zou hij benauwd zijn voor een herleving daarvan bij de jongere generatie?

Hoezeer zo'n trauma ook te begrijpen zou zijn, nooit mag op grond daarvan de bijbelse leer worden gebagatelliseerd. Dat zou de christelijke politiek in hoge mate ontkrachten.

In de derde plaats — en deze opmerking vormt de aanloop tot de behandeling van het wezenlijk misverstand van het universalisme — valt het op dat Borstlap de woordverkondiging samenvat in deze zin: „God is in Christus de wereld met Zichzelf verzoenende". Hij citeert hier 2 Korinthiërs 5 : 19, zij het dat hij een wijziging aanbrengt in de tekst. In werkelijkheid staat er: „Zo is dan wie in Christus is, een nieuwe schepping; het oude *is* voorbij gegaan, zie, het nieuwe *is* gekomen. En dit alles is uit God, die door Christus ons met Zich verzoend *heeft* en ons de bediening der verzoening gegeven *heeft,* welke immers hierin bestaat dat God in Christus de wereld met Zich verzoenende *was,* door hun hun overtredingen niet toe te rekenen, en dat Hij ons het woord der verzoening *heeft* toevertrouwd". Dat zijn nog eens bevrijdende woorden! God *heeft* de wereld met Zich verzoend in de kruisdood van Jezus Christus. Wie dat in geloof aanvaardt, *is* in Hem een nieuwe schepping. Het *is* volbracht!

In de voltooide tijd van deze tekst komt de geloofsrealiteit naar voren waarin wij nù nieuwe mensen mogen *zijn.* Borstlap verzwakt deze realiteit door de tekst ten onrechte te transporteren in de onvoltooide tijd.

Het is natuurlijk niet toevallig dat hij het zo stelt. Zit daar niet achter de leer van het universalisme, de leer van de alverzoening, die inhoudt dat God in Zijn oneindige liefde en goedheid uiteindelijk de hele schepping en àlle mensen met Zich verzoenen zal? En klinkt diezelfde leer niet door in enkele andere passages van Borstlaps artikel? Ik denk bijvoorbeeld aan zijn laken van mijn waarschuwing tegen het bagatelliseren van de macht van het kwaad in onszelf en in onze wereld. „Schouten vervalt dan in een tenminste zo zware fout: de geringschatting van de macht der genade", schrijft hij. Hoe komt hij erbij? Sinds wanneer is zicht op de zondemacht geen noodzakelijke voorwaarde meer voor ervaring van Gods reddende liefde? Sinds wanneer dienen kinderen van God hun ogen te sluiten voor de verwoestende kracht van Gods tegenstander?

Ik denk vervolgens aan zijn schrijven over de „voortgaande openbaring van het koninkrijk Gods" en over „dat proces van ontvouwing waarin wij ook een taak hebben". Wie dat leest krijgt de neiging op een tè goedkope manier te zeggen: stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw.

Hoe sympathiek bedoeld ook, de leer van de alverzoening is volstrekt onbijbels. Wie hem wil handhaven moet grote delen van Gods Woord op de een of andere manier verdonkeremanen. Eindoordeel, eindgericht, hel en satan verdwijnen langzamerhand uit het gezichtsveld van de aanhanger der alverzoeningsleer. Want die begrippen passen niet in zijn theorie. En het gevolg daarvan is weer dat Christus' kruisdood op Golgotha minder centraal wordt gesteld. Het evolutionistische proces van ontvouwing dringt dan Zijn woord: het is volbracht! van zijn plaats. Het unieke en exclusieve van Jezus' lijden en sterven wordt dan ingeruild tegen een zelfgekozen, onbijbels universalisme.

Terecht is Johannes 3 : 16 de meest bekende bijbeltekst: „Want alzo lief heeft God de wereld gehad dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft", en dan zetten wij vaak een punt waar in werkelijkheid een komma staat. De Bijbel vervolgt: „opdat een ieder die in Hem gelooft, niet verloren ga, maar eeuwig leven hebbe".

Ik hóór de heer Borstlap al kreunen: daar heb je hem, de oude antithese! Accoord, noem het zo. Maar besef daarbij dat het geen zelfbedachte tegenstelling is, maar een concrete informatie uit Gods Woord, waarover misverstand slechts kan ontstaan in twijfel en ongeloof. En houd ook in het oog dat het in afhankelijkheid aanvaarden van de antithese de zonden niet beoogt goed te praten die in naam van de antithese maar uit hoofde van exclusivisme zijn bedreven.

Universalisme èn exclusivisme, het goedkope „God voor ons allen" en het hoogmoedige „God voor ons groepje alleen", moeten beide als onbijbels worden afgewezen. En tegelijk behoren universaliteit en exclusiviteit van Jezus Christus als bijbelse gedachten te worden aanvaard. God heeft in Christus heil gebracht aan de gehele wereld, maar de wereld heeft Hem niet willen kennen. Hij kwam tot het zijne, Hij werkte universeel, maar de zijnen hebben Hem niet aangenomen, de zijnen hebben Zijn unieke exclusiviteit niet aanvaard. Doch allen, die Hem aangenomen hebben, hun heeft Hij macht gegeven om kinderen Gods te worden.[2] Er is in de werkelijkheid één absoluut dwingend „òf — òf", en dat ligt hier. Wij leven niet in een wereld waar alle wegen de stralen van een cirkel zijn die, als men ze maar lang genoeg blijft volgen, dichter bij elkaar komen en tenslotte in één middelpunt uitlopen.[3] Nee, leven in Gods wereld dwingt tot een keuze: voor of tegen Christus. Ik geloof niet dat allen die verkeerde wegen hebben gekozen, zullen omkomen; maar hun enige redding is dat zij weer op de goede weg gebracht worden.[4]

Tenslotte: nee, ik verslijt Borstlap niet voor een aanhanger van de leer der alverzoening. Gelukkig niet! Maar op enkele punten is zijn betoog wel aangetast door deze steeds gangbaarder wordende dwaalleer. Waarvan akte.

Futurologie en eschatologie

De bovenstaande beschouwing over de universaliteit en de exclusiviteit van de bijbelse boodschap staat niet los van het bedrijf der politiek; zij heeft er alles mee te maken. Eén van de belangrijkste verbindingslijnen tussen beide loopt via de visie op de toekomst van de mondiale ontwikkeling.

Waar leven we naar toe? Zijn we in een heerlijk proces van ontvouwing op weg naar een mondiale gemeenschap, die veel meer dan onze huidige samenleving de structuurtrekken van het koninkrijk der hemelen zal vertonen? Of begeven we ons naar één wereldomvattende mensen-gemeenschap, die zich

[2] Johannes 1 : 10-13.
[3] C. S. Lewis, *De grote scheiding,* Amsterdam, 1961, pag. 5.
[4] *Idem,* pag. 6.

van God heeft losgemaakt in de verwaten pretentie dat de mens de wereld zelf wel runnen kan? Of . . . is het nog ingewikkelder, en kan deze tegenstelling in een hogere gedachte worden opgeheven?

Met Borstlap ben ik van mening dat christelijke politiek geen zwoegend voorbereiden van het koninkrijk der hemelen is. Maar, zo vraagt Borstlap, tegen wie zet Schouten zich eigenlijk af, als hij de anti-evangelische onzin van die stelling zo nadrukkelijk aan de kaak stelt? Wie in onze kring beweert nu in ernst dat wij dat koninkrijk zwoegend moeten voorbereiden? Borstlap is ze nog niet tegengekomen. Nou, ik wel! De aanhangers van Harvey Cox, Karl Rahner en Dorothé Sölle, die zo graag het woordje „waarmaken" in de mond nemen als het gaat over de verhouding bijbel-politiek, en die het Evangelie zo graag mondiaal handen en voeten willen geven. (Joost mag weten hoe je dat doet). Prof. dr. C. Augustijn en prof. dr. A. Troost hebben twee jaar geleden in dit tijdschrift onder meer over dit onderwerp een interessante discussie gevoerd.[5] Trouwens, al veel eerder is er in ARS een artikel verschenen dat door de evolutionistische heilsverwachting bleek te zijn geïnfecteerd.[6] Ik hoop hiermee te hebben duidelijk gemaakt dat ik niet tegen windmolens vocht toen ik christelijke politiek nadrukkelijk interimpolitiek noemde om mij te verzetten tegen de idee dat wij, christenen, de zwoegende voorbereiders zijn van het manifest-wordende koninkrijk der hemelen.[7]

Borstlap en ik wijzen de leer van de evolutionistische heilsverwachting dus samen af. Maar hoe staat het met de als tweede geschetste opvatting, namelijk dat we ons begeven naar één wereldomvattende mensengemeenschap, die zich van God heeft losgemaakt in de verwaten pretentie dat de mens de wereld zelf wel runnen kan?

In mijn artikel van november 1972 heb ik nogal wat stof aangedragen om die opvatting te signaleren. Ik schreef dat Gods bestemming van het mensenleven vrijwel niet meer wordt erkend, en dat kunstenaars, filosofen en science fictionschrijvers daarvan tegenwoordig een even duidelijk als afschuwelijk getuigenis afleggen in hun werk. Ik vergeleek het club van Rome-rapport met

[5] Prof. dr. C. Augustijn, *Politiek relevante Ontwikkelingen in de Theologie,* ARS 6/7, 1971, en Prof. dr. A. Troost, *Christelijke Politiek tussen biblicisme en humanisme,* ARS 9, 1971.

[6] Prof. dr. W. Albeda c.s., *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming, een bijdrage tot discussie,* ARS 5, 1967.

[7] Een recent voorbeeld van een laakbare benadering van dit vraagstuk in onze kring mag hier niet onvermeld blijven. Trouwredacteur P. van Enk schreef op 22-6-1973 een scherp-analyserend artikel over de voorbereiding van het christen-democratisch appèl. Dr. H. Rebel en mij aanhalend schrijft hij: „Christelijke politiek kan immers alleen maar interimpolitiek zijn, in afwachting van de komst van het koninkrijk, en het zal nooit van mensen of politici afhangen dat het koninkrijk zal komen. Dit soort kritiek is zo vroom dat je er zelden iets op hoort uit de kring der verdedigers van de nota van de contactraad, al zijn er die durven mompelen dat het tot niets anders kan leiden dan tot een getuigenispartij zoals het G.P.V. er een is". Van Enk zegt het allemaal op een wat denigrerende toon, maar het gelijk heeft hij in dit verband aan zijn zijde.

de voorzorg van de rijke dwaas, met de zorg om het eigen hachie, los van God en gericht op het eigenbelang en het eigen geluk. Kortom, ik gaf er blijk van niet zo gerust te zijn op de geest vanwaaruit we denken over en handelen met de mondiale ontwikkeling van de komende decennia.

Borstlap valt mij daarop niet aan. Maar hij stelt er wel iets tegenover: „de Pinkstergeest is geen dag werkloos geweest", zegt hij. En vervolgens noemt hij enkele positieve konsekwenties daarvan in de maatschappelijke ontwikkeling: de toenemende zorg voor gehandicapten, de vrijmaking van de vrouw, het rekening houden met de eisen van de verdelende rechtvaardigheid, het omzien naar weduwen en wezen, de de facto-erkenning van de gelijkwaardigheid van alle mensen. Het is alsof Borstlap tegen mij zegt: kop op man, niet zo somber! Er zijn ook een hoop goede ontwikkelingen te constateren!

Hij heeft gelijk, en ik ben hem er dankbaar voor dat hij het geschreven heeft. Wie onze samenleving vergelijkt met die van vroeger eeuwen, ontdekt vele verbeteringen, en ervaart veel reden tot dankbaarheid. Maar... moet de conclusie luiden dat er geen grond is voor bezorgdheid om de dominante geest van waaruit mensen zich momenteel bezighouden met wereldbeleid en met het sturen van de wereldontwikkeling?

Laat ik één voorbeeld geven. Sinds de negentiende eeuw hebben we gewerkt aan een stelsel van wettelijke garanties voor de sociale zekerheid van de burgers. Nederland heeft daarbij gelukkig niet achteraan gelopen. Het in Nederland opgebouwde stelsel geeft ons veel reden tot dankbaarheid, al zijn er nog een fors aantal onderdelen te perfectioneren. Ik denk bijvoorbeeld aan de VAO, de pensioenvoorzieningen en aan het oneigenlijk gebruik dat van een aantal goede voorzieningen wordt gemaakt. Het hele stelsel van sociale zekerheid is gebaseerd op het principe van de menselijke solidariteit en van de verantwoordelijkheid van de overheid voor de burger. Het opgebouwde stelsel is dus toonbeeld van de aanvaarding van deze goede principes. Dat is dan toch maar in onze samenleving gebeurd!

Maar tegelijk... tegelijk is het probleem van de vereenzaming nijpender en groter geworden dan ooit. Oudere mensen die dagen, soms weken dood in hun huisje liggen, omdat niemand naar ze omkijkt. Mensen met pech onderweg, waar we langs heen razen zonder aan de gelijkenis van de barmhartige samaritaan te denken. Lifters, die we langs de weg laten staan, terwijl we achter het stuur zitten te piekeren over het grotere ruimterendement van het openbaar vervoer boven het particuliere. Kortom, ondanks de fraaie blijken van solidariteit en zorg in onze wetgeving atomiseert onze wereld, leven we meer en meer als biljardballen op een groen laken, die elkaar tik! kunnen raken, maar nooit echt verbonden kunnen zijn. Tast de gecollectiveerde en geprofessionaliseerde solidariteit onze persoonlijke lotsverbondenheid niet aan? Dringt de collectieve ethiek de persoonlijke niet weg uit ons denken en doen? Er zijn goede, en er zijn slechte ontwikkelingen te constateren. En wie zijn ogen open heeft en de zaken echt probeert te doordenken ontdekt dat het goede steeds beter, en het kwade steeds slechter wordt. „En Hij zei tot mij: verzegel de woorden van de

profetie van dit boek niet, want de tijd is nabij. Wie onrecht doet, hij doe nog meer onrecht; wie vuil is, hij worde nog vuiler; wie rechtvaardig is, hij bewijze nog meer rechtvaardigheid; wie heilig is, hij worde nog meer geheiligd".[8] Zijn we op weg naar een Godverlaten wereld, waarin de mens alle macht in handen genomen heeft? De symptomen daarvan zijn voor ieder te constateren. Moeten christenen zich dan van die wereld afkeren? Nee, bepaald niet! Er is werk aan de wereld, nu meer dan ooit. Laten we niet doen alsof het van ons afhangt, want dat is gewoon niet waar. Maar laten we ons wel openstellen voor de inspiratie van boven. Want dat alleen geeft moed om na elke miskleun vrolijk opnieuw te beginnen de gerechtigheid van het koninkrijk gestalte te geven in de aardse verhoudingen.

Deze woorden van Borstlap doen mij denken aan wat ik kortgeleden bij Lewis las. „Voor hen, die de reis naar de hemel hebben afgelegd — maar dan ook alleen voor hen — zal de uitspraak waar zijn, dat het goede in alles is en dat de hemel overal gevonden kan worden. Maar wij, die aan het begin van de weg staan, moeten niet vooruit grijpen op deze terugblik. Doen we dat wèl, dan gaan we waarschijnlijk de verkeerde en gevaarlijke omkering huldigen en ons verbeelden dat elk ding goed en overal de hemel is".[9]

Beginselen en doeleinden

„Drs. Schouten vindt het verdacht dat we vandaag minder aandacht hebben voor de uitgangspunten en liever de doeleinden ter discussie stellen. Maar wat is politiek bedrijven anders dan het pogen bepaalde doeleinden te verwezenlijken en anderer, ongewenst geachte doeleinden te dwarsbomen?" schrijft de heer Borstlap. Uit zijn vraag blijkt dat ook hij ten prooi gevallen is aan de levensgrote verwarring omtrent beginselen en doeleinden waaraan de politiek van vandaag bijkans te gronde gaat.

Welke verwarring? Deze, dat we niet meer blijken te weten wat een beginsel, een grondslag, en wat een doelstelling, een te realiseren programmapunt, eigenlijk *is*. Een toonbeeld van die verwarring is te vinden in het zogenaamde werkdocument waarop het kabinet-Den Uyl van start is gegaan. Onder het kopje: „A. Grondslag" opent het document met de volgende zinnen. „Grondslag van het beleid zal zijn „Keerpunt '72" (van de progressieve drie) . . . en voorts „Schets van beleid" (van de confessionele drie) . . . Voorzover deze programma's met elkaar in strijd zijn, worden de desbetreffende punten behandeld bij het licht van de conclusies van formateur Burger d.d. 19.2.1973".[10] Met andere woorden: de beleidsgrondslag is niet anders dan . . . twee lijsten met politieke doeleinden. En voorzover die twee lijsten elkaar tegenspreken, heeft de heer Burger er zijn licht al over laten schijnen.

Inderdaad, indien politiek niets anders is dan je eigen doeleinden realiseren en die van anderen zoveel mogelijk dwarsbomen, klopt het bovenstaande als

[8] Openbaringen 22 : 10, 11.
[9] C. S. Lewis, *De grote scheiding*, Amsterdam 1961, pag. 7.
[10] Kabinetsformatie, wit stuk 12383, zitting 1972-1973, pag. 45, rechterkolom.

een bus. Hoogstens zou men dan terminologisch bezwaar tegen het zware woord „grondslag" kunnen maken. Duidelijker en dus beter zou het simpele woord „afspraak" zijn geweest. Maar . . . *is* politiek niets anders dan handel in doeleinden?

Ik zou die vraag niet graag bevestigend beantwoorden. Want ik zou geen raad weten met de vraag die er direct op volgt: En waar komen die doeleinden dan vandaan? Ze groeien toch niet aan de bomen, en ze komen toch ook niet uit de lucht vallen? Een program van actie, een concrete lijst politieke doeleinden, is het uiteindelijk gevolg van een denkproces. En dat denkproces begint met de aanvaarding van enkele data, enkele beginselen. Enerzijds hebben die beginselen betrekking op de feitelijke structuren van politiek-relevante verschijnselen: de mens, de samenleving, de overheid. Anderzijds hebben die beginselen te maken met normen, met geboden, waarnaar de mens, de samenleving, de overheid zich behoren te richten. De stelling dat politiek niets anders is dan doeleinden realiseren òf dwarsbomen moet dus als tè kortzichtig en tè oppervlakkig van de hand worden gewezen. Politiek omvat meer. In de politiek gaat het om de besturing en de vormgeving van het openbare leven door de overheid, dat wil zeggen onder menselijke invloed en onder menselijke verantwoordelijkheid. En inderdaad, praktisch wordt dat zichtbaar in het verwezenlijken van bepaalde doeleinden in wetgevende arbeid. Maar wie op grond daarvan zegt dat politiek dus niet anders is dan doeleinden realiseren, maakt dezelfde fout als iemand die een ijsberg ziet en zegt dat dus een ijsberg in zijn geheel bovenop het water drijft. Politiek is voor 90% meningsvorming, voor 10% uitvoering van beleid. Vanuit aprioristische visies en aanvaarde normen wordt een proces van meningsvorming in gang gezet, dat uiteindelijk leidt tot de opstelling van een lijst concrete doeleinden. Verwaarlozing van dat denk- en discussieproces dat een brug slaat tussen beginselen en doeleinden leidt tot sterilisatie van de politiek, ook van het concrete politieke beleid. Immers, dan beperkt zich de politieke speelruimte tot een modieus opperen van steeds weer nieuwe, steeds weer andere doeleinden, die de publieke aandacht even vast kunnen houden, totdat er weer iets nieuws is bedacht. Dat verlaagt politiek tot een soort telegraaf-journalistiek: hoe dan ook, elke dag moet er een nieuw, opzienbarend bericht zijn, anders lukt het niet de publieke aandacht gevangen te houden. Het opereren met zo'n verengde definitie houdt bovendien nog een groot gevaar in. Want indien de band tussen uitgangspunten en doeleinden wordt doorgesneden en de uitgangspunten vervolgens worden verdonkeremaand, betekent dat impliciet dat doeleinden als data, als gegevenheden zonder meer worden beschouwd. Politieke doeleinden hebben dan niets meer te maken met visies en normen, laat staan met de diepste keuzen die een mens ooit kan maken in zijn leven. De verenging van het begrip politiek leidt ons zo onvermijdelijk tot het pragmatisme, tot een D'66-achtig zoeken naar wat nuttig is voor de samenleving, tot een stuurloos geëxperimenteer en gemanipuleer met de maatschappijstructuren.

In dit blad behoeft eigenlijk niet meer te worden betoogd dat zodanig

pragmatisme een irreële zaak is. Hoe vaak is immers in ARS al geschreven dat het beginselloos pragmatisme gefundeerd is in het beginsel dat het in de menselijke samenleving gaat om het nut? En dat impliciet altijd een visie op mens en samenleving en een norm voor het toetsen van het menselijk gedrag aan het verwezenlijken van bepaalde doeleinden en het dwarsbomen van andere ten grondslag ligt? Vele schrijvers hebben dat voortreffelijker dan ik het ooit zou kunnen onder woorden gebracht. Ik weet het: de heer Borstlap is geen pragmatist. Dat schuif ik hem ook niet in de schoenen. Maar als hij zijn definitie van politiek niet verruimt en als hij zijn visie op uitgangspunten en doeleinden niet vernieuwt en verdiept, dan wordt hij het wel. En als hij het niet wordt, dan wel de na hem komende generatie, zijn geestelijke kinderen, die ten principale zijn denklijn blijven volgen.

Snipperwerk

Tot zover de hoofdpunten van de discussie met Borstlap. Vervolgens ga ik graag nog in op enkele kleinere vragen en opmerkingen van zijn kant om tenslotte nog een paragraaf te schrijven over christelijke politiek, met name over de verhouding tussen christelijke uitgangspunten en doeleinden.

Borstlap vraagt: hebben de goede, nieuwe ontwikkelingen die Schouten in het A.R.-denken signaleert nu te maken met uitgangspunten of met doeleinden? Hij doelt dan op twee door mij gesignaleerde zaken: de grote aandacht voor ontwikkelingssamenwerking en voor de problematiek van oorlog en vrede. Mijn antwoord zal hem na al het voorgaande niet verbazen. Ontwikkelingssamenwerking en de oorlog-vrede-problematiek hebben bij ons (gelukkig!) een grotere plaats verworven in de meningsvorming. En dat is het gevolg van een herijking van onze politieke uitgangspunten aan de bijbelse boodschap. De zorg voor de verre naaste had vroeger vooral te maken met de christelijke caritas en met Gods zendingsbevel. Sindsdien hebben we er zicht op gekregen dat ook de bijbelse gerechtigheid alles te maken heeft met onze verhouding tot de derde wereld. Ook onze visie op oorlog is door herijking aan Gods Woord veranderd. Ik denk daarbij vooral aan het baanbrekend werk van Bruins Slot, die enkele jaren geleden niet moe werd in zijn bekende zaterdagrubriek in Trouw te betogen: oorlog is zonde! Natuurlijk: ook feitelijke ontwikkelingen, ook nieuwe gedachten in andere kringen hebben hun invloed uitgeoefend op deze nieuwe aandacht in de kring der A.R.P. Daar moeten we zeker oog voor hebben en ook stellig dankbaar voor zijn. Zij hebben ons gestimuleerd tot die herijking van onze uitgangspunten. En àls het op gang gebrachte meningsvormingsproces doorzet — wat ik hoop en ook verwacht — dan zal het ook de door ons gewenste doeleinden steeds sterker gaan bepalen. Mijn antwoord is dus: de goede, nieuwe ontwikkelingen zullen uiteindelijk te maken hebben met uitgangspunten en doeleinden beide. En in de praktijk van de laatste tien jaar is gebleken dat het denkproces bij de herijking van uitgangspunten begint en in de aanpassing der doeleinden resulteert.

Borstlap schrijft, Buskes citerend: „Orthodoxie moet leiden tot orthopraxie, anders is het een dode orthodoxie. En dan kunnen de structuren dezer wereld niet buiten beschouwing blijven". Graag helemaal accoord. Het lijkt me overigens zinvol daarbij te constateren dat het evangelisch geïnspireerd schrijven en praten over de gewenste verbetering van de structuren dezer wereld — hoe goed ook — geen orthopraxie is, geen geloofsdaad is. Het zijn en blijven tenslotte woorden, het is en blijft orthodoxie. Daarmee bedoel ik niets denigrerends: het zijn noodzakelijke woorden. Maar een geloofsdaad is: er zelf op uittrekken om ter ere van God en ten dienste van de naaste de handen uit de mouwen te steken. Laten we tenslotte de waarschuwing van Ellul niet vergeten: „de liefde op lange afstand is een idealisme, waarmee men de realiteit van de liefde, die Christus van ons verlangt, kan ontvluchten".[11]

Die waarschuwing gold voor de vroegere christelijke dameskransjes, die borstrokjes breiden voor de zendingsvelden, èn voor derde-wereld-winkels, die rietsuiker verkopen en makrobiotische appels en peren. Het is de waarschuwing tegen christelijk activisme: de vlucht in de daad en uit de persoonlijke verantwoordelijkheid om ernst te maken met Gods Woord in het hele, gewone, dagelijkse leven. Dat activisme is iets geheel anders dan wat vroeger en nu heiligmaking heette! Want heiligmaking vindt juist plaats in dat leven van alledag. „Schouten wekt de indruk dat er wat hem betreft best op basis van een gemeenschappelijk uitgangspunt verschil van opvatting ten aanzien van de doeleinden mag bestaan", schrijft Borstlap. Inderdaad, dat mag van mij best. Stelt u zich voor dat het anders zou zijn, dat we het in één partij eens waren over de doeleinden! Een commissie zou dan een program van actie concipiëren, en de duizenden leden zouden dan kritiekloos als ja-broeders amen zeggen. Elk verhaal van iedere A.R.-parlementariër zou dan met instemmend gemompel van de gehele ledenschare begroet worden. Wat een rustige tijd zou er aanbreken voor de noeste werkers van het partijsecretariaat!

Bij politiek behoort meningsvorming; bij meningsvorming meningsverschil, discussie. Een partij zonder discussie is een dode partij. Onenigheid over doeleinden is een normale zaak, een blijk zelfs van vitaliteit. Uiteraard: die onenigheid moet niet buiten de oevers treden; er moet fundamentele eensgezindheid zijn. Juist daarom zijn de uitgangspunten van zo groot belang. Zij moeten als het ware de bedding zijn waarbinnen de meningsvorming over het te voeren beleid volop tot ontplooiing kan komen. Zoals bijvoorbeeld de discussie tussen Borstlap en mij.

Hart-hoofd-handen [12]

„Had hij nu maar gezegd dat het poneren van de autonomie, de eigen-

[11] Geciteerd door Dr. A. C. de Ruiter, *Politiek en de nieuwe maatschappij,* ARS 4, 1969.

[12] Geciteerd door Drs. P. F. van Herwijnen, *Dr. W. P. Berghuis,* in ARS 8, 1968.

wettelijkheid van de mens het grootste kwaad is, dan zou hij mijns inziens duidelijker dan nu de bijbelse boodschap onder woorden hebben gebracht", schreef Borstlap constructief-corrigerend naar aanleiding van mijn artikel van november 1972. Ik haalde dit citaat aan het begin van dit artikel al aan. Nu komt de vraag naar de konsekwenties daarvan aan de orde. Wat zijn de konsekwenties voor de christelijke politiek van de bijbelse stelling dat de eigenwettelijkheid van de mens het grootste kwaad is, en dat dus slechts in afhankelijkheid van God heil verwacht mag worden voor mens en samenleving.

Om te beginnen moet een misverstand worden opgeruimd. Christelijke politiek is niet het leggen van kortsluitende verbanden tussen bepaalde bijbelteksten en de politieke practijk. Vooral als een tekst ons opeens sterk aanspreekt, hebben we allemaal wel eens de neiging zo'n kortsluitinkje te plegen. Met name in G.P.V.-kring (heiliging van het publieke leven — „wèg met Barend Servet uit Assen!") en in de P.P.R. („de satan fluistert ons in dat loonstijging in procenten de beste oplossing is") komt men die versimpelde denktrant nogal eens tegen. Inderdaad, het woordje versimpeling duidt mijns inziens het beste aan welke fout er wordt gemaakt bij deze wijze van denken. Die versimpeling doet Gods Woord geweld aan en miskent de complexiteit van het politieke leven.

Wat is dan wèl het begin van christelijk-politiek denken en doen? Het onderscheid tussen eigenwettelijkheid en afhankelijkheid heeft in de eerste plaats betrekking op het hart, het meest authentieke levenscentrum van de mens. Duidelijker: beide begrippen geven de tweeërlei fundamentele gerichtheid aan van het mensenhart. Eigenwettelijkheid is de aanduiding van het ongebroken, zelfgenoegzame hart, dat in hoogmoed zelf de wet stelt; afhankelijkheid daarentegen indicatie van het gebroken hart, dat zich buigt voor Gods Woord en daarin zijn visie en wijsheid vindt. Want dàt hart wordt door God zelf vernieuwd.

Dat is het begin: het hart. Niet voor niets is het woord „hart" het meest voorkomende zelfstandig naamwoord in de Bijbel. Het gáát God per slot van rekening om ons hart. De volgende stap is dat de gerichtheid van het hart de intentie, de bedoeling van het hoofd bepaalt. Zo is er dus ook tweeërlei intentioneel denken: het eigenwettelijke, autonome enerzijds, het afhankelijk, gehoorzame anderzijds. Altijd, bewust of onbewust, erkend of niet-erkend is het menselijk denken vanuit het hart intentioneel bepaald. De gerichtheid van het hart heeft dus zowel betrekking op het vertrekpunt als op het einddoel van het denken. Daarom verdient het woordje „uitgangspunt" mijns inziens dan ook de voorkeur boven „vertrekpunt". Immers, „uitgaan" is een gaan van een bekend punt naar een bekend doel, terwijl bij „vertrekken" het doel in de mist blijft.

Op deze plaats wil ik opnieuw aandacht vragen voor de politieke relevantie van beginselen. Berghuis' woord uit 1958 heeft nog niets aan actualiteit ingeboet: „Christen-zijn in deze wereld is niet alleen een zaak van gezindheid, van naastenliefde, maar niet minder een zaak van beginselen, van uitgangs-

punten, die op het terrein van de staatkunde bijvoorbeeld ten diepste de visie op overheid en staat en maatschappij bepalen".[13]

De derde stap is dat de intentie van het hoofd de daden van de hand bepaalt. De uitgangspunten zijn van beslissende betekenis voor het beleid, tenzij — en dat is de enige mogelijkheid — de uitgangspunten in de praktijk worden verloochend. Is dat niet in wezen wat de crisisgevoelens in de christelijke partijen oproept dat wij soms doen wat wij niet belijden en belijden wat wij niet geloven? Echter, principeloosheid bestaat niet, kàn volgens de bovenstaande visie niet bestaan. Daarom is verloochening van uitgangspunten altijd, bewust of onbewust, het overgaan op tegenovergestelde uitgangspunten. „Wie niet voor Mij is, die is tegen Mij". Uiteraard heeft ook de daad op zijn beurt invloed op het denken. Er is sprake van een functioneel, een wederzijds verband tussen beide. Dat weet en ziet iedereen. We moeten echter oppassen dat we die invloed van hand op hoofd niet overschatten als zou het een beslissende zijn. Dat gebeurt in het determinisme, dat leert dat de mens bepaald wordt door zijn omstandigheden. Die stelling is niet alleen filosofisch onhoudbaar, maar bovendien levensgevaarlijk voor mens en samenleving. Waarom? Omdat hij de mens degradeert tot dier, en de specifiek menselijke eigenschappen miskent. Want hoe kan de mens besef hebben van zijn roeping — beelddrager Gods te zijn — als hij gedetermineerd is door zijn omstandigheden? Hoe kan hij weet hebben van zijn verantwoordelijkheid en van zijn schuld als hij niet authentiek is?

In de politiek komt het determinisme tegenwoordig tot uitdrukking in het structurisme. „Omdat de maatschappijstructuren zo rot zijn, dáárom is er misdaad, egoïsme, hebzucht. Turn dus de structuren om, en de nieuwe mens van de toekomst wordt een vriendelijk wezen, dat dienen stelt boven heersen en liefde boven haat". Zó wordt het politiek denken dichtgeschroefd voor Gods woord van bevrijding uit misère; zó wordt de christelijke intentie weggeredeneerd tot een ouderwets verhaaltje waar je je in 1973 voor moet schamen.

Moet de conclusie luiden dat maatschappijkritiek uit den boze is? Niet in het minst! Maatschappijkritiek is menskritiek, is kritiek op de structuur van het autonome menselijke denken ten gevolge waarvan veel in onze samenleving demonische trekken vertoont. Echte maatschappijkritiek vloeit voort uit de toetsing van onze samenleving aan Gods wet. En in het verlengde ervan ligt de bereidheid om te luisteren naar Gods Woord, omdat slechts daarvan heil verwacht mag worden.

Christelijke uitgangspunten

Het wordt tijd de gedachtenlijn van deze paragraaf meer specifiek toe te spitsen op de politiek. Volgens het hierboven aangehaalde citaat van Berghuis gaat het in de staatkunde ten diepste om de visie op de overheid en de staat

[13] De volgende paragrafen zijn eerder gepubliceerd in *Waarheid en Eenheid,* d.d. 26-6-1973.

en de maatschappij. Daar zou ik aan toe willen voegen de visie op de mens, omdat overheid, staat en maatschappij-instituties samenlevingsverbanden zijn van de mens.

Tot welke visies wordt het denken gebracht dat zich intentioneel laat sturen door het op God gerichte hart? Graag wil ik tot besluit van dit artikel een paar opmerkingen doorgeven over de mensvisie, de maatschappijvisie en de visie op de overheid waartoe de Bijbel ons verplicht.

Mensvisie

De quintessens van mijn artikel van november 1972 vatte ik samen in de volgende zin van Reinhold Niebuhr. De eenvoudige wil-om-te-leven (van het dier) is door de menselijke vrijheid omgevormd in de wil-tot-macht enerzijds en in het verlangen-om-echt-te-leven, dat wil zeggen om de essentiële normen van het menselijk bestaan te vervullen, anderzijds.[14] Niebuhr constateert vervolgens in het liberale en in het marxistisch-leninistische denken een aantal „corrupties van de rede . . . Het zijn, kort gezegd, uniek menselijke corrupties, veroorzaakt . . . door de pretenties van de mens als schepsel, dat hij geen schepsel is, maar schepper, zonder nadere bepaling. Tengevolge van die corrupties van de rede raken mensen het zicht kwijt op die wil-tot-macht enerzijds en het verlangen-om-echt-te-leven anderzijds." En hij besluit: „Menselijke verlangens en ambities hebben geen nadrukkelijke grens. Het geloof van de christen kan geen grotere bijdrage leveren aan de organisatie van de menselijke samenleving dan door zijn interpretatie van de wortel van deze mateloosheid." Inderdaad, de wortel van de mateloze wil-tot-macht, de duivel, heeft grote invloed op ons allen, en dus op de menselijke samenleving. Het denkbeeld van de in zichzelf goede mens moet dus als een onbijbelse illusie van de hand gewezen worden. Maar evenzeer het denkbeeld van de mens, die tot niets goeds in staat is. Want God is er, en Hij wekt in ons het verlangen om-echt-te-leven. Hij maakt dat mogelijk in Jezus Christus, die alle mensen tot nieuw, tot echt leven uitnodigt. De mens is niet de autonome manager van een in zich zelf besloten wereld; hij staat in de ruimte, in contact met God die tot geloof en bekering oproept, òf met de satan die hem tot verzet tegen God tracht te verleiden. De bijbelse mensvisie verlost ons van een aantal politieke krampachtigheden, stuk voor stuk voortvloeiend uit het waandenkbeeld van de in zichzelf goede mens. Ik denk bijvoorbeeld aan het structureel pacifisme, aan het geborneerde „one world or none" en aan de overspannen heilsverwachting die velen ontlenen aan humaniseringsprocessen-op-zich.

Maatschappijvisie

In de Bijbel wordt vaak de aandacht gericht op de bonte veelvormigheid en de markante eigensoortigheid van al wat God geschapen heeft. In de psalmen fungeert de diversiteit van het creatuurlijke veelvuldig als aanleiding

[14] R. Niebuhr, *Geloof in de Politiek*, Bussum 1970, pag. 67.

om God eer te bewijzen. En in Genesis 1 scandeert het „naar zijn aard" tienvoudig door het scheppingsverhaal heen.[15]

Dat accent op het markante, het specifieke, het eigensoortige en eigenaardige treft men dan ook duidelijk aan in de christelijke maatschappijvisie. Een recent en goed voorbeeld daarvan vond ik in de nota van de Contactraad van K.V.P., C.H.U. en A.R.P. „Op weg naar een verantwoordelijke Maatschappij". „Daartegenover willen wij stellen dat wij de samenleving zien als een veelvormige gemeenschap van mensen, groepen en volken, die ten aanzien van elkaar een wezenlijke verantwoordelijkheid dragen, en ook gezamenlijk verantwoordelijk zijn . . . Daarbij komt geen van de menselijke samenlevingsvormen het recht toe over de andere in die zin te heersen dat daaraan geen eigen werk-, levens- en verantwoordelijkheidssfeer meer wordt toegekend".

De christelijke maatschappijvisie laat zich niet combineren met het totalitarisme, in welke vorm dan ook. Naar christelijke visie moet er juist ruimte, ontsluitingsmogelijkheid zijn voor groei en opbloei van elk samenlevingsverband, elk naar zijn eigen aard.

Visie op de overheid

Daarmee nemen wij nadrukkelijk afstand van een zeer gangbare opvatting omtrent de overheid. Namelijk deze, dat de overheid de samenleving in alles moet leiden naar het goede, het betere, het beste tenslotte. Vooral in de politiek wordt men vaak geconfronteerd met overspannen verwachtingen ten opzichte van de overheid. De overheid moet zorgen voor betere sociaal-culturele voorzieningen, voor hogere prijzen van landbouwprodukten, en voor behoud of herstel van het natuurlijk milieu. Wie teveel verwacht van de overheid loopt het gevaar zicht te verliezen op de specifieke rol die God de overheid heeft toebedeeld in de samenleving: het recht te bedienen.

Bij de algemene politieke beschouwingen op 28 mei 1973 heeft mr. W. Aantjes nog eens heel duidelijk onder woorden gebracht welke de christelijke visie is op de overheid. „Wat ons met socialisten verbindt is een engagement terzake, een gedrevenheid niet te berusten in schijnbaar autonoom verlopende maatschappelijke processen, en de bijzondere aandacht voor zwakke groepen in de samenleving. Wat ons van hen scheidt is hun veelal onuitgesproken veronderstelling dat de overheid het aangewezen orgaan zou zijn om de samenleving goed te organiseren, en dat maatschappijkritiek gereduceerd zou kunnen worden tot kritiek op het gouvernement. Het is deze visie op de overheidsfunctie die doorklinkt in de verwaten pretenties van het Keerpunt . . . Die visie verwerp ik . . . Over de overheid heb ik geen negatieve, maar integendeel een positieve opvatting. Voor de antirevolutionaire of christelijk-historische richting is de overheid dienaresse Gods, en zij is er de burger ten goede. Dat is haar functie, haar taak, haar roeping, en als zodanig moet zij ook worden tegemoetgetreden

[15] Prof. dr. A. Troost, *Hoofdlijnen van een christelijke Maatschappijbeschouwing*, Wapenveld, 3, 1973.

en gerespecteerd. Maar ik weet ook dat de overheidsmacht door mensen wordt uitgeoefend en tot een demonie kan verworden als zij haar roeping niet verstaat en haar grenzen overschrijdt. Hölderlin had gelijk toen hij zei, dat, als de mens probeert door middel van de staatsmacht het paradijs op aarde te vestigen, hij bij de hel zal uitkomen. Dr. Zijlstra gaf zowel de positieve betekenis als de gevaren in één zin aan toen hij zei: de overheidstaak is even essentiëel als beperkt."[16]

Christelijke politiek: denken langs bijbelse lijnen, letten op de tekenen der tijden, doen in goddelijk licht. Daaraan wil God Zijn zegen geven; daarvan mag heil worden verwacht. „Die Nederlanders", aldus Aalders,[17] „die de naam van christenen dragen, zouden het als hun christelijke roeping moeten zien om wat minder visueel te zijn, en wat meer visionair; wat minder realistisch, en wat meer gelovig; wat minder praktisch, en wat meer creatief; wat minder rekening houdend met het verstand, en wat meer schouwende met het hart; wat minder kritisch en betweterig, en wat meer levende vanuit de grote verwondering".

Dat is gericht aan Borstlap, dat is gericht aan mij. Dat is gericht aan allen, die het niet kunnen laten bezig te zijn met christelijke politiek in woord en daad.

Smilde, 14 juli 1973.

[16] Handelingen Tweede Kamer, zitting 1972-1973, pag. 1597.
[17] Dr. W. Aalders, *In verzet tegen de tijd,* Den Haag, pag. 153.

BOEKBESPREKING

A. J. Verbrugh, *Een wettige standaard voor de geldeenheid, anker voor de maatschappij.* Uitg. De Vuurbaak, Groningen 1973.

Dit boek is om twee redenen een bespreking in *A.R. Staatkunde* waard. In de eerste plaats beoogt de schrijver (deel uitmakend van de tweemans-fractie van het GPV in de Tweede Kamer) voort te gaan in de lijn van Colijn. In de tweede plaats omdat gezocht wordt naar een bijbelse normativiteit op dit terrein.

De inhoud van dit boek wordt gedetermineerd door de wens om van de geldeenheid een vaste waardemeter te maken. In een tijd van geldontwaarding ligt dit voor de hand. Met name voor de schuldverhoudingen over een wat langere termijn is de geldende „gulden-is-gulden"-filosofie kennelijk onjuist. Verbrugh acht de waardevastheid van het geld weliswaar niet het fundament van de samenleving, maar toch wel een anker dat kan behoeden voor het op drift geraken. Zonder veel aandacht voor andere economische beleidsdoeleinden postuleert hij de waardevastheid van het geld als een absolute richtlijn voor het overheidsbeleid (en wenst daartoe veiligheidshalve de Nederlandsche Bank geheel onafhankelijk te maken van de Staat der Nederlanden!).

Hoewel de schrijver sympathie heeft voor de tamelijk objektieve gouden standaard van vroeger, is hij voldoende realistisch om de bezwaren ervan (juist acuut in de tijd van Colijn) in te zien en naar een ander systeem te zoeken. Dit laatste wordt gevonden in de *standaardgulden.* Bepaal voor een redelijk normaal jaar de waarde van het netto nationaal inkomen in guldens per hoofd van de bevolking, en definieer vervolgens de standaardgulden als bijvoorbeeld het duizendste deel van dit waardegetal.

Een waardevergelijking in de tijd (schulden, spaartegoeden, pensioenen) is mogelijk door herleiding van „lopende" guldens in standaardguldens door middel van het indexcijfer van het nominale netto nationaal inkomen per hoofd in het betrokken jaar ten opzichte van het basisjaar. Een bedrag in standaardguldens gerekend behoudt hierdoor zijn waarde, en wel in de zin van een bepaald aandeel in het totaal der nationale bestedingen. Treedt er groei op van het inkomen per hoofd, dan is er zelfs sprake van welvaartsvastheid.

Hoe komt Verbrugh aan deze aparte oplossing? Hij stelt dat de wezenlijke waarde van elk levensjaar is het naderbij brengen van de Opstanding. Uit dat oogpunt bezien is elk jaar, elke tijdsperiode gelijk in waarde. En dus óók de waarde van het pakket bestedingen, in welk jaar dan ook en hoe samengesteld en ongeacht de persoon.

Het ligt voor de hand dat het monetaire beleid een hoeksteen vormt in dit gedachtenstelsel. Op technische gronden is het zelfs zo, dat dit systeem pas goed kan werken, wanneer de standaardgulden niet alleen rekeneenheid is maar tegelijkertijd functioneert als ruilmiddel. De geldhoeveelheid moet dan zo gemanipuleerd worden, dat voldaan wordt aan het gestelde doel, nl. een constante geldwaarde van het nationaal inkomen per hoofd. De geldvoorraad zal eigenlijk alleen mogen groeien parallel met de bevolkingsgroei. Hoewel de schrijver gedwongen is stil te staan bij de internationale complicaties, besteedt hij in feite nauwelijks enige *analyse* aan de gevolgen van zijn ideeën voor de economie.

Hoe te oordelen over dit voorstel? Naar mijn mening uiteindelijk bepaald afwijzend, en ik zal proberen dit in het kort te motiveren.

Verwarrend is het gebrek aan onderscheid tussen de interne waarde (de koopkracht) en de externe waarde (de wisselkoers) van de gulden. (Voorbeelden op de pp. 7, 29, 38/39). Soms leidt dit tot onlogische conclusies, soms tot een gat in de bewijsvoering. Het stelsel van flexibele wisselkoersen moet tenslotte alle touwtjes vastmaken, maar zo'n stelsel is op zijn best zelf nog een los einde.

Evenmin ben ik enthousiast over de normatieve inslag van Verbrughs weefsel. Ik zie er maar vanaf dat de Bijbel er te pas en onpas wordt bijgehaald en dat de Schrift weleens vreemd wordt gehanteerd. Eén voorbeeld: op pag. 33 wordt Amos' profetie tegen de geldvervalsers aangehaald, met de conclusie (niet dat het bedrog een gruwel voor God is, maar) dat er in-de-tijd waardevastheid van de gulden moet zijn, en dat staat er niet! Zo'n gebod kan men m.i. evenmin afleiden op de wijze zoals hierboven reeds werd weergegeven. Afgezien van allerlei immanente kritiek (zoals de opmerking dat de waardevastheid wordt getransformeerd tot welvaartsvastheid en de tegenwerping dat het laatste levensjaar beslist anders „gewaardeerd" moet worden dan een willekeurig eerder jaar) moet mij van het hart, dat ik Verbrughs afleiding simplistisch en arbitrair vind. Bovendien lijkt het mij een onlogische overgang om van de beweerde gelijkwaardigheid van periode en van welvaartspakket over te stappen op de welvaartsvastheid van het geld. Dit alles houdt nog geen verwerping van het voorstel in, slechts een afwijzing van de naar voren gebrachte gronden. Doorslaggevend acht ik de vraag naar de uitwerking van het voorstel op het economisch leven, en de beoordeling of de samenleving er werkelijk bij gebaat is.

Bij het beantwoorden van deze laatste vraag komen mijn bezwaren pas goed tevoorschijn. De denkbeelden van Verbrugh komen de facto (qua beleid) overeen met de denkbeelden van Milton Friedman. Men zou Verbrugh zelfs een „Friedmaniak" kunnen noemen. Daar Friedman de geldhoeveelheid nog wil laten groeien met een vast percentage per jaar, kunnen de bezwaren in versterkte mate tegen Verbrugh worden ingebracht. Deze bezwaren komen vooral neer op het kunnen verwachten van een deflatoire politiek, met als gevolg een vrezen voor de werkgelegenheid.